

AZƏRBAYCAN NƏSRİ ANTOLOGİYASI

BEŞ CİLDDƏ

III CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKI-2006

Tərtib edəni:

Zaman Əsgərli

894.361'3'008-dc22

AZE

Azərbaycan nəsr antologiyası. Beş cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 416 səh.

Kitabda 1920-1930-cu illər Azərbaycan nəsrinin nümayəndələrindən Məmməd Səid Ordubadi, Seyid Hüseyn, Qantəmir, Tağı Şahbazi Simürğ, Hacıbaba Nəzərli, Böyükağa Talıblı, Əvəz Sadıq, Əli Vəliyev, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, Sabit Rəhman, Mirzə İbrahimov, Ənvər Məmmədخانlı və İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

ISBN10 9952-34-056-7

ISBN13 978-9952-34-056-3

© “ŞƏRQ-QƏRB”, 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

1920-1930-cu İLLƏRİN AZƏRBAYCAN NƏSRİ

1920-1930-cu illər Azərbaycan həyatında siyasi-mədəni təbəddülatlar dövrüdür. Əsrin əvvəllərindən Avropa və dünya prosesləri kontekstində milli oyanışını yaşayan Azərbaycan həyatı bu vaxt dünyanın bir daha silkindişi, XIX əsrdən büsbütün qopub, XX yüzilliyə adlandığı bir epoxaya tuş gəlir, bir-birinin ardınca müxtəlif inqilablara məruz qalır və bütün bunlara duruş gətirməyə, onları dəf və həzm etməyə məcbur olur. Bədii nəsr bu hadisələrin xalqın varlığında, ictimai həyatında, məişətində, güzəranında, bütövlükdə mədəni səviyyəsində doğurduğu problemləri; insanların şüurunda, mənəviyyatında, davranış və xasiyyətində əmələ gətirdiyi təsir və dəyişmələri qeydə alır, təsvir və şərh edir, bədii dərkini verir.

1920-1930-cu illər nəsrinə ideya və məzmun, mövzu və problematika, konflikt və bədii qəhrəman, janr və üslub, bütövlükdə poetika və estetikası etibarilə özümlü keyfiyyətlərə malikdir. 1920-1930-cu illər nəsrinin inkişaf tendensiyalarını bir yandan əsrin əvvəllərinin klassik nəsrinə, bu nəsrin təcrübəsi və dəyərləri, digər tərəfdən zamanın tələbləri, yeni epoxanın irəli sürdüyü məsələlərə cavab əzmi şərtləndirir, təyin edir.

1920-ci illərə qədər Azərbaycan nəsrinin güclü realist ənənələri var. M.F.Axundzadənin, N.Nərimanovun, Z.Marağayının, S.Qənizadənin, S.S.Axundovun, M.S.Ordubadinin maarifçi-realist nəsrinə, C.Məmmədquluzadənin yaratdığı “Molla Nəsrəddin” məktəbi, Ə.Haqqverdiyevin, Y.V.Çəmən-zəminlinin, T.Ş.Simürğün tənqidi realist əsərləri yeni dövrün nəsrinin formalaşmasında, əsas bədii istiqamətlərin müəyyənləşməsində baza rolunu oynayır.

1920-1930-cu illərin nəsrinə ideya arsenalını Azərbaycan həyatında baş verən dərin ictimai-siyasi sarsıntılardan, kəskin ideya və fikir mübarizələrindən alır. 1917-ci ildə rus imperiyasının çökməsi, imperiya əsarətində olan bir çox xalqlar kimi, Azərbaycan xalqının taleyinə də təsirini göstərdi. Xalqın uzun əsrlər ərzində apardığı milli azadlıq hərəkatı bəhrəsini verdi və 28 may 1918-ci il tarixində Şərqdə ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu az bir zamanda (1918-1920) ictimai-siyasi həyatda, maarif və mədəniyyət sahəsində xalqın milli ideallarını – milli dövlət, dil, təhsil quruculuğunu həyata keçirməyə başladı, milli mövcudluq və birgəyaşayış normalarını müəyyən etdi. 1920-ci il 28 aprel çevrilişi – bolşevik hökuməti tərəfindən Azərbaycanın yenidən işğalı bu prosesləri əngəllədirsə də, bütövlükdə dayandıra bilmədi.

Yeni Sovet hakimiyyəti fəhlə-kəndli hökuməti adlanırdı, zəhmətkeşlər sinfinin mənafeyinə xidmət etdiyini iqrar edirdi və bayrağına geniş xalq kütlələrinin azadlığı; azad və xoşbəxt gələcək uğrunda mübarizə şüarlarını yazmışdı. Digər tərəfdən, Sovet hakimiyyəti bütün dünyada müstəmləkə xalqlarının milli azadlıq hərəkatlarını dəstəklədiyini bəyan etmişdi və eyni zamanda, ələ keçirdiyi, sovetləşdirməyə başladığı ölkələrdə yaşayan xalqların gerçək durumunu, real arzu və istəklərini qiymətləndirməyə, nəzərə almaya bilməzdi. Beləliklə, məhz bu tarixi fürsət nəticəsində Azərbaycan xalqının maarifə, mədəniyyətə, tərəqqiyə, yeni dünya quruculuğuna olan meyli sovet hakimiyyəti illərində də səngimədi. Əksinə, həmin dövrün bütün təqibləri, qadağaları, repressiya və qətlərinə rəğmən, xalq öz milli varlığını, ictimai və mədəni şüurunun yetkinliyini, yeni cəmiyyət quruculuğuna qabil olduğunu tam sübuta yetirə bildi.

Yeni cəmiyyət quruculuğunda Azərbaycan yazıçıları öz xalqı ilə birgə idi; köhnəliyə, patriarxal geriliyə qarşı mübarizədə, mədəni tərəqqi naminə atılan addımlarda yazıçılarımız yeni quruluşu dəstəkləyirdi. Sovet hakimiyyətinin irəli sürdüyü mədəni inqilab proqramına milli ideya və arzuların gerçəkləşməsinin davamı kimi, milli mənafə prizmasından yanaşır, bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, bütövlükdə onu qəbul edirdi. İctimai hadisələrə real şəkildə yanaşma, gerçəklikləri geniş fikir platformasından, obyektiv qiymətləndirməyə çalışmaq 1920–1930-cu illər nəsrinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

Bu dövrün Azərbaycan yazıçıları əsərlərində eyni aktual mövzulara toxunur, zamanın, günün doğurduğu təxirsiz məsələlərə cavablar axtarırdılar. Azərbaycan nəsrinin formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan yazıçılarımız – Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Süleyman Sani Axundov, Məmməd Səid Ordubadi, yaradıcılığının məhsuldar mərhələsi bu zamana təsadüf edən Tağı Şahbazi Simürğ, Cəfər Cabbarlı, Seyid Hüseyn, Böyükağa Talıblı, Qantəmir, yaradıcılığa sovet dövründə başlamış nasirlərimiz – Hacıbaba Nəzərli, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Hüseyn Mehdi, Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Sabit Rəhman, Ənvər Məmmədخانlı, Mirzə İbrahimov və b. eyni ictimai-siyasi hadisələrdən mövzu alır, aktual həyat problemlərini qaldırırdılar.

1920–1930-cu illər nəsrinin problematikasını milli həyatın məzmunu, ədəbi-mədəni dövrün sosial konfliktləri diktə edir. Dövrün başlıca konfliktini çağdaş XX əsrlə patriarxallıqdan çıxma mərhələsində olan milli varlıq arasındakı gerçək təzad; milli təfəkkürlə qeyri-milliyad təsirlər arasındakı uyumsuzluqlar; inqilabi, yaxud inqilabiləşmiş şüurla milli gerçəklik arasındakı ziddiyyətlər təyin edirdi. Digər tərəfdən, bu təzadlar özünün konkret ifadəsində ictimai-siyasi, sosial-mənəvi, ictimai-psixoloji, əxlaqi-mənəvi və s. çalarlar alır, ən müxtəlif bədii konfliktlər şəklində təcəssüm edirdi.

C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyev 1920-ci illərdə qələmə aldıkları hekayələrində zahirən “köhnə dünya”nı, milli varlığın keçmişini təsvir edirlər. Əslində bu, zahiri, görkəmi, fakt və fakturası dəyişsə də, mahiyyətini saxlamış həmin “köhnə dünya”nın gerçəkliyidir. “Dünyalar titrəyib, aləmlər mayallaq aşıb, fəleklər bir-birinə qarışsa” (C.Məmmədquluzadə) da, müsəlman tövr və adətlərindən əl çəkə, xasiyyətini dəyişə bilmir. Molla Nəsrəddin yenə də xanlar-rəiyyətlər, vəzir-fərraşlar, mollalar, kərbəlayılar və mirzələr mühitində olub, xanın “ədələt” və zülm rəmzi olan təsbehinə heyrət edir (“Xanın təsbehi”), məşədilər, qəssablar, zıramalar arasında dolaşib “bizim gözəl vətənimizin meyvə”lərinə heyran kəsilir (“Qəssab”, “Zıramma”), saqqallı uşaqları görüb, uşaqlarına ibrət buyurur (“Saqqallı uşaq”), ədiblər-nazimlər aləmində söz güləşdirib, cümləpərdazlara xalq hikmətləri ilə dərs verir (“Sirkə”, “Şeir bülbülləri”), “köhnə dünya mülkədarları”, bəylər, xanzadələrlə birgə bütün bu işlərin sonunu (“Bəlkə də qaytardılar”) intizarla gözləyir.

Ə.Haqverdiyev istər “Marallarım” silsiləsindən yazdığı yeni hekayələrdə (“Keçmiş günlər”, “Uca dağ başında”, “Çəşmək”, “İt oyunu” və s.), istər “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nın yeni variantında, istərsə də ayrı-ayrı hekayələrində (“Müsibət”, “Ovçu Qasım”, “Kapitalizmlə mübarizə”, “Qaban”, “Pristav və oğru”, “Söhbət” və s.) bütöv bir milli xarakter və obrazlar qalereyasını yaradır. Burda həm ayrı-ayrı milli müsəlman tiplərinin, həm də birgəlikdə cəmiyyətin siması, tufahlığı ümumiləşdirilir. Ədib sanki bu ətvar və əhvalla var olmaqda, yaşamaqda, əylənilib günlərini keçirməkdə olan cəmiyyətə bir möcüzə kimi baxır, bunlara qarşı əsil insanlığa nümunə ola biləcək işıqlı insanlar axtarır. (“Mirzə Səfər”, “Şeyx Şaban”, “Qoca tarzən” və s.).

1920-1930-cu illərdə milli təfəkkürdə maarifçi ağıl, milli əxlaq, tərbiyə, təhsil, savad kultu qalmaqda davam edirdi. Nəsr bunun faktlarını verir. S.S.Axundov və Abdulla Şaiq kimi maarifçi yazıçılarımız konkret zamanla milli gerilik arasındakı təzadın səbəbini savadsızlıqda, cəhəltə görə və bunu öz “ibrətli” hekayələrində nümunəvi xarakterlər yaratmaqda islahatçıları (S.S.Axundovun, “Qan bulağı”, “Ümid çırağı”, “Cəhəltə qurbanı”, “Qatil uşaq”; A.Şaiqin, “Vəzifə”, “Özü bilsin, mənə nə”, “Əsəbi adam”). “Haqsızlıq dünyası” burada qaranlıq, zülmət, yeni quruluş – qurtuluşu, işığı təmsil edir (S.S.Axundovun, “Təbrik”, “Sona xala”, “Yoluxma xəstəlik”). Maraqlıdır ki, maarifçi düşüncə 1920-1930-cu illər nəsrinə bütövlükdə xas olan cəhətdir.

Bu gün vahid bir ədəbiyyat kimi səciyyələnən 1920-1930-cu illər nəsrini ədəbi-mədəni dövr boyu mahiyyətində bir ikilik gəzdirir və demək olar ki, hər bir nümunəsində bu qarşıdurmanı ehtiva və əyan edir.

1920-ci illərdə nəsrimizdə klassik-tənqidi və təsviri realizm aparıcıdır, təsvirdə milli məzmun, milli həyat, məişət, mədəniyyət planı öndədir, “yeni”

mündəricə isə sosial fon və atributika şəklində haşiyələrdə yerləşdirilir. C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, Y.V.Çəmənzəminlinin, Qantəmirin, B.Talıblının hekayələrində məhz belədir: milli tiplər və tipajlar yeni vəziyyətlərə (“təzə həyata”) düşür, ondan baş açmağa çalışırlar. C.Cabbarlının, S.S.Axundovun, T.Ş.Simürğün, A.Şaiqin qəhrəmanları “yeni”yə münasibətdə görünür, ifadə olunurlar. Hətta yeni dövrün gənc yazıçıları da hekayələrində milli keçmiş və indi, onun səciyyəsi, inqilabi hadisələrə reaksiyası üzərində düşünür, sovet ədəbiyyatının tələb etdiyi “proletar” məzmunu bilavasitə problematikaya çıxara bilməyib, zəif bir tendensiya şəklində daxil edirlər. Bu baxımdan iyirminci illər nəsrinin ən tipik qəhrəmanı – Sofidir.

Bu zaman nəsrdə Əbüllhəsənin “Sofi” hekayəsi poeziyada S.Rüstəmin “Ələmdən nəşəyə” şerinin ifadə etdiyi məqamı əks etdirir. Fərq burasındadır ki, S.Rüstəmin qəhrəmanı “sevinc yaylığı ilə gözlərinin yaşını silib” yeni həyata qoşulursa (1920-ci illər üçün bu – məhz poetik məqam idi), hekayənin qəhrəmanı Sofi Ələvsət bunu heç cür bacarmır, ruhuna, beyninə, həyat tərzinə həpmuş köhnəliklə birgə “cəddinin ardınca” qeybə çəkilir. Bununla da nəsr milli həyatda, mədəniyyət və məişətdə bütöv bir qatın ölməsini qeydə alır, əks etdirirdi.

M.S.Ordubadinin “Şahqulu bəyin nəvəsi” hekayəsində yenə də “köhnə mühit”, “köhnə dünya” münasibətlərindən bəhs olunur. Yazıçı bu mühitə yeni şərait prizmasından baxır və fərqi duymağa səy edir. Şahqulu bəyin nəvəsi – Mirzə Kazım Kazımiç müflisləşmiş ziyalı-bəydir; “taxtdan düşməklə” mənəviyyatını, simasını itirmiş, hətta qızlarının adı ilə alver etməyə başlamışdır. Əksinə, zəmanəyə uyğun yenidən dirçələn baqqal Məşədi Haşım nəinki özü tərəqqi edir, həmçinin gələcək qayınatasının yalançı biliklərini “yalançı kolxoz” quruculuğunda alğı-satqı alətinə çevirir. Hekayə milli həyatda dərin aşınma getdiyini real boyalarla əks etdirir.

Maraqlıdır ki, “yeni cəmiyyət” Mirzə Kazım Kazımiçə yaramadığı kimi, zəmanənin başqa bir tipik surəti, T.Ş.Simürğün “Çətin müəmma və ya iki arvad almaq məsələsi” hekayəsinin qəhrəmanı kəndli Fəraməzi də təmin etmir. Fəraməz kişi təsərrüfatını idarə edə bilmədiyinə görə, ikinci arvad almaq eşqinə düşür. Əyalının da buna etirazı yoxdur. Yalnız hökumət icazə vermir. Fəraməz kişi heç cür anlaya bilmir ki, “kəndli hökuməti” niyə ona – kəndliyə bu “zülmü eləyir”. Yazıçı Azərbaycan kəndlisinin dünyagörüşü, mənəvi aləmi ilə sovet quruluşu arasındakı təzadı, anlaşılmazlığı həssaslıqla müşahidə etmiş və mənalı bir təbəssümlə yazıya almışdır.

Qantəmirin “Buğda quyusu” hekayəsində gülüşün hədəfi təkcə qazanc dalınca Arazı keçmiş Axund Fərəc, onun dini təbliğ üsulları və köçəri tərəkkəmə həyatı sürən elatın dini mərasimə münasibəti deyil. Hekayədəki şux və mənalı gülüş bu hadisələrin yanaşılığından, heyrətamiz şəkildə bir-birinə

səbəb-nəticə ola bilməsindən, “buğda halallığı”ndan doğur. Hekayənin süjeti kənd və şəhər, milli-müsəlman mədəniyyətinin min il boyu davam edən təzadları üzərində qurulub. Sovet hakimiyyətinin kəndə gətirdiyi “inqilab” milli həyatı belə bir məqamda haqlamışdı.

Təsadüfi deyil ki, milli həyatla sovet gerçəkləri arasında təzad problemi bilavasitə inqilab mövzusunda yazılmış əsərlərdə də özünə yer tapır. S.Rəhimovun “Şamo”, Mir Cəlalin “Dirilən adam”, Əbülhəsənin “Dünya qopur”, Mehdi Hüseynin “Tərən”, Əli Vəliyevin “Qəhrəman” romanlarında Azərbaycan kəndinin varlığı, real mənzərələri, həyat və məişəti təsvir olunan inqilabi hadisələrdən daha konkret və canlı bədii ifadəsini tapır.

Yazıcıların ayrı-ayrı əsərlərdə təqdim etdikləri inqilabçı obrazların əksəriyyəti mahiyyətə maarifçi qəhrəmanlar kimi təzahür edir. A.Şaiqin “Araz”, M.S.Ordubadinin “Gizli Bakı” romanlarında, Həmid Axundlunun “Kələfin ucu” povestində, M.İbrahimovun “Həyat üçün”; H.Mehdinin “Peşman” hekayələrində səciyyəvi fəhlə surətləri, Əbülhəsənin “Yoxuşlar”, S.Rəhimovun “Şamo” romanlarında, S.Rəhmanın “Qudurğan” və “Bayram hekayəsi”ndə, H.Mehdinin “Əlli iki”, “Nuru oğlu” oçerklərində kəndli-qəhrəman tipləri təqdim edilsə də, nəsrin başlıca təsvir hədəfi ziyalı obrazı olaraq qalır. Y.Vəzirin “Studentlər”, S.Hüseynin “Armus”, H.Mehdinin “Tərən”, Ə.Məmmədخانlının “Burulğan” romanlarının, neçə-neçə povest, hekayə və oçerklərin qəhrəmanlarını buna misal göstərmək olar.

Belə ki, 1920-1930-cu illər nəsrində sovet ədəbiyyatının əsas qəhrəmanı – “inqilabçı” surəti hələ ki, bir milli tip kimi dərk olunma bilmir. “Şamo”nun 1940-cı il nəşrində belə bir səhnə var. Bəlağət və pafosla danışan, ritorik şüarlar söyləyən çoban Şamonu həmkəndliləri heyrətlə qarşılayır, onu heç cür anlaya bilmirlər. “ – Ölümü öldürmək? – Ə, bu nə deməkdir? Bu Şamo da lap qəribələşib ha! – Özündən sözlər çıxarır...”. “Dünya qopur” romanında “...inqilab bəs necə olsun? İnqilab eləmək lazımdır axı!” – deyə vurnuxan muzdur Veyis əslində bunun nədən ibarət olduğunu gərəyincə təsəvvür eyləyə bilmir. Mir Cəlalin “Dirilən adam” romanında Qara kişi ilə rəncbər Qədirin bolşevik partiyası barədə dialoqu real ictimai və inqilabi şüur arasındakı uçurumu mənalı tərzdə təsbit edir: “Partiya sənə deyəcək soyuqda köynəkcək burdan Şəm-kirəcən qaç! Gərək qaçasan... Qədir duruxdu: – Yəni firqə qoymaz məni arvad-uşağım ilə görüşəm?” və s.

Əli Vəliyevin “Nənəmin cəhrəsi” hekayəsində istifadə olunmuş dövrün nəsr üçün çox səciyyəvi bədii üsul: – dil materialı üzərində “şüur yanışı” öz zəminini gerçək həqiqətlərdən alır. Qafar Cəfərzadəyə firqə tərəfindən “navid” töhmət verilir, kəndə yayılır ki, Cəfərzadəyə pulsuz neft verəcəklər. Kəndə gəlmiş “palitbüro” üzvünü kəndlilər “palid pöhrə” adlandırır. Yeni dövrün dəblərinə uyğun oğluna “Yenilik” adı qoymuş Cəfərzadə həbsxanadan

evə xəbər göndərir ki, cəhrə ilə də olsa, Yeniliyi böyütsünlər. Yazıçı hekayədə simvolik olaraq, cəhrə detalını Azərbaycan kəndinin atributu kimi verir, “Yenilik” isə yeni quruluşa işarədir.

İnqilabi hadisələrin milli mənəviyyatda aşkarladığı ən incə, təzadlı mətləblər “qadın mövzusu”nda yazılan əsərlərdə qabarıqdır. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan qadını, onun həyatı, taleyi, sərgüzəştləri barədə yazmayan nasir tapmaq çətindir. Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, Y.V.Çəmənşəmli, S.S.Axundov, T.Ş.Simürğ, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, B.Talıblı, Qantəmir, H.Nəzərli, H.Mehdi, Ə.Vəliyev, S.Rəhman, M.İbrahimov və b. yazıçılarımız bu mövzuda neçə-neçə hekayələr qələmə almış, dövrün roman və povestlərində isə bu məqam xüsusilə qabardılmışdır.

Qadının, ananın cəmiyyətdə vəziyyəti, mövqeyi məsələsi Azərbaycan ədəbiyyatını həmişə məşğul etmişdir. XIX əsrdən başlayaraq qabaqcıl fikir adamları müsəlman Şərqində qadının məruz qaldığı real təzyiqlərə, hüquqsuzluq hallarına qarşı etiraz səsinə ucaltmış, həm də onun xilasını, ilk növbədə, daxili-mənəvi qatda, Şərq qadınına xas təbii-mədəni keyfiyyətlərin cəsarətlə gerçəkləşdirilməsində görmüşlər. XX əsrin əvvəllərində bu proses Avropa mədəniyyətinə dərinlən, harmonik yiyələnmə şəklində gedirdi və fikir münəqqidləri bu gedişatda təkamül yolunu üstün tuturdular.

Buna görə 1920-1930-cu illərin “mədəni inqilabı”nı qadının azadlığa çıxması yolunda birmənalı olaraq müsbət tendensiyaya yozmaq mübahisəli məsələ idi. Kişilər üçün “papağa hücum”, qadınlar üçün “çadranın atılması” kampaniyaları mədəniyyətin yalnız zahiri atributlarına toxunur və ən geniş miqyasda mübahisələrə səbəb olurdu. Müxtəlif yaşlı, müxtəlif zümrədən olan “köhnələr” və “yenilikçilər” arasında ictimai quruluş, din, Allah, peyğəmbər, qadın bərabərliyi, nəhayət mədəniyyət barədə fikir müxtəlifliyi çox zaman və çoxlarının “Bax, mən buna yoxam!” nidası ilə tamamlanırdı. S.S.Axundovun “Bax, mən buna yoxam” hekayəsindəki surətlərdən birinin – doktorun söylədiyi “Məncə, küçələrə düşüb “çadra daloy” deməyin heç mənası yoxdur. Belə şeylər öz-özünə məhv olub gedəsidir. Burada inqilab yox, təkamül yolu ilə getmək lazımdır. Yetişməmiş bir meyvəni dərməkdən mənfəət əvəzinə zərər və bəlkə də xəta gələ bilər...” – sözləri tarixi həqiqəti ifadə edirdi.

Kütləvi savad kursları, fabrik-zavod məktəbləri, klub və dərnəklər ictimai şüuru dəyişməkdən çox, sındırır, əsrlərdən gələn adət və ənənələrə sağalmaz yaralar vururdu. T.Ş.Simürğün “Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik” hekayəsində qabartdığı “bədbəxtlik” məqamının mənası budur ki, Məşədi Qədimin arvadları – Gülsabah və Gülcahan mahiyyətini anladıkları üçün yox, bir-birinin acığına kluba gedirlər. Və istər “köhnə” əxlaq (ikiarvadlılıq), istərsə də buna qarşı duran “yenilik” (məişətdə inqilab) burda gülüş və istehza hədəfidir.

Dövr belə idi ki, qadın emansipasiyası problemi az qala siyasi status almış, sanki matriarxata qayıdış təsiri bağışlayırdı. B.Talıblının “Erkək Tükəzban” hekayəsinin qəhrəmanı Tükəzban xala kimdir? Adı “bir türk qadını”. Elə ki, kəndə Şura hökuməti gəlir, qadın problemini irəli sürür və “ana-bacısından keçməyib” hamı qabağa Tükəzban xalanı verir, Erkək Tükəzbanın kənd şurasına sədr seçilməsi ilə “bir günün içində” “kənddə də namus məsələsi həll olunur”. Burda yazıçı sarkazmı aşkardır. Milli mənəviyyatda yaranmış aşınma çox dərinə işləmişdir: köhnə kəndin atributları – kənd ağsaqqalı və mollası “erkəkliyi” barədə “qırmızı kağızı” olan bir qadının ölində naçar qalır.

Mühitin qadını ifrat inqilabiləşdirməsi prosesi Qantəmirin bütövlükdə bu mövzuda əsərlərində, xüsusən “Zeynəb Tükəzbanova” hekayəsində daha təfərrüatlı izlənilir. Kişi görəndə qaçıb-gizlənen doqquz yaşlı Zeynəb “bolşeviklər gələndən sonra” təzə hökumətlə bahəm “böyüyür”, yüksək “tərəqqi”yə nail olur. Əvvəlcə firqə məktəbini, sonra rəbfakı (fəhlə fakültəsini) qurtarır. Moskvaya oxumağa gedir. O qədər modernləşir ki, “erkək və qadın bərabərliyinə razı” olmayıb, “qadın hakimliyi” tələb edir. Hətta soyadını da dəyişib anasının adı ilə “Zeynəb Tükəzbanova” yazdırır. Burda hekayə müəllifinin tənqidi həssaslığı Zeynəbdən daha çox, Zeynəbin ətrafındakı adamlara yönəlmişdir. Məşədi Nəcəf əvvəl qızının klub müdiri olması ilə razılaşıb, tək “çarşafı saxlasın”. Sonra nəinki çarşabın atılması ilə, hətta qızının qısa don, dikdaban çəkmə geyinməsi, tamam üzüaçıq gəzməsi ilə də barışmalı olur; tək saçına toxunmasın: “Arvadı arvad deyiblər, kişiyyə də kişi...” Bununla yazıçı fərqi yalnız zahirdə qaldığına işarə edir.

1920-1930-cu illərdə “qadın mövzusu”nun daha çox dramatik səpgidə işlənməsi də bu amillərlə bağlıdır. Seyid Hüseynin “Həzin bir xatirə” əsərində qələmə aldığı hadisə – Xədicənin sentimental sevgi macərası mühitlə Azərbaycan qadınının zəngin daxili aləmi arasında mövcud olan ziddiyyətdən doğur. Xədicənin ölümü ağrıdır və düşündürür. Lakin bu, hekayənin digər qəhrəmanının iqrar etdiyi kimi, tək “köhnə və mənhus adətlərlə” əlaqədar olmayıb, həm də Azərbaycan qadınının “müqəddərat və taleyi” barəsində olan düşüncələrdir. Bu məqam bütövlükdə S.Hüseyn yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir; “Yatmış kəndin qış gecələrində”, “Gələcək həyat yollarında”, “Mehriban”, “İki həyat arasında”, “Gilan qızı”, “Sarıköynək”, “Gənclik xatirələri” hekayələrindən də keçir.

T.Ş.Simürğün “Yox” və C.Cabbarlının “Dilbər” hekayələrində eyni problemə toxunulur: – məktəbli qızın təhsildən zorla ayrılıb ərə verilməsi. Əgər T.Şahbazi qəhrəmanın mühitlə savağını plakatvari “nümunə” əsasında göstərsə, C.Cabbarlı daha çox reallığın təsvirinə üstünlük verir. Ədibin yaradıcılığında qadın emansipasiyası problemi idraki çalardadır. Milli həyat tək Dilbərlər, qızını oxutmağa çalışan Həsən kişilərin varlığı ilə səciyyələnmir.

Molla Kərimlər dönüb Mirzə Kərim olsalar da, mövqələrini dəyişməmişlər. Qadın faciəsi labüdə qalır.

Bu halda yazıçının qəfil sıçrayışı təsbit edən “Firuzə” hekayəsi daha çox səciyyəvidir. “Həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insanların şüurunda inqilab...” – zamanın meydana atdığı bu şüar “Firuzə” hekayəsində tam, hətta ifrat realizə olunmuş şəkildə təqdim olunur. Bir neçə ilin içində nəinki Bakının zahiri görkəmi dəyişir, modernləşir, hətta insanların şüuru, davranışı, psixologiyası da başqaladır: dünən savadsız olan qadın bu gün həkimə, müəllimə çevrilir, avtomobil sürür, Avropa həyat tərzinə yiyələnir, adətləri yaxşı-pisə ayırmadan “köhnəpərəstlik” adlandırır, kiminlə istəyirsə rəqs oynayır, qucaqlaşır və s. Burda C.Cabbarlı əslində gələcəyin amansız aynasına üz tutaraq təsvir elədiklərini reallıq kimi verir, ictimai həyatdakı tendensiyaların sabahını aydın görür. Bu “sabah”da hər şeylə razılaşmaq çətinidir.

Ümumən, “gələcək gün”lə, milli şüurun modern təfəkkürə çevriləcəyi sabahla bağlı arzular 1920–1930-cu illər nəsrinin orijinal mövzularından olub, həm pozitiv planda – S.Hüseynin “Çarxların hücumu”, Y.Vəzirin “Gələcək şəhər”, C.Cabbarlının “Firuzə”, S.Saninin “Gənc maşinistka və qoca yazıçı” hekayələrində təcəssümünü tapır, həm də satira və yumorun predmeti olur.

Belə ki, mədəni tərəqqi, yeniləşmə həvəsi xalqın adət-ənənəsi, mərasim və həyat tərzinə sirayət edirdisə də, çox zaman eklektik səciyyə daşıyır, milli əxlaq və məişətin dərininə işləmir, eləcə üst qatda qalırdı. Mir Cəlalın “Təzə toyun nəzakət qaydaları” adlı satirik hekayəsində “təzəlik” adına təqdim olunanlar nədir: zahiri əlamətlər, etiket və qaydalar. Daxilən hər şey əvvəlki “köhnə” müsəlman əxlaqı və ötvərinə bağlı olaraq qalır. Dəyişən bircə odur ki, “Allah mübarək eləsin!” əvəzinə, “Təbiətin gizli qüvvələri mübarək eləsin!” deyirlər.

“İnteleqentlik”, “əcnəbiçilik”, qərbpərəstlik mərzəsi milli ədəbiyyatın daim hədəfə aldığı problemlərdəndir. 1920–1930-cu illər nəsrində də bu mövzuya diqqət var. S.Rəhmanın “Pozğun”, H.Axundlunun “Kələfin ucu”, S.Hüseynin “Uzundərə”, Qantəmirin “İntelligent” hekayələrində ballar, müsəmirələr, Avropa ruhlu məclislər – yeniliyin, üstəlik “səzialist mədəniyyəti”nin atributu olaraq, milli musiqi, adət-ənənə, milli yeməklər isə “asari-ətiqə”, “bozbaş, dolma, plov, kabab – həmsəri xörəyi” adıyla qarşı-qarşıya gətirilir, absurd diskussiyaların predmeti olur; Qantəmirin “Dəfatirati-üzviyyə” hekayəsində hətta: “kişnişə nisbətən tərşun avropalıdır” şəkildə qrotesk səciyyəsi alır; müəlliflər burda ümumən “inqilab aynası”nda görünən eybəcərlikləri gülüş hədəfinə çevirirlər.

Bu dövrdə satiranın predmeti təkcə “köhnə cəmiyyəti”n bəlaları deyil. S.Rəhmanın “Şlyapa”, Mir Cəlalın “Anket Anketov”, M.İbrahimovun “Məntiq Həsənoviç”, Qantəmirin “Şarlətan”, B.Talıblının “Dirək”, Tağı Şahbazinin “Zərifə” və s. kimi hekayələrində sovet quruluşunun törətdiyi məmurluq sistemi, yeni bürokratiya sinfi müxtəlif boya və çalarlarda təşrih olunur.

“Sovet ədəbiyyatı”nın qatı tələbləri Azərbaycan nəsrində yalnız 1930-cu illərdən qərarlaşır. Hələ 1920-ci illərin sonunda ədəbi tənqid göstərirdi ki, “...proletar ədəbiyyatının realizmi, öz mahiyyəti etibarilə klassik ədəbiyyatın realizmindən, əlbəttə, fərqli olacaqdır, yaşadığımız dövrün sürəti məzmunun inkişaf etməsində və əsərin ümumi quruluşunda göstərilməyə bilməz. Proletar ədəbiyyatının realizmi, sosializm cəmiyyəti qurmaq uğrunda mübarizə aparən proletarların son məqsədlərini bütünlüylə düşünmək vəzifəsilə ən sıx bir surətdə bağlıdır...” [M.Quliyev. Azərbaycan proletar yazıçıları qurultayının yekunları. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929, № 10, s. 2]. Başqa bir yazıda daha aqressiv tərzdə qeyd edilirdi ki, “hər dürlü nasionalizm, müsəvatçılıq və dilçilik ünsürü sosializm quruluşuna atılan bir bomba qədər zərərli-dir. Bu bombaları məhv etmək, onların partlayışını bizə düşmən ünsürlərin zərərinə çevirmək bizim qalibiyyətimizi təmin üçün zəruridir” [Ə.Nazim. Şərimizin və şüurumuzun xəstəlikləri haqqında – İnqilab və mədəniyyət, 1929, № 12, s. 31]. Belə ki, M.Hüseynin “Mübarizə, qalibiyyət, çətinlikləri böyük bir qəhrəmanlıqla aradan qaldırmaq praktikasını ədəbiyyatımızın başlıca teması olmalıdır” [M.Hüseyn. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının I qurultayında məruzə. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1934, № 8, s. 31] – sözlərində ifadə olunan “yeni ədəbiyyatın” normaları otuzuncu illərin ortaları üçün artıq müəyyən olmuşdu.

Hacıbaba Nəzərli “ədəbiyyat cəbhəsi”nə, sözün həqiqi mənasında, cəbhədən, sosializm uğrunda vuruşmalardan gəlmiş, özü ilə birgə nəsrə müharibə və mübarizənin canlı nəfəsini gətirmişdi. Onun 1925-1930-cu illər arasında yazdığı bir sıra uğurlu hekayələr – “Qara və qırmızı”, “Nişanlı gözlər”, “Qəhrəmanın romanı”, “Yüz iyirmidən ikisi” və s. Azərbaycan nəsrində sosializm realizmi ədəbiyyatının şəksiz ilk nümunələri hesab edilə bilər. Sosializm realizmi lap əvvəldən klassik realizmin tənqidi pafos və gülüş estetikasına qəşşər müsbət ideal prinsipini qoyur. H.Nəzərlinin mübariz, öz əməlinə axıra qədər sadıq, mətin qəhrəmanları, zamanın fəvqünə yüksələ bilən insan surətləri bu missiyanı müvəffəqiyyətlə daşıyırdı. Bu nəsrin realizmini bilavasitə cəbhə həqiqətləri, barıt qoxusu təmin edirdi.

Azərbaycan nəsrində sosializm gerçəkliklərini uğurlu əks etdirən daha bir əsər Böyükəğa Taliblinin “Dirək” povestidir (1930). Əsərin qəhrəmanı Nadirin kəndin sosialistləşdirilməsi zamanı sərt və qəti addımları psixoloji cəhətdən təfərrüatlı verilir və müsbət pafosla müşayiət olunur. Səməd xəttində təqdim olunan milli və ictimai bələlər isə yeni quruluşa parodiyadır, tənqidi kəsərdən daha çox şux və nikbin gülüşün daşıyıcısıdır.

Bununla belə, bütün nəzəri və ideoloji hazırlığına baxmayaraq, sosialist realizmi 1920-1930-cu illər Azərbaycan nəsrinə daha çox empirik realizm kimi daxil olur. Təsədüfi deyil ki, bu dövrdə Azərbaycan nasirləri mövzu ardınca

həyata gedir, Azərbaycan bölgələrində – Kürdüstan mahalında (S.Rəhimovun “Şamo”), Gəncə vilayətində (M.Cəlalin “Dirilən adam” və “Bir gəncin manifesti”), Qazax qəzasında (H.Mehdinin “Daşqın”), Şamaxı nahiyəsində (Əbülhəsənin “Dünya qopur”), Bakıda və Təbrizdə (M.S.Ordubadinin “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz”) axtarırdılar.

“Dünya qopur”, “Daşqın”, “Burulğan”, “Yoxuşlar”, “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz” romanlarında milli gerçəklərdə sosial inqilabın səciyyəsi, mənası, ritmini oxumaq olar. Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, bu dövr Azərbaycan nəsrində inqilabi sosial romanın uğuru məhz bu obrazla (inqilab – təbii stixiya kimi), onun mətnində təcəssümlənib, açılması ilə bağlanırsa, kəsirləri – əksinə sosialist realizminin normativ təbiiqindən doğulur. Məsələn, inqilablar epoxasının çək-çevirinə düşmüş – klassik realizmin doğma qəhrəmanı – “kiçik adamın” (Qədirin) şüurunda qopan inqilab milli cəmiyyətdə gedən dirilmə hadisəsini təqdim və tədqiq baxımından təbii məqamdır (“Dirilən adam”, 1934–1935), yaxud “Şamo”nun ilk variantında (1931) inqilab Azərbaycan kəndinə nagahan, romantik qanad üzərində gəlir, Şamonu və həmkəndlilərini naməlum, ümidlər dolu bir sabaha alıb-aparır. “Daşqın” romanının da (1931–1935) birinci hissəsi – Sarxanın povesti canlı və inandırıcıdır, aşib-daşan inqilab effektini burda qəhrəmanın səngimək bilməyən enerjisi, cəbhə boyu durmadan real və mənəvi irəli hərəkəti verir.

1930-cu illər nəsrinin ən səciyyəvi nümunəsi Ə.Məmmədخانlının “Burulğan” əsəridir (1934). Burda dövrün bütün təzadları, sosialist inqilabının cəmiyyətdə buraxdığı təsirlər ayrı-ayrı obrazlar, onların düşüncə və hərəkətlərində təcəssüm edilir. “Burulğan” təkcə neft mədənlərində baş vermiş hadisələrlə məhdudlaşmır, o bütövlükdə cəmiyyəti çulğayır, insanların içindən keçir, onların münasibət və qarşılaşmalarında, zəmanəyə və cəmiyyətə baxışlarında üzə çıxır, vüsəti və vəhşəti ilə romantik pafos doğurduğu kimi, haqlı etirazlara da səbəb olur. Usta Səməd, Vəsilə kimi insanları ağışuna alıb bəslədiyi halda, Rüstəm, Seyfi, Varyaları götürüb kənara atır. Əsər insan həyatı, insan duyğularındakı drammatizmi qabarda, əks etdirə bilir.

Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanı (1938) yeni ədəbiyyatın uğurlu nümunələrindən hesab olunur. Bir yandan gerçək həyat materialının yazıçı tərəfindən tarixi-romantik planda bədii dərkə və təfsiri (xüsusən Bahar və Sonanın real həyatı və acı taleyi ilə bağlı süjetlərdə), digər tərəfdən inqilabi hadisələrin təsvirində M.Qorki ənənələrinin təsiri bu ikiliyi şərtləndirir. Bütövlükdə, roman Azərbaycan nəsrində yeni metoddan daha çox, klassik ənənələrin bədii gücünü görk edir.

1920-ci illərdə Azərbaycan nəsrində hələ klassik ölçülərində qalırdısa, 1930-cu illərin ortaları üçün artıq bu nəsrin ən tipik nümayəndələri belə yeni ədəbi-bədii normalara yiyələnməyə çalışırlar. Y.V.Çəmənzəminli “Studentlər”

əsərinin ardını – “1917-ci ildə” romanını (1931–1934); M.S.Ordubadi tarixi-inqilabi romanlarını “Döyüşən şəhər” (1938), “Gizli Bakı” (1940), “Dumanlı Təbriz” (1933–1948); A.Şaiq “Araz”ı yazır. Ə.Haqqverdiyev “Koroğlu” əsərində inqilabçı obrazı yaratmağa səy edir...

Beləliklə, milli nəsr əvvəlki səciyyəsinə artıq tam itirməyə, yeni məzmun, problematika, konflikt ehtiva edərək, yeni ideologiya havasını inikas etdirməyə başlayır.

1920–1930-cu illərin Azərbaycan nəsr bədii-estetik səciyyəsinə görə daha çox klassik nəsr ənənələrini təcəssüm etdirir. İstər dərinliyi ilə seçilən Cəlil Məmmədquluzadə realizmi, istər maarifçi yazıçıların təsviri realizmi, istərsə də ilkin təcrübələrini verən sosialist realizmi ən yaxşı təzahürlərində möhz Azərbaycan realist nəsrinin yüzillik təcrübəsinə əsaslanır. Həqiqətən də, nəslərin bəzilərinin əsərlərində “daha çox tənqidi-satirik, bəzilərinə lirik-məişət, bəzilərinə isə romantik ruhda” olan realizm [Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cild. I cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1967, s. 119] bu dövrdə bir qədər də zənginləşir, yeni fərdi və üslubi çalarlar kəsb edir. Sabir və Mirzə Cəlil realizmi C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığı ilə bahəm, nəsrin çağdaş ənənələrində davam edir. Məsələn, “Şamo” romanında pristav, məmur, xüsusən molla obrazları, “Dirilən adam”da Sarıqlı molla surəti sırf bu zəmində işlənmişdir, Mir Cəlalin “Güldürən hekayələri” bütövlükdə bu ruhdadır.

“Lirik-məişət” realizmi kimi qeydə alınmış yazı tərzii ədəbiyyata birbaşa xalq həyatından gəlmiş “kənd yazıçıları”nın yaradıcılığında (S.Rəhimovun “Şamo” romanı, Əli Vəliyevin hekayələri) əksini tapır. Canlı həyat atmosferi, “gördüyünü, eşitdiyini, duyduğunu” (S.Rəhimov) bilavasitə təsvir etmək prinsipi nəsrə müəyyən dərəcədə kənarlıq gətirsə də, ona yeni potensiya, tərəvət də verir. Seyid Hüseyin özünəməxsus incə realizmi sırf instinktiv insan hissələrini sosial fonla əlaqələndirməyə cəhd edir. Yazıcının qadın emansipasiyasını əks etdirən bütün əsərlərində qadın qəhrəmanların yeni həyata gəlişi təbii sevgi, qadın məhəbbəti, “yeni cəmiyyət” qurucularına rəğbət motivindən doğur. Təbii, saf qadın hissələri münbit sosial mühit daxilində rezonans verir, sərbəstlik qazanır. H.Nəzərlinin, M.İbrahimovun, Əbüllhəsənin yaradıcılığında realist-psixoloji səpgi müxtəlif səviyyələrdə təzahür edir. Romantik nəsr ənənə və gələnləri ayrılıqda intişar tapmasa da, realizmlə sintezdə yeni mahiyyət kəsb edir və bu, nəsrə ritm və hərəkət gətirir. (“Şamo”nun birinci variantı, Ə.Məmmədخانlının “Burluğan” povesti, M.Cəlalin “Bir gəncin manifesti” əsərlərində və s.)

1920–1930-cu illər realizminin zəminində yenə də əsasən gülüş estetikası durur, qəzəbli-ironik gülüşdən zarafatyana, duzlu, şux sevinc və təbəs-

sümlərə qədər ən müxtəlif çalarlarda əyaniləşir. Mirzə Cəlildə bu gülüş bir qədər yumşalır, satıra alt qatda gizlənir. İlk baxışda elə görünür ki, yazıçı yalnız təsvir elədiyi məşədilərə, kərbəlayilərə, milli tühafalara gülür, amma artıq zəmanə onlara çoxdan gülmüşdür, Mirzə Cəlil bu insanlara acıyır, ağrıyır, qəzəbi – yenə də zəmini aradan qaldıra bilməmiş zəmanəyə, mühitə yönəlmişdir. Ə.Haqqverdiyev nəsrində gülüş islah səciyyəsinə, “lağlağı” elementini qoruyub saxlayır. Qantəmir yaradıcılığında da məhz bu səpgi davam tapır. C.Cabbarlıda sarkazm, Mir Cəlalda açıq yumor güclüdür. S.Rəhman gülüşündə isə ələ salma, şəbədə motivləri müşahidə olunur.

Bu dövrdə də hekayəçilik nəsrə istər janr, istərsə də poetik ünsür kimi (təhkiyə) aparıcı mövqedə dayanır. Burada klassik poeziyada geniş yayılmış hekayət janrının sürəkli gələnləri görünməkdədir. Janrın strukturunda bu illər ədəbiyyatında da ciddi dəyişmələr sezilməsə də, kompozisiya qurumunda, təhkiyə tərzində, müxtəlif üslubi elementlərdən istifadədə müəyyən rəngarənglik müşahidə olunur. Sürətli inqilabi hadisələr qarşısında milli təbəddülat bir tərəfdən müşahidəçi mövqeyini qabardır və bu nəsrə kənardan seyr elementinin, xüsusi təhkiyəçi obrazının gəlməsi xatirə üslubunun formalaşması ilə nəticələnir; məsələn, “Studentlər”, “Dumanlı Təbriz” kimi irihəcmli əsərlər belə xatirə-gündəlik üslubuna köklənmişdir. “Qızlar bulağı” romanında hekayət başlanğıcı xüsusi yer tutur. Digər tərəfdən əksinə, psixologizmi bədii təsvir vasitəsi kimi tətbiq və həzm etməyə cəhdlər var. (Məsələn, “Şamo” romanında, Əbülhəsənin əsərlərində, M.İbrahimovun hekayələrində).

1920-30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında bədii oçerk janrı da geniş inkişaf tapır (T.Ş.Simürğün “Yeni həyat başlanan yerdə”, “Səməd kişi”; H.Mehdinin “Nuru oğlu”; M.İbrahimovun “Gıqantlar ölkəsi”; Əvəz Sadığın “Yeni gün” və s.), memuar janrının dəyərli nümunələri yaranır (C.Məmməd-quluzadənin “Xatiratım”, “Tərcümeyi-halım”; Y.V.Çəmənşeminlinin “Bir cavanın dəftəri”, “Həyatımın iyirmi ili”, “Həyatım”; Ə.Haqqverdiyevin “Molla Nəsrəddin haqqında xatiratım”, “Tərcümeyi-halım”). Birincidə bu janrın romantik mərhələsinə rəğmən, realist-publisist təsvir, ikincidə fəlsəfi məqam qabarıqdır. Oçerkçilik hətta bir üslub kimi satirik bədii nəsrə də sirayət edir (Qantəmirin “Kolxozstan”). Felyeton – ədəbiyyat janrı kimi daha da inkişaf tapır (C.Məmməd-quluzadənin, Ə.Nəzminin “Molla Nəsrəddin”də dərc edilən əsərləri), dövrün ictimai faktları burda, hər şeydən öncə, mədəni-fəlsəfi qatda dəyərlənir.

1920-1930-cu illər Azərbaycan romanının təşəkkülündə həlledici dövr hesab edilir. Həqiqətən də, bu dövr rus və dünya romanının janr tipolojisi – sosial roman, sosial-psixoloji roman, inqilabi-tarixi roman, tarixi roman, roman-epopeya, bioqrafik roman və s. Azərbaycan ədəbiyyatında da müəyyən analoqlar doğurur. Məsələn, roman-epopeya: – “Şamo” yazılmağa başla-

yır, sosial-psixoloji roman: – “Dirilən adam”, sosial roman: – “Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, “Bir gəncin manifesti”, bioqrafik roman: – “Studentlər”, inqilabi-tarixi roman: – “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz” və s. yaranır. Lakin yüksək estetik tələblər baxımından bu nümunələri hələ nəsrdə həyatın klassik roman təcəssümü hesab etmək çətindir. 1920–1930-cu illərdə Azərbaycan romanı əsasən axtarışda, yəni milli hekayəçilik zəminində yaradıcılıq təcrübəsi keçməkdədir. Belə ki, janrın ədəbiyyatımızda kütləviləşməsi nəsrin yeni imkanlar qazanması baxımından əhəmiyyətlidir.

1920–30-cu illərdə nəsr ilk dəfə olaraq tarixi roman janrı ilə zənginləşir; Yusif Vəzir Çəmən zəmininin bədii siqləti ilə seçilən “İki od arasında” (“Qan içində”) romanı yazılır. Yazıcının gərgin axtarışları sayəsində Azərbaycan tarixinin ən mənalı dövrlərindən biri – XVIII əsrin sonları burada obyektiv bədii-estetik şərhini tapır.

1920–1930-cu illərdə bədii nəsrin dili növbəti dəfə ənənəvi dilemma qarşısında qalır. Klassik poeziya dilinin, vahid ümumtürk dili modelinin və bu zəmində intişar tapmış ağır publisistika dilinin bu zaman üçün mövqeyi tam itirildiyindən, artıq buna qədər “türkün açıq ana dili” kimi xalq danışığı dili üslubunda köklənən Mirzə Cəlil nəsrinin dili, o cümlədən maarifçi yazıçıların sadə “pedaqoji” dili ədəbi-bədii dil normasını müəyyən edir. Bir sıra yazıçıların (Əbülhəsən, Mir Cəlil, Ə.Məmməd xanlı, M.İbrahimov, M.Hüseyn və s.) nəsr dili də bu platformadan çıxış edir. Digər tərəfdən, dildə geniş şəkildə xəlqiləşmə, materiala yanaşmada hər cür demokratizmin tətbiqi xalq dilinin, məhəlli danışığın nəsrə yeni axarı ilə nəticələnir ki, bu da daha çox “kəndli-yazıçıların” (S.Rəhimov, Ə.Vəliyev) ifadə tərzində özünü göstərir. Son halda uğuru yaradıcı başlanğıc, bədiiyyatın məntiqi təmin edir. Bədii dil hər iki mənbədən (klassik mədəniyyətin dili və etnik-xalq dili) bəhrələnərək obraz strukturunu zənginləşdirir.

Bu zaman xəlqilik, novatorluq, realist və romantik inikas, partiyalılıq-sinfilik və s. kimi prinsiplər ətrafında gedən gür polemikalar və bunların bilavasitə bədii yaradıcılıqda realizəsi təkcə ideoloji amilin təsiri ilə bağlı deyil. Bu, həm də millilik istiqamətində dərinləşmələrin nəticəsi kimi meydana çıxır. Azərbaycan ədəbiyyatının milli səciyyəsi, xəlqi, demokratik, dünyəvi məzmunu hələ XIX əsrdən, M.F.Axundzadədən bəri ədəbi və ictimai fikri daim düşündürmüş, məşğul etmişdir. Azərbaycan nəsrinin 1920–1930-cu illərdə axtarışları həm də bu məcrada, yeni estetika yaratmaq cəhdləri kontekstində yerini və davamını tapır.

Tehran Əlişanoğlu

1920-1930-cu illər

**AZƏRBAYCAN
NƏSRİ**

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

(1872-1950)

XX əsr Azərbaycan nəsrinin ən qüdrətli nümayəndələrindən olan Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan türklərinin ən qədim yaşayış yerlərindən birində – İrəvan quberniyasının Ordubad şəhərində, müəllim ailəsində doğulmuşdur. İlk yazı-pozunu atasından öyrənmiş, ibtidai təhsilini Ordubaddakı dördsınıfli rus məktəbində almış, sonra Məhəmməd Tağı Sidqinin “Əxtər” məktəbində oxumuşdur.

1886-cı ildə Ordubadda ipək fabrikində əmək fəaliyyətinə başlayan Məmməd Səid 1906-cı ildə Culfaya köçmüş, 1911-ci ilə qədər orada ipəkşarına fabrikində fəhləlik etmişdir. Bu zaman o, İran inqilabına kömək göstərən cəmiyyətin üzvü olmuş, 1913-cü ildə həbsxanaya salınmış, 1914-cü ildə Saritsın şəhərinə sürgün edilmişdir. Azadlığa çıxandan sonra XI Ordunun müsəlman əsgəri hissəsində siyasi şöbənin əməkdaşı olmuş, daha sonra Həştərxanda “Hümmət” qəzetinin məsul redaktoru, Temirxan-Şurada “Krasny Daqestan” qəzetinin məsul katibi işləmişdir. 1920-ci ilin mayında XI Ordunun hissələri ilə Bakıya gəlmiş, burada partiya mətbuatında məsul redaktor (1920-1929), Azərbaycan Radio Verilişləri Komitəsində ədəbi-bədii verilişlər üzrə direktor işləmişdir (1929-1937). O, I-III çağırışlarda Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. Ədib 1950-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

M.S.Ordubadi bədii fəaliyyətə Culfada yaşayarkən şeir yazmaqla başlamış, lakin ədəbiyyat tarixində böyük nasir-romançı kimi məşhurlaşmışdır. Onun “İki çocuğun Avropaya səyahəti”, “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab”, “Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dünya dəyişir”, “Qılinc və qələm” əsərləri Azərbaycan romanının bədii siqlətini və estetik səviyyəsini göstərən qiymətli nümunələrdir.

QIRX DƏNƏ BAQQAL

Bundan irəli müsəlmanların “yaxşı” oxumuş adamları ya naçalnikin, ya da ki, pristavların yanında dilmanc olurdular. Çünki o vaxt oxumuş adam az olduğundan qanacaqılı dilmancılar da az-az tapılardı və bu sənət çox da qazanlı olduğundan müsəlmanların bu işə həvəsi çox idi. Hətta bir çoxları dilmanc olmağı pristavlıqdan, naçalniklikdən artıq bilirdilər, çünki naçalnik ilə xalqın arasında olan gizli sirlərin hamısı bu dilmancılarda əlində olurdu.

Hərgah birisi naçalniki və ya pristavı özündən razı salmaq istəyirdi, gərək qabaqca dilmancın evinə gedəydi.

Deməli, naçalnikə işi düşənlər qabaqca dilmancı razı edərdi, sonra naçalnikə verilmiş rüşvətin bir hissəsi də yenə dilmancıya yetirdi.

Amma bu da deyilməlidir ki, hər bir adam da dilmanc ola bilməzdi. Dilmanc olan adam gərək məmləkətdə yaşayan adamların halını, güzəranını da biləydi, taiki, damara baxıb qan aleydi. Fəqət bu cümləri çox nüdrətən düşürdü.

Dilmanc məmləkətdəki bütün qulluqçuların vəzifəsini icra etməli idi. Baqqalların tərəzilərinin çirkinə baxıb bəratül-qol yazmaq, hamamlara girib su hovuzlarına baş çəkmək, çörəkçilərin xəmir təknesinə baxmaq, gecələr öz vaxtdan artıq açıq olan meyxana və çayçı dükanlarına girmək, qumarxana və tiryəlxanalara getmək, gizli fahişəxanalara soxulmaq, qəssablara kəsdiyi ətin erkək dişilərinə baxmaq kimi işlər hamısı dilmancın vəzifəsi idi. Və bu saydığımız yerlərdən toplanan mədaxildən naçalnikə ancaq tula payı çatardı, çox hissəsi isə təbii, dilmancın cibinə girirdi.

İndi görürsünüz ki, bu qədər ağır vəzifənin öhdəsindən də bir çox dilmancılar gələ bilməzdi.

Amma yadıma gəlir ki... Naxçıvan uyezdni-naçalniki Zençenko haradansa özü üçün bir belə dilmancı tapmışdı. Keçən gündür, deyəsən bu dilmancın da adı Hüseyn ağa idi. Savadı da Allah vergisi kimi zad idi. Demək, şəhər ibtidai məktəbinin iki sinfindən imtahansız qurtarmışdı. Buna baxmayaraq, rus dilində çox yaxşı danışdı.

Həç yadımdan çıxmaz. 11-ci ildə payız vaxtı əlimdə çanaq, baqqal Tarıverdinin bazar hamamı ağzındakı dükənindən qatıq almağa getmişdim. Tarıverdi qatığı çəkmişdi, elə mən pulu verməyə çıxarırdım, bir də gördüm ki dilmanc Hüseyn ağa əlində qamçı, qabağında otuz doqquz nəfər baqqal yetişdi. Yetişən kimi hayqırdı:

– Adə, Tariverdi, düş qabağıma gedək naçalnikin evinə!

Yazıq Tariverdi bunu eşidəndə dizləri titrədi, rəngi qaçdı, qorxa-qorxa dedi:

– Mirzə, başına dönüm, de görüm axır, mənim axır təqsirim nədir, mən ağaya nə ədəbsizlik eləmişəm?

Hüseyn ağa acıqlı:

– Mən heç zad bilmirəm, ancaq naçalnik məndən tələsik bir saata kimi qırx baqqal istəyibdir.

Yazıq Tariverdi bu sözü eşidən kimi dükənini bağlayıb açarını verdi mənə, dedi:

– Ay əzizim, məni halal elə, pis-yaxşı çörək yemişik, can sənin, can mənim oğlum Əbişin əmanəti. Ondan mütəvəccöh ol. Yazıq uşaq gözünü açıb özünü atasız görəcəkdir. Əzizim, əlbəttə, mənim Sarvanlardakı ev hissəmi satıb qızım Dilaranı da köçürərsən. Səndən xahiş edirəm, məni rəhmətlik atamın ruhunun yanında xəcələt qoyma, əlbəttə, evdən bir qədər paltar-palazdan satıb onun sümüklərini ağa qulluğuna göndərərsən.

Hərgah, ayıb olmasın, bizim ev adamı kəblə Nəsinin qızı istərsə, məni iki il gözləsin, hərgah, iki ilə kimi məndən bir xəbər çıxmasa, səni vəkil edirəm ki, Allahın əmri və peyğəmbərin şəriəti ilə onu boşayasan. Yazıqdır, daha iki ildən artıq məndən ötrü göz dustağı qalmasın.

Mənim heç kəsə borcum yoxdur. Şeyxin yanında öz ölülüyüm üçün yüz manat pul əmanət qoymuşam. Şeyxə salam yetirib deyər-sən ki, həmin pula mənim üçün oruc, namaz alsın.

Tariverdi mənimlə halallaşıb yola düşdü. Qırx nəfər baqqal Hüseyn ağanın qorodovoylarının qabağında naçalnikin evinə doğru yollandılar...

Tamam şəhər bir-birinə dəymişdi. Doğrudan da, bu görünməmiş bir iş idi. Naxçıvan kimi şəhərdə qırx nəfər baqqalı birdən yığıb naçalnikin evinə doldurmaq o vaxt böyük hadisə idi. Xalq tökülmüşdü bunların dalınca. Hərə bir söz deyirdi. Birisi deyirdi ki, bunların hamısı qəlp pul xərcləyiblər. Bəziləri deyirdi ki, guya bunlar qubernatora yazıb ki, naçalnik İrandan kontrabanda və qaçaq mal gətirənlərlə əlbirdir. Bəziləri deyirdi ki, naxçıvanlı pambıq taciri bunları şeytanlayıbdir. Bir çoxları da deyirdi ki, bu baqqalların hamısı gecələr yığılıb qumar oynayırlar. Amma çox adam da deyirdi ki, bunların peşələri oğurluq mal alıb-satmaq imiş, hətta soldatlardan

da hökumətin malın alıb-satırmışlar. Bəzi adamlar da pıç-pıç danışib deyirdi ki, ay axmaq oğlanları, sizə kim deyirdi ki, dilmanç keçəndə ayağına durmayasınız, sizə kim deyirdi ki, bayramda düyü, yumurta, yağ, quzu göndərməyəsiz?!
Amma bununla bərabər, heç kəs bilmirdi ki, bu baqqalları hara aparırlar.

Doğrusu, mənəm Tariverdiyə çox yazığım gəlirdi. Ona görə də ondan ayrılmayıb qıraq ilə gedirdim. Yazıq baqqallar dilmanca yalvarırdılar. Hətta bəziləri başını dilmancın ağzına tərəf uzadıb yavaşırdan bir söz deyirdi. Dilmanca da onların cavabında bəzi sözlər deyirdi. Yaxşı qulaq verib gördüm deyir:

– Haramzadə oğlanları, sizə kim deyir ki, İran bileti alıb quru yoldan Xorasana gedəsiniz? Siz elə bilirsiniz ki, hökumət yatıbdır? Bütün haramzadə və nəməkbəharamsınız! Sizə kim deyir kilsənin zənginə güləsiniz? Peşəniz naçalnikin itinə gülməkdir. Mən bilirəm, gözünüzün içinə kimi haramzadasınız! Keçən həftə şeyx mən-bərdə imperatorun özünə, arvadına, qızlarına, oğluna dua edəndə bir nəfər də baqqal amin deməyibdir.

Xain köpək uşağı! Hələ biz bir-bir bilirik ki, kimin uşağı fəş qoyur və kimin evində osmanlı padşahının şəkli vardır. Sizə kim deyirdi İrana yazıb İran rəiyyəti olmaq istəyəsiz?

Bu sözləri eşidəndə baqqalların gözlərindən yaş tökülüb, qılçaları titrəyirdi.

Mən baqqallarla bərabər daxil oldum naçalnikin həyətinə. Gördüm ki, içəridə bir qiyamət vardır. Bir tərəfdə rus aşpazı ruslara, o biri tərəfdə müsəlman aşpazı molla qonaqlardan ötrü xörək bişirirdi. Naçalnikin həyəti qulluqçular ilə dolu idi. Bunların çoxu naçalnikin qonaqlığı üçün yaxın kəndlərdən toyuq-cücə, yağ, yumurta, quzu, qatıq, qaymaq, meyvə, qovun, qarpız gətirən kəndlilər idi.

Baqqallar da daxil olub həyətin bir bucağında durmuşdu. Bu vaxt gördüm ki, naçalnik balkona çıxdı. Dilmanca Hüseyin ağa bunu gören kimi əlində qamçı irəli gedib ərz elədi:

– Cənab naçalnik, əmrinizi yerinə yetirmişəm.

Naçalnik səsləndi ki:

– Tez ol, ver mətbəxə yuyub təmizləsinlər!

O saatda qaradovoylar baqqalları mətbəxə tərəf qoyun sürüsü kimi sürdülər. Hüseyin ağa aşpazları çağıraraq dedi ki, naçalnik ağanın əmrinə görə gərək bu saatda bunlar çimdirilsin.

Baqqallar bu sözü eşidəndə lap məəttəl qalmışdılar. Bilmirdilər nə etsinlər. Onları niyə çimdirirlər? Amma bu işdən çoxları şəkkə düşmüşdü. Deyirdilər ki, naçalnik şeyxi də bura çağırıbdır. Baqqalları da çimdirib qüsl etdirdikdən sonra Qurana and içdirəcəkdir. Yəne də bilən yox idi.

Müxtəsər, baqqalları bir-bir soyundurub içəri saldılar. Naçalnik arabir çıxıb deyirdi:

– Tez olun!

Kəblə Qulu baqqalı soyunduranda deyirdi:

– Getdiyim Kərbəla haqqı əlim ölüyə sürmüşdü, iki saat bundan qabaq qüsl eləmişəm.

Həsənəli deyirdi:

– Həzrət Abbas haqqı bir saat yoxdur ki, dəstəmaz almışam.

Əlibala deyirdi:

– And olsun Allaha ki, bir həftə olmaz ki, mən cümə qüslü etməmiş olmayım.

Amma bu göftgularla bərabər baqqallardan iyirmiyə qədər çimdirmişlərdi.

Bir də naçalnik balkona çıxıb dedi:

– Çto za bezobraziye! Qosti ustali ojidat, davayte syuda!

Hüseyn ağa irəli gəlib dedi:

– Ağa, iyirmisi hazırdır.

Naçalnik dedi ki, daha artıq təmizləmək lazım deyildir, tez verin gəlsin.

Naçalnik bu sözü deyib içəri girdi. Hüseyn ağa qabaqda, starşi qaradovoylar dalca baqqalları əyinlərində tuman-köynək pilləkənlərdən çıxarıb qonaqlıq salonuna doldurdular. Bir də gördüm ki, əvvəlcə bir gülüşmə qalxdı, sonra naçalnikin səsi ucaldı. Yaxşı qulaq asdım, gördüm deyir:

– O bolvan! Mən sənə bokal (qədəh) demişəm, sən gedib baqqalları yığıb gətirmisən.

Bir az keçmədi, bir də gördüm ki, Hüseyn ağa əlində zənbil qapıdan çıxıb bazara doğru qaçır. Baqqalları da qorodovoylar qamçı ilə döyüb bayıra çıxarırlar.

1928

ŞAHQULU BƏYİN NƏVƏSİ

Mirzə Kazım Kazımiç evə girən kimi bir ah çəkərək dedi:

– Zəmanənin üzünə lənət!

Mirzə bu sözləri dedikdə onun qadını Şeydabəyim xanım da saçlarını daramaqla idi. O, daraqdan təmizlədiyi tük qırıntılarını barmaqlarında yumurladı və üstünə tükürüb kül qabına salaraq:

– Yenə, nə olubdur? – deyə Mirzəyə sual verdi. Mirzə əlindəki biğ çotkasını jiletinin cibinə qoyaraq:

– Bundan artıq nə olacaqdır? – dedi, – Bu dünyada nəcib və alim adamlar üçün iş yoxdur. Gədə-güdə işi alıb əlinə, amma Şahqulu bəyin nəvəsi Mirzə Kazım Kazımiç kimi alim dünya görmüş adamlara iş tapılmır. Axırda mən kənd müəllimliyinə də boyun əydim, onu da mənə çox gördülər. Bilmirəm, yaxamız bu əclaflardan nə vaxt qurtaracaqdır?

Şeydabəyim xanım iki əllərini düyüb gözlərini bərəltirdi və:

– O qanmaz köpək uşağı səndən də elmlə, səndən də qanacaqlı, səndən də tərbiyəli, səndən də nəcib kimi tapacaqlar? Desinlər görüm, mahalda ikinci Şahqulu bəyin nəvəsi varmı?

– Bəlkə də, vardır, – Mirzə qəmli bir halda dedi, – burnu fitdiqlinin birisi mənə imtahan tutdu və “harada müəllimlik qurtarmısınız?” deyə soruşdu, kağız gətirdi, mən də ki, bunu tapa bilmirəm. İndi o kağızı mənə kim verər? Bunun üçün də mərkəzdən ağızından süd qoxusu gələn bir uşağı mənim yerimə göndərirlər.

Mirzə Kazım Kazımiç bu sözləri danışarkən qapı vuruldu, o özünü şaşırdı və nə edəcəyini, yaxud hara qaçacağını bilməyərək qadınına müraciətlə:

– Şeydabəyim, amanın bir günüdür, məni bu haramzadanın əlindən qurtar, – dedi. – Yenə bu həyasız Məşədi Haşımdır. Sən olasan Qulu Soltanın qoru, gəl bunun qırt-qırtını birkərəlik kəsək getsin.

Şeydabəyim əlini masaya vuraraq:

– Bunu biryerli başından çıxar. Mən heç vaxt qızımı Keçiqulaq kəndinin küçəbaqqalına vermərəm. Siz allah, bir kişinin namusuna baxın, istəyir ki, Qulu Soltanın nəvəsini itin birisinə versin.

Mirzə Kazım yalvarıcı bir surətdə danışdı:

– Ay arvad, mən bunların hamısını bilirəm. Bilirəm ki, mənim qızım iki tərəfdən də nəcibdir. Ata tərəfindən Şahqulu bəy, ana tərə-

findən Qulu Soltanın nəvəsidir. Amma nə çarə etmək. İl uzunlu kişinin dükanından söküb götürüb yemişik. Özünə də qızı vədə vermişik. İndi görək ya qızı verək, yainki kişinin pulunu özünə qaytaraq. Bu da ki, bizdə yoxdur. Arvad, sən gəl mənə alışı-verişimə qarışma!

Şeydabəyim xanım özündən çıxdı:

– Cəhənnəmə yoxdur, gora yoxdur. Get haradan tapacaqsan tap ver, – dedi.

Şeydabəyim xanımın səsini eşidərək içəri otaqdan qızları Dilruba xanım da dışarı çıxdı:

– Ana, yenədəmi döyüşürsünüz? Vallah, mən ağlayacağam, – deyər ağlamağa başladıqda baqqal Məşədi Haşım da pərdəni qaldıraraq başını içəri uzatdıqdan sonra:

– Mirzə, gəlmək olarmı? – deyər səsləndi.

Mirzə Kazım vəziyyətini dəyişdirərək:

– Buyurun məşədi, – dedi zaman əvvəlcə Şeydabəyim xanım, onun dalınca Dilruba gözlərinin yaşını silərək içəri otağa keçdi.

Məşədi Haşım baqqal evin vəziyyətini gözədən keçirdikdən sonra bərkünü çıxarıb yemək masasının üzərinə atmaqla:

– Mən buna razı deyiləm, – dedi. – Madam ki, qız mənə sevmir, bir halda ki o mənə adım gələndə ağlayır, o zaman bu xeyir işin bir faydası olmaz, o zaman qız mənə gəlsə də, bu xeyir işə razı olsa da, ondan ağız ləzzəti görməyəcəyəm. Yastıq yoldaşı ki sahibini sevmədi, onun faydası yoxdur. Yaxşı olar ki, mənə haqq-hesabımı verəydiniz, çıxıb gedəydim. Mən daha evlənmirəm.

Mirzə Kazım əlini onun çiyinə qoyaraq:

– Məşədi Haşım, and olsun Şahqulu bəyin qəbrinə, qızın səndən ötrə aramı yoxdur. Özü də anasını bu barədə tələsdirir, ağlamağı da aramsızlığındandır. Bir də budur ki, indi qızı kimə verəsiyiz ki, səndən artıq olsun? İndi daha bəy yox, xan yox, pristav yox, naçalnik də yoxdur.

Məşədi Haşım baqqal döşünü qabağa verərək əlini arxalığının qoltuq cibinə vurdu:

– İndi xan da mənəm, bəy də mənəm. Pristav da, naçalnik də mənəm; onların yüzünü qoynumdakı bu kisə ilə alıb sataram, – dedi.

Mirzə Kazımın rəngi bir az açıldı, pul söhbəti onu bir az canlandırdı və Məşədi Haşım baqqalı dilə tutmağa, qəlbini ələ gətirməyə başladı.

– Onu mən bilirəm. Bilirəm ki, qızım sənin evində ehtiyac hiss etməyəcəkdir. Buna görə də qızın özü də səni sevir. O ki qaldı qızın ağlamasına, bunun tamamilə başqa mənası vardır. Allah yoxsulluğun evini yıxsın. İnsan ailənin yanında da xəcalətdə qalır.

Mirzə Kazımın bu söhbətində Dilruba xanım da içəri otaqdan çıxaraq Məşədi Haşım baqqalın yanında bir az dolaşaraq, qayıtdı.

Məşədi Haşım baqqal qızın onu sevdiyini eşitdiyi üçün gözləri qızmış və hali-təbiisindən çıxmışdı. Buna görə də o, Mirzə Kazım ilə əvvəlcə danışdıqlarından peşiman olaraq dedi:

– Mirzə, indi ki siz məni alçaq könüllük edib öz qohumluğunuza qəbul edirsiniz, o zaman öz sirrinizi məndən gizlətməməlisiniz, hər gah ehtiyacınız varsa, yenə də məndə beş-on şahı tapılar. Allah kərimdir. Dünya həmişə belə qalmayacaqdır. Məşədi Haşım da böylə oğul deyil ki, bir parça çörək tapa bilməsin.

Mirzə Kazım pul adı eşidərkən əllərini bir-birinə sürtərək evi bir baş dolaşdı, çotkasını jiletinin cibindən çıxarıb bir kərə bığlarına çəkdikdən sonra məşədi Haşım müraciətlə dedi:

– Qızın bu gün anadan doğulan günüdür. Ona bəzi şeylər almaq lazım idi. Əslinə baxasan dava da onun üstündədir. O deyirdi ki, mən burada qalmaq istəmirəm. Köçürün gedim, deyirdi.

Məşədi Haşım üzünü divara çevirdi, o, arxalığının döşündən asılan qaytanı bir kərə yuxarı çəkdi və qoynundan göy parçadan tikilmiş bir kisə çıxardı, əlləri titrəyə-titrəyə 10 dənə çervon sayıb götürərkən özü-özünə danışdı:

“Sən öləsən, böyük kələyə düşmüşəm. Bu zalım qızımı bir təhər söküüb bu evdən qoparsaydım yaxam qurtarardı. Mən özüm də bilmirəm, bir ilin içərisində insan neçə dəfə doğula bilər?”

Bu il ən azından dörd kərə bunun doğulan gününə xərc vermişəm. Özünə də yüz manat – yüz manat”.

Məşədi Haşım pulları Mirzə Kazıma verdikdə Mirzə Kazım:

– Sağlıq olsa, bu günlər xeyir işi başa gətirməliyik, – dedi.

* * *

– Qız ki, on səkkiz yaşına çatdı, özünün vəkildir. Keçmişdə adət var idi, şəriət var idi. Allah bəisin evini yıxsın. Mən başıma nə kül töküm, qoşulub getdi!

Bu sözləri Mirzə Kazım Məşədi Haşım baqqala deyirdi. Məşədi Haşım qızın əldən çıxdığını eşidərkən daha artıq söz danışmadı, cibindən dəftərini çıxarıb masanın üzərinə atmaqla:

– Eybi yoxdur. Qoy getsin. Hərgah məndən artıq verən varsa, mən mane deyiləm. Lakin mən bu saat haqq-hesabımı alıb gedəcəyəm. Mən daha evlənmirəm, qələt eyləyirəm. Gedib öz tayımı taparam. O pula iyirmi pakizə qız alaram. De gətir görək. Mən bu evə daha qayıtmayacağam. Mənə də Məşədi Haşım deyərlər! Mən qənimə qan ağladan bir kişiyəm. Gedənin birisinə əlli manat verərəm, bir dəfə “part”, qurtardı getdi. Onda bilər ki, özgənin nişanlısını aparmaq nədir.

Mirzə Kazım vəziyyətin ağırlığını hiss edirdi, o qızını Danaqıran kəndinin dükançısı Kəblə Hüseynquluya verməyə bilməzdi. Çünki Kəblə Hüseynqulu ilə olan “tanışlıqları” Məşədi Haşım ilə olan əlaqələrindən daha əvvəl idi.

Mirzə Kazım Məşədi Haşımın hiddətini soyutmaq üçün:

– Heç özündən çıxma, – dedi, – qismət belə imiş. Qızın özü də səni sevdiyinə baxmayaraq, birdən-birə dəyişdi, sən onu iki ildir ki, gözlədin, zəhmətini çəkdin, ətək dolusu pul xərclədin, axırda o səni buraxıb başqasına getdi. Xudavəndi-ələmin də istədiyi bu imiş. Nə olsun ki, Dirlüba olmasın onun kiçik bacısı Xanımcan olsun. Özü ondan gözəl, ondan da yaşda kiçik, on yeddi yaşında. Bir il də gözlə, gəl əyalına sahib ol.

Mirzə Kazım bu sözü deyərək qızı Xanımcanı səslədi:

– Qızım, külqabını bura gətir, – dedikdə qız içəri girdi və külqabını gətirib masanın üzərinə qoyub qayıtmaq istədi. Mirzə Kazım qızı səsləyərək:

– Qızım, əmiyə əl ver, – dedikdən sonra qız utana-utana Məşədi Haşımın yanına yanaşaraq əlini sıxdı. Bu halda Məşədi Haşım qarşısındakı güzgüyə baxdı, əlləri ilə saqqalını düzəltməyə başladı və dedi:

– Mən nə deyə bilərəm? Siz mənə böyügümsünüz, özünüz də nəcib və elmlilə bir adamsınız. İndi ki, məsləhət görürsünüz, mən bir il də gözlərəm, amma belə qanıram ki, balaca xanımın yaşı o qədər kiçik deyildir. Elə indi də xeyir işi bitirə bilərik.

Mirzə Kazım gülümsəyərək:

– Mənə heç sözüm yoxdur, – dedi, – qızı aparıb necə ki, istəyirsən eylə də tərbiyə edib, öz səliqən ilə də böyüdərsən. Ancaq

məsələ burasındadır ki, mənim hələlik qız köçürmək halım yoxdur. Görürsən ki, işsizəm. Bir az səbr eləyin, əlim iş tutsun, axı biz də bir adamıq, nə oldu ki, bir neçə ildən bəri kasıbladıq. Bizim bir ad-sanımız vardır. Xalq eşitsə ki, Şahqulubəyin nəvəsini köçürtmək istəyirlər, hər yerdən tökülüb gələcəklər. Xüsusən qız ana tərəfindən də Qulu Sultanın nəvəsidir. Mən istəmirəm xərcin hamısı sənin üstünə düşsün. İndi ki qızın üstünə sən kimi bir namuslu adamın adı qoyulur, gərək indidən başlayıb onun əyin-başını düzəltmək və sənə adına layiq bir qız şəklinə salmaq. Özün də bilirsən ki, hələlik mən bunu bacarmayacağam. Mənə o vaxtım deyildir. Sən bilirsən ki, mənə zəlzələ dağdan kimi dağıtdılar. Xüsusən qızın anası Şeydabəyim xanımla da danışmaq və onu bir təhərlə bu məsələyə razı salmaq lazımdır. Hərçənd onun özü də sənə kimi nəcib bir kişi ilə qohum olmağı özünə fəxr bilir, bununla belə, yenə də o qız anasıdır. Kürəkəni tərəfindən razı salınmalıdır. Kürəkən də qaynananın məsləhətini əldə etməlidir.

Mirzə Kazım çox uzun danışdı. Məşədi Haşım baqqal isə kibrit qabındakı kibritləri boşaldıb və bir-bir götürərək bir tərəfə qoyurdu. O, Mirzə Kazımın böyük qızına qoyduğu xərci kibrit çöpləri ilə hesab edir və düşünürdü.

Məşədi Haşım baqqal Mirzə Kazımın dediyi sözlərin mənasını tamamilə anlayır və bu alış-verişin altına girmək üçün yenə də öz sərmayəsini kibrit çöpləri ilə yoxlayaraq danışdı:

– Mirzə, sən bilirsən ki, məndə böyük sərmayə yoxdur. Mən kənd dükançısıyam. İndi də ki dükanı yığışdırmışam, əlimdə olan sərmayə də o qədər böyük deyildir. Sizin qızınıza qoyduğum xərci də ki, bilməmiş deyilsiniz. Hələ sizə borc verdim buraya daxil deyildir.

– Buna görə də mən xahiş edərdim ki, bizim balaca xanım vəsi-təsilə başlayacağımız qohumluq mənə üstümə çox da baha oturma-sın. Bir az ucuz başa gətirəsiniz ki, öz sirmimiz öz içimizdə qalsın. Heç kəs bilməsin ki, nəyimiz var, nəyimiz yoxdur.

Mirzə Kazım:

– Belədir ki, deyirsən, – söylədi. Lakin böyük işə girən adamlar böyük zəhmət çəkməli və böyük xərc qoymalıdır. Sən Şahqulu bəy və Qulu Sultanın nəvəsinə evlənirsən, gərək onların işinə layiq də iş tutasan. Mənə borc verdiyin pula gəldikdə, onu da işə girən kimi bir yerdə özünə qaytaracağam; bu günün özündə iş tap, gedib işlə-

yim və maaşımı alan kimi də pulunu qaytarım. Özün bilirsən, elmlı bir adamam.

Bu məsələnin ucuz qurtarmasına gəldikdə, mən sənın vəziyyətini nəzərə alıram. Bu barədə də sonra danışarıq. Hələlik sabah gecə Xanımcanın ad günüdür, hazırlıq görmək lazımdır.

Məşədi Haşım baqqal kisəsindən iki yüz manat çıxarıb Mirzə Kazımın qabağına qoyarkən öz ürəyində:

– “Hələ bu birinci ad günü...” – dedi.

* * *

Bu gecə Keçiqlaq kəndinin ağsaqqal, qolçomaq və hampaları bir yerə yığılıb məsləhətləşirdilər. Onların içindən Təhmazqulu söz alıb:

– Kolxozluq başlanır, – dedi, – əvvəla budur ki, bizi kolxoza qoymayacaqlar.

Hamı bir səslə:

– Qoysalar da bizim üçün əlverişli olmayacaqdır. Belədir Məşədi Təhmazqulu, belədir ki, var – dedilər.

Məşədi Təhmazqulu yenə də sözü davam etdirərək:

– Qoymayacaqlar, – dedi. – Hərgah qoysalar da yoxsul kəndliləri bizə yedək verəcəklər və deyəcəklər ki, siz öz mallarınızla gəlin, onlar boş əllərilə gəlib sizə şərək olsunlar. Baş kənddə də, Həsənqara kəndində də, Camuşbatan kəndində də, Quzuburnu və Sarıdəradə də belə olmuş.

Məclisi sükut bürüdü. Hər kəs bu vəziyyətdən necə və nə cürə qurtarmaq haqqında düşünərkən Məşədi Təhmazqulu yenə də sözünə davam edib danışdı:

– Gərək biz eylə bir adam tapaq ki, bizim özümüz üçün kolxoz düzəltsin, hökumət də gözünü açıb görsün ki, Keçiqlaq kəndi hamıdan qabağa düşüb kolxoz düzəltmişdir. Bu barədə də bizə bir dil bilən və yol göstərən adam lazımdır ki, özünün torpaq işindən də başı çıxsın. Bizim dilimizdən hökumətə ərizə yazsın və işin başı üstündə durub yerbəyer eləsin, hərgah biz bir az da səbr etsək, gədəgüdə qabağa düşüb kolxozu düzəldəcək, hökumət də bizim əlimizdəki torpaqları alıb onlara verəcəkdir.

Məşədi Təhmazqulu sözünü davam etdirərkən, Məşədi Haşım baqqalın başından yeni bir fikir oynamağa başladı və onun yadına Mirzə Kazım Kazımıç düşdü. O, həm Mirzə Kazım üçün iş tapmaq,

həm də ona verdiyi borc pulları qaytarmaq üçün əlverişli bir fürsət ələ düşdüyünü gördü və sözünü belə başladı:

– Siz bilirsiniz ki, mənim o qədər torpağım yoxdur, mən alış-verişiçiyəm. Haqq-hesabı yaxşı bilirəm. Yağı dərisindən, pendiri küpə-sindən, yaxşı bezi qırağından tanıyırım. Buna görə də mənim kolxoz haqqında düşünməyim artıqdır. Çünki mənim var-yox Qarayal üstündə 25 batman, Tülkü yatağı yanında isə 30 batmanlıq yerim vardır.

Amma mənim sizə yazığım gəlir, çünki hər biriniz Keçiqlulaq kəndinin böyük bir hampasisınız. İki yüz-üç yüz batmanlıq da torpağınız vardır. Buna görə də mən sizə bir yaxşılıq etmək xəyalına düşmüşəm. Bu iş, şübhəsiz ki, məndən aşacaqdır. Sizin yaranıza məlhəm qoyan mən olacağam. Mən Qırdıqaç kəndində bir bacarıqlı adam tanıyırım, bu işləri düzəltmə, ancaq o düzəldəcəkdir. Özü də çox nəcib bir adamdır. Şahqulu bəyin nəvəsidir. Hər elmdən də başı çıxır. Torpaq işini də lap gözəl bilir. Mən gedib onu bir təhər razı salıb gətirərəm. Hərgah o, bu işə razılıq versə, ondan oyana sizin işiniz yoxdur.

Bu söhbətdən məclisdə oturan bütün qolçomaqlar Məşədi Haşım-dan razı qaldığını bildirdi. Aralıqda həll edilməmiş bir məsələ varsa, o da Mirzə Kazımı Keçiqlulaq kəndinə dəvət etmək şəraitindən ibarət idi. Buna görə də Məşədi Təhməzqulu Məşədi Haşıma belə bir sual verdi:

– İndi de görüm, onu bura necə gətirəcəyik? – dedikdə Məşədi Haşım:

– Bax, mən sizə indidən xəbər verirəm. O kişinin başını qaşımağa macalı yoxdur. Səhərdən axşama kimi qapısı camaatla doludur. Hər kəsə nə lazımsa, məsləhətini gəlib ondan alır. Buna görə də onun qulluğuna əliboş getmək olmaz. O da xırda pullara ağız bulaşdıran adam deyil.

Çox məsləhətdən sonra, Məşədi Haşım min manat pulu qoynuna qoyub səhər tezdən Qırdıqaç kəndinə getməyi öhdəsinə götürdü.

* * *

Bu gün Keçiqlulaq kəndinin qolçomaqları üçün tarixi bir gün hesab olunurdu. Onlar Mirzə Kazım Kazımının bu gün kəndə gələcəyini eşidib böyük bir hazırlıq görmüşdü. Qolçomaq və onların dalınca gedən bir çox avam kəndlilər səhər tezdən dəyirman arxının yanında toplanıb Mirzə Kazımı gözləyirdi.

Qabaqdan görünən hər bir qaraltı Keçiqulaq kəndinin qolçomaqları üçün böyük ümid və hədsiz bir şadlıq idi.

Nəhayət, iki saat gözlədikdən sonra Ayı qayası adlı tərənin başından iki nəfər qaraltı görünməyə başladı, qaraltılar böyüdükcə qolçomaqların varlığında hökm sürən ümidlər və xülyalar da böyüməyə başlayırdı. Qaraltı yaxınlaşdı, onların birisi Məşədi Haşım baqqal, ikincisi isə Mirzə Kazım Kazımıç idi.

Dəyirman arxına bir az qalmış Məşədi Haşım mindiyi boz yabını qamçılıyıb kəndlilərə yaxınlaşdı və atının üstündən başını əyib qolçomaqlara yavaşdan dedi:

– Özünüzü yaxşı aparın. Mirzə hələm-hələm adamlardan deyil. Məbada artıq-əskik söz danışasınız. Yoxsa bu saatda hər şeyin üstünə tüpürüb qayıdar.

Məşədi Haşım bu sözü dedikdən sonra yenə də atının başını çevirib Mirzə Kazıma yanaşdı və ona da bəzi məsələləri çox yavaşdan dedi:

– Birinci növbədə bunların gözünün odunu söndürməlisiniz. Özünüzü çox ağır tutun, – dedi. – Bəzi elmlərdən də bunlara nişan verin. Torpaq işlərinə, maldarlığa və s. işlərə dair də danışın. Amanın günüdür, özünüzü yaxşı aparın, mən hamısını deyə bilmərəm. Söz yox ki, mən dediyimi sən özün anlayırsan.

Camaata yaxınlaşdılar, bütün qolçomaqlar Mirzə Kazıma baş əydi, Mirzə Kazım isə başı ilə onları salamladı. Mirzə Kazım birinci növbədə qolçomaqlara adi adamlar şəklində görünmədi, onun daşdığı libas və qiyafənin hər xırda cəhəti qolçomaqların diqqət-nəzərini cəlb edirdi. Əvvəla, o, başında yanları göy mahud furajkasının üstünə bir dənə çiçək şəkli yapışdırmışdı ki, bu furajka da onun pristav yanında dilmanc olduğu zamandan qalırdı. Çiçək şəkli onun nəbatat alimi olduğuna işarə idi. Onun döşündən sallanmış qaytanların birisi eynəyini, ikincisi saatını, üçüncüsü ucu gümüşlü qələmini, dördüncüsü isə furajkasını küləkdən qorumaq üçün idi.

O, sağ tərəfdən bir durbin və sol tərəfdən balaca bir sumka asdığı kimi döşündə də bir balaca kompas (qıblənüma) sallamışdı.

Qolçomaqların diqqət-nəzərini cəlb edən şeylərdən birisi də Mirzə Kazım Kazımıçin xurcunundan görürən kitablar idi. Onun uzunboğaz çəkməsinə taxdığı sim qamçı, qulağının dalına qoyduğu daş qələm, Məşədi Haşım baqqalın götürdüyü dolu portfel, mirzənin

Bu sözlərdən sonra Mirzə Kazım durbini Məşədi Təhməzquluya verdi, o da quşu nəzərdən keçirərək indiyə qədər bu rəngdə quş görmədiyini oradakı qolçomaqlara da söylədi.

Hamısı bir-bir alıb baxdıqdan sonra Mirzə Kazım durbini Məşədi Haşım baqqala verdi. Məşədi Haşım quşa baxdı və öz-özünə düşündü: “Çünki quşun rəngi sarıya mayil olsa da vücudunun quruluşu və xüsusən onun quyruğu tamamilə sağsağana bənzəyirdi”. Məşədi Haşım şübhələndi, durbini çevirib baxdıqda Mirzə Kazımın dəsmalından durbinin şüşələrinə yapışan sarı burun otu parçalarını götürüb şübhədən çıxdı. O, heç bir söz demədən durbini Mirzə Kazıma qaytararaq:

– Afərin olsun Mirzənin elminə, – dedi və yavaşdan Mirzənin qulağına bu sözləri pıçıldadı: – Yaxşı ki, burun otu parçalarını görmədilər. Tez durbini qoy yerinə.

Mirzə Kazım durbini qabına qoyduqda bir daha üzünü qolçomaqlara çevirərək:

– Bu durbin də tarixi durbindir. Bu durbin, almanlarla fransızların Sedan davasında Napolyonun əlində olmuşdur. Bismark Napolyonu əsir götürdüğü zaman ara qarışıb, durbin faytondan düşüb çöldə qalmışdır. Biz dərsimizi Almaniyada bitirib Şvetsariyada “Qarada” meşələrinə təcrübə dərslərinə getdiyimiz vaxt, həmin bu durbini bir kəndlinin evində görüb on səkkiz qızıla aldım.

Qolçomaqlar Mirzə Kazımın xaricdə təhsil etdiyini eşidərək daha da geniş ümidlərə daldı. Məşədi Haşım isə yenə də xoruzlanaraq:

– İndi görürsünüz ki, Məşədi Haşım bir kənd dükançısı olduğuna baxmayaraq elmi və mərifətli adamlarla tanışdır. Rəhmətlik atam da belə idi, ətrafdan gələn bütün qonaqlar dəllək usta Qənbərin evini soruşub atını düz doğru qapımıza sürərdi.

Mirzə Kazım durbini yenə də yanından asdı və haman quşun qonduğu yerə irəliləməyə başladı. Məşədi Haşım və qolçomaqlar da onun dalısınca düşüb gedirdi.

Quş uçub getmişdi. Lakin onun qonduğu yerdə qurumuş bir uzunqulaq təzəyi var idi. Mirzə Kazım uzunqulaq təzəyini diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra qolçomaqlara dönərək:

– Keçiqulaq kəndi adi kəndlərdən deyilmiş, – dedi – bu təzəyin özünü də elmi nöqtəyi-nəzərdən tədqiq etdikdə görəcəksiniz ki, bu da adi “uzunqulaqların” təzəyindən deyildir, təzəyin mənsub

olduğu heyvan Hindistanda, Çində nəhri sahillərində yaşayan “Şıraşyan” qəbilələrinə məxsus uzunqulaqlardandır. Bunların adına “Şərqlan” uzunqulağı deyirlər.

Qolçomaqlar heyrət içərisində qaldığı vaxt Mirzə Kazım da yanındakı sumkasından bir şişə aləti çıxarıb təzəyi yoxladı və sonra təzəyə kibrit vurub odlayaraq qolçomaqlara döndü:

– Fikrim doğru fikirdir, – söylədi, – təzəkdə Hindistanda “Dərəmida” meşələrində göyərən “toban” göbələyinin maddələri vardır. “Toban” göbələyi maddələrindən əlavə burada Dehli səhralarında göyərən “məlatu” adlı otların çöpləri də görünür.

Mirzə Kazım atına mindi, Məşədi Haşım da atını yedəyində sürərək, qolçomaqlarla bərabər gedir və Mirzə Kazımın alim adam olduğu barəsində danışdı.

Qara torpaq üstünə yetişdilər. Mirzə Kazım torpaqdan bir ovuc alıb qoxuladı və fikrə getdi. Bir azdan sonra torpağı yerə ataraq:

– Qəribə torpaqdır, – dedi – bu torpaq İngiltərədə Mancestr məmləkətinin torpağındandır. İngilislər bu torpaqda Mancestr toxucu fabrikalарına vermək üçün yun əkirlər.

Mirzə Kazımın bu sözündə Məşədi Təhməzqulu təəccüblü surətdə Mirzə Kazıma sual verdi:

– Məgər yunu torpaqda əkmək mümkündürmü? Halbuki, biz yunu qoyunlardan qırxırıq.

Mirzə Kazım gülərək:

– Bir halda ki, torpaqda yun əkmək mümkündür daha allahın heyvanlarına nə üçün əziyyət vermək? – dedi.

Məşədi Haşım qolçomaqların şübhələnməsi və Mirzə Kazımın böyük səhvini görəkən aralığa atılıb:

– Hələ Mirzədən bir çox eşitmədiyiniz elmləri görəcəksiniz, – dedi.

* * *

Keçiqulaq kəndinin yoxsulları tərəfindən şəhərə bu məzmununda bir məktub göndərilmişdi: “Biz çoxdan bəri kolxoz düzəltmək və ortabab kəndlilər ilə əlbir işləmək istəyirdik.

Lakin qolçomaqlar bizim hər bir işimizə əngəl törədirlər. Əvvəl qolçomaqlar bizdən qabağa düşüb kolxoz düzəltmək və öz yaxalarını qurtarmaq istəyirdilər. Hərgah belə olsaydı, çox mənfəətli idi. Çünki onların əlindəki mal-qara da dağılıb itməzdi.

Lakin Məşədi Haşım baqqalın vasitəsilə Qırdıqaç kəndindən çağırılan Mirzə Kazım qolçomaqların başına ayrı cürə fikir qoydu.

Qolçomaqlar onun məsləhətinə görə, bütün mallarını satdılar. Ortabablar da onların təsirinə düşüb iş mallarını tələf edirlər. Hər-gah bir az da belə getsə, kənddə bir dənə qara mal qalmayacaqdır.

Qolçomaqlar Mirzə Kazımın məsləhətinə görə, bütün malları tələf elədikdən sonra hökumətə ərizə verib kolxoza girmək xəyalındadırlar.

Məşədi Haşım baqqal böyük pul qazanıbdir. Bütün iş malları onun vasitəsilə satılır.

*14 yanvar 1931-ci il
Keçiqlaq kəndinin yoxsulları”*

Bu məktub şəhərə göndərildiyi vaxt yenə də Məşədi Haşım öz eşqbazlığında idi. O, bu gün təzə nişanlısı Xanımcanın altıncı ad gününü keçirirdi.

O, əlində zənbil içəri girdikdə, Mirzə Kazım Kazımıçin otağı qadınlar ilə dolu idi. Mirzə Kazım irəli keçib Məşədi Haşımı Nazlıca xanıma təqdim edərək:

– Bu cənab mahalımızın məşhur tacirlərindən Ağa Məşədi Haşımdır, – dedi. – Bunlar da, sonra Mirzə Kazım Nazlıca xanımı ona təqdim edərək: – Bu xanım da bizim kiçik əmimiz oğlu İldırım bəyin xanımidir. Ərini iki ildir ki, sürgünə göndəriblər.

Şeydabəyim xanım da otağa daxil olub yanındakı gənc qadını Məşədi Haşım ilə tanış elədi:

– Bu Xuduş bəyin nişanlısıdır. Əli onbir ildir ki, İrana qaçıbdır, – dedi.

Məşədi Haşım artıq Mirzə Kazım Kazımıçin qızı Xanımcanı tamamilə unutmuşdu. O, bilmirdi ki, hansı qadınla danışsın və onların hansı birisi ilə otursun.

Çünki Mirzə Kazımın evinə yığılan qadınların hamısı tacir Məşədi Haşım ilə maraqlanırdı. Onların hər birisi Məşədi Haşımı bir cürə əyləndirir və ruhunu oxşayırdı.

Nazlıca xanım:

– Mən kişinin cavanını sevmirəm. Cavan kişi qadını lazımınca anlaya bilməz, – dedikdə, Püstədəhan xanım:

– Mən bədəni tüklü kişini çox istərəm. Kişiyə nərmonaziklik heç də yaramır, – dedi.

Gülpirəhən xanım tamamilə başqa cürə danışdı. O:

– Kişi gözəl olmamalıdır. Kişidə bir qaraqabaqlıq lazım, – söylədi.

Qönçədəhan xanım gülərək:

– Heç biriniz anlamırsınız, kişi olduqca fikirli, qaş-qabaqlı və etinasız olmalıdır, – dedi.

Bütün bu sözlər Məşədi Haşımı məşğul etmək üçün idi. Məşədi Haşım yumşaq divanın üstündə oturub bu sözləri dinləyirdi. Onun yanında, qarşısındakı kürsülərdə oturan xanımlardan başqa ayaq üstündə durub ona baxanlar da var idi.

Məşədi Haşım danışıkların cavabında ancaq bircə söz dedi:

– Məncə, kişidə pul və pul qazanmaq üçün qabiliyyət olmalıdır.

Bu sözlər Məşədi Haşımın ağızından çıxarkən Şeydabəyim xanım:

– Allaha çox şükür olsun ki, bunların ikisi də Məşədidə vardır, – dedi.

Bu söz Şeydabəyim xanımın ağızından çıxan kimi yanlarda oturan, qarşıda duran bəy qadınlarının vəziyyəti dəyişdi, bu vaxt onlar özlərini Məşədi Haşıma cürbəcür vəziyyətdə göstərməyə çalışırdılar.

Qrammofon çalındı, rəqs başlandı, Məşədinin sevgilisi Nazlıca xanım yenicə oynamağa başlamışdı ki, Məşədi Haşım onun ayağı altına 20 çervon kağız para tulladı və məclisdə oturan bəy qadınlarının diqqətini daha da özünə cəlb etdi. Lakin bu şadlıq davam edə bilmədi, rəqs salonunun “havası” çox tez dəyişdi.

* * *

Sürgünə göndərilənlərin içərisində Şahqulu bəyin nəvəsi Mirzə Kazım Kazımiçin ailəsinin arabası ön qabaqda gedirdi. Bu arabanın dalınca Keçiqulaq kəndinin qolçomaqları, ön dalda gedən arabada isə Mirzə Kazım ilə Məşədi Haşım baqqal oturmuşdu.

Yanlarda gedənlər və sürgünə göndərilənləri stansiyona yola salanlardan birisi, Mirzə Kazımın Məşədi Haşıma dediyi bu sözləri eşitdi:

– Mən Şahqulu bəyin nəvəsiyəm. Sözüüm sözdür. Xanımcanı səndən başqa heç bir kəsə verməyəcəyəm!

SEYİD HÜSEYN

(1887-1937)

Görkəmli nasir və tənqidçi Seyid Hüseyin Bakıda dənizçi ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə almış, sonra rus-tatar məktəbində oxumuşdur. XX əsrin əvvəllərində “Kaspi” və “Tazə həyat” qəzetlərinin mətbəələrində mürəttiblik etmiş, “Bəhlul”, “Kəlniyyət” jurnallarının nəşiri, 1913-1914-cü illərdə “İqbal” qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Seyid Hüseyin ibtidai və orta məktəblərdə, texnikumlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərini tədris etmiş, həmçinin “Kommunist” qəzeti, “Şərq qadını” jurnalının redaksiyalarında və Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında işləmişdir. 1937-ci ildə “Əksinqilabi millətçi fəaliyyətinə görə” həbs olunmuş və üzücü istintaqlardan sonra SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələnmişdir. 1957-ci ildə ölümündən sonra bəraət almışdır.

Seyid Hüseyin bədii yaradıcılığa 1907-ci ildə yazdığı “Ata və oğul” hekayəsi ilə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində, əsasən tənqidçi kimi fəaliyyət göstərən ədib 1920-ci ildən sonra daha çox nəsr əsərləri yazmışdır.

HƏZİN BİR XATİRƏ

Siz bəlkə zənn edərsiniz ki, mən Xədicəni sevmişdim və yaxud sevişmişdik, bu xatirə də ondan baqi qalmışdır. Xeyr, yanılırsınız!.. Müsəidənizlə fikrinizi təshih etmək istəyirəm.

Xədicə gəncliyimin ilk anlarında, on səkkiz-on doqquz yaşlarında olarkən, mənə bir qədər məşğul etmişdi. Mühit müsəidə etsəydi, bəlkə sevişə də bilərdik. Aramızdakı münasibət olduqca qısa bir zaman içərisində səmimi arqadaşlıqdan başqa bir şey olmamışdı.

Mən Xədicəni 1905-ci ilin yay mövsümündə tanıdım. O zaman onun on dörd və ya on beş yaşı var idi. Mən bu ili çox yaxşı xatırlayıram: mənə bir fəlakət üz vermişdi. Ailəmizin rəisi və yeganə hamisi, ixtiyar böyük babam vəfat etdiyi üçün yurdumuz dağılmış,

hər il yayda getməkdə olduğumuz Ləhicdəki xüsusi bağımıza artıq gedəməz olmuşduq. Ehtiyac bizi o bağı satmağa məcbur etmişdi. Könülsüz olaraq, sınıq bir ürəklə, əqrəbamızdan birinin Şüvələnda olan bağlarına getməli, yayı orada keçirməli olmuşdum.

Mən Şüvəlan bağlarına ilk kərə getdiyim üçün orada kimsəni tanıyırdım. Bir rəfiq və müsahibim olmadığından, əqrəbamız da olsa, özgə bir adamın evində yaşamaqdan çox darıxırdım, könlüm heç açılmırdı.

Bağın içində qonşu bağın mərzində¹ bulunan böyük bir qarağacın qalın kölgəsi altına çəkilər, təkbaşına orada vaxtımı keçirər, daha doğrusu, günlərimi sayardım. Bununla bərabər, gələcəkdə ailəmizin məişətini kim təmin edəcək, mənim məktəbə davamım nə yolla mümkün olacaq, məktəbi tərək etdikdə nə kimi bir işin və sənətin ardınca getməliyəm, bu barədə mənə kim rəhbərlik edəcək kimi suallar mənim fikrimi az məşğul etmədi.

Gəncliyimin ilk baharını belə məişət qayğıları ilə keçirir, həyatın iztirablarını bütün varlığımla hiss edirdim. Bu iztirab mənə sərbəst və bəxtiyar yaşamanın nə qədər müşkül olduğunu düşündürür, məndə bədbincə bir haləti-ruhiyyə yaradırdı. Belə bir halda ikən, mənim kimi bir ailə fəlakətinə uğramış Xədicəyə təsadüf etdim.

Xədicənin anası səkkiz-dəqquz ay əvvəl vəfat etmişdi. Onun müsibəti yalnız anasızlığı deyildi. Buna əlavə olaraq, o, ikinci bir müsibətə də uğramışdı. Anasının vəfatından dörd ay keçməmiş atası yeni, gənc bir qadınla evlənmişdi. O, anasının yerinə gələn qadınla yola gedə bilməmişdi. Bu rəftarı onu atasının gözündən saldığı üçün bir kərə həyatına qəsd etməklə özünü öldürmək istəmiş, bunun üzərinə xalası onu yanına almış, müvəqqəti olaraq evlərindən uzaqlaşdırmaqla mənim yaşadığım qonşuluğunda olan bir bağı icarə etməklə oraya gətirmişdi.

Xədicənin bu fəlakətini evdə eşitdikdə ona qarşı məndə bir təmayül hissi oyandı. Öz müsibətimi unudub, onun qəminə şərik oldum. Onu ovutmaq, onu məşğul etməklə iztirablarını azaltmaq, ona yardım etmək istədim. Mən ara-sıra onun ağladığını, xalasının ona təsəlli verdiyini eşidir, görürdüm. Bunu da hiss edirdim ki, o, anasını

¹ Sərhədinde

xatırlayır, hər il getməkdə olduqları Pirşağı bağlarını, oradakı arqadaşlarını qərubsəyib ağlayır.

Xədicə mənə tamamilə bir qəm şəriki və fəlakət yoldaşı idi. Onun anası vəfat edərək, atası vəfasızlıq etmişdi. Mənim də vaxtilə (on iki il əvvəl) atam vəfat etdikdə, anam vəfasızlıq edərək, axıtdığım səmimi göz yaşlarıma etina etməyib, yeni bir ərə getməklə məni tərks etmişdi. Xədicə Pirşağıdakı bağlarını xatırlayıb ağlayırdı. Mən də Ləhicdəki bağımızı, oradakı uşaqlıq arqadaşlarımızı qərubsəyib mütəəssir olurdum. O, Şüvəlanı özünə qürbət və yad mühit bulduğu üçün darıxır, heç bir şeylə əylənə bilmirdi. Mən də eyni hisslə darıxıb özümü əyləndirə bilmirdim.

Demək, talecə biz, bir-birimizə ən yaxın arqadaşlar idik. Fəlakət insanları daha tez birləşdirər, deyildiyindən inanırdım ki, Xədicə ilə tanış olacaq, onunla arqadaşlıq edəcəyəm. Ürəyimdəki boşluğu onunla dolduracağam. Bizə qürbət kimi görünən Şüvəlan bağlarında bir-birimizi əyləndirəcəyik.

Xəyalımda Xədicə ilə tanış və yoldaş olmağı çox asan təsəvvür edirdim. Bu mənim düşüncəm idi. Həqiqət tamamilə bunun əksinə çıxdı: Xədicəm məndən yaşınırdı.

Bizim sakin olduğumuz bağlar bir-birinə qonşu idilər. Evlərimizin arası yüz addımdan artıq deyildi. İki bağın mərzində bulunan bir qarağacın kölgəsində iki ailə istirahət edib əylənirdi. İki qonşu bağı bir-birindən ayıran bir arşın yüksəkliyində taxtadan yapılmış bir çəpər idi. Buna baxmayaraq, Xədicə məndən yalnız üzünü tutub yaşınmaqla kifayət etmir, adətən qaçırdı. Onun bu halı məni daha artıq maraqlandırır.

* * *

İndiki kimi xatırlayıram: bir gün iyul ayının ortalarında qonşu qadınlar Pir çinar ziyarətinə getməyə qərar vermişdilər. Görmədiyim yerləri görüb bir qədər əylənərəm, – deyərəm mən də onlar ilə bərabər getmək istədim. Zətən qadınlar arasında məndən çəkinib yaşınan da yox idi. On beş-on altı nəfərlik bir dəstə idi. Səhər erkən hərəkət edildi. Pir çinarın yaxınlığında, qonşuların birisi ilə tanış bir kəndlinin evinə düşəcəkdik. Orayadək ikisaatlıq bir yol vardı. Bu səyahətdə məni hər şeydən artıq maraqlandıran Xədicə idi. O da xalası ilə bərabər gedirdi. Bu yol üzərində mən onunla

görüşüb qonuşmaqla açılışacaq, ona rəfaqət edəcəkdım. Ən öndə bizim şeylərimizi götürən bir araba gedirdi, onun arxasınca mən də daxil olduğum halda çoluq-çocuqlar gedirdilər. Bunların arasında Xədicə yaşında iki qız da var idi ki, mənimlə açıq-saçıq danışıb əylənməkdən çəkinmirdilər. Xədicə bu kərə də bizə qoşulmadı. O bizdən qırx-əlli addım bir fasilə ilə gələn yaşlı qadınlara qoşulmuşdu. Onların söhbəti Xədicəni əyləndirməyəcəkdi. Yanımdakı qızlar onu səsləyib çağırırdılar. Xədicənin bizə gəlib qoşulacağını yəqin etmişdim. Birdən heç də təsəvvür etmədiyim bir hal qarşısında bulundum. Xədicə nə yapsa idi, yaxşı olardı? Bir də gördüm ki, bacım məni çağırırdı. Yanıma yaxınlaşaraq dedi:

– Xədicə səndən yaşınır, sən bir qədər irəli get, arabaya min, yaxud arxaya qalıb bizə qoşul. Xədicə öz yoldaşları, qızlar ilə bir yerdə getmək istəyir.

Məni heyrət aldı:

– Bu necə təklif, – dedim, – mən Xədicəni tutub yeyəcək deyiləm ki!..

Mümkün olmadı. Xədicə hər istədiyini yəpdirməyə adət etmiş, ərköyün böyümüş bir qızdı.

Bacım məni qandırırırdı:

– Xəstədir, anası yoxdur, şiltaqçıdır. Onun ürəyini qırmaq olmaz... – deyirdi.

Mən çıxılmaz bir vəziyyətdə qalmışdım. Tamamilə geri qayıtmaq istədim. Qərübə burasıdır ki, Xədicə mənə geri qayıtmağıma da razı olmurdu. Nəhayət, güzəştə getdim. Dəstədən aralanıb arabaçı ilə yoldaş oldum.

Xədicənin mənə qarşı yəpdığı bu müamələsindən¹ mütəəssir olmaya bilməzdim. Geri qayıtmadığıma pəşman olmuşdum. Bu səyahəti mən yalnız Xədicənin xətri üçün yəpmişdım. Bir zamanda ki, o məndən qaçırdı, qətiyyənlə mənə yaxın düşmək istəmirdi, bu surətdə mənəmlə bir yerdə qalmağım necə olacaqdı! Bu hal ilə gəlib əvvəlcədən qərarlaşdırılan evə çatdıq. Bu dəfə mən bir qədər ehtiyatlı davrandım. Bir daha Xədicənin təhqirinə uğramayım deyər, onların düşüb istirahət edəcəkləri evin talvarından yetmiş-səksən addım uzaqda bulunan bir söyüd ağacının kölgəsinə bir palaz döşər-

¹ Rəftar

dib orada rahatlandım. Bir qədər sonra onlar da gəlib talvarda yerləşdilər. Qorxduğum təhqirə yenə uğradım. Xədicə yenə ömr edirdi ki, söyüd ağacının kölgəsindən qalxıb tamamilə kənarda bulunan bir əncir ağacının altına gedim; çünki söyüd ağacı evin qabağında idi. Mən oradan Xədicəni görə bilmişəm.

Xədicənin bu hərəkəti mənə açıqdan-açığa təhqir idi. O özünün bu şıltaqlığı ilə mənim izzəti-nəfsimə toxunurdu. Bütün qadınlar, xalası da onu məzəmmət edirdi. O isə öz sözündə inad edib dururdu. Ayağa qalxaraq, havanın çox isti olmasına baxmayaraq, geri qayıtdım.

İndi məndə Xədicəyə qarşı müdhiş bir kin və xüsumət vardı.

* * *

Aradan bir aydan artıq bir zaman keçdi. Mən Xədicə ilə arqadaşlıq etmək fikrini artıq başımdan çıxarmışdım. Hər nə qədər ona qarşı ürəyimdə bir kin bəsləyirdimsə də, uzaqdan belə olsun, ona baxmaqdan, onun necə qız olduğunu öyrənməkdən özümü ala bilməmişdim.

O, gözəl deyildi, çirkin də deyildi. Rəngi bir qədər qaraya mayıl, zəif vücutlu bir qız idi. Onun nəzər-diqqəti cəlb edən bir şeyi var-dısa, o da həddindən fəzlə¹ gur kəstanə rəngli saçları idi.

Bir gün, günorta yeməyindən sonra istirahət etmək məqsədilə qarağacın kölgəsində uzanaraq, kitab mütaliəsi ilə məşğul idim. Xədicənin tamamilə başı açıq olduğu halda evlərindən çıxıb taxta çəpərin o biri tərəfinə, qarağacın kölgəsinə gəldiyini gördüm. O mənim orada bulunduğumu bilirdi. Fəqət özünü bilməməzliyə qoymuşdu. Bir mahnı oxuyurdu.

Son günlərdə Xədicənin halında bir dəyişiklik hiss edirdim. Mən nə qədər ki özümü ondan uzağa çəkir, ona qarşı laqeyd və etinasız davranırdım, əksinə olaraq, o mənə bir o qədər artıq təmayül² göstərir, bəzən üzü açıq gəlib yanımdan ötərək keçirdi. İndi isə mahnı oxuyub səsini mənə eşitdirirdi. Yenə etina etmədim. Yanı üstə çevrilərək arxamı ona tərəf çevirdim. O isə üzüm dərmək üçün meynəliyə doğru getdi. Bir o qədər zaman keçməmişdi ki, birdən Xədicənin qışqırdığını eşitdim:

– Ey vay... ilan! – deyib çığırdı.

---

¹ Artıq

² Meyil

Ürəyimdə ona qarşı bəslədiyim küdurəti unuttum. Tez ayağa qalxdım. Taxta çəpəri aşdım. Yüyürərək ona yaxınlaşdım. Məni görüncə özünü qucağıma atdı. Onu özümdən kənar etdim:

– Hanı ilan? – deyib soruşdum.

– Orada, orada, – deyib bir yeri göstərdi.

Səsinə xalası da, başqa qonşular da çıxmışdılar. İlanı nə qədər aradıqsa da tapa bilmədik.

– Ehtimal, səni qara basmışdı, – deyib hər kəs bir tərəfə dağıldı. Mən də öz yerimə qayıtdım.

Xədicənin doğrudan da bir ilan görüb-görmədiyini təyin edə bilmirdim. Bu məni bir o qədər maraqlandırmırdı da. Axşam bacımdan eşitdim ki, Xədicə qorxusundan xəstələnmişdir.

O günün sabahı Xədicənin xalası bizə gəldi. Mənə öz razılığını bildirdi. Əlavə xahiş etdi ki, onlara gedim. Xədicə mənə şəxsən təşəkkür etmək istəyirmiş. Mən artıq Xədicə ilə görüşmək istəmədim. Buna mənim meylim yoxdu. Buna baxmayaraq, rədd etmək də münasib olmazdı. “Bəlkə gəldim” dedim.

Axşamüstü bir qədər tərəddüddən sonra qalxıb onların həyətinə keçdim. Xədicə yataqda uzanmışdı. Məni gördükdə övvel gülümsədi. Bir uşaq sevinci ilə məni qəbul edib, yatağının başı ucunda yer göstərdi. Sonra nədənsə doluxdu. Gözləri yaşardı, başını yan tərəfə çevirərək, bu halını məndən gizlətmək istədi. Müvəffəq ola bilmədi. Ağlamağa başladı. O bir uşaq kimi ağlayırdı.

– Niyə ağlayırsınız? Sizə nə oldu? – deyər sordum.

– Mən zənn edirdim ki, yanıma gəlməzsiz.

– Niyə?

– Çünki mən sizə fənalıq etmişəm. Mən elə bilirəm ki, siz məni bağışlayacaqsınız.

– Bağışlaram, – dedim.

Bir az sonra Xədicənin xəstəliyi tamamilə unuduldu. Sənli-mənli qonuşur, hər tərəfdən söhbət edir, məni əyləndirməyə çalışırdı.

Qalxıb evə qayıdarkən, məni qarağacın altınadək müşayiət etdi.

– Mən, – dedi, – sənin bu yaxşılığını heç bir zaman unutmayaçağam. Bununla bərabər, səndən bir rica edəcəyəm ki, sənə qarşı etdiyim fənalığı unudasan!

– Unudaram, – dedim.

Bir qədər düşüdükdən sonra dedi:

– Yox... unutmuyunuz!.. Fənalıqla da olsa, bir adamın xatırlanması, tamamilə unudulmasından daha yaxşıdır, deyilmi?

– Elədir, – dedim.

Bu tarixdən başlayaraq, Xədicə ilə barışdım. Yalnız barışmaqla qalmayıb, səmimi bir arqadaş olduq. Hər gün məlum qarağacın altında görüşər, uzun-uzadı qonuşur, söhbət edirdik. Xədicə savadsız bir qız idi. Bəzən söylədiyi bir sözün üzərində inad edəcəsinə durar, hər kəsi özü ilə hesablaşmağa məcbur edərdi. Buna baxmayaraq, o olduqca xoşsöhbət, xoştəbiət, genişqəlblı, munis və mehriban bir qız idi və yaxud mənə elə görünürdü. Çox vaxt gecələr də xalası ilə bərabər bizə söhbətə gələrdi.

Mən Xədicə ilə çox xoş saatlar keçirirdim. Fəqət bizim bu arqadaşlığımız çox davam etmədi. Yalnız iki həftə qədər oldu. Bağ mövsümünün axırı olduğu üçün onlar köçməyə qərar vermişdilər. O axşam yenə bizə gəldilər. Xalası tələsirdi. Səhər köçəcəkləri üçün tez qalxıb getdi. Xədicə gecə yarıyadək bizdə qaldı. Sonra qalxdı. Ayın qaranlıq bir gecəsi olduğundan, onu evlərinədək ötürmək lazım gəldi. Ayağa qalxdım. Qarağacın altına gəldik. Yarım saatadək ayaq üstə yenə ötədən-bəridən qonuşduq. Nədənə, belə söhbət hər ikimizə xoş idi. Bir-birimizdən ayrılmaq istəmirdik. Nəhayət, əlimi sıxdı. “Salamat qal” deyib, taxta çəpəri adladı:

– Mən səni heç bir zaman unutmayacağam. Sən də məni unutma, – deyərək, məndən uzaqlaşdı.

Mən iki əllərimi taxta çəpərin üzərinə söykəyib, onun arxasınca baxırdım. Mən ən istəkli bir arqadaşımdan, ehtimal, bir daha görüşməmək şərti ilə ayrıldım.

Xədicə məndən bir iyirmi addım uzaqlaşdı. Birdən dayandı. Üzünü mənə tərəf çevirdi. Ətraf çox qaranlıqdı. Bir söz söyləmədim. Hiss edirdim ki, Xədicənin söyləyəcək bir sözü vardır. Onu bəkləyirdim. Bu halda onun mənə tərəf yüyürdüyünü gördüm. Bərabərimə yetişincə çəpərin arxasından iki əlləri ilə boynumu qucaqlayıb dodaqlarını dodaqlarıma toxundurdu və qaçaraq gözəndən qeyb oldu.

Yerimdə quruyub qaldım, bütün vücudum sarsılan kimi oldu. Onun təkrar görünməsini istəyirdim. Fəqət o bir daha görünmədi. Naçar evə qayıtdım.

Hər kəs yatmışdı. Etiraf edirəm ki, o gecəni səhərədək yata bilmədim. Beynimə bir çox qarışıq xəyallar hücum edirdi. Beləliklə, sabahı açdım.

“Hər necə olursa olsun, mən Xədicəni bir kərə də görməliyəm” – dedim. Ayağa qalxıb birbaşa Bəndüstü adlanan küçəyə getdim. Xədicəgilin faytonları buradan keçib gedəcəkdi. Bəklədim... bəklədim... Bir neçə başqa fayton gəlib keçdi. Nəhayət, onların da faytonları orta bir sürətlə önümdən ötüb keçdi. Xədicənin gözləri gözlerimə sataşdı. Əlində tutduğu bir qərənfil çiçəyini mənə tərəf atdı. Sovuşub getdilər. Çiçəyi yerdən alıb evə qayıtdım. Fəqət nədənsə o gün əhvalım tamamilə pərişan keçdi.

Bu, mənim Xədicə ilə birinci görüşüm idi.

* * *

Bu hadisədən tam üç il keçmişdi. Bu üç il içərisində Xədicəyə bir yerdə təsadüf etmədiyim kimi, onun barəsində kimsədən bir məlumat da ala bilməmişdim. Yalnız bir kərə, onun zəngin bir adama erə getdiyini eşitmişdim. Həyat və məişət qaygısı Xədicəni mənə unutturmuşdu. Zətən başqa çarəm də yoxdu. Mən Xədicəni unutmamalı idim. Yalnız bu vasitə ilə iztirablarımı azalda bilərdim.

1908-ci ilin bağ mövsümündə bir cümə tətilindən istifadə edərək, qonaq sifəti ilə Pirşaqı bağlarına getmişdim. Axşam üzəri bir az gəzmək məqsədilə dəniz sahilinə çıxmaq istəyirdim. Bağların arası ilə uzanan bir yol ilə gedirdim. Bu halda qarşıma bir neçə çadralı qadın çıxdı. Başımı aşağı salaraq, ötüb keçmək istəyirdim. Yanlarından keçərkən, hansı bir sövqi-təbii ilə isə bilmirəm, başımı qaldırdım, gözucu onları süzdüm. Hamısı yaşlı qadınlar idi. Yalnız birisi gənc idi. O birilər mənə qarşı üzlerini örtüldər. Gənc qadın isə məndən yaşınmır, dik-dik gözlərimin içinə baxırdı...

Birdən-birə məni heyrət aldı. Qarşımdakı qadın Xədicə idi... Ötüb keçdi.

Xədicə boyca və vücuda çox böyümüşdü. Rəngi bir qədər ağarmış, gözəlliyi də o nisbətdə artmışdı. Başında açıq rəngli ipək çadrası, onun altında alafranqa əlbəsəsi nəzər-diqqəti cəlb edirdi.

Bir neçə addım uzaqlaşdıqdan sonra ixtiyarsız ayaq saxladım. Geri dönüb arxadan ona baxdım. Bu halda onun da başımı çevirib mənə tərəf baxdığını gördüm. Heç bir söz söyləmədən yolumuza davam etdik.

Bu da mənim Xədicə ilə ikinci görüşüm idi.

Xədicə ilə üçüncü görüşüm 1912-ci ildə oldu. Bu zamanlarda mən dərvişcəsinə bir həyat keçirir, təkbaşına olaraq Hacı Hacağa karvansarasının bir hücrəsində yaşayırdım. Məhərrəmlik münasibətilə bu karvansaranın həyətidə təkyə saxlayıb təziyədarlıq edilərdi.

Tasua¹ gecəsi idi. Axşam saat doqquz radələrində məşğələmədən mənzilimə qayıdırdım. Karvansaranın böyük alaqaşısı ağzında tamaşaçılarla dolu idi. Bir gün əvvəl karvansaranın ikinci mərtəbəsi balkonuna toplanan tamaşaçı qadınlar arasında yer üstündə dalaşma olduğu üçün təkyə sahibləri qadınların içəri buraxılmamasına əmr vermişdilər. Mən onların yanından ötüb keçərkən o qadınlardan birisi üzünü mənə tərəf tutub dedi:

– Ay qardaş, biz davakar deyilik. Sən bizi içəri buraxdır.

– Bu mənə aid olan bir iş deyil, bacı, – dedim.

– Bəlkə Xədicə bu bərədə səndən xahiş etdi, onda necə? – dedi.

Dönüb baxdım. Diqqət etdim. Gözlərindən tanıdım. Bu qadın Xədicə idi. Onun ricasını yerə salmaq istəmirdim. Xahişlərinə əməl etmək fikri ilə:

– Arxamca gəliniz, – dedim. Onları içəri buraxdırdım. Üç nəfər idilər. Mənzilimdən sandalya alıb münasib bir yerdə oturdum.

Xədicənin halında bir dəyişiklik vardı.

Beş il əvvəl mən onu zəngin bir əlbəsədə görmüşdüm. İndi isə sadə bir libas geymişdi. Ayaqqabısı yaxşı deyildi. Bu onun kasıb bir ailədə yaşadığını bildirirdi.

Mənzilimə qayıtdım. Tamamilə yalnız idim. Qonşularımın hamısı təziyə məclisinə getmişdilər. O damın içində gəzinir, Xədicəni düşü-nürdüm. Əski xatirələr fikrimi işğal etmişdi. Yeddi il əvvəl onunla keçirdiyim saatlar tamamilə xəyalımda canlanmışdı. Hələ onun, məndən ayrılarkən ilk və son öpüşü... Onun hərərətini dodaqlarımında hələ də hiss edər kimi idim. Birdən xatirimə bir şey gəldi. Əski kitabları araşdırıb qocaman bir kitab aldım. Bu “Təfsiri-safi” adlanan farsca mənzum yazılmış bir Quran təfsiri idi. Onu vərəqləməyə başladım. Aradığımı buldum. Bu, Xədicənin ilk dəfə məndən ayrılarkən, kim bilir nə məqsədlə və nəyin xatirəsi olmaq üçün

¹ Məhərrəm ayının doqquzuncu günü

mənə buraxdığı qərənfil çiçəyi idi. Bu çiçək tamamilə solub xəzan olmuşdu. Kitabın qalınca vərəqləri onu o qədər sıxıb təzyiq etmişdi ki, nə qoxusu, nə də rəngi qalmışdı... Zavallı çiçək! Ona dalğın-dalğın baxırdım. Onunla Xədicə arasında müştərək bəzi sifətlər bulurdum. Vaxtilə bu çiçək nə qədər təzə və tərəvətli idisə, Xədicə də o qədər şux və məsum idi. Əski kitab özünün qaba vücudu ilə, qalın vərəqlərinin kiflənmiş qoxusu ilə bu çiçəyin ruhunu zəhərləyib varlığını çürütdüyü kimi, onun mənəviyyatı da Xədicənin mənliyini gəmirmiş, gəncliyini və gözəlliyini əlindən almışdı. Xədicə artıq sevgi və sevinc nəşr edən yeni açılmış bir çiçək deyil, hüzn və ələm təsiri bağışlayan bir zavallı idi.

Əlimdə tutduğum çiçəyə baxdım... baxdım... Acı-acı düşündüm, – əski kitabın təsiri, – dedim.

Təziyə məclisi bitdikdən sonra Xədicəni arqadaşları ilə bərabər mənzilimin qapısında gördüm. Onlara, yol açılanadək gözləmək lazım idi. Ayaq üstə Xədicə ilə ötədən-bəridən qonuşmağa başladım. Müsahibəmizin mövzusu bir-birimizin halını soruşmaq idi. Öyrəndim ki, Xədicə beş il əvvəl bəzək şeyləri satan zəngin bir zərgərə ərə getmişdir, fəqət onu sevə bilməmişdir. Üç il sonra ondan boşanmışdır. Bir il yarım atası evində yaşamış, kəndisini almaq istəyən bir neçə kişini rədd etmişsə də, nəhayət, onu ikinci dəfə ərə getməyə məcbur etmişlər. Altı ay əvvəl bazarda alış-verişlə məşğul olan bir adamla evlənmişdir.

Xədicənin dörd il əvvəl Pırşaqı bağlarında təsadüf etməklə müşahidə etdiyim gözəlliyindən az bir şey qalmışdı.

Təkyə tamamilə boşalmış, yol açılmışdı. Xədicəni yoldaşları tələsdirirdilər, o isə Şüvəlan bağlarını, mənimlə keçirdiyi günləri hələ unutmadığını söyləyirdi. Nəhayət, “sağ ol!”, – deyib, əlimi sıxdı. Məndən ayrılarkən dedi:

– Həyatımdan heç də məmnun deyiləm...

* * *

Aradan bir altı il də keçdi. Bu altı ilin içərisində bir çox hadisələr baş vermişdi. Cahan müharibəsi, Fevral və Oktyabr inqilabları, sonra Zaqafqaziyada baş verən ixtilal və qarışıqlıqlar... Bu zamanlarda mən Bakıda deyildim. Nəhayət, 1918-ci ildə “Sentyabr hadi-

səsi”ndən¹ sonra Bakıya qayıtdım. Yenicə gəlmişdim. Sabiq Mixaylovski küçədə böyük bir binada mənzilim vardı. Küçə qapısından girərkən, uzun, qaranlıq bir dalanı keçib öz otağıma gedərdim. Yolumun üzərində o binada yaşayan bir tacirin mətbəxi bulunurdu. Bir gün oradan keçərkən, ev qulluqçusu bir qadının mətbəxdən odun alıb çıxdığını gördüm. Etinasız bir halda ötüb keçdikdə bu qadın məni gördü. Tez üzünü divara çevirərək, məndən gizləndi, nədənsə biixtiyar Xədicəni xatırladım, çünki bu qadının boyu Xədicənin boyuna bənzəyirdi. Başına qıyqacı saldığı çadrasının altından görünən uzun və gur saçları nəzər-diqqəti cəlb edirdi.

O gün həp Xədicəni düşündüm. Həyatda hər şey mümkün idi. Fəqət ərköyün böyüyən, kimsəyə boyun əymək istəməyən Xədicənin başqalarının evində qulluqçuluq edəcəyinə inanmağım gəlmirdi. Buna baxmayaraq, çox narahat oldum. Bu fikri bir dürlü özümdən uzaqlaşdırı bilmədim. Getdikcə marağım artırdı. O günün sabahı dalandarı yanıma çağırıb, gördüyüm qadın barəsində ondan məlumat istədim.

– Haşimovların qulluqçusudur. Yeni gəlmişdir, – dedi. Adını bilmirdi, ev dəftərini ondan tələb etdim. Başdan-ayağadək vərəqlədim. Aradığımı buldum, gözlərimə inanmağım gəlmirdi. Bu qadının adı Xədicə idi.

Dalandar ilə ona xəbər göndərdim. Məni bir görsün, – dedim.

O gün keçdi. Ertəsi günün gecəsi mənim mənzilimə gəldi. Halı olduqca pərişan idi. Əynində əski, yamaqlı bir paltar var idi. Danışarkən ara-sıra öskürürdü. Bu hal onun xəstəliyini bildirirdi.

Xədicənin anlatdığından öyrəndim ki, ikinci ərindən də boşanmışdır. Beş yaşlı bir qız uşağı var imiş. Atasını onu təkrar ərə vermək istəmişsə də, qəbul etməmişdi. Qızını böyütmək, öz həyatını təmin etmək üçün evlərdə qulluqçuluq etməyi ərə getməkdən üstün tutmuşdu.

Xədicənin bu halından mütəəssir oldum.

Qalxıb getdi. O günün sabahı Xədicəni bir daha görmədim. Öyrəndim ki, o Haşimovların evini tərk etmişdir. O, səfəltli halda mənə görünmək istəmirdi.

Bu da mənim Xədicə ilə dördüncü görüşüm idi.

¹ 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının türk qoşunları tərəfindən azad edilməsi nəzərdə tutulur.

Xədicə ilə mənim son görüşüm on ay sonra, 1919-cu ilin avqustunda oldu. Bir təsadüf məni ikinci kərə olaraq yenə Şüvəlandakı qohumumuzun həmin bağına çəkmişdi. Mən oraya bir qonaq sifəti ilə getmişdim. Bacımdan öyrəndim ki, Xədicə xəstə yatır, halı yaxşı deyil, xalası onu qonşuluqdakı qarağaclı bağa gətirmiş, özü də hər gün mənim nə zaman gələcəyimi soruşur.

Ayağa qalxdım. Taxta çəpəri aşdım. Xalası qarşıma çıxdı. Məni onun yanına götürdü.

Xədicə arxası üstə uzanmışdı. Onun vücudundan və gözəlliyindən yalnız iki şey qalmışdı: iri qara gözləri, kəstanə rəngli açıq, dağınıq saçları... Məni görünmə qalxmaq istədi. Buna qüvvəsi yoxdu. Mane oldum. Əlimi tutdu. Əvvəl üzümə gülümsədi, sonra doluxdu. Gözləri yaşardı. Başını yan tərəfə çevirdi. Gözünün yaşını məndən gizlətmək istəyirdi. Müvəffəq ola bilmədi. Ağlamağa başladı. Xədicənin bu halı mənə çox təsir etdi. Mütəəssir oldum. On dörd il əvvəl, həmin bu yerdə vəqə olmuş bir hadisə xatirimdə canlandı. Mən ilk kərə Xədicəni həmin bağda, eyni yatdığı yerdə görmüşdüm. Onda da ağlamasını məndən gizlətmək istəmişdi. Müvəffəq ola bilməmişdi. Onda da xəstə yatırdı. Fəqət o zamankı xəstəliyi ilə indiki xəstəliyi arasında nə qədər fərq var idi!

Yanında oturdum. Söyləməyə bir söz tapa bilmədim.

“Necəsiniz?” – deyib sormağa ehtiyac yoxdu. O, ölüm döşəyində idi. Bu, açıqdan-açığa hiss olunurdu.

Yalnız:

– Siz xəstəsiniz? – deyə bildim.

Cavab verdi:

– Ölmək üzrəyəm!

Aralıqda bir sükut əmələ gəldi. Bu sükutu yenə Xədicənin zəif səsi pozdu. O, ölüm halında məni məşğul etmək üçün söhbət mövzusu bulmağa çalışırdı. Bunu tapmaqda güclük çəkmədi.

– Heç bağa gələcək halda deyildik. Zavallı xalam məni bağ havası ilə tədavi etmək istədi. Ona dedim ki, əgər məni on dörd il əvvəl getdiyimiz Şüvəlandakı bağa aparsan, gedərəm. Nədənsə, bu bağı mən heç unuda bilməmişəm. Mən buranı çox sevirəm. Mənə elə gəlirdi ki, buraya gəlməklə yaxşılaşaram. Fəqət yaxşılaşa bilmədim.

Xədicənin gözləri yenə yaşardı. Boğazı tutularaq, öskürməyə başladı. Bir qədərdən sonra əlavə etdi:

– Buraya gəldiyim gündən həp səni düşündüm. Hər gün sənin nə zaman gələcəyini soruşurdum. Qorxurdum ki, səni görə bilmədən ölərəm.

Xədicə danışıqca beynimə bir taqım fikirlər hücum edirdi.

– Bir neçə dəfə ölüm mənə çox yaxınlaşdı. Bunu açıqdan-açığa hiss edirdim. Sanki ruhum bədənimdən ayrılmaq, canım boğazımdan çıxmaq istəyirdi. Bəlkə inanmazsan, mənə elə gəlirdi ki, güclə onu tutub saxlamışam. Nədənsə, mən heç ölmək istəmirəm. Həyatın qədrini və qiymətini ancaq indi bilirəm.

Xədicə sükut etdi. O çox zəif idi. Alnı tərləmişdi, hərəkətsiz gözlərini məchul bir nöqtəyə dirəyib baxırdı. Fikri uzaqlarda, pək uzaqlarda idi. Nələr düşündüyünü bilmirdim. Bir də gördüm iki qətrə yaş, ölüm rəngli sarı çöhrəsinə doğru axıb yanaqlarını islatdı.

İxtiyarsız olaraq:

– Siz ağlayırsınız, – dedim.

Gözləri yaşlı halda gülümsədi:

– Yox, ağlamıram, – dedi, – sənin beləcə gəlib məni yoluxmandan çox sevindim, çünki mən bunu ilk xəstə yatdığım gündən istəyirdim. Hər zaman gözüüm qapıda idi. Mənə elə gəlirdi ki, sən məni yoluxmağa gələrsən... Deyirəm ki, hər istədiyimə belə nail ola bilsəydim!..

* * *

O günün axşamı yenə Xədicənin yanına getdim. Günəş yenicə qürub etmişdi. Kiçik bir lampanın ziyası evə xəstə və ölgün bir işıq salırdı. Bir tərəfdə gözlərindən tamamilə özünə bənzəyən Xədicənin beş-altı yaşlı qızı oturub oynamaqla məşğul idi. Xalası başına qıyqacı örtüyü çadrası ilə üzünü məndən gizlətdiyi halda ortada gəzib-dolaşırdı. Xalasının əri də mənə bir ehtiram olmaq üçün gəlib bir tərəfdə oturmuş, bir-birilə rəbitəsi olmayan mövzularda söhbət edirdi. Xədicə arxası üstə halsızca uzanıb tez-tez nəfəsini çiyinləri ilə alıb-verirdi.

Birdən:

– Xala can! – deyib çığırdı. – Sən də gəl, otur.

Xalası da gəlib bir tərəfdə oturdu.

Xədicə başladı:

– Mən bilirəm ki, çox yaşamayacağam. Öləcəyəm... Mənim vəsiyyətlərimi eşidiniz. Öldükdən sonra ona əməl edəcəyinizə mənə söz veriniz!

Xalası:

– Bu necə sözdür, qızım, söyləyirsən! Allaha şükür, sənə nə olmuşdur ki... İnşallah yaxşı olarsan, – dedi.

– Xala can, mənə nahaq yerə aldatmağa niyə çalışırsan! Buna ehtiyac yoxdur.

Xalası əri ona cavab verdi:

– Sölyə, qızım, əməl edərik, – dedi.

Xədicə:

– Mən, – dedi, – axır zamanlarda qızımın adını dəyişib, ona öz adımlı qoydum. Mən öldükdən sonra onu Xədicə adı ilə çağırırsınız! Bu mənim birinci vəsiyyətimdir.

İkinci vəsiyyətim budur ki, öldükdən sonra mənim üçün molla çağırılıb Quran oxutmayınız... ehsan və xeyrat verməyiniz... mən bunların heç birini istəmirəm. İstərsiniz heç yas da saxlamayınız. Elə təsəvvür ediniz ki, Xədicə ölməmişdir. Qızım Xədicə mənim əvəzimə yaşayacaqdır.

Xədicənin bu sözləri üzərinə xalası öz ərinin üzünə baxdı. O da başı ilə işarə etdi ki, bir söz söyləməsin.

Xədicə əlavə etdi:

– Üçüncü və axırncı vəsiyyətim də budur ki, mənə qəbiristanda basdırmayınız. İki bağın mərzindəki o böyük qarağacın altında dəfn ediniz. Əgər istəyirsiniz ki, mən sizi halal edim, sizdən narazı getməyim, bu vəsiyyətimə əməl ediniz. Mən son nəfəsimdə bunu sizdən xahiş edirəm.

Xədicənin bu barədə təkidi mənə düşündürdü. Bu halda üzünü mənə tərəf çevirdi. Gözlərimin içinə baxdı. Sonra göz qapaqlarını endirdi. Bir qədər sonra təkrar gözlərini açdı:

– Qoyunuz, – dedi, – bir söz də söyləyim... İllərdən bəri ürəyimdə saxladığım bir sözü, – yenə gözlərini mənə tərəf çevirdi.

– Bu söyləyəcək sözüm bir az sənə aiddir, – dedi.

– Söyləyiniz, – dedim.

– Bilirmisən mən qarağacın altında dəfn edilməmi niyə istəyirəm?

Xədicənin bu salı mənə ixtiyarsız olaraq son kərə ondan ayrıldığı gecəni xatırlatdı. Orada nə üçün dəfn edilmək istədiyini bilmirdimsə də, bir şeylər hiss edirdim.

Sükut etdim. O özü cavab verdi:

– Çünki mən səni onda sevirdim!..

Bu sözü mütəqaib quru, gəmik əli ilə əlimi tutub dərddli sinəsinin üzərinə qoydu. Onun bu etirafı həzin, həzin olduğu qədər də fəci idi.

Ortada dərin bir sükut əmələ gəldi. Xalası ərinin qaşları çatıldı. Sol əlini alınının üstünə qoymaqla gözünün qarşısına tutdu. Bu halda xalasının səsi sükutu pozdu:

– Xədicə! – dedi. – Nə danışırısan? Sənin üçün eyib deyilmi, xalq sənə nə deyər?

Xədicə acı-acı güldü:

– Yenə də “eyib!”, yenə də “xalq nə deyər!”

Əllərini yerə dirədi. Qalxıb oturmaq istəyirdi. Yardım etdim. Arxasına bir-iki balıq qoydum. Onlara söykəndi. Danışmaq istəyirdi, dedi:

– Xala! Məni ilk dəfə ərə verəndə deyirdiniz ki, “dövlətlidir, pulu, qızılı çoxdur, yaxşı evi və mülkü var, tacirdir!..” Mən bunun cavabında yalnız bir söz söyləyirdim!.. Onda sən mənə deyirdin: “Xədicə, sənin üçün eyib deyilmi?.. Xalq bizə nə deyər?..”

Mənim üçün eyib olmasın, xalq sizə bir söz deməsin deyər, məni sevər bilmədiyim bir adama verdiniz!.. Həyatımın üç-dörd ilini beləliklə zəhərlədim. Axırda boşanmaqla həqiqət halda onu sevmədiyimi sizə isbat etdim...

Boşandıqdan sonra sərbəst olduğum üçün çox sevinirdim. Ağır bir yükün altından qurtarmış kimi idim. Bu kərə məni ikinci bir ərə vermək istədiniz... Yenə mənə bir çox dillər tökür, sözlər deyirdiniz. Sizə dedikdə ki, onu sevmirəm və sevər bilməyəcəyəm, cavabında yenə əvvəlki köhnə sözü söyləməklə məni qandırmağa çalışırdınız: “Xədicə, sənin üçün eyib deyilmi? Xalq nə deyər?”

Həyatımın bir qismini də belə zəhərləyib, nəhayət, məni ölüm yatağına yatırdınız... İndi ki mən ölürəm, artıq yaşamaq ümidini tamamilə itirmişəm, tam on dörd ildən bəri ürəyimin ən gizli bir yerində saxladığım bir hissi “səni sevirdim” sözünü son nəfəsimdə dilimə gətirib söylədikdə, sən xalamdan yenə köhnə sözləri eşidirəm: “Xədicə, eyib deyilmi? Xalq sənə nə deyər?..”

Mənim üçün nə vaxta kimi eyib olacaq? Bu “xalq nə deyər”in bir qurtaracağı olmayacaqmı?..

Xədicə son dərəcə əsəbiləşmişdi. Axırncı sözlərini həyəcanla deyirdi. Onu mütəqaib şiddətli bir öskürək tutdu. Sanki boğulurdu və yaxud ciyərləri ağzından gəlib tökülmək istəyirdi. Axırda yor-

ğun və halsızca düşüb qaldı. İndi onun gözlərindən sakitcə axan yaşlar yanaqlarını isladıb axır, axır... Mütəmadiyən həzincəsinə axır, bir dürlü bitmək bilmirdi.

Davam edə bilmədim:

– Ağlamayınız, Xədicə! – dedim.

– Qoy ağlayım, – dedi. – Mənim bu ağlamağım öz halım üçün deyil, mən bilirəm ki, məni zəhərləyən, məni əzib məhv edən bir müqəddərat, qızımı da mənim kimi əzəcək, məhv edəcəkdir. Mən bu zavallı qızımın gələcəkdəki taleyinə ağlayıram!

Xədicə haqlı idi. Xədicəni öldürən onun müqəddərat və tale ad verdiyi mühit idi. Bu mühit onun yavrusunu da “eyib deyilmi?”, “xalq sənə nə deyər” əfyunilə zəhərləyəcək, öz vücudu kimi qara torpaqlara göməcəkdə.

* * *

Xədicənin yanından pərişan bir halda qayıtmışdım. Gecə yarıdan ötdüyünə baxmayaraq, yuxum tamamilə qaçmışdı. Buna Xədicənin “səni sevirdim” etirafı səbəb olmuşdu. Bilməm, necə bir hisslə ayağa qalxdım. Bütün Şüvəlan dərin bir yuxu içində idi. Məlum qarağacın qalın qaranlığa bürünən altına getdim. Bütün əski xatirələrım dirilmişdi. On dörd il əvvəl Şüvəlan bağlarında, xüsusilə bu ağacın altında Xədicə ilə keçirdiyim günlər, hətta saatlar birər-birər, bir kino lentası kimi, xəyalımdan keçməyə başladı; əvət, on dörd il bundan əvvəl idi. Xədicə burada, bu ağacın altında mənə tərəf yüyürmüş, boynumu qucaqlayıb dodaqlarını dodaqlarıma toxundurmaqla məni sevdini bildirmişdi. O gecə də mənim yuxum gəlməmişdi, çünki mən də Xədicəni, niyə gizlədim, səmimi bir məhəbbətlə sevirdim. Fəqət zaman və mühit bizə seviməyə, birləşməyə imkan verməmişdi. Hər ikimiz “eyib”dən, “xalq nə deyər”dən qorxmış, hissiyyatımızı ürəyimizin ən dərin bir yerinə gömmüşdük. Neçin?..

Mən belə acı düşüncələr içində olduğum halda, birdən Xədicəgildən bir ağlaşma səsi qopdu. Xədicənin xalası ağı deyib onu oxşayırdı. Kimsədən bir izahat istəməyə, məlumat almağa, xəbər soruşmağa ehtiyac yoxdu. Xədicə özünün həsrət gözlərini, bir daha açmamaq üçün qaranlıq mühitinə yummuşdu.

O gecənin səhəri Xədicə dəfn edildi. Siz elə güman etməyiniz ki, onun axşamkı vəsiyyətlərinə əməl edildi. Onun hansı xahişi və

diləyi yerinə yetirilmişdi ki, vəsiyyətlərinə də ehtiram edilə idi. Qarağacın altında dəfn edilməsinə imkan verilmədi. Bu barədə xalası ərinə müraciət etdikdə, Xədicənin həyatını zəhərləyən o köhnə və mənhus kəlməni eşitdim:

– Sonra xalq bizə nə deyər?

* * *

İndi bu faciədən bir çox illər keçir. Hər kəs Xədicəni unutmuşdur. Etiraf edirəm ki, mən də unutmuşam, fəqət bir münasibətlə onu xatırladım. O, son nəfəsində yerində buraxdığı altı yaşlı Xədicəsi üçün acı-acı göz yaşları axıtdı. O zaman mən onu haqlı bilmişdim. Fəqət yanılmışdım. İndi ikinci Xədicənin harada olduğunu bilmirəm. Ehtimal, o, qız məktəblərinin birində oxuyur. Bəlkə də ikidərəcəli məktəbi bitirmək üzrədir. Bu halda mənim inandığım bir şey varsa, o da budur ki, ikinci Xədicə anası kimi olmayacaq, o, xalaların, bibilərin, nənələrin “eyib deyilmi?” sualından qorxmayaacaq, “xalq nə deyər” sözünün qarşısında əyilib güzəştə getməyəcək, öz hissiyyatını açıqdan-açığa hər kəsə qarşı deməkdən çəkinməyəcək və utanmayacaqdır.

sentyabr, 1927

ZƏRNIŞAN

Aran yaylağa köçməyə hazırlaşır. Sabah pəncşənbə günü yola çıxacaqdılar. Qışlaqdakı evlərdə hamı səfər tədarükündə idi. Kimi qapı-bacasını bağlayır, kimi həyəət-bacasını təmizləyir, kimi ev şeylərini arabaya daşımaqla məşğuldu.

Bir neçə cavan Eyvazın başına yığışib onun araba çatmasına tamaşa eləyir, bir-iki bayatı çağırmasını xahiş edirdi. Başı işə bərk qarışmış Eyvaz:

– Ay uşaqlar, mane olmayın! Bayatını sabah yolda oxuyaram, – deyirdi.

Eyvazı qışlaqda hər kəs sevər, söhbətindən xoşlanar, onu dinləmək istərdi. Eyvaz az danışardı, fəqət söhbətlərində bir incəlik, bir şirinlik olardı. Bunu kəndin qocaları da bilirdi, uşaqları da. Arvadları

da bilirdi, qızları da. Qışlaq camaatının Eyvaza xüsusi bir məhəbbəti vardı. Neçə gün idi ki, köç münasibətilə hamı sevinirdi. Evlərin çoxunda yurd halvası bişirilmişdi. Üzlərdə, gözlərdə şadlıq əlaməti görünürdü.

Sevinməyən yalnız o idi. Üzündəki əbədi pərişanlıq, hüzn və kədər çəkilməmişdi. Daşdan tikilmiş bir evin qarşısındakı təndirin üstə donmuş bir vəziyyətdə oturmuşdu. Kim bilir, o nə vaxtdan beləcə dinməz, söyləməz, hərəkətsizdi. Yapdığı çörəkləri çoxdan çıxarmış, təndirin odu çoxdan sönmüşdü. Evdə, beşikdəki körpə uşaq bayaqdan bəri çığırır, ağlayırdı. O, bu səsi eşidirdi. Fəqət yerindən qımıldanmırdı. O, dalğın idi. Düşünürdü. Düşüncələri o qədər şirin, o qədər xoş idi ki, onlardan bir an belə ayrılmaq istəmirdi. Sanki itirdiyi ən qiymətli bir şeyi tapmışdı, onun əlindən çıxacağından qorxurdu. O, ötən günlərin şirin xatirələrinin qoynundaydı...

Elə bu çağlar idi. Belə bir köç ərəfəsində idilər. O, azad bir uşaq sevinci ilə atılıb-düşür, deyib-gülürdü. Qayğısız, dərdsiz, ələmsiz. Sabahı gözləyirdi. Sabahın tez gəlməsinə tələsirdi. Axı üzünə açılacaq sabah qışın cansıxıcı günlərinə son qoyacaq, qarşıda yeni bir aləm görünəcəkdə: yaşıl çəmənlər, buz bulaqlar, geniş düzlər, məxmər don geymiş təpələr... aylı gecələr... qızların axşam gəzintiləri. Onun ürəyi sevgi ilə dolu idi. Arzularla dolu idi.

Əfsus! İntizarla gözlədiyi səhər bütün sevincini, şadlığını əlindən aldı. Onun saf qəlbinə qara bir ləkə saldı. Həmin səhər qızçığazın ürəyinin arzularını, dodağının təbəssümünü, gözlərinin sevincini özü ilə apardı. Bu, qızçığaza dəyən ilk ağır zərbə oldu. Həmin səhər zalım, rəhimsiz bir əl onun səadətini, bəxtiyarlığını aldı.

Qəfildən eşidilən amiranə bir səs qızçığazı düşüncələrdən ayırdı:

– Axmağın qızı, axmaq, yenə heykəl kimi nə quruyub qalmısan burda! İşin, gücün yoxdur?

Zərnişan başını yuxarı qaldırdı. Qan çanağı kimi qızaran iki göz ona baxırdı. Bu, Nəcəfəli idi. Zərnişan bir söz demədən nəşətsiz halda təndirin üstündən aşağı düşdü, ətəltli və yorğun addımlarla evə keçdi. Həyətdən Nəcəfəlinin səsi eşidilirdi: “Zalım qızının elə bil sürüsünü sel aparıb! Gəmiləri qara deryada qərq olub. Bu evə ayaq basanı üzünün bir gülən vaxtını görmədik. Elə həmişə qaşqabaqlı, həmişə sınısığı yerlə gedir. Elə bil yasxanadadır”.

Nəcəfəli haqlı idi. Bu evə gəldiyi dörd ilin ərzində Zərnişanın üzü hələ gülməmişdi, ürəyi açılmamışdı.

Budur... Günəş dağların arxasına çəkilir, kəndin üzərinə xəfif bir qaranlıq çökürdü. Ötədə-bəridə yavaş-yavaş işıqlar gözə çarpırdı. Zərnişan qaranlıq evin astanasında oturub körpəsini uyudurdu. Nəcəfəli lampanı yandırıb ocağın yanına qoydu. Hirsə həyəətə çıxdı. Nökəri Eyvaza əmrlər verməyə başladı. Sonra ətraf qərrib bir sükuta daldı. Zərnişan yenə əvvəlki düşüncələrinə qayıtdı...

Həmin bu yerdə, lənətə gəlmiş bu həyətdə Nəcəfəli onu yaxalamışdı. Qüvvətli əllərilə qızcığazı otağa sürükləmiş, qapını içəridən qapayaraq vəhşi bir ehtirasla Zərnişanı yerə yıxmışdı...

Bu hadisənin belə bir tarixçəsi vardır: Nəcəfəligil kənddə mötəbər ailələrdən sayılırdı. Qoyun sürüləri, ilxıları, əkin yerləri, bağbağatları. Qohum-əqrəbaları da varlı, qüvvətli idi. Nəcəfəlinin keçmiş qaranlıqı. Adam öldürmüş, həbsdə yatmışdı. Həbsdən qayıtdıqdan sonra Zərnişanın böyük bacısı Ziyəti almış, ailə qurmuşdu. Fəqət Ziyətin səadəti uzun sürməmişdi. Ərinin və onun adamlarının zülmünə dözə bilməmiş, vərəmləyib ölmüşdü. Üstündən bir o qədər keçməmiş, Nəcəfəli qayını Murtuzaya belə bir sifariş göndərmişdi: mən razı ola bilmərəm ki, evimə Ziyətin yerinə başqası gəlsin. Bu evin arvadı Zərnişan olmalıdır!

Bu xəbər qızcığaza çatanda nələr çəkmişdi! Aman Allah, Nəcəfəlinin heybətli sifətinə, qanlı gözlərinə baxmaq mı olar? Onun təhqirlərinə, yumruqlarına dözmək mi olar? Yox! Yox!

Zərnişan hələ əvvəllər, çox əvvəllər də Nəcəfəlidən qorxardı. Bu bədheybət kişinin nəzərlərindən uzaq olmağa çalışdı. Onunla üz-üzə gələndə bədəninə tər basırdı. Odur ki, qızcığaz bu acı xəbəri eşidəndə dəhşətə gəldi: Yox! Yox! Mən ondan qorxuram! Mən ona ərə getməyəcəyəm! Getməyəcəyəm! – deyib fəryad eləmişdi.

Bir dəfə Zərnişan çiyində səhəng bulaq başından qayıdırdı. Nəcəfəli onun yolunu kəsib demişdi:

– Eşitmişəm oyan-buyan danışsən. Onu bil ki, mənə Nəcəfəli deyərlər. Hələ bir sözüüm iki olmayıb. Get yaxşı fikirləş.

Bu sözlər Zərnişanın vahiməsini bir qədər də artırmışdı. İndi o hər addımda çevrilib geriye baxır, bəzən öz kölgəsindən belə ehtiyat edirdi. Fəqət qərribə idi. Bütün bunlara baxmayaraq, onda qüvvətli bir hiss oyanmışdı: Nəcəfəliyə ərə getməyəcəyəm!

Taleyin nə acı, nə amansız hökmləri varmış.

...Bu vaxtlar idi. Köç zamanı yetişmişdi. Zərnişan sevinirdi. Qarşıda ən məsud günlər görünürdü. Yaylağın hər dərəsində, hər çəmənində, hər çiçəyində belə onun şirin xatirələri yaşayırdı. O bu xatirələri ilə görüşə tələsirdi. Hələ Eyvaz... Zərnişanın uşaqlıq dostu, uşaqlıq həmdəmi. Qızçıq axır vaxtlar hiss edirdi ki, nə isə qeyri-adi bir tel, gözə görünməyən bir qüvvə onu Eyvaza bağlamışdır. Kəndin bütün qızları Eyvazla maraqlanırkən, bu yaraşlıq gəncə mərbud ikən, o yalnız Zərnişanı görür, Zərnişanla deyib-gülür, şirin bayatlarını yanıqlı bir səslə yalnız onun üçün oxuyur, ürəyinin sirlərini ona açırdı. Eyvaz köçqabağı Zərnişana xəbər vermişdi ki, yaylaqda onlara elçi göndərəcək, nişan taxacaq...

Burada, həmin bu yerdə Nəcəfəliyə rast gəldiyi o uğursuz gün, o dəhşətli gecə olmasaydı...

İndi Zərnişan nə edə bilirdi? Kimin üstünə şikayətə gedəydi? Dərdini kimə söyləyəydi? Yenə anası sağ olsaydı, onun qucağına qısılar, göz yaşları tökər, müsibətini ona nəql edərdi. Zərnişan kimsəsizdi. Hayına çatacaq fəqət qardaşı Murtuz idi. Faciəsini ona necə deyə idi? Desəydi, bir kömək olardımı?

Zərnişan həmin gecəni ağlayaraq başa vurmuş, yaylaq fəslini dərin bir matəmlə keçirmişdi. Çarəsi hər yerdən kəsilib Nəcəfəliyə arvad olmuşdu. İndi o dörd il tamam idi ki, Nəcəfəlinin evində idi. İki uşaq doğmuşdu. Ancaq nə evini, nə də ərini sevə bilirdi. Məhəbbətsiz yaşayırdı. Nəşəsiz yaşayırdı. Məhəbbətini, sevincini oğurlamışdılar. Ürəyi sızıldayı, dili tez-tez Eyvazın yanıqlı bayatlarını təkrar edirdi. Qəlbi kaman kimi inildəyən Zərnişanın üzünü necə güləydi?

1930

QANTƏMİR

(1888-1944)

Yazıçı Qantəmir – Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyev Göyçay mahalının Potu kəndində müəllim ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini atasının dərslərini dediyi kənd mədrəsəsində almış, 1905-ci ildə Göyçaya gərək, məşhur maarifpərvər ziyalı İbrahim Həqqinin açdığı yeni üsullu məktəbdə oxumuşdur. 1911-ci ildə Türkiyəyə gedib İstanbul universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş, 1914-cü ildə həmin fakültəni bitirib Göyçaya qayıtmış, əvvəlcə Göyçayda, sonra Qubada və yenidən Göyçayda müəllim, məktəb direktoru vəzifələrində işləmişdir. 1926-cı ildə müəllimlikdən ayrılmadan Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, 1929-cu ildə həmin fakültəni bitirərək, stomatoloq–diş həkimliyi ixtisasına yiyələnmiş, ömrünün sonuna qədər orta və ali məktəblərdə müxtəlif fənlərdən dərslər demişdir. Qantəmir 1944-cü ildə vəfat etmişdir.

Bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində başlayan Qantəmir az sonra “Ağıl dəryası” (1930), “Şarlatan” (1934), “Kolxozstan” (1935) kitablarını nəşr etdirmişdir. Hekayələrini “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ənənələri əsasında yazmışdır.

BUĞDA QUYUSU

Adam da var, adam da. Kiminin dili var, qələmi yoxdur, kiminşə qələmi var, dili yoxdur. Və kiminin nə dili var, nə qələmi. Bütün adama bizlərdə kənd ağsaqqalı deyirlər. Alim məclisində, üləma yığıncağında ağsaqqal dinməz, danışmaz, qulaq asar. Ona baxar, qeyriləri də danışmaz. Böyük var, kiçik var, alim var, üləma var, axund var ... Ölkə sahibsiz deyil ki! Dünya bir qıldan asılıdır və o qıl da qılıncdan kəskindir. Küləyi, suyu, daşı, torpağı, ağacı, heyvanı, əlbəttə, bir yaradan var. Su öz başına axmayır, külək öz-özünə əsməyir, yağış də öz-özünə yağmayır. Bunların bir hikməti, bir səbəbi, bir bəisi vardır. Dünyada ən böyük çay Fərat ilə Nili-mübarəkdir. Nil Misirdədir, Fərat Ərəbistanda, heç bir tarixdə görünməyib,

heç bir kitabda yazılmayıb, heç bir peyğəmbər xəbər verməyibdir ki, dünya bina tutandan bu günə qədər bu çayların suyu qurusun. Bəs bu qədər su haradan gəlir? Qulaq ver!

Həzrət Adəmdən yetmiş min il əvvəl xəlq olunan bir mələikə müsibəti-Kərbəla üçün həmişə ağlayıb və bu çaylar onun göz yaşından əmələ gəlib. İndi də ağlamayacaqsanmı?!

Bu bir mövizənin müqəddiməsi, başlanğıcıdır. 15 il bundan əvvəl məhərrəmin səkkizinci günü Əsseyid axund Mirzə Əbülfərəci Şirazi Naxçıvanın köçəri və tərəkəmə bir kəndində mövizəni belə başlamışdı. Bu adam nə seyid idi, nə axund, nə mirzə və nə də əbül. Təkcə Fərəc idi. Hətta boğazı uzun və nazik olduğuna görə ona Uzunboğaz Fərəc deyərlərdi.

Fərəc təbrizli idi. Üç il yarım mədrəsədə oxuduqdan sonra hansı üzvüdənsə bir xəta çıxmış və Şiraza əzimətə¹ məcbur olmuşdu. Onun dəyərləli və yumşaq səsi vardı. Hansı ildə anadan olduğunu, uşaq vaxtı nə yediyini, on dörd yaşında hara getdiyini, neçə gündən bir dırnağını kəsdiyini, çox heyflər olsun ki, burada deməyəcəyəm. 15 il bundan əvvəl onun cibində on dörd tümən pulu vardı. Məşhur xanəndə əyyar² İbrahim Şiraza gələndən sonra Fərəc ixtisara düşən bir müəllim vəziyyətində qalmışdı. Daha ona əhəmiyyət verilməyirdi. Daha o, çayçı dükanlarında oxumayırdı.

Fərəc çox düşündü, çox adamlarla məsləhətləşdi. Nəhayət, qərarını verdi. O il bir tək Şirazdan Arazın bu tərəfinə 46 mərsiyəxan keçmişdi. Fərəc düşündü: “Səsim var, saqqalım var, farsca qəzəl bilirəm; pulum da var ki, əba, çarığ və qurşaq alım. Nə üçün keçib Arazın o tayında mərsiyəxanlıq etməyim? Nə qədər az olsa, yenə də 400 manat qazanaram ki!..”

Məhərrəmliyin dördüncü günü göy çarılıq, göy qurşaq, sarı əbalı, kiçik və dəyirmi üzülü, xurmayı saqqallı, incə və uzun boğazlı nabeləd bir axund Naxçıvan şəhərinin bazar küçəsində gəzirdi. Bu möhtərəm şəxs – Əsseyid axund Mirzə Əbülfərəci-Şirazi! İdi. Bir mərsiyəxan üçün məhərrəmin dördüncü günü bir müəllim üçün noyabrın 28-ci günü kimidir.

Hər bir mərsiyəxan öz kəndini tapmış, hər kənd öz mərsiyəxanına qovuşmuşdu. Fərəc yenə naümid olmadı. Naxçıvanın görkəmli

¹ Bir yerə doğru hərəkət, yola düşmə, üz qoyub getmə

² Hiyləbaz, firıldaqçı, çoxbilmiş

bir aliminə müraciət etdi. Alim qonaq sevən, ürəyi yumşaq və qərib-lərə hörmət edən bir zat idi. Fərəcin sözüne qulaq asdıqdan sonra dedi:

– Oğul, gec gəlmisiniz. Hər kənd özünə mərsiyəxan tapıbdır. Daha bu ara-bərədə elə bir kənd bilməyirəm ki, orada mərsiyəxan olmasın. Bircə çarə tərəkəmə kəndlərinə qalıbdır. Hərçənd onlar bir növ avam və vəhşi tayfadırlar; əza məclisi və mərsiyəxan-zad tanımazlar, amma əlhəmdülillah yenə müsəlmandırlar. Bir kağız yazım, verim, get gör, bəlkə bir növ ilə onları yola gətirəsən.

Fərəc həm zirək idi, həm özünə güvənərdi, həm də ələcsiz idi. Bu təklifi dərhal qəbul etdi. Başqa adam belə işə çətin girişərdi. Alimin kağızını cibinə qoyub yola düzəldi.

Fərəc özü hər il məhərrəmdə məscidə gedərdi. Hər il minbər-lərdə təkrar olunan Kərbəla vəqiesini ən incə təfsilatına qədər bilirdi və yol uzununu bunları bir-bir xatirinə gətirirdi. Birdən-birə bir şeydən şübhələndi. “Əcəba, imam Həsən nə vaxt nə ilə şəhid edilmişdir?” Çox düşündü, mümkün deyil, xatirinə gəlməyirdi. “Ay rəhmətlik oğlu, mənim imam Həsənlə nə işim var? Abbas var, Zey-nəb var, Ruqiyyə, Leyla, Qasim var. Heç imam Həsənin adını da çəkməyəm və 40 gün onlara söz danışaram”.

Axund məhərrəmin altıncı günü kəndə yetişdi. Yay fəsli idi, hər kəs xırmanda çalışırdı. Hamı yaylağa köçmək üçün xırmanı döyüb, buğdanı basdırmağa tələsirdi. Bu kəndin əhli, həqiqətən, çox avam idi. Mərkəzdən uzaq və köçəri olduqlarına görə, gəlib-gedən olmayırdı. “Hu-hiş” bilməzlərdi, mollaları yox idi. Ölü və kəbin üçün ətraf kənddən molla gətirərdilər. Təziyə məclisi qurmaq, ağlamaq, baş yarmaq burada adət deyildi: bu adət get-gedə tərk olmuşdu. Çox yaşlı kişilərin “matəm” hadisəsindən xəbərləri vardsa da, yeniyetmələr əsla buna vəqif deyildilər. “Allah bir, peyğəmbər haqq, 12 imam bərqərar, vəssalam, şüdə tamam” – şəriətdən bildikləri ancaq bu idi.

Kəndin ətrafından axan kiçik və bulanıq sulu bir çayda çimən uşaqlar uzaqdan gələn axundu görüb:

– Axund gəlir, ay balam!

Yaxın gəlir, ay balam! –

deyə-deyə çırtma vurub, atılıb-düşməyə başladılar. Axund ürə-yində deyirdi: “Nə vəhşi uşaqlardır, ada...”

Axund kəndin ortasında bir xırmanın başına yığılıb söhbətə məşğul olan iyirmiyə qədər adama salam verdikdən sonra soruşdu:

– Kərbəlayi Pirverdi əmi hansınızdır?

Qısaoylu, sol ayağının dizi içəri bükülmüş, bir gözü kor, ağsaqqal və çopur bir adam azca yaxına gəlib:

– Kərbəlayi Pirverdi mənəm, xeyir ola? – dedi.

– Xeyirdir inşallah, ərz olsun, bəndəni şəhərdən Hacı Mirzə Fazil ağa göndərib və sizə də kağız yazıbdır.

– Hacı Mirzə Fazil ağanı tanıyıram. Nə əcəb mənə kağız yazıb-
dır? Mənim yazım-pozum yoxdur, göndərib, çox yaxşı eləyibdir.
Oxu görək, nə yazır?

Axund Fərəcin ürəyi gürp elədi. Heç ağına gətirməmişdi ki, kağızı özünə oxutsunlar və kağızı da açıb bir-iki dəfə oxumamışdı ki, azdan-çoxdan bələd olsun. Kağızı açanda hamı da gözünün içinə baxırdı. Belə yerdə zıqqana-zıqqana katız oxumaq çox ayıb olardı. Bu, təsadüf etdiyi birinci təhlükə idi, bunu adlamaq lazım idi. Ürəyində öz qərarını tez verdi: “Burada kağız oxumaq bilən, yəqin ki, yoxdur. Kağızı açıb üzünə baxa-baxa özündən söz quraşdırmaq lazım”.

– Eybi yoxdur... Kərbəlayi əmi, mən oxuyaram, – deyə başladı: “Nuri eynim Kərbəlayi Pirverdi! Bəd əs-səlam. Məlum ola ki, Tehran şəhərindən gələn Əs-seyid axund Mirzə Əbülfərəci-Şirazi əleyhirrəhmani sizin kəndə və sənin üstünə göndərirəm. Biləsiniz ki, bu ay mühərrəmülhəram ayıdır. Təziyə ayıdır. İmam Hüseynin şəhadət ayıdır. Həmin axund sizə təziyə məclisi qursun. Axırda ona pul yığıb verin, savabdır və bu axund özü də çox böyük alimdir. Buna çox hörmət edin. Vəssalam. Qol çəkdi: Hacı Mirzə Fazil ağa”.

“Pul yığıb verin” sözünü hər kəs anladı. Amma bu pulun əvəzində axundun bunlara nə verəcəyini heç kəs başa düşmədi.

Böyükklər kimi uşaqlar da lap yaxına soxulmuşdular. Axund kağızı büküb Kərbəlayi Pirverdiyə verdikdən sonra sözə başladı:

– Ərz olsun... bu məhərrəm ayı matəm və təziyə ayıdır. Evladi-peyğəmbəri bu ayda öldürüblər.

Uşaqlar səs-küy salmışdı, bir kəndli onlara acıqlanıb dedi:

– Ay bədsüdlər! Bir sakit olun, görək, adam öldürüblər deyirlər, qoyun eşidək. Görək ölən kimdir, dayna!

Kərbəlayi Pirverdi çox danışmaq istəyən bir adam idi. Müxatəbinin sözünü yarımçıq qoymaq, münasibətli-münasibətsiz danışmaq bunun köhnə adətidir. Arada bir fürsət tapıb:

– İmam Həsən və Hüseyin peyğəmbərin qız nəvəsidir. Mən Kərbəlaya gedəndə...

Hamı bir-birinə qarışmış, hər ağızdan bir səs çıxırdı. Nəhayət, Kərbəlayi Pirverdi soruşdu:

– Alimin buyurduğuna görə, biz gərək sənə puldan-pənədən yığıb verək. Sonra bizim borcumuz nədir?

– Ərz olsun, mən günü sabahdan hər gün axşam və hər günorta gərək başlayam imamların şəhid olmasını sizə nağıl edəm. Mən danışdıqca, ərz olsun, gərək siz də ağlayasınız və sinə vurasınız. Məhərrəmin onuna kimi; onuncu günü gərək daha çox ağlayasınız. Ondan sonra 40 gün mən yenə sizə danışacam. Siz yenə də ağlayacaqsınız. Sonra öz xumsunuzdan, fitrənizdən, ata-babalarınızın ehsanlarından bir şey yığıb verəsiniz, mən də aparıb Kərbəlayi-müəllada özümə ruzi edərəm.

– Axund ağa, doğrusu, mərdi-mərdanə bu kənd tərəkəmə kəndidir. Burada pul-mul olmaz. Amma buğda vermərik desəm yalan olar. Nə eləyək, cəhənnəmə. Elə bilək ki, bir-iki pud buğdımızı əkin yerində siçan aparıb yedi. Ancaq o ki qaldı sən deyən məsələ, məhərrəmidən sonra 40 gün söhbəti, buna bizim camaat durmaz. Mal-qaramız burada batıb tərək olar. Məhərrəmin on beşindən sonra bu kənddə bir quyuq bulayan tapa bilməzsən. Hamı buğdasını, dənini, duzunu quyulara doldurub yaylağa köçür.

Bir ayrısı:

– Bax, odur ha, lap düz dedi. Buğda verərəik. Amma 40 gün dayana bilmərik.

Pirverdi:

– Daha əgər mən danışırımsa, sən nə danışırısan, qoy gərək də! Kənardan biri:

– Pirverdi düz deyir, o hamımızdan vəkildir. Dinməyin, qulaq verin, qoyun kişi danışsın.

Pirverdi:

– Camaat! Gərək hər ev axunda bir pud, iki pud buğda versin. Axund da imamlardan sizə nağıl edəcəkdir.

Bir kəndli:

– Buğdaya sözüüm yoxdur. Ancaq mən bu şəmbədən o yana qala bilmərəm. Bir nağıldır, nə qədər uzun çəksə, iki gün çəkər. Daha biz 40 gün nə üçün avara-sərgərdan qalaq?

Axund:

– Buğda özü də nemətdir. Sözüm yoxdur, çox razıyam.

...Axund məhərrəmin 8-ci günü uzun bir samanlıqda təziyə büsətini qurmuş və bir sınıq sandığı minbər əvəzinə altına qoymuşdu. Qorxurdu ki, Kərbəlayi Pirverdi minbərdə də bunun sözünü kəsib danışmaq başlasın, ona görə də hekayəmizin başında yazdığımız müqəddimə ilə Pirverdinin boynuna ağsaqqallığı yıxmış və onu minnət altında qoymuşduq. Büsata bir dənə də olsa, arvad xeylağı gəlməmişdi. Amma uşaq-muşaqlar samanlığa doluşub çox qeyli-qal salırlardı.

Axund Fərəc, vəhşi adlandırdığı bu “qoduq” xalqı ağladacaq, onların qəlbini yumşaldacaq, rıqqətə gətirəcək və sonra bütün acığını çıxacağını zənn edirdi. Müqəddimədən sonra rast üstündə oxuyurdu:

Ey on de, dər in cəhon zi xod bixəbəri!
Hər şamo-səhər dər tələbə-simo-zəri!
Sərmayeyi-to dər in cəhon yek kəfənəst;
Ura de, güman pist bəri, ya nə-bəri.

Bütün məharəti ilə beytin mənasını şərh etdi. Ancaq bunun camaat üzərində heç bir təsiri görünməyirdi, hətta zəngülə vuranda uşaqlar bir-birinə baxıb dişlərini ağardırırlardı.

Sözü qəsdən Müslümün balalarına köçürdü. Yanıqlı, acıqlı bir surətdə anlatdı. Hər kəs buna bir nağıl kimi qulaq asırdı. Əgər axund Fərəc bu sözləri başqa bir məclisdə, ayrı bir camaata söyləyə idi, şübhəsiz ki, hamı qoyun-quzu kimi bir-birinə qarışıb mələşərdi.

Doqquzuncu gün Əli Əkbərdən danışdı, həzrət Abbasın şücaətindən bəhs etdi. Yalnız “Pah ... ato...nan” deyirdilər. Əhli-beytin susuzluğunu suzişli-suzişli nağıl etdi. Mümkün deyil, yenə də ağlamayırlardı. Axund həqiqətən, qəzəbləndi, coşdu, bağırdı, ağladı, saqqal uzununu yaş tökdü. Çarığını yerə vurdu. Ağlamaq nədir ki, hətta bəzi cahıl-cuhullar axundun bu hərəkətinə yavaşca gülürlərdi.

– Ay həzrət! Ay camaat! İmam Həsənlə imam Hüseynimizi qıyma-qıyma doğradılar. Qasimi öldürdülər. Abbasın mübarək qollarını kəsdilər. Zeynəb ağlaya-ağlaya saçlarını yoldu, tökdü yerə...

Ağlayan yox idi.

– Axund, burasını doğru demədin, imam Həsəni qıyma-qıyma doğramayıblar, ona zəhər verib öldürüblər.

Pirverdinin bu etirazına axund eyni danışdığı şiddətlə cavab verdi:

– Bəli... həzrət... imam Həsənə zəhər verdilər. O elə bir zəhər idi ki, onun bağırsaqlarını qıyma-qıyma doğradı. Ay ağamm... vayyy!

Axund Fərəc hər halda camaatı ağılatmalı idi. 9-cu gün də belə keçdi. Belə güman edirdi ki, bəlkə bunları, “həzrət Abbas şəbehi” ağılada. Axşam lazım gələn hazırlığı gördü. Bir cavan çağırıb ona həzrət Abbas rolunu öyrətdi. Tərtibat belə idi: Cavan gedib samanlığın dalında qaranlıq bir yerdə dayanacaq. Axund özü imam Hüseyn olub onu iki ağız çağıracaq. O da gəlib imamın qabağında diz çökəcək. Sair rollar üçün də bir-iki adam hazırladı.

Axşam saat səkkizdə hamı samanlıqda cəm olunmuşdu. Axund öz yerində oturub oxudu. Ərəbcə, farsca yalan-yanlış bir qədər danışdı. Məclisə göz gəzdirdi. Səsinə bir məlahət, bir məhzunluq verməyə çalışdı. Həzrət Abbas olacaq cavan samanlığın dalında dayanmışdı. Axund xüsusi şivə və əda ilə:

– Ya... Abbas! – deyə səsləndi.

Cavab yox. Hər kəs sakit dayanmış, baxırdı. Bir az bərkdən yenə:

– Ya... Abbas! – dedi.

Yenə cavab yox. “Əcaba, eşitmirmi?” Lap bərkdən:

– Ya... Abbas! – deyə səsləndi.

Bu halda samanlığın qapısı cırıltı ilə açıldı. Hamı qapıya dönüb baxdı. Ayrı bir şəxs içəri girib gülümsünərək:

– Axund əmi, həzrət Abbas buğda quyusuna yıxılıb, – dedi.

Camaat arasında gülüşmə və qarışma düşdü. Hətta axund Fərəc də özünü saxlaya bilmədi, o da güldü. Hamı maraqla bir-bir çıxıb samanlığın dalına üz qoydu. Həzrət Abbas rolunu oynayacaq cavan samanlığın dalına gedərkən gözü işığa düşüb, buğda quyusuna yıxılmışdı. Nə qədər çalışırdısa, çıxa bilmirdi. Həzrət Abbasın özü də quyuda gülürdü. Nərdivan gətirib lampa işığında onu bir təhər quyudan çıxardılar. O gecə kənd içində gülməyən bir adam qalmadı.

Ertəsi aşura günü idi. Axund minbərə çıxarkən axşamkı vəqiəni xatırlayanlar gülürdü. Axund o günü ağlaya bilmədi.

Məhərrəmin 11-ci günü axund Fərəc buğdasını yığıb Naxçıvana qayıdarkən kənd ağsaqqalları ilə salamatlaşdı. Camaat ona bu cür razılıq edirdilər:

– Axund, Allah atana rəhmət eləsin, o buğdadan sənə halal olsun! Yaxşıca bizi güldürdün. Bu iş nə qədər yadımıza düşsə, bizi gül-mək tutacaqdır.

İNTELLİGENT

Onu Kommunist küçəsində¹, Parapet² yaxınlığında, Bulvar başında görmədsən, yəqin ki, sən belə adamları görməyə maraqlanmamısan. İlin hər hansı fəslində, günün bir çox saatlarında bu yerlərdə ona təsadüf edərdin.

O, başdan-başa bir kainat, bir dünya, bir aləmdir. Onun ziyarəti bu yerlərdə sənə nəsib olmasa, bari onu indi burada oxu, gör, tanı! Bil! Dünyaadır, adamlıqdır, bəlkə lazım oldu. Bəlkə bir gün işinə yaradı. “Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçər”, deyirlər; bəlkə sən də bir işin düşdü. Günün birində bəlkə onu iki istəkan pivəyə qonaq edəsi oldun. Onun bəzən belə vayenni paltarda gəzməyinə baxma! Evidə hər növ kostyumu, hər çeşid ayaqqabısı var. Başındakı xaki rəng şapkasını görüb, zənn etmə ki, daha onun başqa bürkü yoxdur. Xeyr, çal, qar, mixəyi və tünd sarı olmaq üzrə onun düz dörd ədəd bahalı dəridən papağı var. O kostyumların hər birinin özünə görə yeri, o papaqların rənginə görə məclisi var... Sən xamsan, nabələdsən, bişməmişən. Avropa məişətinə bələd deyilsən.

O, bu halda otuz bir yaşında ağla-kamala dolmuş bir növ cavandır. Sən onun ibtidai tərbiyədən məhrum olduğunu irəli sürürsən. Buna sözüüm yox, doğrudur, düzdür, 31 il əvvəl bala doğuran bir Azərbaycan qadınının, əlbəttə, tərbiyəsi namüvafiq idi. Amma o, məharətlidir, zəkidir, gözüaçıqdır, cəld və zirəkdir.

18 yaşında ikən oxuduğu romanlar, tanış olduğu centlmen qadınlar ona hər şeyi öyrətdi.

Onun boyu azca uzun, şalvarı azca qalife, çənəsi azca yastı, bədəni azca arıqdır. Çəçələ barmaqlarındakı dırnağının uzunluğu doqquz millimetr yarımdır. Onun qərribə adətlərini, gözəl xasiyyətlərini və bütün tərcümeyi-halını, izin verin, mən yazım. Nə olar, adam həmişə şairlərin tərcümeyi-halını yazmaqla ədib olmaz ki.

O, tın-tın Musanın nəvəsidir. Anası mərhum Zeynəb xanım mömin, müsəlman bir Allah bəndəsi idi. Bu onların yeganə övladı, bircəsi və sevgili balaları idi. Dörd yaşına qədər tumançaq gəzərdi. Beş yaşına qədər burnunu qoluna silərdi. Altı yaşına qədər anasının ağzına söyərdi. Yeddi yaşında məhəllə məktəbinə girdi. Orada ancaq

¹ İndiki İstiqlaliyyət küçəsi

² İndiki “Fəvvarələr bağı”

bir il oxudu. Bir il də bekar gəzəndən sonra rus məktəbində davam etdi. Beş sinfi qurtardı. Gedib Qori seminariyasına girdi. Bir il də orada oxudu, onun əsil intellidentlik həyatı da bu tarixdən başladı.

Mənim bugünkü kimi yadımdadır: qış tətildə Qoridən gəlmişdi. Bir gün günorta çörəyinə öz ayağı ilə bizə təşrif buyurdu. Sən bəyənən yaxşı kələm dolmamız vardı, yanında da bir yekə kasa sarımsaqlı qatığı. Dostum çörəkdən-zaddan bir az barmağının ucu ilə dimdiklədi. Dolmaya əlini vurmaq istəməyirdi:

– Qaşiq xörəyi olmur, çörək yeyə bilmərəm, – deyirdi.

Anam gəlib, “ağrın alım, niyə çörək yemirsən?” deyincə “yeyirəm, ay bibi!” dedi və boşqabdakı on dörd dolmanın altı ədədini yedikdən sonra sarımsaqlı qatığı içib, şalvar cibindən çıxartdığı ağap-paq bir yaylıqla cəhənglərinə bulaşan qatığı təmizcə sildi. Mən o zaman güman etmişdim ki, dostum dolmaları ancaq anamın xatirinə yedi. O, Qori seminariyasının pansionunda bircə il yaşadıqdan sonra mədəniyyət aləmində bu qədər tərəqqi etmişdi: “Bozbaşdır, dolmadır, plov, kabab “fkusni” (ləzzətli) deyil; həmsəri xörəyidir” – deyərdi.

Tətil zamanları evə gələndən-gələne anasının başına gen dünyanı dar edərdi.

– Mama! Neujeli sən katlet katovit eləməyi bacarmırsan! – dedi-yi zaman anası:

– Oğul! Mən rus dili oxumamışam. Bu şeyləri haradan bacarım? – deyərdi. Onun o zamankı halını anası hamamda arvadlara bu cürə anladır:

– Oğlum, axırda oxuyub nəçərnək olacaq. Maşallah, indidən elə nəçərnək kimi də dolanır. Öldürəsən, yerdə yatmaz. Gərək xörəyini stol üstündə yeyə. Çəkməsini yatandan-yatana çıxardır. Səhər tezdən lap toyuqlar ağacdən töküləndə biz oyanıb dururuq, oyanırsa da, gözü baxa-baxa yerinin içində o tərəfə-bu tərəfə eşələnir. Gün iki cida boyu qalxmamış, üstünə diri ilan salasan, yerindən tərən-məz. Biz günorta nahar edirik. O deyir, mənim payımı saxlayın. Saat dörd olmamış dilimə vurmaram, görürsən xörək qaldı, soyudu, xarab oldu, atası da bir söz demir. Qışın bu gödək günündə çörəyini yeyən kimi yatır. Gecə də xoruzlar iki ağız banlayana kimi oturur. Otağın içində o yan-bu yana gəzir.

Anası guya şikayət edər kimi saydığı oğlunun bu sifətlərinə içindən sevinir, fərəhlənir, bir parça da lovğalanırdı.

Cahan müharibəsi öz təxribatını get-gedə artırır, işlər cığırından çıxır, pozulur, dağılırdı. Müharibə xəttinə yaxın olan Qori seminariyası o zaman daha içərilərə, Yekaterinodar şəhərinə köçürülürdü. Tın-tın Musanın nəvəsi ora gedə bilmədi. Atası ölmüş, evlərində başpapaqlı bircə özü qalmışdı. Qəzada qalıb atasının ortağilə ticarətə qurşandı. Atasının ortağı gözüaçıq, gələcəyi düşünən, tədbirli, təmkinli bir adam sayılırdı. Musanın nəvəsini bir dəfə yanına çəkib dedi:

– Qardaşoğlu! Görürəm oxumaqdan qalmısan, fikir çəkirşən. Amma bu işlər nahaqdır. Oxumusan. Yeddi klas qurtarmısan, urusun dilini urusdan yaxşı bilirşən, daha bu kifayətdir. Oxumaqdan mətləb pul qazanmaq deyilmi? Allaha şükür, əlimizdə çax-çux bir az mayamız var. Bu dava da belə düşüb, şeylər gün-gündən tərəqqi edir. Pul qazanmaq lap asanlaşıb. Mənim də savadım yoxdur. Var ha! Qol çəkməyi bilirəm, amma sən kimi oxumuş deyiləm. Otur bu dükanda, hərdənbir get Bakıya, Tiflisə, mal al, göndər, mən də burada əridim. Dünyada halal alverdən başqa gözəl sənət yoxdur. Cənab peyğəmbər özü alışı-veriş etmirdimi?

Musanın nəvəsi razı oldu. Ciddi surətdə alverə girişdi. Yaxşı pul qazandılar. Kefləri kökəldi. Yayda ortağilə yaylağa getdi, anasını da apardı. Yaylaqda qapı-qapıya qonşu oldular. Ancaq ortağının arvadı öz ərilə bunun anasına qərəz bağladı. Nə işə, payızda yenə öz işlərinin üstünə qayıtdılar.

O ili Petrovskidə birillik müəllimlər kursu açıldı. O şəhərdən oraya oxumağa iki nəfər gedirdi. Bu da ortağilə razılaşıb o kursa getdi. Anası Zeynəb evdə tək qaldı. Ortağının da əsil mətləbi bu idi. Müvəqqəti surətdə Musanın nəvəsini başdan eləmək lazım idi. Həqiqətən dörd ay sonra Petrovskidən razılıq kağızı göndərdi. Nə etsin, oxumaq istəyirdi. Tək idi, işi keçməyirdi. Elm yolunda anasının ərə getməsinə razı oldu. Oxudu, kursunu tamam etdi. Ortağı ona teleqrafla min manat para (pul) göndərdi. Kostyum aldı. Çəkmə, qol saati, gözlük, boyunbağı, manjet, cib bıçağı, cib aynası, bığ şötkəsi, vəlhasil, hər şey aldı. Öz şəhərinə qayıdanda o qədər şıq, o qədər zərif geyinmişdi ki, hamının gözü bunda idi. Daha dükana getməyirdi, bazara çıxmıyırdı. Saatlarca aynanın qabağında öz vücuduna tamaşa edirdi. Müəllimlik vəzifəsinə dəvət olundu. Qəbul etmədi.

O, heç olmazsa “inspektor narodni uçilişşe” təyin olunsaydı, bəlkə qəbul edərdi. Şəhərə çıxmamalarının da bir səbəbi vardı: ziyalıların yaxşı və mədəni paltarları yox idi. Mədəni paltar geyənlərin də elmi yox idi. Bu şəhərdə həm elmlilə, həm paltarlı bircə özü idi.

İşlər çox sürətlə dəyişirdi. Rusiyada fevral inqilabı başladı. Hərç-mərçlik baş verdi. Qazılar pristav, qoçular naçalnik, dükançılar gomurnat olurdu. Bir gün gəlib buna dedilər ki:

– Nə girmisən bu evə, çıxırsan? Vaxt indi o vaxt deyil, Bakıya getsən, böyük qulluq alarsan.

O, doğrudur, Bakıya gəlməyə razı oldu və gəldi də. Ancaq böyük qulluq almaq məqsədilə deyil, bəlkə camaata xidmət arzusu ilə gəldi. İki çamadan əyin paltarları götürmüşdü. Üst-başı düzgün bir müsəlman olduğuna görə Bakıdakı hökumət başçıları onu “salidni” bir qulluğa, rəyasət heyətinin üzvlüyünə təyin etdilər.

O gündən işə başladı. Bakıdan bəzi kəm-kəsir şeylərini aldı. Məhəlli-məmurriyyətinə getdi. Ən böyük vəzifəsi bu idi ki, camaatı yığsın, onlara ölkə yeniliklərindən danışsın. Ancaq şəhərdə manikür yox idi. Bu da işi bir az ləngidirdi. Miting ertəsi günü saat doqquza təyin edildi.

Özü gecə dırnaqlarını hamarladı. Səhər durub üzünü qırxdı. Pudralandı. Paltarını geydi. Brilyant üzüyünü barmağına taxdı. Qızıl gözlüyünü burnuna qoydu. Ağ köynəyinin üstündən qara və ipək boyunbağısını bağladı. Saat doqquz olmuş, camaat çöldə darıxırdı.

Aynanın qabağına keçdi. Başını iki tərəfli daradı, belini düymələdi. Gördü yaxşı görünməyir. Belini açıb sol əlini şalvar cibinə soxdu. İpək yaylığının dörd küncünü üst cibindən santimetr yarım çölə çıxardı. Pencəyinin qolunu bir az yuxarı sıyırdı ki, manjetinin düymələri parıldasın və qolundakı saat görünsün. Dalını arxaya çevirdi. Boynunu burub, özünə bir arxadan da tamaşa etdi. Şapqasını götürdü. Mixəyi papağını qoydu, bəyənmədi, çal papağı qoydu. Xoşuna getmədi. Qara boyunbağıyla çal papaq tutmayırdı. Qara papağını qoydu, əlinin pəncəsilə bir az qabağa basdı. Tamam. İndicə “reç” deməyə çıxıb bilərdi. Camaatın lap səbri tükənmişdi. On birin yarı idi. Möhtərəm natiq bütün bu işlərdən sonra altı ədəd köhnə qəzet tapıb, sarı portfelinə qoymuşdu ki, portfel bir az qalın görünsün. Xitabət kürsüsünə çıxdı. Həqiqətən yaraşığı görünürdü. Hətta camaat arasında onu tanıyanlar bir-birinə deyirdi ki:

– Özün tın-tın Musanın nəvəsi olasan, gəlib bu mərtəbəyə çıxasan?!

– “Həzərat! Badkübədən məni sizin içinizə göndəriblər. Abyasnit eləyəm sizə həmin bu inqilab barədə, ayıldam sizi... Biz zalım Nikolayın, hansı ki, onu taxtdan salmışıq və olmuşdu o çox zalım. Üç yüz ildən də bir qədər artıqdır ki, bizə zülm edibdirlər. Biz oxumuşlar başa düşə bilərik bu zülmələri ki hansı ki, siz onu o qədər qanmırınsınız. Biz çox padvallarda yaşamışıq... İndi bizə nə lazımdır etmək? Mən bu sualı qoymaqdan mətləb o barədədir ki, biz əlimizə almışıq hökuməti. Gərək bunu elə tutaq ki... qoymayaq əlimizdən verməyə... İndi hökumət bizimdir... Biz samastayatelni olmuşuq. Biz samastayatelni olanda gərək götürək iki kamiteti... Hansı ki, biri ola icrai kamitet, o biri də milli kamitet... Milli kamitet gərəkdir baxsın icrai kamitetə, o smıslnan yox ki, tabe ola... Bəlkə baxa onun işlərinə düzgün aparılmaqdan ötrü... İcrai kamitet də, necə ki, köhnə yüzbaşı kəndlərdə və köhnə pristav uçastoklarında vəzifədə sayılmaq... Yəni oturur onların əvəzində. Mən başa salıram sizi... İcrai kamitetdə köhnə yüzbaşılar persidatel olmaq ondan ötrüdür ki, bələddirlər işə... Sonra edərik əvəz onları ayrı adamlarla, hansı ki, sonra iş bələd olacaqlar. Kəndin mollaları da sekretar olmağa ixtiyarları var, həm icrai kamitetdə, həm persidatel milli kamitetdə və iləx...

* * *

Seym zamanı Bakıdan Tiflisə getdi. Bir həftə sonra bütün Azərbaycan qəzalarına “upalnomoçen” təyin edildi. Özü də gizlində “İttihad-tərəqqi” firqəsinə girdi. Hərc-mərclik davam edirdi. Fikir-lər dəyişmişdi. Qətlü-qarət və talan başlamışdı. Gücü çatana qan uddururdu. Hərgə-hərgə idi. Adamlar dəyişmişdi. İşin başından yapışırdın, ayağı gedirdi.

Xülasə, türklər gəldi, ingilislər getdi, ingilislər gəldi, türklər getdi. “Müsəvat” quruldu. Əli böyükklər ətəyində olduğuna görə tın-tın Musanın nəvəsinin alış-verişi də yaxşı gedirdi. 20-30 dəfə hökumət adına Bakı şəhərinə vaqonlarla buğda göndərdi. Özü zahirdə belə işlərə yaxın durmayırdı. Ancaq lazım gələn kağızları düzəldib qəzadakı ortağına göndərirdi. Arada bir müsəvat firqəsinə də girdi. Parlamən üzvü olmaq arzusunda idi. Bununla belə, “İttihad” və “Əhrrar” firqələrinə də üzvlük haqqı verirdi. Öz-özünə deyirdi ki: “Nə lazımdır... Bəlkə belə olmadı, belə oldu, hamını əldə saxlamalıdır”.

Çox yaxşı yeyib, gəzirdi. Yaxşı bir mülk aldı. Parlamana üzv olmaqdan sonra evlənməkdən başqa bir arzusu yox idi.

Müsavət darmadağın oldu... Azərbaycanda aprel inqilabı başladı. Hökumət yıxıldı. Tuthatut düşdü, qaçhaqaç başladı. Bu, nə qaçdı, nə də tutuldu.

Ayağı çarlıqlar, əli qabarlılar iş başına keçdi. Ortağı bir gün ona dedi:

– Bala, gör firqəyə girə bilərsənmi? Mən bu işlərin axırını şulux görürəm. Bəlkə bir növlə dükanımızı əlimizdə saxlayaq. Kim kimədir? Burada götürməsələr, get Bakıda gir. Axırı birtəhər özünü firqəyə sox!

O, işini uyurdu, firqəyə girdi. İki aydan sonra məsul vəzifəyə də təyin edildi. Köhnə kastyumlarını naftalinləyib sandığa yığıdı. Brilyant üzüyü çıxartdı. Uzunboğaz çəkmə ilə meşin pencək geydi. Döşünə qırmızı bir lenta taxdı. Sarı portfelini gizlədi, əlinə böyük və qara bir portfel aldı. Bunun açarını da qırmızı lentlə portfelin bir tərəfindən asdı. Ombasının üstünə bağladığı revolverin lüləsi meşin pencəkdən iki barmaq bayıra çıxmışdı. Şalvarının qalifesində ikiyaşar dovşan balası asudəcə gizlənə bilərdi. Ortağına da xəbər göndərdi ki, – dükəni hələ yığışdırma, görək nə olur!

Onu neçə dəfə qəzaya göndərmək istədilər, hər birinə bir bəhanə gətirdi, getmədi. Bakıda qalıb öz işində “doğruluq”la xidmət etmək istəyirdi. Tək bircə şeydən qorxurdu: – İdarələrin milliləşməsi!

Buna o heç tərəfdar deyildi. Türkcə savadı az idi. Müdhiş kəlməsini mədhəş, sərvət sözünü srut oxuyur, “meəmafih” sözünə dili yatmayırdı.

Halbuki o hər zaman anket doldurarkən “türkcə, rusca ali təhsil” gördüyünü, “vəsiqələrinin anarxiya zamanı qayıb olduğunu” iri xətlərlə yazırdı.

“Qorxan gözə çöp düşər” deyərlər. Bunun da gözünə çöp düşdü. İdarələrdə ciddi və qəti surətdə əmr olunurdu ki, işləri milliləşdirsinlər”, çar-naçar bir tərəfdən tərcüməyə, bir tərəfdən də türkcə öyrənməyə çalışdı.

Bir gün bir dostunu görmək üçün başqa bir idarəyə getdi. Dostu orada deyildi. İdarə üçün təsərrüfat parası almağa getmişdi. Tanıdığı bir maşinistka təvəqqe etdi ki, bir kağız var, onu tərcümə etsin. Kağızı aldı. Baxdı. Şamaxı icraiyyə komitəsinə əmr olunurdu ki, “Ərzaq” idarəsini tezliklə təsviyə etsin. Oturdu. Kağızı tərcümə etdi.

“... İdarəsinin uprodkom likvidatsiya olmaq barədən götürülüb nömrə 746 dekabrın ayından. Məlumatdan üçün Şamaxı Uspolnitelnı komitəsinə sədrə!” Sonra bu tərcüməni maşinistkaya oxudu. Qızıcığaz dərindən bir ah çəkib dedi:

– Şəstliviy çelovek. Pişet nalevo i napravo!..

O, “N” qəzasında “narodni sudya” oldu. Bir müddətdən sonra beş milyon pul almağına görə (ki, bu pulu borc almışdı) ÇEKA tutub Bakıya göndərdi. Bu qalmaqla tamam altı ay yarım ÇEKA-da yatdı. Bu iş onun həyatında böyük bir inqilab yaratdı. Namaz qılmağı, Quran oxumağı adət elədi. İslam dininin bütün mövhumatını mənimsədi. Çünki güllələnməkdən çox qorxmışdu. Artıq hər dəfə and içəndə daha “məsləkim haqqı” deməyirdi, “and olsun peyğəmbərə” deyirdi.

Həbsdən azad olundu, bir qədər sonra vicudi-paki firqədə natəmiz göründü, süpürgənin quyruğu bir balaca ona toxundu. Qayıdıb öz qəzasına getdi. Ümumi həyata indicə qarışdı. Qabiliyyəti, istedadı yox deyildi: müəllim idi, sənəti vardı. O, bu saat sağdır, təcrübə ona çox şeylər öyrətmişdir. Məsələn: zəhləsi getdiyi bir adam bitərəflər məclisində mədh edilirsə:

– Canım, burax sən allah! Axmaq bir firqəçidir, – deyər, əyər həmin adam firqəçilər içində mədh edilərsə:

– Boşla getsin, nanəcib bir müsavətçi idi, – deyər.

O, mütaliə edir, çalışır, elmin bir şöbəsində özünü mütəxəssis hesab edir. Cümə günləri bulvara-zada çıxarkən, bir cib qəzet, bir qoltuq kitabla çıxar, marksizmdən danışar, lakin bu barədə sabit, qəti müəyyən bir məlumatı yoxdur. Klublardakı ədəbi mühazirələrin heç birini qaçırmaz. Orada həmişə görünər. “Qızıl qələm”lər cəmiyyətinə qəbul olunmaq üçün verdiyi ərizənin lax çıxması da şayani-təəssüfdür. Uzun və elmi bir əsər yazmışdısa da, hələ nəşr edilmək zamanı gəlməmişdir. Bir məclisdə:

– Arkadaşlar, papaqlarınızı çıxarın, bura istidir, çölə çıxanda sizə soyuq dəyər, – dediyinə görə “hifsizihhə” elminə dair yüksək məlumatı olduğunu da qeyd etmişdi...

Onun hər şeyi təzələnmiş, bircə boynudərili paltosu əski halında qalmışdır. Bu isə heç dəyişməz bir xatirədir. O paltonu “inspektor narodni uçilişşe” olmaq istədiyi zamanlarda tikdirmişdi.

TAĞI ŞAHBAZİ SİMÜRĞ

(1892-1938)

XX əsr bədii nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən olan Tağı Şahbazi Simürğ Bakı şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada almış, sonra Bakıdakı rus-tatar və real məktəblərində oxumuşdur. 1913-cü ildə Xarkov universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsinə daxil olmuş, bir il sonra tibb fakültəsinə dəyişilmişdir. 1918-ci ildə universiteti bitirib Ukraynada və Rusiyada müxtəlif ictimai-siyasi vəzifələrdə çalışmışdır. Azərbaycanda Aprel çevrilişindən sonra respublika xalq maarif komissarının müavini, "Maarif və Mədəniyyət" jurnalının redaktoru, Azərbaycan SSR MİK-in katibi, ADU-nun rektoru, Xalq Səhiyyə Komissarının müavini vəzifələrində işləmişdir. Ədib 1937-ci ilin iyul ayında "əks inqilabi millətçi mövqeyinə görə" həbs olunmuş və üçüncü istintaqlardan sonra 1938-ci il yanvar ayının 2-də uydurma ittihamlara əsasən SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələnmişdir.

Tağı Şahbazi bədii yaradıcılığa 1908-ci ildə Oktav Mirabodan iqtibasla yazdığı "Fəhlələrin uşaqları" adlı hekayə ilə başlamışdır. Onun XX əsrin əvvəllərində qələmə aldığı "Quşlar kimi azadə", "Südcü qız", "İki aləm", "Şəkərli çoban", "Aclar", "Aleksandr Eyniç" kimi hekayələrində istismar dünyası, fanatizm, mədəni gerilik, xalqdan uzaq ziyalılar tənqid olunur. XX əsrin 1920-1930-cu illərində yazdığı hekayələrdə isə qadın azadlığı, yeni həyat quruculuğu, kollektivləşmə uğrunda mübarizə əsas yer tutur.

HAQSIZLIQ DÜNYASINDA

Otağın bir guşəsində zəif və sarı bənizli bir qadın uzanmışdı. Bu, gənc yaşlarında vərəm xəstəliyinə düşmüş Rüksara xanım idi.

Saralmış üzündə və çubuq kimi nazıqlaşmış qollarında ətdən bir əsər də qalmamışdı, bir dəri, bir sümük idi. Amma bununla belə, Rüksara xanımın keçmişdə nadir bir gözəlliyə malik olduğunu görməmək mümkün deyildi. Üzünün zəif şəkli, dərinə düşmüş və dövrəsi rəssam əlilə qaralanmış kimi görünən iri gözləri, bu gözləri mühafizə edən uzun kirpikləri, balaca ağızı, nazik dodaqları, arıq-lıqdan itiləmiş burnu həmin gözəlliyin birər nişanəsi idi.

Rüxsara xanımın keçmiş gözəlliyinin bir nişanəsi də sinəsi üzrə ilan kimi sürünən qoşa hörükləri də qalxıb-düşürdü. Nəzərə elə gəlirdi ki, Rüxsara xanımla bərabər qara hörükləri də nəfəs çəkir...

Rüxsara xanım bir il bundan əvvəl soyuqlayıb naxoşlamışdı. Ömründə azar bilməyən bu gənc qadının xəstələnməsinə əvvəlcədən etina edilməmişdi. Türkəçarə ilə keçəcəyini zənn edərək, lazımı tədavi olunmamışdı. Lakin naxoşluğun uzanması da Rüxsara xanımın qayınana və qayınatasının xoşuna getməyirdi. Bu da səbəbsiz deyildi.

Əvvələn, Rüxsara xanımın il uzunluğunu yatmasına görə, ev işlərinə köməyi də dəyməyirdi. İkincisi də, bu “urus həkimlərini” çağırıb onların yazdıqları bahalı-bahalı dava-dərmanları almaq bir çox izafi pul tələb edirdi. Bu xərc məsələsi Rüxsara xanımın qayınatası Hacı Muxtar üçün ən kəskin məsələ idi.

Hacı Muxtarın hər işdən təqib etdiyi bir qanun vardısı, o da ümumən az xərc eləmək idi.

Əvvəldən bəri bu qanunla yaşayan və bu qanun sayəsində “beş-on şahı” qazanmış olan Hacı Muxtar, indi – ev və gəmisini bolşevik hökuməti tərəfindən zəbt olunandan sonra, qənaət üsulunu daha da dərinləşdirmişdi. Hələ yaxşı ki, Hacı Muxtar başqaları kimi pulunu banka qoymamışdı. Yoxsa qırx il müddətində “dişlə-dırnaqla” topladığı qara pul, gəmi və imarət kimi, bir günün içində əlindən çıxacaqdı. Onda Hacı ya görə evin var-yox olan müxəlləfatını satıb dolanaydı, ya da ki muzdurluq edə idi... “Kim bilir ki, bu bolşeviklərin dövrü nə qədər sürəcək!” – deyərək Hacı Muxtar düşünürdü. Ona görə də qət eləmişdi ki, hər halda qənaətlə dolanmaq yaxşıdır.

Rüxsara xanımın naxoşlaması – bu lap artıq xərc istəyirdi. Həkimin də elə bil ki, heç dünyadan xəbəri yoxdur; Abastuman və ya Krıma aparılmasını təklif edir. Lakin Hacı Muxtar bu məsələyə razı ola bilərdimi? Əlbəttə ki, yox!

Naxoş Abastumana və ya Krıma göndərilə, səhhət taparmı, yoxmu? Bunu indidən bilmək olmaz; amma bu cür müalicənin təsirini Hacı Muxtarın bolşeviklərdən gizlətdiyi sandığı hiss edəcəkdir. “Nə lazım, aparılmasa nə olar? Rüxsara xanım gənc yaşında ikən ölür, tələf olarmı?”

– Bütün məxluq öləcək! ...Ya beş gün əvvəl, ya beş gün sonra!.. Sağalmaq isə – bu, Allahın əmrinə bağlıdır! Allah istəsə, naxoş burada da səhhət tapar... İstəməzsə, dünyanı gözdir, bir şey çıxmaz.

Hacı Muxtarın arvadı Gülbacı ərinin bu fikrini çox yaxşı dərk eləmişdi. Yanında Rüksara xanımın müalicəsindən söhbət açıldıqda deyirdi:

– Həkim də deyir ki, şəhərdə saxlamayın, Krıma aparın, nə bilim, hara aparın... Deyirəm ey-y-y... sən də bəxtəvərlikdən dəm vurursan. O sayaq azarlıya səfali yerlər nə çarə edəcək?

Bu da Gülbacının müalicəsi!

Bəs Rüksara xanımın əri Kərbəlayı Səftər nə deyirdi?

Arvadı naxoşlayandan sonra Kərbəlayı Səftər ev işləri ilə əsla maraqlanmırdı. Biləks ev qadınından danışanda özünü bədbəxt göstərməyə çalışırdı.

– Fələk mənimlə rəftar etmir. Nə edim, gətirməyəndə, gətirməyir. Bədbəxtəm.

Zənn edilməsin ki, Səftər arvadının xəstələnməsini və bu xəstəlikdən tələf ola biləcəyini özündən ötrü bir bədbəxtlik sanırdı.

Yox!

Səftər özünü yalnız ona görə bədbəxt və talesiz hesab edirdi ki, arvadı Rüksara xanımın naxoşluğu uzanırdı və arzu etdiyi kimi tez tamam olmayırdı.

Bədbəxt oldum, – deyərkən öz-özlüyündə o, belə fikir edirdi: “Ölsəydi, canım qurtardı”.

Odur ki, xəstə ümitsiz bir halda özbaşına buraxılmışdı. Nə qayınata, nə qayınana, nə də ər onun qayğısında deyildi. Ancaq Səftərin bacısı Reyhan xanım naxoşa pərəstarlıq edirdi.

Doğrudur, hərdənbir Rüksara xanımın ata və anası gəlib əhval soruşarlardı, lakin qızlarının müalicəsi barədə bir şey bilməyirlərdi, çünki bu məsələ Hacı Muxtarın daxili işi hesab olunurdu və Hacı Muxtarın daxili işlərinə qarışmağa əsla cürət etmirdilər.

Hacı Muxtarın arvadı bunlara belə cavab verirdi:

– Elə bil ki, sağ əlim yoxdur... Çox çətin keçir, gəlinsiz ev nə olacaq, ay balam!..

Ömründə azar bilmədiyindənmi, gənc olduğundanmi, Rüksara xanım sağalacağına inanır və səhhət tapıb yataqdan duracağını artıq ümidlə gözləyirdi.

Çox vaxt tək qalarkən, bu barədə düşünürdü, hərdənbir də keçmiş günləri xatırlayırdı.

Bu gün də Rüksara xanım tək idi. Yenə keçmiş günlərini yadına salırdı. Amma nədənsə, bugünkü xatirələr ona çox təsir edirdi.

Rüxsara xanımın xatirələri çocuqluq əyyamından başlayırdı. On yaşlarında molla Səkinənin məktəbində Quranı tamam etmişdi. Başqa kitabdan dərs oxumasına atası razı olmamışdı. Ona görə də Quranı çıxandan sonra, molla Səkinənin məktəbini tərk etmişdi.

Bu zaman ev işlərində anasına kömək edər və əl işiylə məşğul olardı.

Yadımdadır, on iki yaşında idi. Atasının dostu Kərbəlayı Əzimin qızı Firəngizlə bərabər araqcın çəkirdi. Hər ikisi incə surətdə güləbətini işi işləyirdi.

Firəngizin qardaşı Həsən, onlar üçün toxum və saqqız alardı. Onlarla bir yaşda idi. Qızlar əl işi ilə məşğul olan saatlarda çox vaxt Həsən də onların yanında oturub dərslərini oxuyurdu. Hərdənbir üçü bir yerdə oynadıqları da “beşdaş” oyunu olardı...

Həsən onları udanda, oyunun qaydası mövcubincə bacısının əlinə döyərdi, amma Rüxsara xanımın əlinə vurmağa ürəyi gəlməzdi.

– Səni bağışladım, – deyər Rüxsaranın uzanmış əlini tutardı. Onda bir-birinə baxıb gülürlərdi...

Rüxsara xanımın yadımdadır... Həsən üçün bir yaxşı araqcın çəkmişdi... Üstündə nə qədər çalışmış, nə qədər səy etmişdi!.. Bir gün Firəngizdən təvəqqe etdi ki, araqcını Həsənə bağışlasın. Ancaq Rüxsaranın tərəfindən olduğunu deməsin...

– Söylə ki, özün çəkmisən. Qoy bilməsin!

– Nə üçün? Qoy bilsin!

– Yox, bilməsin!

Firəngiz çatma qaşlarını dartaraq:

– De görüm, biləndə nə olar? – deyər sordu.

Rüxsara xanım “istəmirəm” cavabını verdi. O araqcın indi də Rüxsara xanımın gözü qarşısındadır...

Bənövşə rəngli bir araqcın idi...

Özü də Həsənə yaxşı yaraşırdı...

Bəlkə, ona görə yaxşı yaraşırdı ki, onu Rüxsara xanım xüsusi səy və səliqə ilə çəkmişdi?! Bəlkə ona görə yaxşı yaraşırdı ki, Həsən Rüxsara xanımın xoşuna gəlirdi?!

Bir axşam Rüxsara xanım yenə Firəngizin yanında idi. Rüxsara xanımın ardınca evlərindən adam gələcəkdi. Gözlədi, gələn olmadı. Firəngiz təklif etdi:

– Qoy Həsən aparıb ötürsün!

Rüxsara xanım razı oldu...

Həsən irəliddə, Rüxsara xanım da onun ardınca gedirdi.

Uzun dalandan keçərkən, necə oldusa, Həsən ayaq saxladı, Rüxsara xanımla yan-yana getməyə başladı.

– Niyə üzünü bərk-bərk örtürsən?

– Elə-belə...

Rüxsara xanım ixtiyarsız üzünü açdı. Birdən Həsən çadranın üstündən Rüxsara xanımı qucaqladı... Hər ikisi dayandı... Dalan xəlvət idi... Heç kim yox idi... Adam olsaydı da, Rüxsara xanımı görməyəcəkdi.

O ancaq Həsənin hərərətli nəfəsi ilə eşqli dodaqlarını hiss edirdi.

Yenə yollarına davam etdilər... Bir söz danışmadılar. Sözü hacət varmı?... Mütəqabil məhəbbətlə dolu iki qəlb bir-birini danışsız anlayırdı...

Öskürək gəlməsi Rüxsara xanımı şirin xatirələrdən ayırdı... Otaq qaranlıqlaşdı... Qapı açıldı: Reyhan xanım daxil oldu. Rüxsara xanımı görəncə gülümsündü; muncuq kimi düzölmüş ağ dişləri göründü...

– Yatmışdın deyəsən, qəfildən səni ayıltım?

– Yox, yatmamışdım... Huşa getmişdim...

Reyhan xanım naxoşun yatağına yaxın gəlib, bacılığının üzünə diqqətlə baxdı, sonra onun alnının bahar şəbnəmini xatırladan tərini sildi.

– Bilirsən, yenə qadınlar klubuna getmişdim; bibigildən gəlirdim, dedim, baxım bir görünmə var... Bir az da orada gecikdim. Qadınlar barəsində birisi danışdı... Adam o qədər idi ki, böyük zal dolmuşdu.

– Danışan nə deyirdi?

– Mən o yerdə çatdım ki, deyirdi: “İndi biz qadınlar daha qul deyilik. Şura hökuməti bizə də azadlıq verdi. Bundan sonra gərək öz hüququmuzu əlimizdə saxlayaq...” Çox belə-belə sözlər deyirdi. Belə xoşuma gəldi ki...

– Qoy buradan durum, mən də gedəcəyəm.

– Mən səni apararam, heç kəs bilməz...

– Qoy bilsinlər! Qorxmayıram...

Sonra Reyhan xanım naxoşdan nə istədiyini sordu:

– Nə istəyirsən, de, gətirim. Süd içirsən?

Rüxsara xanım təşəkkür izhar edən gözləri ilə sevdiyi yoldaşına baxıb, başını tərpətdi, bir şey istəmədiyini bildirdi.

– Yox... süd iç!.. Tez yaxşı olarsan!.. Qoy gətirim!..

Rüxsara xanım illərdən bəri sevdiyi Reyhan xanıma indi daha artıq məhəbbət bəsləyirdi. Reyhan xanım onun yeganə həmdəmi, söhbət edəni idi...

İçəri evlərdən Reyhan xanımın anası Gülbacının səsi eşidildi:

– Ay qız, yenə orada nə oynayırısan? Gəl görüm... Bayaq da bibi-gilə getməyin iki saat çəkdi. Axşamdır, samavarı qaynat!

Həmişə Reyhan xanım Rüksaranın yanına gələndə anası bir şeyi bəhanə edib qızını səslərdi. Reyhan xanım da naxoşun otağını tərک etməyə məcbur olurdu.

– Gedim, yenə çağırır. Bu gün lap acıqlıdır.

Reyhan xanım gedəndən sonra yenə Rüksara xanım öz xatirələrinə qərқ oldu.

...Yaxşı yadımdadır. Firəngizin toyu idi. Bütün bu toy gecəsi Rüksara xanım bir neçə dəfə Həsəni gördü... Həsən ona çox baxırdı. Oğlan evindən Firəngizi aparmağa gəldilər... Rüksara xanım Firəngizin soldışı idi. Gəlini ər evinə müşayiət etdi. Lakin görünməmiş bir iş: gəlinin qardaşı, gəlini aparanda evdə qalar. Həsən isə bu adəti pozdu...

Bacısını yol uzaq etmək fikri ilə o da getdi. Amma necə oldusa, qayıdarkən Rüksara xanım Həsənlə bərabər bir faytona mindilər. Başqa bir kəs olmadı... Yol uzun, aşkar şeydir ki, söhbət Firəngizdən olmalı idi... Rüksara xanım söz açdı:

– Yazıq Firəngiz ağlayırdı... Deyir: “Məni tək buraxmayın!”

– Nə üçün?

– Çünki ərini görməmiş, sevməmişdir. Mən də ağladım.

– Sən nə üçün, Rüksara?

– Firəngizə yazığımı gəldi...

Həsən bir söz demədi...

Ancaq Rüksara xanımın əlini ixtiyarsız tutub sıxdı. Rüksara xanım da o sayaq cavab verdi. O yol uzununu Rüksara xanım nə xoş dəqiqələr keçirdi!.. Xatırımından çıxmaz... Evə az qalmışdı. Həsən atəşli dodaqlarını Rüksaranın dodaqlarından ayırır:

– Firəngiz xoşbəxt olacaqmı? – Bilmirəm. Mən bu gecə xoşbəxtəm, – dedi və əlavə etdi ki: – Söz versəydin, həmişəlik məni xoşbəxt edərdin. Nə deyirsən?

Rüksara xanım bir söz söyləmək istədi, lakin deyə bilmədi.

Evə çatdılar. Həsən Rüksaranın iki əlini tutub, yenə sordu:

– Mənə nə deyirsən?

Rüksara xanım cavab vermədi... O vaxt Rüksara xanım bilməyirdi ki, qızın ixtiyarı özündə olmalıdır. Atasından qorxurdu.

O gündən sonra Həsənlə görüşmədilər. Həsən başqa şəhərə oxumağa getdi...

Qapının açılması Rüksara xanımı ayıldı. Gələn yenə Reyhan xanım idi. Rüksara xanım üçün süd gətirmişdi.

Rüksara xanımın qızarmış yanaqları Reyhan xanımın diqqətini cəlb etdi... Reyhan xanım əlini Rüksara xanımın alınına qoydu... Rüksara xanım qızdırmağa başlayırdı.

– Reyhan! Getmə... Yanımda qal!.. Qorxuram...

Rüksara xanım nədən qorxurdu? Onu qorxudan, xatirələrinin mabədi idi. Burayadək gələn xatirələri ömrünün xoş dəqiqələrini yada salırdısa, bundan sonrakı xatirələri bir qəm dəryasından ibarət idi; Rüksara xanım bir daha o dəryada boğulmaq istəmirdi.

– Nə var ki, nədən qorxursan?

– Keçmiş günlər yadıma düşür... Ürəyim davam etmir.

– Qorxma! Yadımdan çıxart!.. Bir aydan sonra camaat bağa köçəcək, biz də gedəcəyik. Orada lap yaxşı olarsan... İndi bir az yat!..

– Yata bilmirəm.

Elektrik şüası naxoşun üzünə düşdü, gözlərini qamaşdırdı...

Reyhan xanım axtarib bir ipək parçası ilə işığı örtüdü. Rüksara xanım gözünü açdı. Lampa şüasından onun gözlərini mühafizə edən parçanı tanıdı. Firəngizlə bərabər çəkdiyi əl işlərindən biri idi. Lakin təəssüf! ...Həsən üçün çəkdiyi araqçın da bu parçadan idi.

– Rüksara, bu südü iç, bacım; mən də gəlirəm. Sənin üçün firni bişirirəm...

Reyhan xanım getdi.

Rüksara xanım gətirilən süddən bir az içdi. Sonra stəkanı bir tərəfə qoydu. Gözlərini lampanın üzərinə salınmış örtüyə dikdi. Yorulmuş gözlərinə huş getməyə başladı. Keçmişin canlı xatirələri yenə Rüksara xanımın gözləri qarşısında durdu. Foc-foc gələn bu xatirələri qovmaq istəyirdisə də, qüvvəsi çatmayıb, müvəffəq ola bilməyirdi.

Yadımdadır... Soruşmadan, fikir və rəyini bilmədən atası onu Kərbəlayı Səftərə ərə verdi...

Hacı Muxtarın xahişini atası rədd etmək istəməmişdi. Rüksara xanım da atasının sözündən çıxma bilməmişdi.

Nə edə bilərdi? Ölkəyə təzə qaydamı qoyacaqdı?

Bir axşam onu da Firəngiz kimi köçürdülər. O da Firəngiz kimi ağladı. Həmin indi uzandığı otaqda buraxıb getdilər.

Həyatının qəmli günləri ərə gedəndən sonra başladı. Əziyyət və məşəqqətlərin intəhası görünmədi.

Hacı Muxtar evin bütün işini Rüksara xanımın boynuna yüklədi. Qız zərif əlləri ilə paltar yudu, xəmir yoğurdu, hətta axır zamanlar çörək etmək da ona həvalə olundu. Bircə Reyhan xanım anasının acıqlanmasına baxmayaraq Rüksara xanıma kömək edirdi.

Xatırlayır: bir dəfə ərinə şikayət etdi. Kərbəlayı Səftər elə bərk qışqırdı ki:

– Mən bilməyirəm, mən ev işinə qarışmayıram. Anam nə desə odur, ona qulaq as!

Gülbacı da, Allah göstərməsin, bir dəqiqə də gəlinin rahat oturmasına razı olmayırdı.

Qayğı və nəzakət içərisində böyüdülmüş zərif bədən ağır işlərə davam etmədi. Rüksara xanım günü-gündən solmağa başladı.

Bir dəfə çörək yapıqdan sonra qayınanasının təkidiylə ərinin paltarını yudu. O gün soyuqlayıb naxoşladı. Əvvəldən naxoşluğuna fikir verən olmadı. Lazımı surətdə tədavi edilmədi. Günlər, aylar keçdi... Xəstə yataqdan dura bilmədi...

Qapı cırıldı. Rüksara xanım gözlərini açdı. Bu dəfə gələn Kərbəlayı Səftər idi.

– Hə, necəsən?

Rüksara xanım Kərbəlayı Səftərin tox və harın sifətini görüb, bir söz demədi, ətrafına göz gəzdirdi.

Səftər də diqqətlə otağın hər bucağına baxdı. Otaqda Rüksara xanımın atası evindən gətirilmiş şeylərdən başqa bir şey görmədi.

– Qorxma, ürəyinə başqa fikir-filan gətirmə!

Bu dildə Kərbəlayı Səftər bir dəfə də olsun, Rüksara xanımla danışmamışdı. Rüksara xanım elə zənn etdi ki, bu gün o, bir qədər yaxşıdır; zənnə xoş söz söyləməyən Kərbəlayı Səftər də ona “qorxma” deyir, təsəlli verir. Sevinmək istədi. Yan-yörəsinə baxdı...

Lakin Kərbəlayı Səftər ayrı bir şey düşünürdü. O fikir edirdi ki, Rüksara xanım ölməsini yəqin edib də, atası evindən gətirdiyi şeyləri heyifsiləyir. Bu bərədə də arvadına təsəlli vermək üçün:

– Qorxma, rahat ol! Səndən sonra yad adam sənə şeylərinə əl vurmayacaq. Sənə ev-əşiyinə bacın sahib olacaqdır, – dedi.

Rüksara xanım bu vəhşi sözləri eşidincə, başını qaldırıb, zəif qollarına təkiyə etdi. Hiddətli nəzərlə Kərbəlayı Səftərə baxdı.

– Daha ürəyini sıxma, Allah işidir. Bacı sənindir.

– Danışma, cəllad!.. Qarşımda durma!..

Reyhan xanımın daxil olması bu danışığı kəsdi. Kərbəlayı Səftər çıxdı. Rüksara xanım əlləri ilə üzünü örtüdü.

– Nə oldu? Nə üçün belə oldun? – deyərək Reyhan xanım gətirdiyi firni boşqabını bir tərəfə qoyub, Rüksara xanımın başını qucaqladı.
– Sən ağlayırsan? Bu nədir?

Rüksara xanım doğrudan da ağlayırdı. Bu gün bədbəxt qadın anladı ki, onun ölməsi yəqin edilmişdir. Bildi ki, əri Səftər onun ölməsini gözləyir: gözləyir ki, onun yerinə bacısı Gülnisanı alsın.

– Reyhan, sabah Gülnisanı çağır.

– Yaxşı! Sən də bu firnini ye, sonra yat; bu gün heç yatmadın.

– Sağ ol, bacım!

Reyhan xanım getdi... Rüksara xanım gözlərini yumdu, ancaq yata bilmədi...

Səhər tezdən Reyhan xanım Gülnisanı çağırırdı.

– Rüksara, Gülnisa gəldi...

Rüksara xanım yuxulu gözlərini açıb bacısını gördü. İşarə ilə yanında oturmasını rica etdi.

– Bacı, kefin yaxşıdır? Bu gün elə özüm gələcəkdim...

Rüksara xanım solğun nəzərlə əvvəl bacısına, sonra Reyhan xanıma baxıb, dodaqlarını bir-birinə döydü. Məlum idi ki, bir şey söyləmək istəyir, lakin söylədiyi eşidilmədi, anlaşılmadı.

Reyhan xanımla Gülnisanın nəzərləri bir-birinə rast gəldi. Hər biri düşünürdü. Lakin Gülnisa Rüksara xanımın fikrindən nələr keçdiyini, nə demək istədiyini bilmirdi. Sordular, Rüksara xanım cavab vermədi. Gözlərini yumdu. Dodaqları tərpendi... Dərindən bir ah çəkdi.. Əzabdan qurtardı.

Bacısına deyəcəyi sözləri Rüksara xanım söyləyə bilmədi.

Bir dəqiqədən sonra Reyhan xanımla Gülnisanın ağlaşması ətrafı basdı.

Rüksara xanımın qayınanası Gülbacı ağlaşma səsini eşidib özünü hövlnak otağa saldı.

– Getdi... Vayy... İndi bolşeviklər bu otağı da əlimizdən alırlar, – deyərək iki əlini başına vurdu.

ZƏRİFƏ

Yevlax stansiyasında bir çox yolçu toplanmışdı. Mövqifdə oturmaq deyil, durmağa belə yer yox idi. Bu adamlar Tiflisdən Bakıya gedən qatarı gözləyirdilər. Qatar gecikmişdi. Buna görə də buradakı adamlar dilxor idi. Yevlaxın istisi, milçəyi əsəbiləşmiş adamların ovqatını daha da acılaşdırmaqda idi.

Stansiya naçalniki qatarın nə vaxt gələcəyini yəqin bilməyirdi. Deyəsən, bütün camaat içində sakit bircə bu naçalnik idi: nə tələsir, nə əsəbiləşir, nə də ovqatını təlx edirdi. Sakit-sakit qatarın gəlməsini gözləyirdi.

Stansiyalarda hadisələrin gedişinə tabe olaraq, saatlarca gözləməkdən inciməyən və heç kimə şikayət etməyən kəndlilər də bu gün adi sakitliklərini itirib gözləməkdən bezarlanmışdılar.

Stansiyada toplanmış müsafirlər arasında hamısından artıq narahat olan və həyəcan içində o yan-bu yana qaçan bir gənc qadın idi. Bu, özünə diqqət cəlb edirdi. Gözəl surət sahibi olan bu qadın qara paltar geymiş, başına yaşıl qıraqılı ağ ipək kəlağayı salmışdı. Başının yumşaq tükləri üzərində ipək kəlağayı durmayır, çiyinə düşürdü. O da hər dəfə sağ əlinin zərif bir hərəkəti ilə örpəyi alnının üstünə çəkirdi.

Mən bir neçə dəfə qadını mövqif müdirinin kabinetinə girib çıxan görmüş və zənn etmişdim ki, bunun belə tələsməsinin bir səbəbi vardır. Bəlkə belə səbəbin varlığına görə idi ki, o nə ona baxanları və nə buraya cəm olmuş müsafirləri görməyirdi.

Bu dəfə mən də müdirin kabinetində durub ondan məlumat almaq istəyirdim. Bu qadın daxil oldu. Müdir telefonla danışırdı. Mən geri çəkilib, bu xoşifət qadına müdirin stoluna yaxın durmaq üçün yol verdim.

Gənc qadın mənim bu hərəkətimi anlayaraq, uzun kirpikli qara gözlərinin ucu ilə mənə tərəf baxıb “Sağ olun!” – dedi və müdirə müraciət etdi:

– Yerlər barəsində məlumat aldınız mı?

Müdir başını qaldırmayaraq:

– Yox, – dedi və sonra dodaqaltı əlavə etdi: – Güman etməyirəm ki, çox yer olsun... Qatarlar dolu gəlirlər.

– Mən bilməyirəm: necə olsa, mən bu qatarla gərək yola düşəm. Sizdən rica edirəm ki, mənə kömək edəsiniz, – deyər qadın təkid edirdi.

– Yer olmasa...

– Mən qala bilmərəm.

Onun sözündə elə bir təskinlik var idi ki, heç kimsə ona etiraz etməyə cürət edə bilməzdi.

Bu artıq mənim diqqətimi cəlb etdi. Mən qatarların divardan asılmış gediş-gəliş cədvəlinə baxar kimi, durub tam diqqətlə qadını dinləyir, onun danışığı və hərəkətinə tamaşa edirdim. Bu vaxt mən onun üzünün yarısını gördüm. Qızarmış yanaqları, uzun kirpikləri, iri gözlərinin süzgün baxışı ona məlahət verirdi. Onun zahiri gözəlliyindən daha dərin təsir edən qəti, cürətli, əzmlı danışığı idi.

İllərcə zülm çəkmiş türk qadını, sən çoxdanmı belə səfərə çıxırısan? Çoxdanmı qorxduğun, qorxmağa məcbur edildiyini müdirlə tam ixtiyara malik bir vətəndaş kimi danışırıdın?

Qadın kabinetdən çıxdı.

Mən mövqif müdirindən istədiyim yoxlamaları sorub çıxdım. Qoca bir kəndli haman qadınla danışırdı:

– Sən verdiyin ərizənin cavabı çıxıb, ömrün artıq olsun, gedi-rəm. Sən haraya?

– Mən də Bakıya.

– Bəs məktəb, qızlar nə olacaq? Qayıdırsanmı?

– Mən gedirəm, başqası gələr. Qızlar oxuyacaq, hamı da mənə söz veribdir.

Bu vaxt zəng çalındı və qatarın yaxın mövqifdən çıxdığını xəbər verdi. Hamı müsafirlər kassa qabağına toplandılar. Bilet... filan... aldıq. Qatara minəndən sonra biz haman qadınla bir kupeyə düşdük.

Yolda yavaş-yavaş tanış olduq. Adını öyrəndim – Zərifə xanım idi.

Bu gənc qadın müəllimə imiş. O danışdığı kəndli də haman qadının müəllimlik etdiyi kəndin camaatından imiş. Mənim maraqlandığımı görəncə, qadın dolu ürəyini boşaltmağa ehtiyac hiss edir kimi, mənə uzun və acı bir əhvalat söylədi. Söylədikcə iri gözləri dolurdu, əlindəki redüküldən bir yaylıq çıxarıb gözlərini silir və hekayəsinə davam edirdi. Qoy özü əhvalatı nağıl etsin:

– Atam alverlə məşğul idi. Səbh tezdən evdən gedər, yalnız axşam hava qaralanda qayıdardı. Atamın farsca yaxşı savadı var idi... Axşam şamdan sonra meşin cildli böyük kitablardan birini açıb oxuyardı. Hərdənbir də bu kitabları avazla oxuyardı. Onda mən onun qarşısında durub diqqətlə dinləyir, amma heç şey anlamayırdım. Atamın kitab oxuması məni həvəsləndirirdi. Mən də onun kimi oxu-

maq istəyirdim. Bir dəfə də atama dedim ki, mən də o kitabları oxumaq istəyirəm.

Cavabında atam dedi ki, o mənim oxumaq istədiyimə etiraz etməyir; lakin mümkün deyildir. Qızlara məxsus elə bir həyalı məktəb yoxdur.

– Bəs qız məktəbləri nədir?

– Onların sözünü danışma, yaramaz.

Lakin mən bu sözlərin mənasını qanmadım, mübahisə də etmədim. Mənim ər evində olan bacım da savadsız idi. Hərdənbir onu yoxlamağa gəldirdim. Çox pis halda yaşayırdı. Yazığı sabahdan axşamadək işlədirdilər. Mən ondan əhval soranda deyirdi:

– Satılmış qul kimi işləyirəm.

Bir gün yenə bacımın yanına gəlmişdim. Bilmədim nə olmuşdu ki, əri acıqlanmışdı; nə dedisə, bacım cavab qaytardı. Əri divardan asılmış “tatarını” götürüb, bacımı döyməyə başladı.

Mən çığırdım. Ağlaya-ağlaya evə qayıdıb, anama dedim. Anam bu vaxt naxoş idi. Axşam atam gəldi. Ona da xəbər verdim.

– O bizim ixtiyarımızda deyildir. Biz ər ilə arvadın arasına girə bilmərik, – dedi.

Anam da onunla razı idi ki, heç bir söz demədi. Amma mən bu əhvalatla heç də razı olmaq istəməyirdim. Eyvah, mən də ərə veriləcək və sonra bacım kimi döyüləcəyəm! Bu fikir mənim başımdan çıxmıyrdı. Mən belə yaşamaq istəməzdim.

Mənim qardaşım məktəbdə oxuyurdu. Hər gün məktəbdən gələndə qəzet, jurnal gətirib oxumağa başlardı. Mən də onun yanında oturdum.

Mənim dinlədiyimi görən qardaşım ucadan oxumağa başlardı. Anlamadığım yerlərini mənə öz sözü ilə söylərdi.

Qəzet və jurnal yazıları məni xoşlandırırdı. Burada elm və maarifdən yazılırdı. Ancaq bu yazılardan arvadlar istifadə edə bilməyirdilər. Bildiyim bütün qızlar, arvadlar savadsız idilər. Qardaşım yavaş-yavaş mənə hərfləri öyrətməyə başladı. Neçə aydan sonra birinci qiraət kitabını qurtardım.

İndi hıqqına-hıqqına oxuya bilirdim. Amma çox vaxt oxuduğumu qanmayırdım. İnkilab düşdü, işlər dəyişdi. Qızlar üçün hər yanda məktəb açıldı. Mənim məktəbə getməyimə heç kəs bir söz demədi. Məni qardaşım məktəbə aparıb yazdırdı. Bu vaxt anam da ölmüşdü.

Atam məndən soruşurdu:

– Nə qədər oxuyacaqsan?

Mən cavabında deyirdim:

– Müəllimə olmaq istəyirəm.

Mənim fikrim bu idi ki, məktəbi bitirib müəllimlik etməyə hazırlanım; çünki cəhalət dünyasında günahsız boğulub, həlak olan bacılarıma kömək etmək istəyirdim.

– Qoy bacılarım oxusunlar, öz ixtiyarlarını düşünsünlər. Onda onlar qul kimi yaşamazlar.

Bu mənim qəti fikrim idi.

Oxuduğum məktəbin müəllim və müəllimələrinə baxıb həsəd aparırdım. Nə xoşbəxtdirlər ki, yüzlərcə əzilməyə məhkum qızları fəlakətdən xilas edirlər! Mən çox səylə dərslərimi hazırlayırdım. Məni təqdir edirdilər. Sınıf müəllimimiz bizim sinfə cürbəcür qıraət kitabları verirdi. Mən bu kitabları tez-tez oxuyub qaytarırdım.

Bir gün yenə dərslərdən sonra kitab paylarkən müəllimimiz bütün qızlara kitab verib yola saldı. Mənə iki kitab verəcəyini söylədi.

Qızlar getmişdi. Müəllim gedib müəllimlər odasından iki kitab gətirdi. Aldım, təşəkkürlər etdim. Bərabər çıxdıq. Müəllim mənimlə söhbət edə-edə gəldi. Yolda xudahafiz edib döndü. Mən ona bir müəllim, bir ustad kimi baxırdım. Mən nə bilim ki, fikrindən nələr keçirmiş. Sonralar da bir neçə dəfə məktəbdən bərabər çıxdıq.

Bir gün məktəbdən çıxarkən, o mənə axşam gəlməyi təklif etdi:

– Gəliniz, sizə bir-iki kitab verib, yazı tapşıracağam.

Gəldim, müəllimlərə məxsus otaqda məni gözləyirdi. İçəriyə dəvət etdi. Həmişəki kimi yenə söhbətə başladı. Əvvəlcə ədəbiyyatdan, şeirdən danışdı. Sonra: “Qadın azadlığı bizim ən birinci işimiz olmalıdır”, – deyər qadın azadlığı üçün aparılan mübarizə haqqında söylədi. Mən onu dinləyirdim. Sevinirdim ki, kişilər arasında da qadın hüququ üçün belə çalışanlar var. Söhbətini bitirər-bitirməz mən ondan verəcəyi kitabı rica etdim.

– Evdə unuttum, – dedi və sonra tez əlavə etdi: – Gedək, evimiz yol üstündədir, verim.

Mən heç bir şey güman etməyirdim. Razi oldum. Çıxdıq. Söhbət edə-edə evlərinə yanaşdıq. Mən qapıda gözləmək istədim.

– Ayıbdır, açıqfikirli bir qıza qapıda gözləmək yararmı? Buyurun içəri gedək.

Mən utandım. Razı oldum. Birinci dəfə mən onun mənzilini gördüm. Məni oturmağa dəvət etdi. Kitab şkaflının qarşısında durub bir çox kitabları mənə göstərdi, hər əsər barəsində məlumat verdi. Mən onu diqqətlə dinləyirdim. Ürəyimə bir şey belə gətirməyirdim. O da bunu hiss edirmiş kimi, məni məşğul etməyə çalışırdı. Axırda mənə bir-iki kitab verdi. Qalxdım. O, mənim əlimi tutub sıxdı və dedi:

– Sizin kimi azad qızlarımızı görəndə qəlbimdə bir sevinc günəşi tülu edir.

Nə demək istədiyini bilmədim. Ancaq baxışı mənim xoşuma gəlmədi. Lakin o mənim müəllimim idi. Bir şagird müəllimindən nə üçün qorxmalıdır?

Tez burada udqundu. Bir az durdu. Yaşarmış gözlərini əlindəki kiçik yaylıqın ucu ilə sildi. Yenə davam etdi.

– Bundan sonra bir neçə dəfə o məni evinə çağırıb kitab verdi. Onun şirin danışığı, geniş biliyi mənim xoşuma gəlirdi. O, çox şeir bilirdi. Hər dəfə mənə yeni-yeni şeirlər oxuyardı. Mən şeri çox sevirdim. Müəllim də bunu bilirdi.

Bir dəfə yenə müəllim məni dərsdən sonra saxladı. Yeni kitab verəcəyini söylədi. Bərabər evinə gəldik. Otağa daxil olan kimi mənə konfet təklif etdi. Özü isə kitab axtarmağa məşğul oldu. Mən təklif etdiyi konfeti yəmədim. Müəllim gözaltı baxırmış ki, kitabı tapıb, yanımda oturdu, sonra mənə təklif etdiyi şirniyəni rədd etdikdə:

– Ürəyimi sındırırsınız. Rica edirəm, – dedi.

Mən aldım, yedim. Sonra qalxıb şkaftan şərab şüşəsi çıxarıb, iki qədəhə tökdü. Mən içmədim. Özü bir-ikisini içdi. Gözləri ışılda-yırdı. Mən getməyə hazırlandım. Konfetdən sonra da özümü yaxşı hiss etməyirdim. Kitabı alıb çıxmaq istədim. Birdən müəllim məni qucaqladı və öpməyə başladı. Mən özümü şaşırıdım. Qollarından xilas olmaq istədim. Lakin əllərimi buraxmadı. Məni taxtın üzərinə yıxdı. Mən çıxırmaq istədim. Qolu ilə ağzımı tutdu... Bütün ağırlığı ilə üzərimə yığıldı... Nəfəsim kəsildi...

– Məni əfv etməlisiniz, özümü itirmişdim. Hər halda mən barənizdə günahkaram.

Mən dinməyirdim. Nə deyəcəkdim? O isə danışdı:

– Ancaq söyləyiniz, mənə gəliirsinizmi? Mən sizi almaq, sizinlə həyatımı birləşdirmək istəyirəm. Rədd etməyiniz... Sevirəm... Yalnız...

Mən qalxdım, çıxdım, nə edəcəyimi bilməyirdim. Məktəbə davam edimmi, şikayət edimmi, lakin doğrudan sevirmi? Mən özümdə ona

qarşı bir şagird hissi duyurdum. İndi o mənim qarşımda müəllim, ustad deyil, bir kişi idi. Mən ona nə kimi hiss bəslədiyimi aydıncaına bilməyir və anlamayırdım. Bu vaxt mən axırıncı sinifdə idim. O gündən sonra bizim münasibətimiz dəyişdi. Mən onu rədd edə bilmədim. Üzərimdə onun anlaşılmaz bir hakimiyyəti dururdu və mən də ona tabe idim. Nə üçün, bilməyirəm.

İnqilab hərəkatı məni maraqlandırır, mübarizəyə çağırırdı. Mən hətta istəyirdim ki, Gənclər İttifaqına daxil olam. Məktəbdə komsomol təşkilatı yox idi. Bir dəfə bu xüsusda müəllimə də dedim, elə təəccüb etdi ki:

– Komsomola yazılmaq?.. Nə danışırınsınız! Komsomol həyatı qızların yeri deyildir, bu fikri buraxınız.

Komsomol barəsində elə şeylər danışdı ki, söyləmək mümkün deyil.

Mənim taxsırım odur ki, mən müəlliminin dediklərindən sonra bir daha komsomola yazılmaq məsələsi ilə məşğul olmadım. Bu barədə mən çox heyifsilənirəm.

Mən məktəbdə oxuyunca, bizim münasibətimiz davam etdi. O mənə daima söyləyirdi ki, məktəbi bitirdikdən sonra mənimlə evlənəcəkdir. Mən inanırdım. Mən məktəbi bitirdim. Yeni açılmış müəllimlik kursuna yazıldım. Bir ildən sonra müəllimlik vəzifəsini ifa etməyə buraxılacaqdım. Müəllimlik kursunda təsadüfən bildim ki, mənə məhəbbət bəslədiyini bəyan edən və mənimlə evlənmək istəyən o müəllim... bilirsinizmi, evli imiş, çolma-çocuqları da var imiş. Mən onu subay zənn edirdim. İndi bildim ki, o məni aldadırmış... Nə qədər nifrət hiss etdim.

Müəllim... Azadəlik söhbətləri... Qadın azadlığı üçün mübarizə təbliği... Həyasızcasına məni aldadırmış. Mənim sadəliyimdən istifadə etmiş, bacımı qul kimi işlədib döyənə, bu ismət və hüququma təcavüz edən həyasızda nə təfavüt?

Yazıq qadın, dedim, azadlıq yolun nə qədər çətin və düşmənlərin nə qədər çoxdur!

Bundan sonra onunla əsla görüşmədim. Hətta təsadüfən rast gələndə də ona baxmaq istəməzdim. O da bunu düşünmüşdü ki, məndən qaçırdı.

Kim bilir, bəlkə indi başqa bir sadələvh qızı nişanlayıb, toruna salmaq üçün məndən uzaqlaşdı. Müəllimlərə ehtiyac olduğundan kursların vaxtını iki ay ixtisar etdilər. Kursu bitirənləri qəzalara göndərdilər.

Mən sevinirdim ki, arzuma çatıram. Qaranlıqda qalmış bacılarımı oxudub, onları yeni həyat üçün hazırlayacağam. Nə qədər məsuliyyətli, nə qədər böyük və müqəddəs bir iş qarşısında idim! Bunu mən əzəlcə hiss edirdim...

Mən “N.” qəzasına təyin edilmişdim. Maarif Komissarlığından verilmiş kağızları icraiyyə komitəsində maarif şöbəsi müdirinə təqdim etdim.

Maarif şöbəsi müdiri çalpapaq, hündürboylu, qara üzlü birisi idi. İlk baxışda cavan görünürdüsə də, ancaq danışan və gülən vaxt bütün üzü qırırdı. Nə qədər nahamvar idi!.. Təqdim etdiyim kağızları oxudu, mənə baxdı.

– Xoş gəlmisiniz, buyurun, əyləşin! Adə, Səfi, bir stul gətir, – deyə çağırırdı.

Tüklüpapaq, ayaqyalın birisi daxil olub, bir stul gətirdi. Mən təvəqqe etdim ki, tezlikcə məni məşğul olacağım məktəbə təyin etsin.

– Niyə tələsirsiniz? Sabah və ya birisi gün gəlin, göndərerik. Bəlkə özüm də getdim. Bərabər gedərik.

Mən rica etdim ki, bu gün müəyyən etsinlər. Məəttəl olmaq istəmədiyimi bildirdim.

– Bıy, bıy, niyə tələsirsiniz? Bu axşam qonağımız olarsınız, teatrımız da olacaq.

Mən yenə təkid etdim.

Müdür gözlərini bərəldib, mənə baxdı. Bir qədər baxandan sonra dedi:

– Gərək bir icraiyyə komitəsi sədri ilə danışsam, bəlkə sizi başqa yerə təyin etmək mümkün oldu. Yaxında olsa yaxşıdır! Siz niyə tələsirsiniz?

Mən söylədim ki, burada qalmaq istəməyirəm. Qalmağa müəyyən yerim də yox idi. O mənə öz evlərində otaq təklif etdi. Mən təşəkkürlərlə rədd etdim. Rica etdim ki, sabah məsələni tamam etsin.

O gün səhər məktəb müəllimlərindən Şükufə xanım adlı birisini tapıb tanış oldum. Onun evində gecələmək istədim. Müəllimə orta sinli bir qadın idi. Çox şad oldu və artıq hörmətlə məni qəbul etdi.

O gecəni orada qaldım. Sabah tezdən maarif şöbəsinin qapısını kəsdirdim. Şöbə müdiri gəlincə, müraciət edib təyin edilməmə barəsində əmr verilməsini rica etdim.

– Dünən gecə harada qaldınız?

Mən söylədim.

– Ay... bilməmişəm... gələrdim.

– Mən sizi artıq narahat etmək istəməyirəm; rica edirəm ki, hansı məktəbə gedəcəyim xüsusda sərəncam edəsiniz.

– Niyə tələsirsiniz?

Mən ona:

– Mən burada qalmaq üçün gəlmədim, – deyincə, o mənə cavabında:

– Bəlkə burada qaldınız, – deyə gülümsədi, kobud dodaqları qaçdı. Alt dodağı daha da sallandı. Bir dəqiqədən sonra əlavə etdi:

– Burası sizin Bakıdan çoxmu pisdir?

Mən söylədim:

– Mən buraya məktəbdə məşğul olmağa göndərilmişəm; ona görə də təyin edilməmə barəsində əmr alıb işə şüru etməliyəm.

Müdür əvvəlcə bir söz demədi. Mizin üzərindən bir kağız götürüb baxdı və sonra üzünü mənə tutub dedi:

– Sizi təyin etmək bir az vaxt istəyir.

Mən təəccüb etdim:

– Yer yoxdurmu? Çətinlik varsa, mən geri dönüb başqa qəzaya gedə bilərəm.

Müdür əlindəki kağızı mizin üstə qoyub, başını buladı və dedi:

– Yox, o deyil, müəllimə bizə lazımdır. Sizin kimi bir müəlliməni biz hara buraxarıq.

Mən onun sözünü kəsərək, həyəcanla:

– Bəs niyə təxir edirsiniz? – deyə soruşdum.

Müdür kəməli-asudəliklə papiros qutusunu çıxarıb bir papiros aldı, yandırdı və gözünün birisini yumub, o birisi ilə mənə baxdı. Papiros tüstüsünü püfləyib dedi:

– Mən sizi yaxın bir kəndə təyin etmək istəyirəm. Bundan ötrü isə bir balaca dəyişiklik etmək lazım gəlir.

Mən məsələni anladım. Yaxın kənddəki müəlliməni başqa yerə göndərmək və mənə onun yerinə təyin etmək istəyirmiş. Mən etiraz etdim:

– Mən ona razı ola bilmərəm. Mən başqasının yerinə gəlmədim. Mən rica edirəm ki, müəllimi olmayan kəndə mənə təyin ediniz.

Müdür gülümsəyərək dedi:

– Bəlkə elə istəyənlər var.

Mən hiddətlə:

– Kim elə istəyir? – deyə sordum.

– Bir-iki gün gözləyin, yerinizi həll edək: niyə belə səbirsizlik göstərirsiniz? Gərək siz bizim əhvalımızı öyrənəsiniz, biz də sizə bələd olarıq...

Sonra şöbə müdiri irəliləyib, dik mənim qarşımda durdu və diqqətlə üzümə baxaraq soruşdu:

– Bəlkə qərubsəyirsiniz?

– Mən işə başlamaq istəyirəm. Bayaقدan da bunu neçə dəfə təkrar etdim.

Çıxdım.

Nə etməli idim? Yenə gözləməyə qərar verdim.

– Bəlkə sizin başınızı ağrıdıram, xanım, – deyə o sorğulu bir baxışla mənə baxdı. Sanki mənim üzümdə: “Maraqlanırmı?” sualına cavab axtarırdı. Bir az sükutdan sonra dərindən ah çəkib, sözüne davam etdi.

Axşam saat yeddi idi. Qonaq olduğum müəlliminin otağında oturub kitab oxuyurdum. Şükufə xanım da mütəəllimlərinin dəftərlərinə baxırdı. Doğrusu, mən özümdən bezar idim. Bu müəlliməni narahat etməkdən artıq diltxorlanmışdım. Qapı döyüldü. Müəllimə qapını açaraq, ahəstəcə:

– Görəsən kimdir? – dedi.

Gələn dünən maarif şöbəsi müdirinin yanında olduğum zaman çağırdığı Səfi idi:

– Müdir deyir ki, buyursunlar bizə.

Mən bir şey anlamadım. Nə olmuşdur? Nə xəbərdir? Rəfiqəm mənə müraciətlə:

– Müdir xəbər göndərib bizi dəvət edir. Nə buyurursunuz?

Mən getməyəcəyimi bildirib dedim:

– Siz getmək istəyirsiniz, buyurun; mənə izin verin evdə qalım, yorğunam.

– Xeyr, siz getməsəniz, mən hara gedərəm. Çağırışın səbəbi, bəlkə sizin gəlmənizdir.

Mən təəccüb etdiyimi bildirdim.

Qərəz, nə o, nə mən getdik; göndərilən adama rədd cavabı verib, qaytardıq.

– Müdirə söyləyin ki, qonağımız yorulmuşdur; mən də dəftərlərə baxacağam, bağışlasın!

– Bu nədir? – deyə Şükufə xanımdan sordum.

Şükufə xanım ah çəkərək:

– Müdirdir, böyükdür. Kim bilir nə fikir edibdir.

Bir az keçməmişdi ki, yenə qapı döyüldü. Bu dəfə gələn müdir özü idi. Daxil olub gülə-gülə:

– Deyir ki: “Dağ Məhəmmədin yanına gəlməsə, Məhəmməd dağın yanına gedər”. Bizimki belə gəlibdir. Həmişə özümüz gərək “dağın” yanına gedək... – dedi.

Öz evinə gəlmiş adam kimi paltosunu çıxarıb, qapı ağzından asdı və sonra üzünü Şükufəyə tutdu.

– Nə olubdur? Niyə evdən bayıra çıxmaq istəməyirsiniz?

Bu sözləri deyərək, müdir otağın ortasında durdu. Ev sahibi sandalya təklif etdi. Müdir əyləşdi və danışmağa başladı. Çox şeylər söylədi. Əvvəl işlərinin çoxluğundan və çətinliyindən şikayət etdi və sonra yeni açılacaq məktəblər üçün çalışdığını qələmə verdi və daha sonra özünü tərif etməyə başladı. Bu söhbətin axırı yox idi.

Şükufə xanım çay tədarük edib verdi. Bir neçə dəfə məktəb işlərindən danışmaq istədi. Lakin müdir bircə dəqiqə aman vermədi. Axırda da bildirdi ki, yaxın zamanda Bakıya gedəcək və yeni dəstirül-əməllər, məramnamələr və kitablar gətirəcəkdir. Mən dinləyir, heç bir söz deməyirdim, Şükufə xanım da “bəli, bəli” deyərək, müdirin dediklərini təsdiq edirdi.

Müdir ayağa qalxaraq, mənə:

– Siz niyə danışmayırsınız? Təyın üçün mü tələsirsiniz? – dedi, – sabah gəlin, hər bir şey hazırdır. Çox da uzağa göndərməli olmadıq.

Mən kəndin adını bilmək istədim.

Söylədi.

Mən təşəkkür etdim...

– Mən təşəkkürlər etməliyəm, siz bizim unudulmuş qəzamıza gəldiniz və bizi sizin kimi bir müəlliməyə malik etdiniz. – Sözlərinin təsirini müşahidə edər kimi, bir az durdu, sonra dedi: – Ancaq bu yaxşı deyil ki, siz məndən qaçırsınız!

Mən etiraz etdim. Mənim nə sayaq müəllimə olmağımı bilmədən tərif etməsi ilə məni təhqir etdiyini söylədim. Qaçmaq deyil, bir məktəbə təyın edilməmi rica etmiş olduğumu əlavə etdim.

– Yox... yox... mən dediyimi siz düşünmədiniz. Mən sizin şəxsi münasibətiniz haqqında deyirəm.

Mən təəccüb və heyrətlə onun üzünə baxdım.

Müdirin danışığı hər ikimizin nifrətinə səbəb olduğu bəlli idi. “Bu, alçaq adamdır. Nə üçün bunlar bizə yoldaş kimi deyil, başqa cür baxırlar? Nə üçün?” – deyə mən fikir edirdim.

Gənc qadın dayandı. Vaqondan səs və küy eşidildi. Mən kupedən baxdım. Hansı mövqifdə isə durmuşduq və yeni miniklər öz yerlərini axtarırlardı. Dönüb kupenin pəncərəsindən baxdım. Mövqifin zəif surətdə işıqlanmış platformasında yuxulu sərnişinlər o yan-bu yana qaçırdılar.

– Hansı mövqifdirsə, bilməyirəm, – dedi.

– Yorulmuşsunuzsa, yatınız, mən sizi yordum, – deyə Zərifə mənə üz tutdu.

Fəqət mən rica etdim ki, mümkün isə tamam etsin və dinləməyə hazırlandım. Xanım başladı:

– Sabah, maarif müdiri məni təyin etdi. 30-35 verst məsafədə bir kənddə yeni açılmış məktəbdə qızları oxutmalı idim. Bu, mənim arzuma müvafiq idi. Bir şey də söyləyim. Müdir mənimlə getmək istəyirdi. Hazırlanmışdı. Mən bunun müşayiətindən dilxor idim. Lakin sonradan icraiyyə komitəsi divani-rəyasətinin təcili iclası olduğuna çağırıldı. Gedərkən mənə:

– Mən istərdim ki, 30 verst yolu siz tək getməyəsınız. Tutmadı. Sağlıq olsun. Başqa vaxt, bir az vaxtdan sonra gələcəyəm... Sizə deyəcəyim çoxdur, – dedi.

Mən bir söz demədim. Müdirin getməməsindən mən şad idim. Mənim istədiyim də qızları oxutmaq, onları yeni yaşayış aləminə girmək üçün hazırlamaq idi. Böyük bir həvəslə işə başladım. Çox da müvəffəqiyyətlə məktəbdə məşğul olurdum. Qızların mənimlə əlaqəsi həvəsimi daha da artırırdı. Beləcə bir neçə ay məşğul oldum. Kənd xalqı mənə çox hörmət edirdi. Hər bir kəndli gəlib məndən əhvalat soruşurdu. Nə lazım isə hazır etməyə çalışırdı. Bu qayğı və hörmət məni minnətdar edirdi. Mən bu münasibəti avam və cahil kəndlidən gözləməzdim. Bir gün maarif müdiri gəldi. Məktəbə baxdı. Qızları dindirdi. Sonra mənimlə söhbət etməyə başladı. Əvvəl dərşdən, məktəbdən, camaatın əlaqəsindən sordu... sonra... sonra məni özü ilə birlikdə şəhərə getməyə dəvət etdi. Rədd etdim.

– Nə üçün siz belə kəməltifatsınız... Nə olacaqdır? Bu camaat bir söz deməz. Mən müdir, siz müəllimə, bərabər gediriksə, kim nə deyər?

Mən söylədim ki, camaatın nə deyəcəyi deyil, özüm şəhərə getmək istəməyirəm. Bir də şəhərdə bir işim yoxdur.

– Bəlkə mən sizi rəsmi çağırıram.

– Rəsmi çağırısanız, məcburam. Lakin sizin rəsmi nə sözlünüz olsa, burada deyə bilərsiniz.

– Bu da rəsmi tələbmi?

Mənim sualım ona xoş gəlmədi. Mənə acıqlı baxdı. Lakin onun acıqlı və ya xoş baxışı, məndən ötrü təfavütsüz idi. O gün müdir şəhərə qayıtdı. Bir həftədən sonra müdirin imzası ilə bir kağız gəldi. Məktəb işləri ilə əlaqədar bir neçə məsələnin həlli üçün məni qəza mərkəzinə çağırırdı. Müdirin dediyi rəsmi təliqə bu idi. Getməyə qərar verdim. Şəhərə gedən kəndlilərlə bərabər arabaya minib yola düşdüm.

Şükufə xanımla əski bir yoldaş kimi görüşdük. Müdirin yanına getdim. Məni görcək:

– Hə, gəldiniz, xoş gəldiniz, hara düşmüsünüz?

Mən söylədim.

– Mən görək o Şükufə xanımla buradan başqa yerə köçürəm ki, bir də siz onun yanında durmayasınız.

– Bu nə deməkdir? – deyə təəccüb etdim.

– Mən sizə demişdim. Mən istərdim ki, siz şəhərə gələndə bizə düşəsiniz. Mənim iki otağım... Otağım... Biri sizin öhdənizdədir... – dedi.

– Harada qalmaq, o mənim işimdir. Maarif şöbəsinə heç daxli yoxdur. Bir də bu qayğılardan mən müdir yoldaşı tamamilə xilas edirəm.

– Yox, yox... Bilirsinizmi, mən sizə açıq demək istəyirəm, izin versəniz?

– Buyurun!

– Mən istəyirəm ki, bizim əlaqəmiz yaxın olsun, biz bir-birimizlə yad olmayaq... Yaxın əlaqə insanların öz əllərindədir.

Mən açıq və təəccüblə onun üzünə baxdım. Bir dəqiqə o nə deyəcəyini bilmədi.

Mən ondan:

– Mən sizə bu kimi danışıqlar üçün heç bir ixtiyar verməyirəm; mən sizin bu sözlərinizi eşitmək istəməyirəm; məktəb məsələlərini söyləyiniz. Mən getməliyəm, – dedim.

– Bağışlayınız... bağışlayınız. Mən sizə bir söz deməmişəm ki, o sizi acıqlandırın.

– Dedikləriniz!

– Mən rica etdim ki, açıq danışmağa izin verəsiniz, siz də razı oldunuz.

– Mən bu danışıklara izin verməyirəm. Mən məktəb məsələləri üçün gəldim.

– Bir dəqiqə... Siz Bakıda oxurkən Rüstəmi tanıyırdınız mı? O sizin müəlliminiz olmuşdur.

Otaq başıma fırlandı. Rüstəm, o həmin nifrətlə xatırladığım sinif müəlliminin idi. Müdir mənim şaşırtdığımı görüb əlavə etdi:

– Mən onun dostuyam – yoldaşım. Mən istərdim ki, siz mənə də Rüstəmə baxdığınız kimi baxasınız. O mənə sizin barənizdə...

Bu, həyasızlığın axır dərəcəsi idi. Artıq dinləyə bilməyəcəkdim. Qalxdım. Sözü nü kəsərək:

– Bu danışıkların mənasını qanmayıram və qanmaq istəməyirəm. Bu söhbətlər maarif şöbəsi müdirinə heç yaraşmaz! – deyib çıxdım. İndi gedirəm öz divanımı tamam eləməyə, maarif cəbhəsində çalışmağa, məni gözləyən yüzlərcə qızları savadsızlıq zülmündən xilas etməyə. Tələsdiyim üçün mənim ismətimə toxunmuş o alçaq adama mən əvvəldən ancaq nifrət etməklə kifayətlənmişdim. İndi görünür ki, səhv etmişəm. Onun barəmdə nəşr etdiyi sözlərinə və qəhrəmanlığına aid söylədiyi nağıllarına axır qoymalıyam. Gedirəm. Qoy bilsinlər ki, qadınlar öz hüquqlarını alçaq və dənildən¹ müdafiə etməyə qadirdirlər.

Xanım sakit oldu. Qatar sürətlə gədirdi. Bütün miniklər uyumaqda idi. Sükut bərpa idi. Bu sükutu qatarın həzin-həzin oxuyan və xanımın söylədiyi hekayəni oxşayan təkərləri pozurdu. Görünən zəif lampə işıqları ətrafı bürümüş qaranlıqla çarpışmaqda idi. Lakin dərin qaranlıq qarşısında zəif olan bu işıqlar öz mübarizələrində qalib gəlmək istərkən, hərdən bir məhv olur, itir və yenə qüvvətlənib görünürldə. Mən bu çarpışmaya tamaşa edir, vaqon təkərlərinin mahnısını dinləyirdim. Zərifə xanım iki əli ilə başını tutub fikrə dalmışdı.

1928

¹ Rəzillərdən

HACIBABA NƏZƏRLİ

(1885–1939)

Yazıçı və ictimai xadim Hacıbaba Nəzərli Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini M.Ə.Sabirin “Ümid” məktəbində almış, 1930–33-cü illərdə Moskvada Qırmızı Professura İnstitutunda oxumuşdur. Gənclik illərindən ictimai-siyasi hərəkata qoşulan H.Nəzərli 1920–29-cu illərdə Qırmızı Orduda siyasi rəhbər olmuş, milli diviziyanın təşkilində fəal iştirak etmişdir. O, eyni zamanda Bakıda çap olunan “Qızıl əsgər” qəzetinin redaktoru, ordudan tərxis olunduqdan sonra isə ARYS-nin məsul katibi, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı təşkilat komitəsinin sədri, Dövlət Dram Teatrının direktoru vəzifələrində işləmişdir. H.Nəzərli Azərbaycan KP XII qurultayında MK üzvlüyünə namizəd, VII Zaqafqaziya Sovetlər qurultayında ZSFSR MİK-nin üzvü seçilmişdir. 1939-cu ildə həbs olunmuş və Bakıda güllələnmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən ədəbi-bədii fəaliyyətə başlayan Hacıbaba Nəzərli birinci sovet nasirlərindən olmuşdur. Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə, Vətəndaş müharibəsi, qadın azadlığı – onun hekayələrinin əsas mövzularındandır. Yazıçının müasiri və yaxın yoldaşlarından biri olmuş xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn də yazırdı: “20-ci və 30-cu illərdə onun (H.Nəzərlinin – Z.Ə.) oxucular tərəfindən sevilən hekayə və novellaları bu gün eyni məhəbbətlə qarşılana bilməz, amma bir həqiqət də vardır ki, onun sadə və realist üslubu, canlı yumoru, sərt psixoloji təhlil üsulu, ən çox da səmimi və ehtirasla təsvir etdiyi inqilab illərinin isti nəfəsi bizim müasirlərimiz üçün də maraqsız olmayacaq”.

NİŞANLI GÖZLƏRİ

Bu gün günəş batmaqda ikən qərargahın alay komandanlarına və alay komandanlarının daha aşağılara verdikləri buyuruq cəbhə boyunda günlər ilə yatan və nəticəsiz atəşlər ilə usanan qızıl əsgərlərin hamısında bir ruh yüksəkliyi oyatmışdı. Hissələrin hər birində bir hərəkət, hazırlıq vardı. Bütün ürəklər qalibyyət ümidi ilə döyünür, hər dəqiqəsi bir ömür qədər uzun görünən cəbhə vuruşmasından biryolluq qurtarmaq arzusu artırdı.

Bəli, sabah son və qəti bir hücum var!..

Bu buyuruq bir neçə dəqiqədə bütün cəbhə boyu yayılmışdı.

Bizim diviziya üçün taktik nöqtəyi-nəzərlə zəbt olunması vacib qırx-əlli evciyəzdən ibarət olan kiçik bir kəndin artıq hər nə olursa olsun sabah əlimizə keçməsi son dəfə qət olunmuşdu. Bu kəndin tərəfimizdən tutulması bir aydan bəri dəmirçəsinə bir inad göstərən düşmənin artıq hər bə nəticələrini uduzması deməkdi.

Sabahkı vuruşma qəti və mühümdür.

Bunu hər kəs düşünür, baş komandanlardan tutmuş daha kiçiklərə qədər hamı bunu bilir, təsdiq edirdi.

Lakin bu aciz kəndin qarşısında iyirmi gündən bəri dolu kimi yağan güllələr, şimşəklər kimi partlayan top mərmilərinə qarşı köks gərüb can çəkişən bir əsgər daha vardır. O həm sabahkı qalibyyətin ordu üçün olacaq əhəmiyyətini düşünür, həm də başında daima dolanan və onu bir an əvvəl hücumə sövq edən başqa bir arzu vardır.

İki il əvvəl buraxıb getdiyi həmin kəndciyəzdə onun yoluna göz dikib, onun ümidi və arzusu ilə yaşayan iki göz var idi.

Nişanlı gözləri!

On doqquzuncu ildə Qızıl Ordu buraları boşaldıb ricət edən zaman, kənddəki yoxsul gənclər hamılıqla silah alaraq onlara qoşulmuş və Qızıl Ordu hissələri ilə bir yerdə kəndi tərək etmişlərdi.

O zaman bu gənc dəxi yeganə ümidi olan Nazlısını ağlar halda tərək edərək vidalaşmış, Rusiyanın qarlı meşələrində, Sibirin buzlu çöllərində zəfərdən zəfərə qoşmuş, sonra Ural dağlarını aşaraq, cənub cəbhəsinə üz tutub Qafqaz dağlarının günəşli və əlvan ətəklərinə çatmışdı.

Budur, bir aydır ki, sevgilisinin məskəni olan kəndin qarşısında durur və aramsız hücum əmri bəkləyirdi.

Nədənsə buradakı alaylar ciddi vuruşmaya girişməyirdilər. Səbir bitir, tükənir... Komandan əmr verməz ki...

Nəhayət, bu axşam “hücum olacaq” – deyər verilən şadlıq xəbəri gəlib çatdı.

Sabah qəti hücumdur.

Bu gecə müntəzir gözlər yuxu daddımı? Yalnız ağların hədsiz əzablarından cana gəlmiş Nazlının xəyalı qollarını açıb, “gəl mənə qurtar” deyər yalvarırdı.

* * *

Ay buludun arxasında gizlənmiş, istehkam boyu bir çox kölgələr səssiz-səmirsiz gəzinirlər, səhiyyə nəfərləri nəfərlərə sağrı bezi paylayırlar. Uzunboylu, sarıbənzli, alagözlü taqım komandiri taqımı fişəng ilə təchiz edirdi.

– Yoldaş, sabahkı hücum saat neçədə başlanacaq?!

– Onu ancaq batareyalarımızın ilk atəşlərindən biləcəyik. Əvvəlcə topçularımız atəşə başlayasındırlar, – deyər taqım komandanı qonşudakı səngərə keçdi.

Əli yenə fikirləşməyə başladı:

– Xeyr, bu daha əl vermədi. Kim bilir, bəlkə də topçuların atəş açmağa kefləri gəlmədi! Dərhal topçu komandanının yanına qaçıb da bir an əvvəl atəşə başlamasını rica etsəm necə olar? Və ya o da qərar-gahın əmrinə müntəzirdir?.. Birdən qərargah məqsədini dəyişərsə?..

O, çox darıxırdı. Kəsəsinə cibindən çıxardı. Bir maxorka papiros sazladı, səngərin rütubətli divarına söykənərək, gözlərini buludların arxasından yenidən çıxmaqda olan aya dikib, papirosunu dumanlatmağa başladı.

Ətraf sakit idi. Xəfif külək nazik buludları kiçik yelkən qayıqları kimi, saf dəniz qədər mavi göyün üzərində o yan-bu yana qovur, ayın işığı kəndin kənarındakı gölə düşərək oranı yaldızlayırdı.

Bəli, dörd il əvvəl yenə beləcə bir yaz axşamı idi, bayram münasibəti ilə göl başındakı qovaqlığa toplanmış kənd gəlinləri və qızları saz və qaval çalğısı altında rəqs edirdilər.

Nazlı da orada idi. Fəqət nədənsə o, kimsəyə qarışmır, bir ağaca söykənərək aya baxırdı. Onun gözlərindən kədərli xülyalar daşırdı. Əli o vaxt əsgər deyildi. Nazlıya yanaşdı, əlini onun çiyninə qoyaraq:

– Nazlı! – dedi.

Nazlı onun yaxınlaşmasından ürپənir kimi bütün vücudu ilə titrədi.

– Sənə nə olmuş belə qəmginsən?

Nazlı cavab vermədi.

– Yoxsa bir dərdinmi var?

O, heç danışmadan başını sallayaraq, bir an durdu. Birdən-birə ayın işığı ilə fil sümüyü kimi ağaran qollarını gəncin qüvvətli boynuna doladı və gözlərindən tökülən isti yaşlar ilə onun açıq sinəsini islatdı.

Beləcə bir dəqiqə durdular. Sonra heç kəs duymadan ağacların arxasına çəkildilər.

– Nə üçün belə edirsən? Ağlamaq nə üçündür?

Bu suala qarşı dərinədən köksünü ötürən Nazlı təkrar onun boynuna sarıldı...

Odur, o saatdan Nazlı onun sevgilisi idi.

* * *

Yolun sağ tərəfindəki sarp qayanın arxasından üfüq ağarmağa başladı. Hər yer sakit, yalnız daha uzaqlarda qalmış heyvan və insan cəsədləri üstündə toplanan çaqqalların giryə səsləri hələ sakit olmamışdı.

Axşam xətt boyu gəzinən kölgələr artıq gizlənmişlər. İndi havada qara vücutları ilə uçub bağırışan qarğalar və çalağanların qulaq dırmaqlayan səsləri eşidilirdi.

– Ah, bu murdar səsləri susduracaq birinci top atəşi, başlamazmısan?

Manqa komandirləri, baş komandanların tövsiyələrinə görə, bütün nəfərlərə istiqamət göstərir, əmrləri təkrar edirdilər.

Əlinin mənsub olduğu bölük dos-doğru yamacı enərək, kəndə daxil olmalı, orada başqa hissələri bəkləməli idilər.

– Gum... Gummm...

Birinci batareya atəşə başladı.

Dəhşətli səsləri ilə havanı titrədərək uçuşan top mərmiləri düşmənin arxa xəttinə düşərək, orada dəhşətlər qopardı. Ətrafı kəsif bir duman bürüdü. Bunun arxasınca hər yerdən pulemyot və tüfəng səsləri şaqqırdamağa başladı. Düşmən tərəfdən gələn güllələr isliq çalaçala başı üzərindən uçuşur və dolu dənələri kimi torpağa sancılırdı.

Komandanların qəlbləri titrədən amir səsləri bunların hamısına fayiq gəlirdi.

Bu hal çox sürmədi. Birdən-birə hər tərəfdən “qalx!”, “irəli!” buyuruqları verildi.

Artıq təərrüz¹ başlanmışdı. Yüyürən, sıçrayan, sürünən insan kütləsi bir-birini təqib edirdi. Yıxılanlar qalırdılar, yaralılar düşürdülər, ölümlər ayaqlar altında çeynənərək qalırdılar. Hər kəs dəli bir qan coşqunluğu ilə irəliləyir, irəliləyirdi. Bir saat əvvəl dəmir çivi kimi yerə qaxıla qalmış düşmən qitələri indi hərəkətə gəlmiş, yolun kənarında dəniz dalğaları kimi bir-birini aşaraq əks-hücuma keçmişlərdi.

Bu iki qaya kimi bir-birinə yaxınlaşan qüvvələr toqquşarsa qiyamət qopmazmı?!

Süngülər bir-birinə yaxınlaşdı.

Top və pulemyot qəhqəhələri sükut etdi.

“Ura, ura”...

Göyləri sarsıdan bu qorxunc gurultudan bütün kainat titrədi. Boğaz-boğaza öyləmiş bu insan kütləsi qalxır, düşür, yaralanır, ölür, öldürür...

Qayaların çarpmasından hasil olan qığılcımlardan alovlar qalxmış, bu alovları söndürmək üçün damar borularından qanlar fışqırır. Odlar söndü.

Bayaqdan gurlayan səslər qismən susdu. İndi ancaq iniltilər, zarılıtlar və bəzən tək-tək xoruz banları kimi çəkinti ilə qalxan və üzgün bir halda ətrafa yayılan “urra” səsləri eşidilir.

Toqquşma meydanı nəz² dəqiqələri keçirirdi. Onun sinəsindən qalxan odlu bağırtılar indi xırıltılara çevrilmişdi. Sanki ərz kürəsi vulkanları, zəlzələləri, daşqınları ilə ölmədə idi.

Pərakəndə düşmüş əsgərləri toplamaq üçün komandanların qılıncları havada pərlayır və “mənim yanıma” deyərək bağırırlar. Düşmən kəndə doğru çəkilmədə idi. Fəqət can qurtarmaq mümkünmü? Yağmur kimi irəliyə atəşlər yağdıran mitralyozlar onları biçirdi. Əli yoldaşları ilə bərabər kəndə doğru irəliləyirdi. O, kəndə bir dəqiqə irəli girmək üçün qartal kimi uçurdu.

Budur, çay daşlarından tikilmiş və divarları ağ çamır ilə suvanmış bir ev, daha o yanda qonşu Səfdər kişinin evciyəzi, onun qonşuluğunda Nazlının yaşadığı ev durur. Onun divarları ağarılmış, balkonunu qırmızı rəng ilə boyanmışdır.

“Bəli, onu görmək üçün yüz addım daha irəli getməliyəm”, – deyərək fikirləşən Əli irəliləyirdi. Lakin divar arxalarında gizlənmiş

¹ Hücüm

² Can çəkişmə, canvermə

və ağaclara sıxılmış ağlar qorxusuz deyildilər. Sol tərəfdəki hasar üzərindən atəş açan bir düşmən nəfəri dəf olunarsa məqsədə çatmaq asan idi.

Əli üzüqoylu arxa yıxıldı və atəşə başladı.

Hasardan atəş kəsildi. Yanlarda düşmən qalmamışdı. Böyük, qaçan düşməni təqib etmədə idi.

Bu halda gözlənilməyən bir hadisə oldu. Kəndin şimal tərəfində gizlənmiş düşmən süvariləri qəflətən basqına keçməsinlərimi? Meydan yenidən qızıqdı. Süngülər ilə qılınclar çarpışmağa başladı. Böyük komandanı bir az hündür bir daşın üzərinə çıxaraq bağırır və qızıl əsgərləri dağılmamağa dəvət edirdi.

Qara çuxalı bir düşmən süvarisi özünü yetirərək, komandanı yaraladı. O, daşın dibində yerə sərildi. Əgər yaralı komandan orada qalsa idi, həyatı təhlükəli olardı. O, süvarilər ayağı altında çeynənib məhv edilə bilərdi.

Əli sıçradı və özünü komandana yetirib, arxasına aldı. O, nə edəcəyini bilirdi. Komandanı arxların dərin bir yerində saxlamaq lazım idi.

Bu halda bir neçə qurşun qulağı dibindən vızıltı ilə keçdi və döşünün sağ tərəfindən toxunan qüvvətli bir şey onu komandan ilə bərabər torpağa sərdi. O, əvvəlcə ağrı hiss etmədi və düşünməyə başladı: “Artıq bitdi, öləcəyəm, evə yaxınlaşmalı. Lakin komandan nə olsun? Onun ki bir tərəfə çəkilməyə qüdrəti qalmamışdır”.

Ayağa qalxdı, əlini hasara dayayaraq darvazaya qədər süründü. Yarasından axan qanın vücuduna ariz etdiyi böyük bir zəf¹ nəticəsində darvazanın lap astanasında düşdü; var qüvvəsi ilə:

– Nazlı! – deyə bağırıldı.

Yenə qalxmaq istədi, fəqət mümkün deyildi. O halda Nazlısını görsə idi, komandanı bəlkə də xilas etdirəcəkdə...

* * *

Gecə.

Ölgün neft lampaları ilə işıqlanan səyyar xəstəxananın bir otağında cərgə ilə düzülmiş taxtlar üzərində yaralılar yatırdı. Ən ucdakı divara söykənmiş taxtın üzərində yatan bir xəstə gözlərini yummuş, sinəsini qabardaraq çox güclüklə nəfəs alırdı.

¹ Zəiflik

Xəstənin yanındakı kürsünün üstündə oturub, dalğın qara gözlərini onun rəngi uçub bənizinə dikmiş gənc bir qız ilə qarabıqlı, qırıq üzlü mülayim bir həkim gözlərindəki gözlüyü parovoz fanarları kimi parıldadaraq, fısıltı ilə danışdı.

Doktor xəstənin nəbzini yoxlayaraq deyirdi:

– Zənnimcə, qorxusu yoxdur, indi artıq ürəyi normal bir sürətlə döyünməkdədir.

– Bəs nə üçün belə bayğındır? Ayılmayacaqmı?

– Heç darıxmayınız, bəlkə də bu saat ayılar!..

– Rica edirəm, doktor!..

– Mən sizi əmin edirəm ki, o tezliklə ayılacaqdır. Artıq ölüm qorxusu yoxdur. Fəqət siz yanından ayrılmayınız. Ayıldıqda mənə çağırarsınız, – deyə, doktor başqa xəstələri yoxlamağa davam etdi.

Qız əvvəlki kimi gözlərini xəstədən ayırmır və əvvəlki kimi yumşaq saçlarını oxşayırdı.

Xəstə əsgər dərindən nəfəs aldı. Qız üzünü bir az daha ona yaxınlaşdırıb diqqətlə baxdı.

Xəstə gözlərini böyük-böyük açmış, ətrafı şüursuz nəzərləri ilə seyr edirdi. Birdən nəzəri üzünə yaxınlaşmada olan gözlərə sataşdı. Dirsəklərini yastığa söykəyərək qalxmaq istədi, fəqət zəifliyindən təkrar arxası üstə düşdü.

– Uff... bu qədər məşəqqətdən sonra ona yaxınlaşmaq yenə də zordur, – dedi.

– Haraya yaxınlaşmaq istəyirsən?

– Ona, o gözlərə... Nazlıya!

Nazlı özünü saxlaya bilmədi:

– Əli! – deyə, onun boynunu qucaqladı.

Nazlıni tanıyan yaralı dərhal komandanını düşündü və yanlara baxaraq:

– Komandan hanı? Onu xilas etdilərmi? – dedi.

– Hansı komandan? Böyük komandanımı? Odur, orada yatır, yaxşıdır, – deyə, Nazlı iki addım yandakı xəstəni göstərdi.

Xəstə komandan yatağının içində oturub papiros çəkir və gülümsəyərək:

– Ayıldımı? – deyirdi.

QARATEL

Mizin başında iki nəfər idilər; əlli yaşlarına yaxınlaşmış çal, top saqqallı Nadir qalın dodaqlarının arasında yerləşdirdiyi uzun müştüyünü sümürə-sümürə deyirdi:

– Görünür Aslanın söhbəti uzun çəkdi, hava qaraldı, hələ də gəlib çıxmayıf.

Onun ilə üz-üzə oturub, corab toxumaqla məşğul olan Çimnaz gözlərinin üstünə tökülən yenicə dən düşmüş saçlarını qulağının ardına ataraq:

– Yenə nə söhbət varmış? – dedi.

– Bayrama hazırlaşırlar, – deyə, Nadir havaya qalın və acı bir duman sovurdu və sözünə davam etdi:

– Bu günlər böyük bayram olacaq, qızıl əsgərlərin bayramıdır. Dünən klubda danışırdılar.

– Qızıl əsgərlərin bayramı...

– Hə, Qızıl Ordunun...

* * *

Qapı açıldı. Evə əlində çanta, əynində qısa qara bir palto, başını qırmızı yaylıqla bağlamış 14-15 yaşlı bir qız girdi:

– Yamanca soyuqdur, əllərim dondu.

Çimnaz gözlərini əlindəki işindən çəkmədən:

– Sənə demədimmi əlcəkləri götür... Hələ mən deməsəydim, paltonu da geyməyəcəkdin...

Qız cavab vermədən, çantanı divardan asıb bucaqdakı qaz sobasının yanına sıxıldı.

Nadir soruşdu:

– Qardaşını görmədinmi?.. Harada qaldı, bilməyirsənmi?

– Mən dərsdən çıxanda, onlar hələ iclasda idilər. İndicə qurtarlar.

– Elə isə bircə samovarı odla, qızım! Mən də bu dəqiqə kooperativdən tənbəki alıb qayıdım.

Nadir mıxdan paltosunu alıb çıxdı. Qız yandakı mətbəxə gedib samovarı odlamağa məşğul oldu. Çimnaz əlindəki corabı toxuyub qurtarmış, iş boğçasını yığışdırmağa məşğul ikən cındır parçaların içindən bir yığın əskimiş, saralmış kağız alaraq qarışdırdı. Əski bir xatirəni düşünür kimi bir an gözlərini kağız parçalarına dikərək çağırdı:

– Qaratel!

Gənc qız mətbəxdən səslənərək:

– Mənimi çağırdın? – dedi.

Çimnaz əlindəki kağızları onun qarşısına sərərək:

– Heç bilmirəm bu kağızlar nə vaxtdan qalıb, deyəsən Aslanın əsgərlik zamanında yazdığı məktublardır. Al, gör oxuya bilərsənmi?

Qaratel kağızın birisini alıb, diqqətlə baxdı, o tərəf-bu tərəfə çevirdi və anasına qaytararaq:

– Eh, ərəb əlifbası ilə yazılıbdır. Oxumaq olmur ki... – dedi.

Anası məktubları qarışdırmaqda davam edərək, bir ah çəkdi və dedi:

– Bu kağızlar mənə qara günləri xatırladır. Aslan davada olarkən yazmışdı. Gəlsə idi, bir də özünə oxutdurardım. Bu qısa kağızı elə bilirəm yaralı olduğu vaxt yazmışdı. Görürsənmi? Yazıb bitirə də bilməmişdir.

Qaratel məktubu alıb baxdı, yenə bir şey anlamayaraq, anasına qaytardı. O, mətbəxə qayıdaraq, qaynamada olan samovarı gətirib, süfrəni hazırladı. Evdə bir neçə dəqiqəlik sükut oldu. Samovar öz musiqisinə başladı.

* * *

Ata ilə oğul ikisi də birdən daxil oldular. Aslan qapıdan girərkən üst paltarını soyunaraq deyirdi: – Bayram günü mən qışlaqlara getməliyəm.

Atası soruşdu:

– Nə üçün?

– Qızıl əsgərlərin bayramını təbrik etmək üçün zavoddan nümayəndə seçilmişəm. Hələ onlara bir çox hədiyyələr də aparacağam.

– Bayram nə vaxtdır?

– Üç gündən sonra fevralın iyirmi üçündə Qızıl Ordunun ildönümüdür.

Aslan soyunub, hazırlanmış süfrənin yanına gəldi. Anası əvvəlki kimi məktubları qarışdırırdı, birdən dəstə ilə Aslanın qarşısına ataraq:

– Ay Aslan! Bunlar sənin yazdıqların məktublardır. Nə vaxtdandır ki, bunları saxlayıram. Oxusana, görək nə yazırmışsan?!

Aslan kağızları bir-bir açıb baxdı və keçmişləri xatırladığı üçün gözlərində xəyal ilə dolu bir sevinc parladı, dedi:

– Bunlar maraqlı kağızlardır. Mən davadan yazmışam... Nə yaxşı saxlamısan. Hamısı buradadır? Bax, yaralı olarkən yazdığım da buradadır.

Burada qoca Nadir işə qarışdı:

– Oxu görək nə yazırsanmış? Çoxdankı əhvalatdır, unutmuşam.

– Elə isə dayanın sıra ilə oxuyum.

O, kağızları araşdırıb, birisini aldı və izahat verməyə başladı:

– Bunu şəhərdən çıxıb cəbhəyə çatan gün yazmışam, 10 iyul, 1921 tarixdə.

Qaratel bir pişik balası kimi anasının yanına soxulub dinləməyə hazırlandı, Nadir papirosunun son tüstüsünü havaya buraxaraq, ciddi bir vəziyyət aldı. Çimnaz boğçanı bir tərəfə buraxıb, gözlərini oğlunun ağzına dikdi.

Aslan öskürərək:

– Qulaq asın, – dedi və birinci məktubu oxumağa başladı:

“Möhtərəm atam! Vaqonda və oradan əlli verst piyada cəbhəyə gələrkən gördüklərimi və keçirdiklərimi yazmayacağam. Bu gün səhər ilk dəfə olaraq səngərdə yatdım. Gecə sakitlik idi. Gün çıxarçılmaz düşmən tərəfindən toplar atılmağa başladı. Bu məktubu sənə bir saat əvvəl top güllələrinin cəhənnəm kimi alovlar, ildırım kimi ölümlər saçdığı yerdən yazıram...”

Çimnaz ah çəkdi, Qaratel ürpənib üzünü bürüzdürdü və anasına daha sıx yaxlaşdı. Nadir səbirsizliklə:

– Dalını oxu, – dedi.

“...Səngərlərimiz dağın təpəsində zəncir kimi sıra ilə düzülmüşdür. Bilməyirəm nə üçün bizim tərəfdən heç hərəkət yoxdur? Toplarımız ağır-ağır cavab verir. Düşmən qoşunu düzlərə səpələlib, quş qatırı kimi irəliləyirlər. Başımın üzərindən keçən tufəng güllələri bir çoban quşu kimi fit çalib ötüşür...Düşmən ancaq 500 addımlıqdadır. Yenə irəliləyir.. Ah, bilməyirəm bizim tabor komandanı poladdanmıdır? O qədər soyuqqanlıdır ki, çoxlu güllə sərf etməyimizə də razı olmayır...”

Məndən on addım sağda dəhşətli bir bağırtı qopdu. Boz bir kölgə torpaqdan qalxıb yenə yerə sərildi, yoldaşımı vurmuşdular. Ona dəyən güllə zəhərli imiş ki bir daha səs çıxmadı, iki nəfər səhiyyəçi gəlib onu aparınca o, yavaş-yavaş inləyirdi.

Düşmənlə üç yüz addım aramız qalmışdır. Onlar dağın ətəyinə çatmışlar, indi yuxarı dırmaşmaq istəyirlər. Yatırlar, qalxırlar, irəli-

ləyirlər. Lakin qızıl güllələrimizə fəda olaraq geridə qalanları da az deyildir...

Günəş getdikcə yuxarı qalxır, bir tərəfdən əlimdəki qızmış silah, o biri tərəfdən də ətrafi alov kimi qarsan günəşin hərərəti bütün vücudumu yandırır, başımda beynimi qaynadır.

Düşmən “ura” səsləri ilə qalxıb səflərini sıxlaşdır-a-sıxlaşdır-a ayaq üstə irəliləyir, cumur... Birdən, sanki qiyamət qopdu. Ətrafi bir-birinin ardınca dəhşətli bir gurultu və sonra duman bürüdü. Mən, dərhal bombasaçanlarımızın işə girişdiyini anladım.

Hər tərəfdən hacıleylək dimdiyi kimi saqqıldayan pulemyotların qəhqəhəsi ucalır. Düşmən duman və tozlar içində qərç olmuşdur. Hərdən biri, ikisi görünür və yenə qarşıda partlayan bombaların qaldırdığı duman tufanları içində yox olurlar...

Tüfəngim qızmışdır, artıq çaxmağı işləməyir. Yanımda yaralı qalmış yoldaşımın tüfəngini aldım. Atıram... Atıram... Beş dəqiqə sonra başımız üzərində uçuşan güllələrin arası kəsildi, dumanlar seyrəkləşdi. Düşmən ölümlərini, yaralılarını buraxaraq yox oldu...

Eşitdiyimə görə sabah hücum bizdəndir. Sağ qalarsam, yenə yazaram. Anama salam yetir.

Qaratelin gözlərini əvəzimdə min dəfə öp!..”

Qaratelin yaşarmış gözləri mükəddər bir sevinc ilə gülümsədi:

– Burada qurtardı. İndi ikinci məktubu oxuyuram. Bunu 14-də yazıram:

“Möhtərəm ata! Əlbəttə yaralandığımı anama və Qaratele xəbər verməzsən. Üçüncü gündür ki, bir kənddə düzəlmiş kiçik, səyyar bir xəstəxanada yatıram... Üç gün bundan əvvəlki məktubda hücum olacağını sənə yazmışdım. Həmin hücum oldu və çox da müvəffəqiyyətli...”

Dinləyənlərin üçü də birdən tərpəndilər və oxunanları yaxşı eşitmək üçün başlarını uzatdılar.

“...Gecəni o qədər yorğun yatmışdım ki, səhər ancaq bizim tərəfdən atılan topların gurultusuna gözlərimi açdım... Qoşunumuzun içində bitməz-tükənməz bir hərəkət var idi. Bölüklər, taqımlar sağa-sola cəbhə qanadlarına göndərilirlər... Demək, hücum başlanmışdı. Düşmən tərəfində də bir hərəkət, bir cəldlik müşahidə olunurdu. O da bizim səngərləri top güllələri yağmırlarına qərç edirdi.

...Bu gün hücum etməyə, qan dənizlərinə cummağa damarlarımda üsyan edən qanı axıdıb da sinirlərimi ağır əsəbiyyətdən azad

etməyə özümdə şiddətli bir ehtiyac hiss edirdim, çünki dünən gördüklərim heç xəyalımdan çıxmıyır, qəlbimdə ağ düşməyə bəslədiyim nifrət, bu dəfə qəzəb alovlarına çevrilmişdir. Buna da səbəb düşmənin dünənki hücumdan sonra görünməyən bir vəhşilik etməsi idi. On gün bundan əvvəl əllərinə əsir keçən üç nəfər yoldaşımızı dünən səhər üstümüzə qaytardılar... Mən baxa bilmədim... Bilməyirəm necə yazım, onların ayaqlarına at nalları çalınmış, başlarına dəmir mıxlar qaxılmış, alınlarında odlu qələm ilə “bolşevik” kəlməsi yazılmışdı.

Dinləyənlərdən ikisi dərinədən ah çəkdi. Hamı kədərli və hey-rətli nəzərlərlə bir-birinə yaxlaşdılar. Nadir hey-rət əlaməti olaraq ağzını marçıldıtdı...”

“...İndi komandanın əmrini bəkləmədən ayağa qalxmaq, təkbaşına hücumə keçmək, ölüncə çarpışmaq, intiqam almaq istəyirdim...

Çox bəkləmədim. Birdən komandanın heybətli səsi eşidildi: “Qalx!...” Hamı bir adam kimi qalxdı. Od yağmırları altında irəli... irəli gedirdik. Yoldaşlarımdan bir neçəsi yanımda yığılıb qaldılar. Onlara güllə dəymişdi”.

Kiçik otaqda dərin bir sükut vardı. Aslan keçmiş qan coşluğunu xatırladan bu tarixi qəhrəmanlıq səhifələrini coşa-coşa oxuyur və onunla həmahəng samovar da qaynayır, daşırdı...

“Burada sarı saçlı, ala gözlü, al çöhrəsi günəş istisindən yanıb qaralmış bir rus qadını sənə tərif etməkdən özümü ala bilməyəcəyəm. O, şəfqət bacısıdır. Heç vaxt bizdən geridə qaldığını görmədim. Həmişə yanındakı dava, sarğı ləvazimatını saxlayan böyükcə qara sumkası böyrünə dəyə-dəyə on addım arxamızca gələr, onun əlindən yaralı düşüb qaldığını görmədim, birini, beşini sarıdımı? – Yenə arxamızca yüyürür. Erkəklərdən qoçaqdır. Heç inanmaq olarmı? Ağır bir yaralını umuzuna atıb, geriye qaçdığını da görmüşəm. O, mənim arxamca gəldikcə, ölməyəcəyimə iman edirdim... Nə qədər qoçaq, mərhəmətli bir qadındır?!”

Burada Nadirin dodaqları arasından biixtiyar tökülən “ay qoçağım arvad!...” sözləri hər kəsi güldürdü. Məclis dərhal yenə ciddi bir hal aldı.

“...Mən quş kimi uçurdum. Ayağım altında qalan yaralı və ölü-lərə toxunub yığılır, yenə qalxırdım. Düşmən isə yerinə mıxlanmış kimi durmuşdu. Aramızda ancaq 200 addımlıq bir məsafə qalmışdı. Yenə hər yeri dünənki kimi duman və toz bürümüşdü. Komanda-

nımız at üstündə mənə yaxınlaşdı. Əlindəki parlaq qılıncla bir laçın kimi uçurdu. Birdən dumanlar arasında bir təpəcik dalına sıxılıb komandanımı nişan alan paqonlu bir zabit gördüm. Güllə açıldı. Komandanım, o əziz yoldaşım, qartal kimi qanad açaraq, atdan səřildi. ...Dəli olmuşdum... Geri qayıdıb, yıxılmış komandanı yoxlayım və ya intiqam üçün irəli atılım, bilməyirdim... Birdən həmin şəfqət bacısını komandanın başı üzərində gördüm: “Komandanım daha ölməz!” – dedim, indi gözlərim dörd olmuş, paqonlu zabiti axtarırdı. Onu təpəcikdən beş addım yanda gördüm, qılınıcı çəkərək, bir yoldaşımı vurmaq istəyirdi. Heç aman vermədim, dizimi yerə ataraq, bir fişəng boşaltdım. Ağ zabit əlini sinəsinə basaraq, bir an sağa-sola səntirlədi və torpağa səřildi.

...İntiqam almışdım. İrəliləmək istəyirdim. Dizimi yerdən qaldırmamış birdən umuzuma toxunan ağır bir zərbə ilə hərlənərək qocaman bir tut ağacının dibində yığıldım...”

Dinləyənlərdən birisi “of!” dedi. Bu, övladının acısından qəlbi sancan bir ana fəryadından başqa bir şey deyildi.

“...Gözümü açarkən özümü bu səyyar xəstəxanada gördüm. İlk dəfə gözümə sataşan eynəkli, çal başlı, arıqca bir doktorla cəbhədəki şəfqət bacısı idi. Onlar qan axması nəticəsində hasil olan zəiflikdən sonra mənim ayılmağımı gözləyirmişlər...”

...Qoçaq şəfqət bacısı, ayıldığma sevindiyyindəndir ki, qırmızı dodaqlarını açaraq, özünə məxsus zarafatla təbəssüm edir və “qorxma, yaxşı oldu... ölməz...” – deyirdi.

– Qorxmayıram, – dedim, – yara öldürücü də olsa, sənin əlinlə sağalacaqdır... – Hər ikimiz güldük, doktor da bizə qarışaraq təbəssüm etdi. Bilməyirəm o nə üçün güldü? Dilimi də anlamayırdı...

...Məktubu şəfqət bacısından icazə alaraq yazıram. Anama salam söylə. Yaralandığımı bilməsin.

...Qarateli arzu edirəm... Yanımda olsa idi, buradakı şəfqət bacısına çox da zəhmətim dəyməzdi.

Aslan”

Qaratelin gözlərlərindən sağlamlığı andıran qırmızı çöhrəsinə iki damla yaş yuvarlandı. Aslan üçüncü məktubu alaraq:

– Gərək oxumayırdım, sizi ağlatdım, – dedi, – Bunu da iyulun 27-də xəstəxanadan yazıram, demək hələ ölməmişəm, – deyərək, bərkdən güldü və davam etdi:

“Möhtərəm atam! Bu gün özümü daha yaxşı hiss edirəm. Səhər tezdən doktorla “bacı” daxil oldular və hər dəfəki kimi xəstələri yoxlayıb, mənə yanaşdılar. Yaranı oradaca açdılar. Dırnaq boyda qara ləkədən başqa bir şey qalmamışdır.

“Bacı” eyni təbəssümlə:

– Yaxşı damğadır, – dedi. – Vətəndaş müharibəsindən sənə bir yadigar olsun.

Doktordan nə vaxt xəstəxanadan buraxılacağımı soruşdum. İki günə kimi buraxılacağıma söz verdi. “Bacı” isə darıxmağımı anlayıb, məni bu gün evdən kənara çıxarıb, bağda ağaclar altında yerləşdirəcəyinə söz verdi. Ah, nə qədər canıyanan bir insandır. Ancaq bu gün doktor onu adı ilə çağırırdıqda adını öyrəndim. Adı Anna İvanovnadır!..”

Dinləyənlər hərəsi bir ləhcə ilə “Anna İvanovna” – deyər adı təkrar etdilər.

“...Anna bacı bu gün mənim üçün danışdı ki, düşmən axırınca hücumumuzdan sonra büsbütün əzilmiş və şəhərə çəkilmişdir. Bu gün bizimkilər şəhəri əldə etmək üçün qəti hücum yapacaqlar imiş... İndi uzaqdan top səslərini eşidirəm. Acıqlı-acıqlı yanımdan asılı qalan yaralı qoluma baxıram. Ah, nə üçün mən bu son vuruşda iştirak etməyirəm. Anna bacı qəlbimdəkiləri gözlərimdən oxuyur... Mənə təsilli verərək: “Yaxşı olarsan, yenə cəbhəyə gedərsən. Hələ inqilab öz vəzifəsini bitirmədi; hələ qalibiyyətlər qarşıdadır!” – deyirdi. O, mənim üçün inqilabdan, qızıl qvardiya qəhrəmanlıqlarından söhbətlər etdi. O, çox cəbhələrdə iştirak etmişdir. Məndən soruşdu:

– Bacın varmı?

– Var... Onu şəfqət bacısı yazdırmağa söz verirəm.

Anna İvanovna güldü:

– Xoroşo, – dedi”.

Aslan dayandı və dərin bir maraqla məktubu dinləməkdə olan Qaratelə baxdı:

– İndi, bacım, vəzifəni bildinmi?

Qaratel gülümsədi. Bu sualı lazımı qədər anlamadığı görünürdü.

– Bilmədinmi?.. Şəfqət bacısı olmaq istəyirsənmi?

Qaratel təkrar gülümsədi və:

– İndi ki, müharibə yoxdur... – dedi.

– İndi yoxdur, fəqət... gələcək üçün hazır olmalısan..

Çimnaz yeni bir xəbərdar fikri ilə üzünü bürüzdürdü:

– Ah, yenə də dava varmı? – dedi.

– Sən də qorxaqlığını göstərmə. Hələ yoxdur. Lakin kim bilir ki, düşmənlərimiz bizi çoxmu asudə buraxacaqlar?..

Qaratel:

– Mən gedirəm, mən şəfqət bacısı olmaqdan qaçmayıram.

Nadir papirosunu dumanladaraq, bu danışıqları nəşəli-nəşəli seyr edir və gülürdü. Aslan birdən yerindən qalxdı, Qaratelin qarşısında duraraq, qəti bir səsle:

– Sabah mənimlə bərabər gedərik. Hilal-Əhməd dərnəyinə yazılırsanmı? – deyə soruşdu.

Qaratel da eyni qətiyyətlə:

– Yazılaram... – dedi.

Birdən hər ikisi dönüb ata-analarına baxdılar. İki qoca əvvəlcə uzun-uzadı balalarını heyrət ilə süzdükdən sonra bir-birilə baxışdılar. Evdə bir dəqiqədən artıq uzanan sükutu Nadir kişinin balalarının səsindən daha qəti olan səsi pozdu:

– Qaratel getsin!.. Qızıl Ordunun bayramına mən də bir şəfqət bacısı göndərirəm, – dedi.

1930

BÖYÜKAĞA TALIBLI

(1897–1937)

Görkəmli yazıçı, jurnalist və ictimai-siyasi xadim Böyükağa Talibli Salyan şəhərində qulluqçu ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini Salyan şəhər məktəbində almış, sonra Bakı real məktəbində oxumuşdur. Oranı bitirən gənc Talibli 1916-cı ildə Salyan real məktəbinə müəllim təyin olunmuş, bir il işlədikdən sonra Petroqrada (indiki Sankt-Peterburqa) Texnologiya İnstitutuna qəbul edilmişdir. Lakin maddi vəziyyətinin ağırlığına görə təhsilini davam etdirə bilməmiş, oxuduğu institutdan uzaqlaşaraq, əvvəlcə Petroqradda, sonra Moskvada müxtəlif siyasi işlərdə çalışmışdır.

1920-ci ilin may ayında Azərbaycana gələn B.Talibli burada bir sıra məsul vəzifələrdə – Zaqafqaziya Qoşma Sovet Sosialist Respublikaları Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi Komissarı, Azərbaycan Xalq Ədliyyə Komissarı, Mərkəzi Statistika İdarəsinin rəisi, Sovet Quruluşu və Hüquq institutunun direktoru, respublika prokuroru işləmişdir. İctimai-siyasi fəaliyyət sferasının genişliyinə baxmayaraq, B.Talibli ədəbi-bədii yaradıcılığını da davam etdirmiş, Bakıda çıxan “Azərbaycan füqərası” məcmuəsinin, “Kommunist” qəzetinin, Tiflisdə “Yeni fikir” qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Ədib 1937-ci ilin yanvar ayında “əksinqilabi müsavət təşkilatının üzvü” və “millətçi” kimi günahlandırılaraq həbs edilmiş və doqquz aylıq əzab-əziyyətdən sonra ona ən ağır cəza – güllələnmə kəsilmişdir. Bu hökm 1937-ci il oktyabr ayının 13-də Bakı şəhərində yerinə yetirilmişdir. 20 il sonra SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarına əsasən B.Taliblinin işinə yenidən baxılmış və heç bir cinayət tərkibi olmadığına görə yazıçı bəraət qazanmışdır.

B.Talibli bədii yaradıcılığa XX əsrin əvvəllərində başlamışdır. O, “Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır” adlı ilk hekayəsini Bakı real məktəbində oxuyarkən yazmış və 1912-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap etdirmişdir. Az sonra “Kef içində” pyesini, “Tövbə”, “Mədən sahibinin fərasəti” və s. hekayələrini yazan ədibin yaradıcılığı 1920-ci ildən sonra çiçəklənmiş, bu dövrdə o, “Erkək Tükəzban”, “Qurx topa”, “Xeyir iş”, “Qayınananın kəlyi”, “Tövbə” və digər hekayələrini çap etdirmişdir.

DİRƏK

(povest)

I

Nadir axurlara arpa, saman töküb tövlənin o biri başında olan səkinin üstünə çıxdı. Məcid də buradakı həsir üstə uzanmışdı. Nadirin yaxınlaşmasını görüb başını qaldırdı və: – Dünən yox srağagün ot tayasının dibində nə üçün büzülüb oturmuşdun? – deyə sordu.

Dizlərini büküb oturmaq istəyən Nadir bu sualdan sonra təəcüb-ləndi: “Nə?” deyə ayağa qalxdı. Məcid yenə sualını təkrar etdi və Nadir yenə cavab tapa bilməyib boğazında udqundu və dodağının altında mırtlandı.

Bu çağacan Nadir elə bilirdi ki, onun sirrini heç kəs bilmir və onun hərəkətlərindən heç kəsin xəbəri yoxdur. Yalnız bir adam görə bilirdi, lakin o da heç vaxt bunun üstünü açmazdı, buna görə Məcidin sualı ona təəccüblü göründü və ikinci dəfə təkrar soruşduqda özünü itirib, cavab verə bilmədi. Bir az dodağının altında mırtlandıqdan sonra inkar etmək istədi. Lakin inkar etmək əvəzinə:

– Sən nə bildin? Sən ki burada yox idin, – deyə, cavab verdi.

Cavab verdikdə bununla sirrinin üstünün daha da açıldığını və inkar etmək yolunun artıq bağlandığını özü də anladı. Utandığından qızarıb başını aşağı dikdi və atların xart-xartla arpa çeynəmələrinə tamaşa etməyə başladı. Ağ arpadan nəşələnib kişnəyən atların səslərini eşitdikdə Nadirə elə gəldi ki, indi bu dilsiz-ağızsız heyvanlar da onun bu çağacan gizli saxladığı sirrini bilib istehza ilə güləcəklər.

Məcid onun cavabını kafi bilməyib, yenə sorgusunda davam etdi:

– Necə nə bildin? Sən ki sözünü dana bilməyəcəksən? Bəs ondan da iki gün qabaq yenə də axşam təzəklikdə oturub gizlənmişdin, kimi gözləyirdin?

Son sual Nadiri lap heyran qoyub və ömründə vur-tut cəmi bir dəfə gördüyü gizlin işin bu tezliklə açılmasına təəssüf etməklə qəmgin oldu. Əslində iş özü-özlüyündə bir az onun nəzərində utancaqlı idi və ağıza alıb danışmalı deyildi.

Nadir söyləməyəcəyini qət etdi və biləks özü – Məciddən bəlkə yeni bir xəbər bilmək oldu, – deyə daha əl çəkmək istəmədi.

Məcid Məstan bəyin köhnə nökrəri idi, bəyin evinə yaxın bir adam idi, orada bir söz eşidə bilirdi. Bunu Nadir anlayıb:

– Sən nə bildin?.. Sənə kim xəbər verdi? – deyə onu yaxaladı.

Nadirin israr etməsinə baxmayaraq, Məcid ona bir söz demədi, məsələ zahirən bəlli olmayıb, örtülü qaldı və hər ikisi bir-birini anlamış kimi eyhamla danışmağa başladı. Məcid Nadirə ehtiyatlı olub, özünü gözləməyi məsləhət gördü və bəlkə bu işin Səmədə deyiləcəyini anlatdı.

Nadir yetim olduğundan hər işinə dayısı Səməd məsul idi, həmişə fəna bir hərəkət işlədikdə əvvəlcə ağası Məstan bəy özü cəzalandırır, sonra da dayısı Səmədə şikayət edib, yenidən cəzalanmasını tələb edərdi.

Amma bu dəfə Nadir qorxmadı və qəlbində özünün haqlı olduğunu qərara alıb, cürətləndi. Axşam oldu. Tövləni qaranlıq basdı və Nadir də bir söz söyləməyərək cırıq çuxasını altına salıb, Məcidin yanında uzandı. Bir dəqiqə keçmədi, gözlərini yumub şirin yuxuya daldı.

II

Neçə gün idi ki, Nadir Zeynəbi müttəsil¹ görürdü. Hər yer olurdusa gizlənib Zeynəbin yolunu gözləyirdi. Təndirin dibində, tövlənin dalında, bulağın başında çöməlib oturmaqdan yoruldu da amma yenə də öz məqsədini buraxmayırdı. Axır girəvə eləyib onun qırmızı yanaqlarından bir öpüş götürmək niyyəti Nadiri rahat qoymayırdı. O, yəqin etmişdi ki, özü Zeynəbə baxdığı kimi, Zeynəb də arabir gözəlti ona baxır.

Bu baxışı öz məhəbbətinə cavab hesab edərək, Nadir “Zeynəb də məni sevir” deyə inanmışdı. Bu inanmaq təsiri altında dolaraq gələcəkdə böyüyüb evlənmək vaxtı çatanda, ancaq Zeynəbi alacağını qət etmişdi.

Bir gün eşq sövdəsindən məst olmuş Nadir dalında bir şələ odun gətirirdi. Qəflətən Zeynəb qarşısına çıxdı. Odun şələsini nə vaxt saldığını, Zeynəbi tutub üzündən nə vaxt bir diş götürdüyünü və Zeynəbin “Vay üzüm yandı” deyə qışqırıb qaçdığını Nadir indi də bilmərrə təsəvvürə gətirə bilməyirdi. Lakin onun yadında qalan yalnız bu idi ki, haradansa və nədənsə bir də qulağının dibinə bir sille ilişdi. “Usta silləsi” nə olduğunu Nadir eşitmişdi, amma görməmişdi.

¹ Arası kəsilmədən, həmişə, daim

Hələ 14 yaşında ikən bunu da gördü və bununla da məhəbbətin ilk dərslərini aldı. Dərhal məstliyindən ayıldı və qanrılıb baxdıqda Məstan bəyi gördü. Qorxusundan ağzında tüpürçəyi qurudu.

Hadisənin təhlili ilə məşğul olmaq istədi, bir də ildırım şığıyan kimi Məstan bəyin sol əli də qalxıb o biri qulağının dibinə endi. Nadirin qulağı cingildədi, başı gicəlləndi və ağzını açıb yalvarmaq istədi, lakin Məstan bəyin təpiyi onu yıxdı. Sözü ağzında qaldı. Sonra nə olduğunu Nadir özü də bilmədi. Yalnız iki gün sonra ayılıb gözlərini açanda özünü Məstan bəyin tövləsində deyil, dayısı evində yorğan-döşəkdə uzanmış gördü və səbəbini anladı. Anası bunun ayıldığını görcək qorxa-qorxa yanına gəlib başını sığalladı və sordu:

– Qurban olum, bədənin ağrıyırmı?

– Bilmirəm, key kimi olmuşam. Məni çoxmu döydü?

Çox döydülər, oğul. Onların qolu sınısın. Məstan bəy döyüb Səmədə verdi, Səməd ona; xəbər mənə çatan kimi yüyürdüm. Səni qana bulanmış görcək başımı yolub ağladım. Səsimə bütün kənd yığılıb, səni güclə Məstan bəyin əlindən alıb bura gətirdik.

Bir az qəmli sükutdan sonra anası yenə davam etdi:

– Bayırda ayaq səsi gəlir, gerek Səməd olsun. Gözlərini yum, yoxsa gəlib döyər.

Nadir gözlərini yumdu. Səməd otağa girib arvadı töhmətləməyə başladı.

– Bu da işdir? Bu da gücdür? Kişinin qapısında nökrə qalasan, çörəyini yeyəsən, sonra da gəlib qızına sataşasan! Köpək oğlunun qoduğu! Bu sənənin harana yaraşar? Sən bir yetim kəndli balası, o isə adlı-sanlı bəy qızı, heç sənə baxarmı?

– Baxar! – deyər Nadir yorğanın altından bağırırdı.

– Nə?! Nə deyirsən? Köpək oğlu, bəs hələ yenə özünə qoyulmamısan? – deyər Səməd Nadirin üstünə yüyürdü. Arvad qabağını kəsdi, amma Səməd zorla bacısını itələyib, Nadirə bir-iki təpik vurdu.

Səməd getdi. Ana-bala, baş-başa verib ağlaşdılar.

III

Beş gün keçdi, Nadir sağalıb ayağa durdu. Damarlarında qanı oynadı və yenə də əvvəlki kimi qırmızı yanaqlı bir oğlan olub eşiyə çıxdı. Aclığını rəf etmək istədi, lakin getməyə yer, yeməyə çörək

tapmadı. Məstan bəy onu öz qapısına buraxmadı. Dayısı Səməd də öz yanında saxlamadı.

Dörd il bundan əvvəl atası öldükdə Səməd onun qolundan tutub Məstan bəyin yanına aparmışdı və “əti sənin, sümüyü mənim” deyərək bir qarın çörəyə Məstan bəyə nökrə vermişdi.

Bu gündən etibarən həm dana otarmaq, həm də atları suvarmaqla məşğul oldu. Anası isə qardaşı Səmədin evinə köçdükdə böyük əziyyətlərə uğradı. Onun qardaş qapısında yun əyirib, bir parça çörək möhtacı olduğunu gördükdə, Nadir anasının ağır halına yanardı və ona bir yardım edə bilmədiyinə təəssüf edərdi.

Anası isə bir dənə oğlunu çox sevərdi. Amma Səmədin qorxusundan o da Nadiri evə yaxın buraxa bilməzdi. Belə bir vəziyyət qarşısında Nadir çaşıb qalmışdı. Çox fikir etmədən çarıq-patavasını geyinib xurcununu götürüb kənddən qaçdı. Əvvəl peşəsi yollarda dilənçilik oldu. Sonra da bir zaman Bakıya gəlib bazarda hamballıq etdi. Hamballıq və dilənçilik yolu ilə gəlib mədənlərin birində qara işçiliyə girdi.

Gecə-gündüz istehsalatda məşğul oldu. Qazandığı azacıq maaşının bir hissəsini topladı, fikri həmişə kənddə idi. Ümidi yenə ora qayıtmaq idi. Anasının dərdi onu rahat buraxmırdı. Yazıb yanına çağırmışdı. Lakin dayısı buraxmamışdı. Görünür, işlətmək üçün ondan ucuz alət tapmayırdı. Səmədin zülm və zillətinə dözən anasının əhvalını Nadir həmişə təsəvvür edərdi. Anasının məhəbbətini və mehribançılığını yadına salardı. Son dəfə Məstan bəyin və dayısı Səmədin tərəfindən döyülüb yorğan-döşəkdə yatdığını və anasının mehriban rəftar və şirin sözlərindən təsəlli tapdığını xatırladı. Bu xatirat içərisində Zeynəbin məsum baxışı gözünün önünə gəlirdi. Zeynəbin ona qarşı gizli bir hissiyatı olduğunu güman edir və bundan ürəyi çirpirdi.

Altı il keçdi. Nadir yenə kəndə gəldi. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istədi. Torpağı olmadığından dayısı Səməd ilə şərik oldu. Məhsulun yarısını vermək şərtilə torpağı ondan aldı. Başqa kəndlilərdən də nisyə və kirayə ilə toxum, kotan tapdı. Yeri şumladı, əkdə, Nadir indi iyirmi yaşında sağlam bədənli, ucaboş, yetişmiş bir gənc idi. Uzun qolları ilə kotanın dəstəsindən tutub sürərdi, hələ yağış dəyməmiş torpağın iri parçalarını dərinə qazıb çevirdikdə qonşular hamısı onun zirəkliyinə, hünərinə və qüvvətinə

tamaşa edirdi. Bunun hamıdan artıq həvəslə çalışmasına Məcid təəccüb edirdi. Nadiri çöldə kotan üstündə gördükdə:

– Allah qüvvət versin, ay Nadir, bu bəylərin əlindən canını yaxşı qurtardın, – deyə həsəd edirdi. Əgər vaxtında qaçmasaydın, indi sən də mənim kimi ya çolaq idin, ya da xəstə.

– Get sən də şəhərdə fəhləlik elə.

– Bu qılçalarımla hara gedim? – deyə Məcid çolaq qıçlarını göstərdi.

Anasının qanadı altında yaşaması Nadir üçün çəkdiyi ağır zəhmətlər əvəzində böyük bir mükafat, Zeynəbi görmək ümidi də bu mükafata dəyərli bir əlavə idi. Lakin ümidinə çatmaq müşkül bir iş idi. Qorxusundan Məstan bəyin küçəsindən keçməzdi və düşəndə Zeynəbi yalnız arabir kəndin kənarında və ya bulaq başında görərdi. Bu cür təsadüflər üz verəndə Nadir iti gözlərini onun gözlərinin içinə zillərdi və cavabında yenə də haman əski məsum baxışları alardı. Qanı damarlarında yenidən cuşə gəlir və ürəyi qəfəsində döyünürdü. Bu baxışlar Nadiri dəli edib çöllərə salır və bir neçə günlük işdən avara qoyurdu. Kənddən uzaqlaşmış bir qayanın başına çıxardı və orada tək-tənha oturub bu şikəstəni oxuyardı:

Bağa girdim bağbansız,
Dəvə tutdum sarvansız.
Hamıya dərman oldum,
Özüm öldüm dərmanlısız.

Bir dəfə Məcid çöldən qayıdarkən bunun səsini eşitdi və kinayə ilə ona bir-iki söz atdı:

– Nə var, a gədə, deyəsən yeni eşqin cuşə gəlib ha?

Dayısı da bunun iztirabını gördükdə səbəbini duyub:

– Bacıoğlu görünür, qulaqburması yadından çıxıb ha? – deyə altı il əvvəl döyüldüyünü xatırlatdı.

Qış keçdi, yaz gəldi. Zeynəb qonşu kənddə bir bəyə nişanlandı.

“Tale ulduzum söndü” – deyə Nadir qəlbinin dərin guşəsində hamıdan və hətta özündən belə gizli bəslədiyi bir ümidə nəhayət verdi. Qəlbi sındı, əhvalı pozuldu və özünün həmişə bəxtiqara qalacağına anladı.

Gəlin köçəndə Nadir məyus bir halda adamlardan kənara çəkilib yolun qırağında durdu və tamaşa etməyə başladı. Yenə də gözü

dinc oturmadı, Zeynəbin gözüne sataşdı. Yenə də haman heyran baxışa təsadüf etdi. Yenə də haman cavabı oxudu və bu cavabda yenə də ona qarşı gizli bir məhəbbət bəslədiyini duydu.

Nadir üçün bu da kifayət idi.

Şərq ölkəsidir. Bu şəraitdə başqa bir şəkildə cavab ola da bil-məzdi. Bu cavabda çox sözlər yazılmışdır. Bunları Nadir dərk etdi və əski ümid qəlbində yenidən parladı.

Biçin vaxtı yetişdi. O, taxılını hamıdan qabaq biçdi, döydü, təmiz-lədi. Məhsulunun yarısını dayısına verdi, yarısını da borclara, toxum, kotan və kirəsini vermək üçün haqq-hesaba oturduqda qazanc olma-dığını və hətta mayadan bir qədər çatışmadığını gördü. Kəndlilərə borclu qaldı. Borclarını vermək üçün iş axtarmağa məcbur oldu.

Nadir yenə də çarıq-patavasını geyib xurcunu götürərək kənd-dən çıxdı.

IV

Aylar keçdi, illər dolandı, Nadirdən xeyli müddət bir soraq çıx-madı. Nikolay taxtdan düşəndən sonra kimi onun Dərbənddə, kimi isə Həştərxanda fəhləlik etdiyini söylədi. Bir dənə balasını itirmiş ana bu xəbərlərdən şad olub, oğlunun tez qayıtmasına gün-gündən artıq ümid bəsləməyə başlamışdı. Lakin yollar bağlandı, rabitə kəsildi və Nadirdən daha bir soraq gəlmədi.

Hər gün axşamçağı anası oğlunu oxşayıb ağlardı. Ağlayanda Səməd acıqlı ona yaxınlaşdı:

– Nə zırıldayırsan it kimi? Bütün aləm od tutub yanır, hər yerdə davadır. O qədər adam qırılıb ki, qotur Nadir də onların biri, – deyə bacısını bu qayda ilə “ovutmaq” istərdi.

Həmişə hər xəbər olurdusa Məciddən bilərdi.

Ürəyini sakit etmək üçün indi də yenə onun yanına gəldi. Məcid, Məstan bəyin həyətinə tövlənin qarşısında idi. Məstan bəy də öz arvadı Noğul xanımınla xırmana tamaşa edirdi.

Səməd də burada idi. Nadirin anasını gördükdə Məstan bəy irəli yüyürüb, istehza ilə qarşıladı:

– Nə var? Xeyir ola!.. Olmaya elçiliyə gəlmisən? Əfsus ki, qızımız ərddir, yoxsa sənin sözünü yerə salmazdıq... xi... xi... xi... xi...

– deyə xırıldaya-xırıldaya güldü.

Boğazındakı xırıltını rəf etmək üçün iki-üç dəfə öskürdü. Nadirin anası durduğu tərəfə tüpürdü. Üz-gözünə tüpürçək düşməmək üçün o da yaylığının ucu ilə üzünü örtüb başını o biri tərəfə döndərdi:

– Yox, ay bəy, gəlmişdim ki, Məcidi görəəm, Nadirdən bir xəbər biləm, – deyə dərzləri üstə dövrə vuran Məcidə baxdı.

Məcid atı saxlayıb cavab vermək istədi, lakin Noğul xanım onun üzərinə qışqırdı və Nadir kimi naşükür adamdan ötrü işi buraxıb söhbətə girmək istədiyinə söyüb danladı.

Məcid xanımın məzəmmətini eşitcək bir az əyri-əyri ona baxdı, acığından dodaqlarını çeynəyib, əlindəki cilovları və atı muşqurub sürdü. Buğda dərzlərinin üstə bir dəfə fırlanıb:

– Ay sənin atanın gözüne aftaba, – deyə ucadan söydü.

Söyüşün kimə, atamı, yoxsa Noğul xanıma mənsub olduğunu heç kəs bilmədi.

Səməd yerindən tərənib, bacısına yaxınlaşdı və onu töhmətləməyə başladı:

– Ay arvad, bu xalqı nə zinhara gətirdin? Sənə demədimmi çox zarıldaıyb, zırıldama. Axı sənin Nadirin bəy balası deyil, xan balası deyil. Nə olub axı? İtib, batıb, belə cəhənnəmə ki, əstər-safinin¹ dibinə ki, batıb, belə heç gedib gəlməsin.

Arvad belə rəftarı gördükdə lal-mat geri dönüb qayıtdı.

Payız döndü, qış oldu, qış döndü, yaz oldu. 1920-ci ildə Azərbaycanda Şura hökuməti bərpa oldu.

Hər kəs bu hadisəyə bir cür baxdı. Hər kəs bir cür yanaşdı, hər kəs bir cür mənə verdi.

V

Səməd ömründə çox işlər görmüşdü, çox xatalar və səhvlər eləmişdi. Lakin hamısını unutmuşdu və heç birisindən bu qədər yanıqlı deyildi. Onu indi yandıran tək-cə bir işi idi ki, nə üçün müsavat vaxtı aldığı firqə biletləri arasında “Hümmət” və ya da “Ədalət” bileti yoxdur. Nə üçün indi kommunist firqəsindən kənar qalmış və mahalda hökumət ona tapşırılmamışdır. Bu xatanı Səməd özünə əfv

¹ Əsfəl əs-safilin – yeni alçaqların alçağı deməkdir.

etməyirdi və əfv etmədiyindən daha da hirslənib acıqlanırdı. Acığı burnuna yığılmışdı.

Özü dünyagörmüş adam idi. Hər şeydən başı çıxardı və çox ehtiyatlı olduğundan hər işi vaxtında görürdü. 18-ci illə 20-ci il arasında müsavət firqəsi bileti bazarda teatr bileti kimi satılırdı. Nə qədər firqə vəkili gəlsə idi, hamısının Səməd ilə “salaməleyküm”ü vardı. Səməd iki-üç ay müsavət polisəsində xidmət etmişdi və orada yalaqlanmağın, yaltaqlanmağın və onun-bunun qılığına girməyin təhərini öyrənib, gözüaçıq olmuşdu. Buna görə hansı firqə vəkili ona ağız açsa idi, heç kəsin sözünü yerə salmazdı və hərəsindən iyirmi-otuz dənə üzvlük bileti alıb cibinə qoyardı. Birikisini özü saxlardı. Qalanlarını aşnaya dost paylardı. Hansı firqədir və nə məslək sahibidir, – Səməd maraqlanmazdı. Belə nazik məsələlərə qarışmazdı. Bir bu biletlərə ianə gözü ilə baxırdı və o biri tərəfdən deyirdi ki:

– Kim bilir nə olacaq, alaram, bəlkə sonra lazım oldu.

Səməd dayı bu fikirlə aldığı biletləri yığardı və yığıb da kamali-səliqə ilə mücrüyə qoyub saxlardı.

Şura hökuməti qurulduqda Səməd dayı siyasi dəyişikliyi tədqiq etdi, yalnız kommunist firqəsinin hökumət sürdüyünü öyrəndi və “Hümmət” ilə “Ədalət”çilərin bu firqəyə mənsub olduğunu bildi. Bunu bilcək tez evə yüyürdü. Mücrünün bu küncünü, o küncünü eşələyib və cəmi biletləri çıxarıb oxumağa başladı “Əhrar”, “İttihad”, “Müsavət” və i.a. “Hümmət” tapılmadı. Bir də diqqətlə oxudu. Yenə də nə “Hümmət” tapıldı, nə də “Ədalət”. Səməd dayının qanı qaraldı və qəm-qüssəsi aləmi tutdu. Kommunist firqəsinə daxil olmaq üçün vəsiqələri aradı, nəticə vermədi. İki ay keçdi, Səməd yenə arzusuna çata bilmədi.

Bir gün Səməd evdə oturub qəm dəryasına girmiş, öz məqsədinə nail olmaq üçün cürbəcür üsullar arayırdı. Tapmadığından acığı daha da artırdı. Bu dəmdə onun yaxın dostu Məşədi Məmməd tələsik içəri gəlib müjdə istədi:

– Səməd dayı, muştuluğumu ver, sənə şad xəbər deyəcəyəm.

Səməd dayının:

– Nə olub? – sualına Məşədi Məmməd:

– Nadir komissar olub, – cavabını verdi.

– A kişi, nə deyirsən?

– Bu saat Bakıdan gələn vardı. Bütün mahala xəbər dolubdur. Cəmi qoşunların böyüyüdür, – deyirlər.

Şübhəsiz ki, Səməd baci oğlunun bu şücaətindən xoşhal olub beynində onun mənəbindən və tutduğu mövqeyindən burada nə cür istifadə etmək planını o saat qurdu.

– Nadir komissar olub, əhsən baci oğlu, əhsən! – deyə sarı bığlarını tumarladı.

Səməd dayı Məşədi Məmmədi yola salcaq, birbaşa Məstan bəyin yanına getdi. Məstan bəy bığlarının ucları sallanmış, buxara papağını həmişəki kimi qaşının üstə deyil, alnının yuxarisına çəkmiş, çöldə, arx qabağında ayaq üstə duraraq iki kəndli ilə mübahisə edirdi.

– A kişilər, yezid malı deyil, şümür malı deyil. Bu yeri ki, siz tutmusunuz, haramdır, bu atamdan qalma mənim yerimdir.

– Nə atadan-babadan qalmabazlıqdır?! At kimindir – minənin, yer kimindir – əkənin, – deyə kəndlinin biri cavab verdi.

Səməd dayı söhbətin bu yerdə olduğunu görcək, Məstan bəyi kənara çəkib:

– Ay bəy, danışma, yoxsa içindən əngəl çıxar, bunun yolu belə deyil, özgə cürdür, – deyə sakit etməyə başladı.

Məstan bəy təəccüblü və inanmaz bir halda sordu:

– Nə cürdü?

– Səbir elə, indi deyərəm, bilərsən.

Səməd Məstan bəyin qolundan tutub bir az kənara çəkərək yavaş-cadan dedi:

– Bilərsən, bunun yolu nə cürdür? Bilərsən, nə var?

– Nə var?! – deyə səbri kəsilməmiş Məstan bəy acıqlı bir halda sordu.

Amma Səməd dayı yenə əvvəlki təmkinlə:

– Nadir komissar olub, – deyə cavab verdi.

Bunu eşitcək Məstan bəy susdu.

VI

Nahiyəyə yeni firqə katibi gəldi. Səməd özünü onun yanına verib kommunist firqəsinə qəbul olunmasını rica etdi.

Məsul katibin:

– Sən kimsən? – sualına Səməd dərhal:

– Nadirin dayısı, – deyə cavab verdi.

Əvvəlinci dəfə firqə katibi onun hirsli və hərəratli danışmasına baxmayıb tələbini rədd etdi, üçüncü dəfə:

– Ərzhal ver, baxarıq, – deyə yola saldı.

Səməd dayı bu günün işini sabaha qoyan adamlardan deyildi. Elə oradaca ərizə yazdırıb təqdim etdi.

– Yoldaş, mən də firqəyə qəbul olunmasam, kim olunacaq? Özüm əməkçi balası, fəhlə deyirsən, fəhlə, kəndli deyirsən kəndli. Səkkiz il də Nikolay qazamatında can çürütmüşəm. Məni Məşədi bəy Əzizbəyov tanıyır, Musəvi tanıyır, Haşım Əliyev tanıyır, – bir neçə inqilab yolunda qurban olmuş kommunistlərin adını sayıb axırda, – Nadir də mənim bacım oğludur. Özüm böyüdüb bu yerə çatdırmışam, – deyə Səməd dayı yazdığı ərizəni firqə katibinə verib anket doldurmağa başladı. Savadı az olduğundan anketi onun əvəzində kargüzar yazdı.

– İsmi nədir?

– Səməd.

– Atanın ismi?

– Şəmsi Kərbəlayı Hüseyn oğlu.

– Neçə yaşın var?

– Otuz beş ilə qırxın arasında.

– Çar hökuməti ilə mübarizə aparmısanmı?

– Bəli, aparmışam.

– Nə kimi cəzalara məhkum olmusan.

– Səkkiz il qazamat.

Anketi doldurub tələsik müqəyyidin¹ yanına getdi. Ərzhalı daxil dəftərinə qeyd olunma nömrəsi istədi. İki dəqiqə keçmədi. Səməd bir parça kiçik kağızda yazılmış nömrəni dəftərdən alıb sevincək dışarı çıxdı.

Qeyd nömrəsinin gücü Səmədin fikrincə firqə biletindən az deyildi.

– Adamın özünə bağlıdır. Kimin əlində bu kağızın qüvvəsi olmaz, amma kiminin əlində qılinc kimi qabağı də kəsər, dalı da, – deyə Səməd bazara tərəf yönəldi.

İndi Səmədin fikri yalnız “xidmətini” hansı idarədən başlamaq idi.

Əlində bu cür qiymətli sənədi olan şəxs də bیکar gəzərmə? Nadir kimi adamı olan şəxs də işsiz qalarmı?

¹ Qeyd edən

Səməd bu sözləri öz-özünə söylər və istiqbalının parlaq olacağına şəksiz-şübhsiz inanardı.

Gələcək həyatında böyük mənşəb və sansız sərvətlər sahibi olacağını təsəvvür edər və sevindiyyindən üst dodağı ikiqat açılıb burnunun dibinə çəkilər, ağızından sarı dişləri görünər, sarı çil-çil üzü gülər, alnı qırıxıb və alnının sol böyründə baş barmaq boyda köndələn yatan boz xalı kiçilib, qırıxıqların altında batardı. Firqə komitəsindən aldığı pətə¹ Səmədin cibində dınqıldayıb oynar və onun bu cür iztirabına səbəb olardı. Belə bir iztirab içində ikən qapı açılıb Məstan bəy daxil oldu.

Məstan bəyin gəlməsinə Səməd çox da təəccüb etmədi. Onun fikrincə, indi gərək hamı gəlib Səmədə baş əyə idi. Böyük kiçiyi qəbul edən kimi Səməd də yerindən qalxmayaraq, Məstan bəyə oturmaq təklif etdi:

– Kəfin necədir, bəy? – deyə əhval-pürsan oldu.

Məstan bəyin ürəyi dolu idi. Boşaltmağa adam axtarırdı. Səmədi görcək ağzı açıldı:

– Necə olacaq, mal getdi, dövlət getdi, belə də gün olarmı?

Fələyin bir belə dövri olacaqmış, nə bilim?

Saralıb bağı-gülüstən solacaqmış, nə bilim?

– Zıyan yoxdur, darıxma, yaman günün ömrü az olar, qohum olarıq, bitər gedər, – deyə Səməd işarə vurdu.

– Nə deyim axı? Sözüm yoxdur. Qismət necədir, elə də olar. Nadir mənim oğlumdur.

Bu işi də Səməd öz aləmində bitmiş hesab etdi.

Məstan bəy getdi, Səməd də kəndə çıxdı.

VII

Kəndə xəbər doldu ki, bir milis həbs olunubdur. Bu xəbəri eşitcək öz-özünə: “Nə durmusan, Səməd?!” – deyə milis müdirinin yanına gəldi. Boş qalmış vəzifəni rica etdi: Milis müdirinin birinci sualı:

– Siz kommunistsinizmi? – oldu.

---

¹ Bir şey almağa hüquq verən vərəqəcik; kart

– Yoldaş, mən də kommunist olmasam, kim olacaq? Özüm əməkçi balası. Kəndli desən, kəndli, fəhlə desən, fəhlə, həm də Nadirin dayısı. Səkkiz il də Nikolay qazamatında yatmışam.

Qeyd nömrəsini çıxarmaq üçün Səməd əlini cibinə atdı, lakin müdir onun sözünü kəsib:

– Yaxşı, yoldaş, sizi qəbul edəyəm, – dedi.

Bu hadisədən bir gün keçmiş Səməd dayı çiyində tüfəng qəzadan gələn bir işçinin dalına düşüb, kəndləri gəzirdi. Kəndlərdə yığıncaqlar, iclaslar və mitinqlər vəqə olurdu. Qəzadan gələn işçi nitqlər söyləyirdi. İdarələri təftiş edirdi və şikayətlərə baxırdı.

– Ara-sıra girəvə düşəndə Səməd də “Yaşasın Şura hökuməti” bağırırdı. Bu sözlərlə Səməd natiqlik fəaliyyətinə başladır. Çox çəkmədi kəndlərin birində işçi nitqini bitirdikdə bu da irəli yeridi və bir-iki kəlmə danışdı:

– Yoldaşlar, yaşasın Şura hökuməti.

Kəndlilərin hamısı:

– Yaşasın Şura hökuməti, – deyərək alqışladı.

Səməd yenə öz nitqinə davam etdi:

– Yoldaşlar, indi hökumət işçi-kəndli hökumətidir. Daha biz əməkçiləri, Nikolay zindanlarında çürütməyəcəklər, müsəvat polis idarələrində incitməyəcəklər. Yaşasın inqilab rəhbərləri! (və haman yoldaşa işarə edərək) Yaşasın mərkəzdən gələn yoldaş! Yaşasın Şərqi dahisi!

– Yaşasın Şərqi dahisi! Yaşasın Şərqi dahisi! – deyərək kəndlilər yenə də əl çalır alqışladılar.

Bununla Səmədin nitqi bitdi və çıxarılan qətnamənin sonunda “Yaşasın inqilab rəhbərləri, yaşasın Səməd Şəmsizadə” kimi şüarlar yazıldı.

Səmədin gümanınca son sözlərlə mərkəzdən gələn işçinin rəğbətini qazandı. Təftiş nəticəsində nahiyə milis idarəsində xəyanət tapıldı. Milis müdiri tutuldu, yerinə Səməd dayı təyin edildi.

Səmədin yeni vəzifəsi ona çox da böyük görünmədi. Onun xahişi bəlkə daha da yüksək mənəbə çatmaq idi.

Öz-özünə belə söyləyirdi:

– Misi odda qoyarsan, olar isti, döyərsən, olar yastı... bu da belə, mənsiz də iş gedəcək, kim kimədir... Papaq aldı qaç zamanıdır. Nə var axı dolandırar inşallah. Kənd yeridir də, nə eləsən keçər gedər... Dalımda Nadir kimi adamım var.

Bu fikirlərlə Səməd yeni vəzifəsinə şüru etdi və üç-dörd aydan sonra nahiyyə milis müdiri vəzifəsinə daşımaqla bərabər nahiyyə inqilab komitəsi rəisi əvəzinə kağızlara imza edirdi. Səmədə bu da kifayət idi. Çox vaxt olurdu ki, qəsdən və ya da səhvədən kağızları imza edəndə, “sədr”dən sonra “əvəzinə” yazmağı unudub, məktubları yola salardı. Beləliklə, sədr ilə sədrin əvəzinə oturanı heç kəs ayırmayırdı və xalq gözündə nahiyyə inqilab komitəsi sədri yalnız Səməd dayı idi.

Üç ay keçmiş Səməd kəndə gəlib bir-iki gün evdə qaldı. Axşam dostu Məşədi Məmmədi çağıraraq Məstan bəylə etdiyi alverin nəticəsini bilmək istədi.

– Bəs Nadirdən nə cavab gəldi? – onu görcək Məşədi Məmməd sordu.

– Kağız yazmışam, heç birisinə cavab yoxdur.

– Amma Məstan bəy hər gün onu soruşur, dünən mənə deyirdi ki, Səmədə də bir dənə xalça bağışlamaq istəyirəm.

Son sözlər Məşədi Məmmədin ağzından çıxmamış Səməd tələsik:

– Al gətir! – deyərək əmr etdi.

– Zeynəb də ərindən boşanıb gəldi. Sən bunu da Nadirə xəbər ver.

– Ağlın nə kəsir? Nadir bunu eşitsə, gələrmisi? – deyərək Səməd soruşdu.

Səmədin tərəfindən gözlənilməyən bu cür suala Məşədi Məmməd çox təəccüb etdi.

– Necə gəlməz? Lap tərəsi üstə gələr. Yaxşı igid dayısına bənzər. Səmədin bacısı oğlu fürsəti əldən buraxmaz. Bu sözlər Səmədin könlünü açdı və axır günlərdə qəlbində cövlan edən şübhələrdən xilas etdi.

Səməd öz qüvvəsinə inanmayan adam idi, ancaq Nadirin cavab verməməsi onu bir az düşündürüb həvəsdən salmışdı. Amma indi Məşədi Məmmədin sözündən sonra yenidən dirilib cürətə gəlmişdi.

Papirosun axır nəfəsini dərinləndirərək çəkib, qırıntısını yerə atdı və çəkməsilə söndürüb tüstüsünü asta-asta burnundan çıxartdı.

– Get ona deyinən ki, heç nigaran qalmasın, mən başladığım işi yarımçıq qoymaram. Mənə Səməd deyirlər. Dəyirmanın kağızına qol çəkdir gətir.

Məşədi Məmməd Səmədin sadıq müridlərindən biri idi. Peşəsi qumar əsasında “dəstxoş” yığmaq idi. Səmədin ağılına, kamalına, taleyinə və “səkkizin qabağına doqquz çıxmağına” sidqi-dildən inam gətirmişdi. Əgər qınayan olmasaydı, mollanın “təqlidin kimədir?” – sualına bişəkkü-şübhə “Səməd dayıya” – deyə cavab verərdi. O yaxşı bilirdi ki, Səməd əbəs yerə bir adama ağız açmaz. Səmədin sözü daşa dəyərsə, daşdan da keçər, dağa dəyərsə, dağı dələr. Buna görə də bu sözlərin əhəmiyyətini Məşədi Məmməd, bəlkə Səmədin özündən artıq düşünüb, yenidən Məstan bəyin yanına gedib Nadir cəhətdən xatircəm etdi və dəyirman məsələsinə boyun qoymağı təklif etdi.

Səməd dayının Məstan bəy ilə qohum olmağı və mənəb sahibində böyük müvəffəqiyyət qazanmağı çox adamın həsədinə səbəb oldu.

- Səməd böyük olub.
- Səməd komissar olub.
- Səməd “kəmsər” olub.
- Nə var axı bəxtəvər başına. Bacısı oğlu orada böyüklük eləyir, özü də burada.

Hərçənd, Səmədin “komissar”lığı ilə, “kəmisər”liyinin tərifi heç kəs bilməyirdi. Lakin Nadirin adına görə hamı ehtiram bəsləyirdi. Məstan bəyin də bir cüt Qarabağ xalçası, bir dənə yaxşı İngilis yəhəri və bir dənə də yaxşı ov tüfəngi öz ayağı ilə köçüb Səmədin evinə gəlmişdi.

VIII

Nadir doğrudan da Bakıda alay komissarı idi və özü də 1920-ci il 28 Aprel inqilabından sonra Qızıl Ordu ilə bərabər gəlmişdi. Vətəndaş müharibəsi başlandıqda o, Həştərxanda idi. 18-ci ildə könüllü olaraq, Qızıl Orduya girib və iki il orada əsgər sifətilə çalışdığı zaman kommunist firqəsinə yazılır, atışmalar, vuruşmalar əsnasında oxu-yazı öyrənib, biliyini artırmışdı. Nadir Bakıya varid olduqda alay komissarı təyin olunmuşdu və həmin bu xəbər də ağızdan-ağıza keçib, hər kəsin dilində bir cür təbəddülata uğrayıb həqiqi mənasını itirmiş bir halda axır gəlib kəndə çatmışdı.

Dayısından gələn kağızları Nadir iş arasında öteri oxuyub əhəmiyyətsiz kağızlar ilə bir yerdə zibil qutusuna tullardı. Zeynənin

ərindən boşanması da ona bir təsir etmədi. Bu məsələnin artıq onun həyatında bir rol oynaya bilməyəcəyini yəqin etdi. O öz vaxtında müqəddəs saydığı ilk sevgisini tamamilə unudub vəzifəsilə məşğul olmağı qərara aldı.

Bir neçə gün keçmiş nahiyyə qurultaylarında məruzə söyləmək üçün öz qəzalarına getməyə firqə komitəsi tərəfindən səfərbərliyə alındığını bilib sevindi. Bir cəhətdən vətəninin yaxınlığında olan qəza mərkəzini görmək, o biri tərəfdən də öz uşaqlığından bəri tanıdığı, bildiyi şəraitdə öz məlumatını, təcrübəsini işlətmək, olduqca artıq fayda vermək ümidi onu sevindirdi və çoxdan bəri görmədiyi yerlərə getməyinə həvəsini daha da artırdı.

Bu həvəslə Nadir yola düşdü.

Başqa arqadaşları ilə bərabər Məryəm də onu ötürməyə gəlmişdi. Uzunqunc çəkmələri, qara göndən tikilmiş əlbəsesi və qoltuğundakı portfel hamının diqqətini cəlb edirdi.

İkinci zəng vurulduqda miniklər vaqonlara minməyə başladılar. Vidalaşmaq zamanı yetişdi. Məryəm bir qutu şokolad uzadıb Nadirə verdi.

Məryəm buçağacan heç bir oğlana və ya da kimsəyə bir baxış verməmişdi. Gələcəkdə də vermək fikrində deyildi, hətta baxış verənlərin də üstünə gülərdi. Nadir onun xasiyyətini və soyuqqanlılığını bilirdi və hal-hazırdakı ittifaqın Məryəm tərəfindən üz verəyinə yalnız bais olduğunu duyub, belə fəvqəladə bir iltifatdan sıxıldı və dodaqlarının ucunda ona qarşı məhəbbətli təşəkkürlə dolu bir təbəssüm göründü. Nadir, qutunu yavaşca alıb əlindəki kiçik çamandanına qoydu. Sonra Məryəm əlini yuxarı qaldıraraq Nadirin uzanmış əlinə bərk vurub şappılatdı. Qalan arqadaşları ilə də vidalaşdı Nadir vaqona girdi və pəncərənin ağzında durub qıraqdakilərə tamaşa etdi.

Qatar tərpendi, Nadir get-gedə uzaqlaşdı. Məryəm:

– Qayıdanda ananı gətir, unutma! – deyə ona tapşırırdı.

Nadir gülümsünüb başını əydi, son dəfə olaraq Məryəm ona doğru əlini havada yelləyib işarə ilə vidalaşdı, ucadan:

– Mən mənzil taparam, necə olsa ananı gətir, – deyə yenə təkid etdi.

Nadir yenə dodaqlarının ucunda gülümsünüb, razı olduğunu bildirdi. Qatar gözdən qeyb oldu. Məryəm də dabanı üstə fırlanaraq dönüb vağzaldan küçəyə doğru yönəldi.

Meryəm qadınlar klubunda çalışan bir qız idi. İki aydır ki, Nadir onu nişanlamaq istəyirdi. Hər iki tərəf razı olmuşdu. Məsələ bitmiş kimi idi. Ancaq Meryəmin ata-anası oğlan tərəfindən bir ağsaq-qalın və ya bir ağbirçəyin iştirak etməsini tələb edirlərdi. Meryəm onların tələbini nəzərdə tutmayıb yalnız öz fikrincə Nadirin anasının gəlməsini lazım bilirdi. “Mən qulluqda, o qulluqda, evə kim baxacaq? Heç olmazsa gələr bizim üçün bişmişdən–düşmüşdən qayırar”, – deyirdi.

Buna görə də Nadiri yola saldıqda birinci sifariş anasını gətirmək idi.

IX

Nahiyənin işi çox idisə, Səmədin də işi az deyildi. Kəndlilər məktəb istədi, Səmədin arvadı ikimərtəbə ev. Kəndlilər xəstəxana istədi, Səmədin arvadı ipək paltar. Kəndlilər su istədi, Səmədin könlü şərab. Beləliklə, həmişə kəndlilər istədiyi bir şeyin qarşısında dərhal Səmədin arvadı tərəfindən bir tələb təqdim olunurdu. Belə çətinlik qarşısında Səməd dayı məəttəl qalmazdı. Hiyləgərlikdə hələ bu mahalda onun misli görünməmişdi. Əgər şərait müsaid olsa idi, ondan lap böyük siyasət adamı çıxardı. Səməd bekar oturmadı. Kooperativ düzəldi, məktəb tikdirdi, xəstəxana açdı. Hamısına rəsmi-küşad qurdu. Hamısını məxaric dəftərinə saldı. Lakin onunla bərabər özünü də unutmadı.

Bir kərpic məktəb binasına qoyuldu, iki kərpic öz heyətində tikilən evin binasına, xəstəxananın binası yer üzündən bir metrə qalxdı, Səməd dayının evi iki metrə. Hər iki tərəf razı qaldı.

Səməd dayı Şura quruluşunun hər cəhətini tədqiq etdi. Hansı qapıdan girib, hansı qapıdan çıxmağı öyrəndi. Nahiyədə Şuralar qurultayı çağırıldı. Səməd də oraya seçildi. Sonra da oraya rəyasət heyətinə daxil oldu. Səməd iclaslara gecikməzdi, həmişə öz vaxtında gəlib sədrin sol böyründə oturardı. Albuxara torbası kimi özünü tutub, iti baxışla hamıya diqqət edərdi.

– Bakıdan məruzəçi gələcək, – deyə qurultaya səs düşdü.

– Kimdir?

– Nadir, öz yerlimiz.

Səmədin könlü şadlandı. Tez kəndə bir atlı göndərdi. Bacısının Zeynəblə gəlməsini sifariş etdi.

Hələ Nadir gəlməmiş, Səməd yuxarı dırmaşmağa başladı.

Qurultayı idarə etmək üçün müəyyən sədr yox idi. Hər gün rəyasət heyəti üzvü sədrlik edirdi. Səməd bunu gördü və:

– Mən kimdən əksiyəm, – deyərək müəyyən qərara gəldi.

Bir gün iclas əsnasında təsadüfən sədr yerindən qalxıb getdi. Sədrin sol böyründə oturmuş Səməd dərhal zəngi götürüb öz əlində saxladı. Sonra ayaqlarını və mizin üstünə qoyduğu dirsəklərini əsla yerindən tərpətməyərək yalnız onlara dirənib bədəninin orta hissəsini sədrin sandalyasına keçirdi. Səməd bu hərəkətində qayət böyük məharət göstərdi. Heç bir idmançı, heç bir artist, heç bir sənətkar, mütəxəssis bu asanlıqla bədənin yuxarı və aşağı hissələrini öz yerində saxladıqda orta hissəsini fırladıb da sandalyadan o birisinə ata bilməzdi. Bu növlə iclasların birində heç kəsin xəbəri olmadan Səməd dayı Ümumi Nahiyyə Şuraları Qurultayının sədarətini öz əlinə aldı. Bu gündən etibarən qurultayın axırına qədər Səməd dayı sədarəti və sədarətin yeganə əlaməti olan zəngi əlindən buraxmadı. Hər gün iclası bir saat qalmış, hamıdan qabaq gəlib sədrin yerini işğal edir və zəngin dəstəsini əlinə alıb, cıncıldatmağa başlardı. Ondan sonra heyətin rəyasət üzvlərindən biri, ikisi gələrdi, sədarət sandalyasını tutmuş gördükdə belə əmri-vəqə qarşısında sakit durub qalardı.

X

Bir dəfə iclasların arasında Səməd bazara çıxdı. Adamların içində dolaşarkən kim isə qolunu dartdı. Qanrılıb baxdıqda bir adam onu qucaqlayıb öpdü.

– Ədə, Məşədi Məmməd, burada nə qayıırısan? – deyərək sordu.

– Görürsən də! – Məşədi Məmməd cavab verdi. – Köhnə paltar alıb satıram.

– Hə, belə de! Bir az çaq-çuq edirik.

Məşədi Məmmədin kefi pozğun, cavabları pərişan idi.

– Bir dənə kiçik qulluq olsa idi, ay Səməd dayı, burada mən də bir iş girərdim. Yoxsa əlim çox aşağıdır. Sən mənim üçün bir sərəncam qıl.

– Bəs elə isə indi mənimlə gedək buraya, qəzadan bizə “böyük yoldaş” gəlibdir. Sənin üçün bir qulluq istəyim... Bu axşam Nadir gələcək.

– Mən sənə demədimmi Zeynəbin adını eşitcək gələr. Zarafat deyil, buna Səmədin bacısı oğlu deyərlər.

Səməd öz müridinin səmimi komplimentlərindən yenə də çox məmnun olub, bığlarını tumarladı. Üst dodağı uzunnamasına ikiqat açılıb yenə burnunun dibinə çəkildi və sarı çil-çil alnında qırışlıqları bükülüb köndələn yatan boz xalı örtüb basdı.

– Zeynəbin dalınca da atlı göndərmişəm, – deyə Səməd xəbər verdi.

İki köhnə dost dərin söhbətə məşğul olub, torpaq şöbəsinə gəldilər. Bir növ sıxıntılıqla “böyük yoldaşın” yanına girdilər. Bunların sıxıntısına rəğmən sinni ortadan xeyli aşmış “böyük yoldaş” Məşədi Məmmədi görcək çənəsinin ucuna yapışmış gödək və şiş saqqalını tərpedib rusca və yarı türkcə:

– Xoş gördük, tavarış, xoş gördük, oçen priyatno, – deyə istiqbal etdi.

Məşədi Məmməd bu görüşə çox şad oldu. Səməd dayı isə məəttəl qaldı.

Hər kəs gördüyünü danışdı. Səməd dayı təşkil etdiyi kooperativdən, xəstəxanadan, qiraətxanadan, məktəbdən, hamıdan dəm vururdu. Mərkəzdən gəlmiş yoldaş da qəzada aparılan yeni islahatdan soruşdu. Səməd fürsətdən istifadə edib:

– Başladığım işlər hamısı yarımçıq qalıb, mal yox, pul yox, – deyə mərkəzdən bir şey qoparmaq istədi.

– Mərkəz sənə pul da buraxar, mal da; bizdə material çoxdur, – deyə “böyük yoldaş” Səmədi sakit etmək istədi. Material adı gələndə Səməd bir az özünü çəkdi.

– Taxta-şalban, nə istəsən bizdə var, – deyə mərkəzdən gələn yoldaş izah etdi.

Taxta-şalban sözünü eşitdikdə “materialın” şikayət olmadığını bilib ürəyi sakit oldu və:

– Sizin köməkliliyinizlə bizim də işimiz düzələr, – deyə cavab verdi.

– Əlbəttə, düzələr. Bəs bu müəssisələrə kimin adını qoyacaqsınız, – deyə “böyük yoldaş” sual etdi.

Arifə kəfگیر nə lazım?! Səməd dayı mətləbi dərhal anladı.

– Əlbəttə, sənın adına.

– Yox... yox... Mən razı deyiləm. Mən təklif edirəm ki, sənın adına qoyulsun. Sən zəhmət çəkmişən, sən çalışmışın, gərək də

“Səmədiyyə” məktəbi, “Səmədiyyə” xəstəxanası və “Səmədiyyə” kitabxanası adlansın. Mənim də adım Əhəddir. Məşədi Məmməd bilir.

Bu söhbətdən sonra Səməd Məşədi Məmməd üçün bir vəzifə istədi və Əhəd də kənddə mirablıq vəzifəsini ona tapşırmağı vəd etdi.

– Kişi on beş ildir ki, mənimlə znakomdur. Hər şeyin təzəsi, aşna-dostun köhnəsi! İndi deyin görüm sizin kənddə daş-tərəzi dəyişibdirmi? Bunsuz biz irəli getmərik. Bizdə gərək “kilo” olsun, “qram” olsun... Bunlarsız bizim camaat heç vədə ayılmaz, rədd olsun daş-tərəzi!..

Səməd söhbəti bir az da qeyri işlərə keçirmək istədi. Və kənddə yer bölgüsünü qurtarmaq üçün yerölçən göndərməyi xahiş etdi.

– Yer bölmək sonrakı məsələdir, – deyə Əhəd onun sözünü kəsdi. – Biz gərək əvvəlcə daş-tərəzini dəyişdirək, köhnə daşlar və köhnə tərəzi ilə biz uzaq getmərik.

Bu mübahisənin nəhayəti olmayacağını Səməd anladı və Əhədin ölümcül əlini sıxıb, vidalaşaraq, Məşədi Məmmədlə dışarı çıxdı. Yolda Əhədi haradan tanıdığını sordu və Məşədi Məmməd pürməna təbəssümlə söylədi:

– Mən ölüm, bu sirrini üstünü heç kəsə açma. On beş il qabaq sən qazamatda yatanda bu kişi bizim kənddə...

Məşədi Məmməd nə isə yavaşcadan Səmədin qulağına pıçıldadı və nə dediyini heç kəs eşitmədi.

Nadir gəldi. İki gün keçdi, Səməd onunla söhbət edə bilmədi. Yalnız iclas əsnasında onun gah sağ və gah sol böyrünə keçir, başqaları ilə olan söhbətlərinə müdaxilə edir və xalqın gözündə özünü Nadirə yaxın göstərməyə çalışırdı.

Bacısı da, Zeynəb də gəlib Nadirlə görüşmək istədilər.

Bacısının:

– Bəs haçaq bizimlə görüşəcək? – sualına Səməd:

– Hələ başı qarışıqdır, qoy qurultay qurtarsın, – deyə cavab verib sakit etdi.

Qurultay bitdi, Nadir Bakıya qayıtmalı oldu.

Səməd son qəti hücum fikrinə düşdü. Canını dişinə tutub, bacısını və Zeynəbi Nadirin yanına apardı. Əvvəl özü içəri daxil oldu. Nadirin yanında adam çox idi. Məhrəm söhbət etmək mümkün olmadı. Yalnız Nadir anasının əhvalını sordu və Səməd də:

– Yaxşıdır, götürmüşəm, buradadır, – deyə cavab verdi.

Nadir içəri çağırmasını təklif etdi. Səməd çıxıb bacısı ilə Zeynəbi də gətirdi. Bunlar içəri girdikdə, Nadir yerindən sıçrayaraq anasını qucaqladı. Anası sevindiyyindən ağladı və oğlunu öpüb yalamağa başladı. Anasının qucağından ayrıldıqda Nadir o biri çadralıya baxdı. Çadranın altından iri gözləri və əski məsum baxışı gördü. Gördüyünə inanmadı, heyran qaldı, Zeynəb bir azca çadrasını açdı. Nadir tam şaşırdı, özünü itirib danışmağa söz tapmadı. Əski məhəbbəti yad etdi. Birinci məhəbbət dərslərini xatırına saldı. Kənddən qaçdığını, itkin düşdüyünü, yollarda dilənçilik etdiyini, işçiliklə qara gün keçirdiyini, Dərbənd və Həştərxanda əziyyət və məşəqqət içində yaşadığını, sonra Qızıl Orduda bir cür təhlükələrə uğradığını, ancaq bu təhlükələrdə özünə təsəlli tapdığını bir sinema şəridi kimi gözlərin önündən keçirdi. Yenə də Zeynəbə baxdı, gözlərini ona zillədi. İndi çadrası lap çiyinə düşmüş, ipək kəlağayı başından sürmüş, alnı açılmış, xurmayı saçları burulub yanaqlarına tökülmüş, ağ kəlağayının qırmızı haşiyələri ilan kimi onun gərdəninə dolanıb başını ağışına almışdı.

Zeynəbin əvvəlki gözəlliyi itməmiş, məlahəti daha da artmış və məsum gözlərinin heyran baxışı daha da dərinləşmişdi.

Nadir yenidən anasına baxdı. Məryəmin son sözlərini yad etdi. Məryəmin özünü də gözünün önünə gətirdi. Onun kobud, lakin səmimi rəftarını xatırına saldı.

– Onun da gözləri iridir, bunun da, onun da gözləri aladır, bunun da, lakin onun baxışı itidir, kəskindir, od kimi yanır, amma bununku çocuk kimi saf, sadə, məsum, qüssə-qəm mənbəyidir. Onun da qaşları kaman kimi nazik və əyridir, bunun da; lakin bununku zərifdir və incədir. Onun da boyu ucadır, bunun da, lakin bunun duruşunda və oturuşunda başqa bir nəzakət və başqa məlahət var...Yox... bu o deyil... Bu o deyil... Bu bambaşqadır... – deyə fikir etdi.

Fikirdən ayılıb onların ayaq üstə qaldıqlarını gördükdə:

– Buyurunuz, əyləşiniz, – deyə təklif etdi və başını aşağı saldı.

Səməd Zeynəbə göz elədi. Zeynəb divanın üstə oturub Nadirə baxmağa başladı. İçəridən adamlar birər-birər işlərini qurtarıb çıxdılar. Otaqda bir sükut əmələ gəldi. Heç kəs danışmadı, kimsə bil-mədi nədən başlasın. Sarı adam xətəkar olar, yalnız Səməd özünü itirmədi və irəli yeriyərək:

– Bacıoğlu, Zeynəb xanım səni kəndə qonaq çağırmaq üçün gəlmişdir, – deyə bu sözlərlə ağır sükuta nəhayət verdi.

Zeynəb cürətlənib təklif etdi.

– Nadir, gərək bir-iki gün də gəlib bizə qonaq olasan. Bu heç yaxşı olmaz ki, kəndə gəlməyib buradanca Bakıya qayıdasan.

Buçağacan heç bir qızdan belə mehriban sözlər eşitməmiş Nadir, iztirabın təsirindən bir söz deyə bilmədi. Başını qaldırıb Zeynəbə baxdı və gözlərində nə isə oxudu.

– Doğru deyirsən, ancaq indi Bakıya tələsirəm. Bu gün qayıtmalıyam.

Bu sözlərdən sonra Nadir durub çamadanını açdı və Məryəmin verdiyi qutunu çıxarıb Zeynəbə bağışladı.

Görüşmək bununla bitdi.

Səməd kəndə qayıtdı. Məstan bəy onu böyük məhəbbətlə qarşıladı. Əhali Nadir ilə Zeynəbin görüşməsinə bildi, bir qutu şokolad dillərdə, ağızlarda şişib, böyüyüb min qutu oldu və lağlağçı adamlar da onlara bir söz qoşdular.

“Ölsəm də Zeynəbi alıb adım olacaq Nadir bəy. Allah onu məndən ötrü yaradıb:

Kəfgiri qırıq Nadir bəy,
Şalvarı cırıq Nadir bəy,
Hər işi fıırıq Nadir bəy”.

Çocuqlar səhər, axşam ağız-ağıza verib bu nəğməni oxurlardı. Səmədin tikdirdiyi ikimərtəbə ev hazır oldu.

Nahiyyə xəstəxanası “Əhədiyyə” və onun yanında olan hamam da “Səmədiyyə” namını aldı.

Məstan bəy kağızı imzaladı, dəyirman da Səmədə çatdı. Səməd dayının nüfuzu ən yüksək dərəcəyə varmışdı, adı gələndə hər kəs qorxusundan yarpaq kimi titrəyirdi. Çoxlarının təsəvvüründə onun kimi dəhşətli və bacarıqlı adam yox idi. Səməd dayı bacarmayan işi heç Həzrəti-Abbas özü də bacarmazdı. Ancaq qəza mərkəzində etibarlı bir az düşmüşdü. Buçağacan firqəyə qəbul olunmamışdı. Nahiyyə rəisliyi və rəis müavinliyi buna tapşırılmadı. Qeyri şəxslər təyin olunmuşdu. Amma bununla belə, Səməd dayı yenə də öz peşəsindən əl çəkmədi. Əvvəlki fəaliyyətində davam etdi. Mənsəb nərdivanı ilə yuxarı dırmaşmaqda davam etdi. Heç də acınmayaraq,

rahatca öz siyasətini sürdü. Nahiyə rəisilə, firqə katibilə oturub durmaqla caamatın gözündə daha artıq hörmət qazandı.

“Könüllü kimya”, “Hava donanması” və “Beynəlxalq inqilabçılara yardım” cəmiyyətlərinə üzv yazılıb nişanlarını döşündə gəzdirdi. “İşçi-kəndli rəbitəsini” də öz düşündüyü kimi həyata tətbiq edirdi. Qəza mərkəzinə yoldaş Əhəd üçün yağ, pendir, yumurta kimi şeylər göndərirdi. Və əvəzində oradan çit, mahud, çəkmə və corab kimi şeylər alırdı.

XI

Nadirin qayıtdığını eşidib Məryəm onun yanına gəldi. Birinci sualı:

– Bəs anan hanı? – oldu.

Nadir isə bir cavab verməyib, özü ona təpəsindən dırnağına qədər diqqət yetirdi:

– Bu nədir, saçını qırxdırmısan? – deyə acıqlı-acıqlı sordu və o saat Zeynəbin uzun və xurmayı saçlarını gözünün önünə gətirdi.

Məryəm heyrətdən gözünü bərəldib cavab üçün söz axtarırdı ki, Nadir ikinci bir sual verdi:

– Bu nədir geymişən ayağına?

Məryəm əyilib ayaqlarına baxdı və həmişə geydiyi uzunqunc çəkmələri gördü; dodaqlarını büzüb təəccübdən çiyinlərini sil-kələdi:

– Bu çəkmələri indimi görürsən? – demək istədi.

Lakin bu sözləri Nadir tərəfindən təsadüfi və əhəmiyyətsiz hesab edib cavab verməyi lazım bilmədi. O öz heyrət və təəccübünü yalnız dodaqlarını büzüb çiyinlərini dartmaqla göstərdi. Hər halda bu danışıqdan Məryəm bir şey anlamadı.

Nadir susdu və hər iki tərəfin sualı cavabsız qaldı.

Bir həftə keçmiş Nadir kənddən kağız aldı.

Məcid kağızında onu evlənməyi münasibətilə təbrik edib, kəndə çağırırdı. Səmədin fəna hərəkətlərindən bir neçəsini göstərərək bunun qarşısını almağı təklif edirdi.

Məcidin təbrik etməyi Nadiri bir az düşündürdü isə də, amma qəlbini işğal edən hissiyyatın bu tezliklə bu rəngə girməsinə, kənd böhtanpərəstliyinin nəticəsidir deyərək, bir əhəmiyyət vermədi.

Nadir İşçi-kəndli müfəttişliyinə xəbər verib kəndə bir təftiş komissiyası göndərməsini tələb etdi.

İşçi-kəndli müfəttişliyi komissarlığında bu barədə başqa məlumat var idi. Nadiri dinlədikdə onun öz sədarəti altında bir heyət təyin edib göndərilməsi qərara alındı.

Yola düşməyindən bir gün qabaq Məryəm gəlib Nadiri imə-ciliyə dəvət etdi:

– Öz gücümüzlə qadınlar üçün bir emalatxana tikmək istəyirik. Sənin də iştirakın olsun.

Nadir Məryəmə baxdıqca Zeynəbi yad edirdi və Zeynəbin köl-gəsi Məryəmin arxasından qalxıb onun qarşısında durdu.

Sabahkı gün iməcilik də belə oldu, beş yüz nəfər adamın, böyük bir yığıncığın içində Nadir yenə hər yerə gedir, hər kimə baxırdısa, yenə Zeynəbi görürdü. Şübhəsiz ki, Məryəm onu tək buraxmayırdı. Nadir hər tərəfə dönürdü və nə iş görürdüsə, Məryəm onun yanında idi. Məryəmin vəzifəsi çalışanların üstündə rəhbərlik etməkdə. Bu vəzifədən istifadə edərək istədiyi qədər Nadirlə yaxın durmaq imkanı tapırdı. Bu iməcilik böyük bir əmək bayramına dönmüşdü. Burada rus, erməni, yəhudi və türk, xülasə hər millətdən erkəkli-qadınli öz könlü ilə işləyən və çalışan vardı. Kimi torpaq daşıyırdı, kimi daş yonurdu, kimi palçıq toplayırdı, kimi su gətirirdi, hamı həvəslə işləyib, beş saatin içində böyük bir binanın ilk daşlarını düzüb, yarım mərtəbə yerdən yüksəltdilər.

Bu qədər adamın içində Məryəm Nadirin gözüne görünər-görünməz, yenə də Zeynəbin məhəbbətli çöhrəsini yaradırdı və onu da sanki diri bir vücuda döndərüb, bu bayramda iştirak etdirirdi.

Nadir kəndə getdikdə Məryəmlə vidalaşib bir məktub buraxdı: “Hörmətli Məryəm!

Xüsusi bir vəzifə ifası üçün kəndə gedirəm və tələsdiyimdən sizinlə görüşə bilmədiyimdən məni əfv ediniz.

Yoldaşlıq salamı ilə – Nadir”.

Məryəm kağızı oxudu və hər şeydən əvvəl sərlövheyə və bir də imzasına diqqət yetirdi. Həmişə kağızın başında “Mənim əzizim”, “Mənim çiçəyim” və sonunda “Səni öpürəm”, “Sənin Nadirin” yazan nişanlısı bu dəfə “Hörmətli Məryəm”lə müraciət edərək “Yoldaşlıq salamı ilə; Nadir” yazıb kağızı bitirmişdi.

Məryəm məktubu bir də qaldıraraq gözünün qabağında tutub ürəyində səssiz oxudu və axırına çatdıqda nəfəsini saxlayıb ağır-ağır: “Yol-daş-lıq sa-la-mı ilə: Nadir...” – deyərək başını bir neçə dəfə yellətdi və barmaqları boşalıb kağızı buraxdı. Gözləri axdı, başı ciyninə əyildi və iki əli də biixtiyar düşüb sallandı.

XII

Səmədin işi çox idi. Məşədi Məmmədin qardaşı Məşədi Heydəri özünə köməkçi saxladı. Ondan başqa kimsəyə inanmazdı.

Məşədi Məmməd gündüzlər bazar-dükanı dolanıb, çayçıxanaları gəzərdi. Axşamlar Səmədin yanına gəlib bir günlük fəaliyyəti haqqında məruzədə bulunardı.

Belə axşamların birində Səməd çay içdiyi yerdə Məşədi Məmməd daxil oldu.

– Bilirsinizmi, Səməd dayı? Mən çox alış-veriş eləyə bilmədim, qorxuram ki, iyirmi beş qoyun da əldən çıxsın. Doğrudan da kasıbdırlar, yoxlarıdır. Vur-tut olan bu idi ki, aldım göndərdim çölə, ləzgi Osmanın sürüsünə.

– Canın sağ olsun. Donuzdan bir tük də qənimətdir.

– Bəs o adamların ikisini də gərək bu gecə azad eləyəsən.

– Azad eləmək olmaz. Tapşırıq qaçırdılar.

– Qaçsalar, sonra yenə tutmazlarmı? Mən söz verdim ki, daha bir də heç kəs onlara dəyməz.

– Dəyməzlər! Kim-kimədi! Nigaran olmasınlar. Get onlara xəbər ver ki, gecə saat ikidə həbsxananın yanında gözləsinlər. Onların adamları çıxan kimi arabaya qoyub aparsınlar.

– Bir də bilirsənsi nə var? Səndən Bakıya bollu şikayət göndəriblər.

– Qoy nə qədər istəyirlər göndərsinlər. Arxasında Nadir kimi dirək olan şəxsi yıxmaq olarmı?

Məşədi Heydər qardaşı kimi Səməd dayıya ürəkdən inanıb, dalınca gözüyümulu gedənlərdən idi. Sifarişini alıb ifa etməyə getdi.

– Bakıdan təftiş komissiyası gəlir, – deyərək nahiyyəyə səs doldu.

Səməd təşvişə düşdü. Qorxusundan heç bilməyirdi nə qayırsın. Məsud və məmnun həyatının rahat gedişi pozuldu. Lakin Nadiri yad etdi.

– Bacioglu qoymaz ki, mənı incitsinlər, – deyə özünü ovutdu.
Komissiya gəldi və başında Nadiri görcək, Səməd sevindiyyindən çirtiq çalıb oynadı.

İndi görün qabağıma kim çıxa bilər?.. Mən Səməd Kərbəlayı Hüseyn oğlu Şəmsinin oğlu bir kəsdən xəvf edərəmmi?

Belə fikirlər içində Səmədin kefinin ən yüksək vaxtında Məstan bəy gəldi.

– Gözün aydın olsun, – deyə Nadirin gəlməsi münasibətilə onu təbrik etdi.

Səməd tərbiyə qəbul edib:

– Bəs plovu haçan yeyirik? – deyə soruşdu.

– Haçan buyurursunuz, – Məstan bəy cavab verdi.

Nadir kəndə gələndə çolaq Məcidin evinə düşdü. Məcid indi torpaq payını almış və özünə balaca təsərrüfat düzəltdiyi bir kəndli idi. Onun yanında qalmasından Səməd dilxor oldu. Amma sonra: “Görünür, bu da bir siyasətdir”, – deyə öz nadanlığından və bu cür nazik mətləbi belə gec düşündüyündən özü-özünə acıqlandı.

Kəndlilər isə bəzisi Nadirin gəlməsini eşidib, bütün şikayətlərinin bir nəticə verməyəcəyini, Səmədin yenə də əski hökmranlığında qalıb davam edəcəyini zənn etdilər.

Bir neçəsi qorxusundan kənddən qaçıb gizləndi.

Səməd dərhal Nadirin yanına yüyürüb:

– Bacioglu, xoş gəlmisən, sənın nəzərin bizim üstümüzdən əskik olmasın. Biz burada sənın adıyla fəxr edirik. Sən olmasan, biz burada bir saat qala bilmərik. Kəndlilər hamısı bizdən razıdır. Ancaq beş-altı nəfər “kontur” var, onlar aranı qarışdırırlar. Biri də çolaq Məcid özüdür. Çox fitnə-fəsad sevən adamdır.

Bununla Səməd bütün şikayətçiləri “kontur” deyə əksinqilabçılar siyahısına saldı.

– Bizim üsuli-idarədə fitnə-fəsada yol verilməz, – deyə Nadir dayısına söylədi.

Səməd bu sözləri kafi bilib, öz ağılından Nadiri də yağlamış hesab etdi. Bakıdan gələn komissiyanın vəzifəsini kəndlilərə izah etməkdən ötrü nəhiyə mərkəzində xüsusi bir iclas çağrıldı. Adam bol idi; Nadir məruzə söylədi, idarələrin hamısını rüşvətçılardan, xidmətdə səhlənkarlıq göstərənlərdən və başqa xainlərdən təmizləməyi vəd etdi. Nadir söylədikcə kəndlilər də bir-birilə yavaş-cadan onun nitqinə qiymət qoyurlardı.

– Ay Cəfərqulu, deyəsən, bu yoldaş lap can və dildən gəlib, – deyə birisi öz qonşusuna müraciət etdi.

– Görməyirsənmi, a bədbəxt, nələr söyləyir? “Tutaram”, “kəsərəm”, “ataram” deyir. Görünür, böyükdür ki, bu sözləri deyir, qorxmayır.

– Ay camaat, səs-küy salmayın, qoyun görək yoldaş nə deyir.

Hamı yenə sakit oldu və diqqətlə Nadirin nitqini dinlədi.

– Yoldaşlar, hal-hazırda bizim həyatımız bir qaynar qazana bənzər. Su qaynayıb qalxdıqda zir-zibil də üzə çıxar. Bu zir-zibil bir çömçə ilə təmizlənməlidir. İndi zibillərdən bizim idarələrdə də var, onları təmizləmək üçün bir proletar çömçəsi lazımdır.

Səməd dayı otağın yuxarı başında bıqlarını burmuş, oturub Nadirin boyuna-buxununa baxırdı və baxdıqca da bacısı oğlunun ağına, kamalına, dilinin itiliyinə fərəhlənirdi.

Nadir nitqini bitirdi. Səməd üzünü Məşədi Heydərə tutub qaş-göz elədi və Nadiri göstərərək belə bir qüvvətli pənahı olduğunu işarə etdi.

Nadirin izahatından sonra kəndlilərdən biri irəli yeriyib heyəti-rəyasətə müraciətlə “Mənim şikayətim var” deyə danışmağa icazə istədi.

Rəis icazə verdi və kəndli başladı:

– A yoldaş – tavarış! Bizim milis böyükü Kəblə Həsən nəvəsi Səməd Şəmsizadə yoldaş rüşvət alır, kəndliləri incidir, bəs onun işinə haçan baxacaqsınız? Özü də müsəvat vaxtı polisdə qulluq eləyib.

Bütün iclas sakit oldu. Milçək uça idi, qanadının səsi eşidilərdi. Səməd tez yerindən sıçrayaraq etiraz etdi:

– Yoldaş sədr, bu kişi yalan danışır. Üstümə ləkə atır. Mənimlə şəxsi-qərəzi var. Bunların peşəsi yalandan şikayət etməkdir, material yığmaqdır. Mən Şura hökuməti yolunda başımdan da, canımdan da keçərəm. İndi iyirmi iki dənə vəzifə daşıyıram: 1) Nahiyə milis müdiri; 2) Nahiyə icraiyyə bürosu riyasət heyəti üzvü; 3) Nahiyə icraiyyə komitəsi üzvü; 4) Qəza icraiyyə riyasət üzvü; 5) İdarə xidmətçiləri həmkarlar ittifaqı üzvü; 6) Nahiyə həmkarlar ittifaqı riyasət heyəti üzvü; 7) Beynəlxalq inqilabçılara yardım cəmiyyəti üzvü, 8) Könüllü hava donanması cəmiyyəti üzvü; 9) Hilali-Əhmər cəmiyyəti üzvü; 10) Latın hürufatı həvəskarları cəmiyyəti üzvü.

Yerdən: – Bəsdir, bəsdir tanıyırsınız, – deyə bağırırdılar. Amma Səməd susmadı.

– Doğrudur, mən müsavat vaxtı polisdə qulluq etmişəm, amma mənə ora firqə göndərmişdi ki, müsavatçıların gizli işlərini biləm. Budur ha, Məşədi Heydər də şahiddir.

Məşədi Heydər, əlbəttə, cəld yerindən qalxıb şəhadət verdi:

– Doğrudur, yoldaş, doğrudur: o vaxtı o da kommunist idi, mən də... mən də...

Səməd öz sözüünə davam etdi:

– Yoldaş, and olsun məsləkimə, bu kəndli böhtan danışır, yalan deyir.

Kəndlilərin:

– Yalan deyir, yalan deyir, – səsləri otağı doldurdu.

Kim yalan deyir? Səməd dayımı? Yoxsa şikayət edən kəndli? – Səs-küyün çoxluğundan ayırd etmək olmadı.

İndiki iclasın məqsədi əhalini, fəqət heyətin qarşısında duran vəzifələrlə aşına etmək və idarələrdəki müzür ünsürləri tapmaq üçün kəndlilərdən yardım istəmək idi. Buna görə də Nadir Səmədin işinin xüsusi surətdə istintaq ediləcəyini kəndlilərə vəd və elan etdi. İclas qapandı və Nadir yenə öz kəndinə qayıtdı.

Bir yaxşı kürən at minib Səməd onun yanına gəldi. İçəri gircək cibindən dəsmalını çıxarıb gözlərini silməyə başladı. Nadir irəli yeridi. Hamı fironluğundan dad vuran Səməd indi Allahın məzlum bir bəndəsinə dönüb hər kəsdə şəfqət, mərhəmət oymaq istəyirdi.

– Sən boyda kişi də ağlarmı? – deyə Nadir onu məzəmmət etməyə başladı.

– Görürsənmi, bacıoğlu, necə tayfadır buranın adamı? Sən çoxdan kənddən çıxmısan, bizim günümüzdən xəbərin yoxdur. Heç zaddan adamın üstünə ləkə atırlar.

– Sən nə üçün ehtiyat eləyirsən? Bir halda ki, bir günah törətməmişən, şübhə yox ki, axır nəticədə bəraət qazanarsan.

Səmədin gözüne əvvəl əjdaha kimi görünən Nadir, indi bu cür sadə və yumşaq danışığından sonra bütün əzəmət və məhəbbətini itirdi.

Səmədin qorxusu qaçdı və öz-özünə:

– “Yox-a, özümünküdür?.. Qandır, zarafat deyil”, – deyə bacısı oğlundan lap arxayın oldu.

Sonra daxmanın pəncərəsindən həyətdə bağlanmış kürən atı göstərərək:

– Bacıoğlu, bu at da məndən sənə yadigar olsun, – deyə təklif etdi.

Nadirin etirazına cavab olaraq yenə də əlavə etdi:

– Doğrudur, indi qiyməti çox bahadır. Amma ziyan yoxdur. Mən bunu Nikolay vaxtı almışam. Mən alanda dayça idi. Səkkiz manat verdim, çox ucuz aldım... Nədir ki, atdır da!.. Böyük şey deyil. Dayı ilə bacioğlu arasında bir dənə at nədir ki, özü də kürəndir.

– Kürən at xətakar olar ha... – deyə Nadir nəyə isə eyham atdı və pəncərənin qabağında durub, ata tamaşa etməyə başladı. Səməd özü də sarışın idi lakin kürənə çalırdı. Bu sözləri kinayə ilə söylədiyini zənn edərək cavab verdi:

– Yox, bacioğlu, dinc atdır. Heç xətakarlıq bilməz. Dinc adamın atı da dinc olar.

Səməd getdi, at qaldı.

Qapı açıldı, bir kişi girdi. Bıqları ağarmış, beli bir az bükülmüş, buxağının dərisi çənəsinin altına hind toyuğunun saqqalı kimi sallanmış və başı çiyininə əyilmiş Məstan bəyi Nadir tanıdı və:

– Qulluğunuz nədir? – deyə soruşdu.

– Qul sahibi olasan! Bir qulluğum yoxdur. Çox sevindik ki, sən böyük adam olusan, bizim də zəhmətimiz boş yerə itmədi. Saxladığ, böyütdük və bu mənsəbə çatdırdıq.

– Məni saxlayıb, böyütmənizə çox təşəkkür edirəm, vətəndaş Məstan!

– Bəylərin də arasında yaxşısı var idi. Amma indi qədrini bilən yoxdur.

– Kim idi yaxşı?

– Özün insafla söylə, yoldaş Nadir, heç mən bir adamı incitmişəm? Bir kəndliyə bir barmağımla da olsa, bir çirtmə vurmamışam.

Nadir cavab vermədi, yalnız gözləri yol çəkirdi.

– Buyur, bu gecə bizə qonaq ol, bir plov yeyək, – deyə Məstan bəy bir saniyəlik sükutu pozdu.

– Sağ olunuz, təşəkkür edirəm, işim var, bu gecə yoxsullar iclasında məruzə söyləməliyəm.

Məstan bəy söhbətin soyuq keçdiyini görüb məyus geri qayıtdı.

XIII

Axşam oldu, Nadir yoxsullar iclasına gəlib məruzəni söylədi və məruzə ətrafında açılan müzakirələri dinləməyə başladı. Bu anda anası gəlib çağırırdı və onu orada iki arvad gözlədiyini xəbər verdi. “Arvadlar kimdir?”, sorduqda Məstan bəyin arvadı və qızı Zeynəb

olduğu cavabını aldı. Zeynəb adını eşitcək Nadir çox sevindi və görüş ümidinin lap yaxın olduğundan iztirabı həyəcana gəldi.

İclası buraxıb, tələsik ürəyi döyünə-döyünə evə getdi.

Zeynəb onu görcək:

– Biz səndən küsmüşük, – deyə qarşılıdı.

– Nə üçün? – Nadir sordu.

– İndi böyümüsən, daha bizə etina göstərməyirsən.

– Bu doğru deyil.

– Necə doğru deyil. Atam səni qonaq çağırır, nə üçün gəlmirsən? Bizi bəyənmirsən?

– Yox, işim çoxdur.

– Dur gedək, indi!

– Zeynəb xanımın da sözünü yerə salacaqmısan? – deyə Noğul xanım da təkidlə söhbətə müdaxilə etdi.

Zeynəbin sözləri yenidən Nadiri başqa bir aləmə cəlb etdi. Nadir öz həyatını düşündü. Yorgun ruhunun kimsə tərəfindən bir mehribançılıq görmədiyini duydu. Ağır və məsul işlərdə çalışdıqdan sonra gəlib, evdə kimsənin eşq və məhəbbətini, nazü nəvazişini, mehriban rəftarını görmədiyini xatırladı. Özünün şəxsi həyatda qarabəxt olduğunu anladı.

– Get oğlum, get qurbanın olum, – deyə bu vaxtacan sakit durmuş anası da təvəqqe etdi.

Nadirin getmək meylini gördükdə:

– Sənin üçün bu gün qırqovul-plov bişirmişəm. Məstan bəy özü vurubdur, – deyə Noğul xanım bəlli etdi.

– Məstan bəy yenə də ova gedirmi?

– Məstan bəy ovsuz qalarmı? İstərsən, sabah səni də aparsın. Sən qırqovul vursan, bu səfər Zeynəb özü bişirəcək. Mən əlimi də vurmayaçağam.

Nadir paltosunu geyib onlarla bayıra çıxdı.

Qapının ağzında Zeynəbin anası:

– Çamadanını da gətir, daha bura qayıtmazsan. Qalarsan bizdə – deyə təklif etdi.

Nadir onun təklifini rədd etdi. Artıq Zeynəb özü məsələyə qarışdı.

– Nə görmüsən bu çolaq Məcidin evində, acın, lütün yanında.

Bu sözlər Nadirin ürəyini iyənə kimi sancdı.

– Beləmi?.. – deyə dayanıb durdu...

– Əlbəttə.

– Hmm! – edərək Nadir dodağının altında mırıldadı.

Bu dəmdə bir kəndli yaxınlaşdı, iclasda hamının Nadiri gözlədiyini söylədi. Kəndlinin səsi Nadiri sanki yuxudan ayıldı. Zeynəbdən üzr istəyərək iclasa getdi. Zeynəb anası ilə evə qayıtdı. Məstan bəy çömbəlib darvazanın ağzında oturmuşdu. Bunları gördükdə dik qalxıb soruşdu:

– Nə oldu, gələcəkmi?

– Gələcək, – deyə arvad cavab verdi.

Məstan bəy dirildi. Papağını qaşının üstə çəkib, bığlarını tumarladı və çəkməsinin quncundan qamçısını çıxarıb, əlində fırlatmağa başladı.

– Konyak da qoy, – deyə Məstan bəy əmr etdi. Sonra arvadının və qızının qabağında xoruzlanıb, kəndlilərin dalınca deyilməyə başladı.

– Köpək uşaqları! İndi bilərsiniz ki, özgənin yerini tutmaq nədir. Məstan bəy hələ ölməyibdir.

Arvadı süfrə düzəltməyə getdi.

Bir az keçməmiş, Səməd dayı, Məşədi Məmməd və Məşədi Heydər gəldilər.

– Allah mübarək eləsin, – deyə Məşədi Məmməd Məstan bəylə əl-ələ verib görüşdülər.

Sonra Məşədi Heydər də:

– Allah mübarək eləsin, bəy dadaş! – deyə Məstan bəyin əlini iki əlilə sıxıb təbrik etdi.

Məstan bəy onları evə dəvət etdi.

Hamısı cərgə ilə süfrənin dörd ətrafında əyləşdi. Balaca nimçələrdə tirmə süfrənin ortasına düzölmüş xuruşlar və yeməklər hamıdan artıq Məşədi Məmmədin diqqətini cəlb edirdi. Burada şit yağ, camış qatığı, quru balıq, yarpaq dolması, Bağır bəyin heyva rubu, cücə kababı, göy soğan, sirkə-badımcan, həftəbecar, əvşələ, peşmək və iki şüşə konyak var idi... Ərdəbil pişiyi küftəyə baxan kimi zavallı Məşədi Məmməd də çarəsiz durub bunlara baxırdı və baxdıqca tamahı artırırdı. Axır gözləməkdən səbir kasası doldu.

– Bəs yoldaş Nadir gəlməyəcəkmi? – deyə Səməd dayıdan sordu. Səməd dayı da üzünü sualverici şəklinə salıb Məstan bəyə çevirdi və yalnız ondan cavab gözlədiyini anlatdı.

Məstan bəy isə:

– Bu saat gələr. İclasda bərk məşğuldur. Qurtaran kimi gələr, – deyə elan etdi.

– Bu iclaslar da qurtarmaq bilməz, – deyə Məşədi Heydər də məclisi qızıışdırmaq üçün söz atdı. – Səhər iclas, axşam iclas.

Bu dəmdə Məstan bəyin keçmiş nökrəri çolaq Məcid daxil oldu, Məstan bəy qaşqabağını tökdü. Çağırılmamış qonağın gəlməsi onu pərt etdi.

Səməd isə sordu:

– İclasda idinmi?

– Bəli, orada idim.

– Nə danışdırdılar? – deyə Məstan bəy də maraqlandı.

– Nadir, qoçaq yaxşı danışdı. Çox gözəl sözlər deyirdi, – deyə Məcid cavab verdi.

Nadirin bəyənilməsi Məstan bəyi razı saldı və marağını daha da artırdı.

– Nə deyirdi axı?

– Deyirdi də, çox şeylər deyirdi. Deyirdi ki, gərək bəyləri kənd-dən çıxarasınız. Bunlar sizin qanınızı içirlər. Elə gülməli sözlər deyirdi ki. Deyirdi ki, kəndli işləyir, bəy dişləyir, xi...xi... Kəndli işləyir, bəy dişləyir. Camaat o qədər güldü ki, sonra deyirdi ki, gərək yoxsullar birləşib ortaq olsunlar, hamısı birlikdə torpaq əksinlər. Axır ki, çox söz danışdı. Camaat hamısı razı qaldı.

Nadiri təriflədikcə Məstan bəy sevinirdi. Səməd onu lap sakit etmək üçün göz vurub:

– Nadir ağıllı oğlandır, – deyə Nadirin sözlərinin səmimi deyil, bir siyasət olduğunu işarət etdi və sonra – bəs iclas qurtarmadı mı? – deyə sordu.

– İclas çoxdan qurtarıb, – deyə Məcid cavab verdi. Məstan bəy iztirabla sordu.

– Bəs qonağın hara getdi?

– Bilməyirəm, dedilər qonağın sizə qonaq getdi. Camaat deyirdi ki, Məstan bəy onu bu gün qırqovul-plova sağırıb.

Gözlərini dolmadan çəkməyən Məşədi Heydər daha tab gətirə bilməyib “bismillah” – deyə yeməyə təklif etdi və qolunu çırma-layıb qırmızı butalı nimçənin ortasında köndələn yıxılan cücənin qızarmış budundan yapışdı. Hamı yedi, şam bitdi. Amma Məstan bəyin gözü yolda qaldı.

XIV

Qış günlərinin biri idi. Məşədi Məmməd sarı kürkünü çiyinə salıb küçəyə çıxdı. Əlində başı qotazlı təsbehini çevirərək baqqal Abdulhəsənin dükanına gəldi. Fikri tutqun, əhvalı pozğun idi. Təsbehin hər danəsini şəhadət barmağı ilə baş barmağı arasında bir xeyli dolandırmamış buraxmazdı. Sanki fikrini məşğul edən suallara bu dəqiqələrdə cavab tapmaq istəyirdi.

Baqqal Abdulhəsən onu gördükdə bağlı bir məktub uzadıb verdi. Məşədi Məmməd məktubun yalnız Səməddən olduğunu güman edib oxumaq üçün Abdulhəsənin oğluna verdi. Xəlvətdə oxumaq məqsədilə dükanın dalına çıxdılar.

Səməd dayının adını eşitcək baqqal Abdulhəsən də maraqlandı. Daş-tərəzini müştərilərin ümidinə buraxaraq o da dükanın dalına getdi və Məşədi Məmməd ilə bərabər qayət səbirsiz, hövsələsiz bir surətdə məktubun məzmununu dinləməyə başladı. Abdulhəsənin oğlu məktubu oxuduqca Məşədi Məmmədin əlində təsbehin danələri sürətlə bir-birinin dalısınca sapın bu başından o başına yuvarlanıb qaçırdı.

Səməd dayının başına gələn qəzavü-qədər qayət maraqlı olduğundan hər iki kişinin sinirlərini oyatdı.

Kağızın məzmunu bu idi:

“.. Nuri çeşmim və gözümün işığı Məşədi Məmməd! Bu kağızı sənə yazıram ki, mənim tərəfimdən nigaran olmayasınız. İndi işim yaxşıdır. Əvvəlcə vəkil məni çox qorxuzdu. Edam cəzası, yəni güllələnmə olacaq deyirdi... Amma məhkəmə mənə ancaq altı il iş kəsdi. Əgər Nikolay vaxtı oğurluq üstə həbsdə yatmağımı bilməsəydilər, lap az kəsərdilər. Görək qabaqdan familiyamı dəyişib Hüseyinov qoymuş olaydım. Heyif ki, vaxtında başa düşməmiş, buradan çıxan kimi dəyişib Hüseyinov qoyacağam. Müsəlmanın sonrakı ağı. Deyirlər ki, Şura hökumətinin qanununda on ildən artıq adama iş kəsməzlər. İş kəsəndən sonra bir az keçməmiş əfv edirlər, ya da ki, kəndliləri yay fəslə gəldikdə əkin işləri üçün evə buraxırlar. İnşallah, ölməsək sağ qalsaq, Allah qoysa, bu il ötər, gələn il biçinə gəlib özümü sizə yetirərəm. Gözün uşaqların üstə olsun. Mənim tərəfimdən xatircəm olsunlar. Burada heç darıxmayıram. Bizim üçün hər gün bir teatr da çıxarırlar. Sənin köhnə dostun Əhəd də

buradadır, mənimlə bir kamerada olur. Yaxşı həmsöhbətdir. Kefi gələndə yenə “daloy daş-tərəzi” deyir. Bizim kənddə sənin əlinlə nə qədər rüşvət aldığını da söyləyir, sənə duası var.

Kağız sənə çatan kimi xəstəxananın da, hamamın da adını dəyişdir.

Rüşvət barəsində sənə bir dənə dəyərli məsləhət də eləyim. Öləncən yadından çıxarma. Bundan sonra heç kəsə rüşvət vermə. İndi rüşvət almaq da, vermək də günahmış.

Mənim də evimi bir dənə kürən at yıxdı. Xətakar adammış, bacımın südü ona haram olsun. Deməyinən ki, kommunist farsca “qominist” imiş, yəni qohum-əqrəba yoxmuş.

Əztərəfi Səməd Şəmsizadə”.

XV

Kənddən qayıdanda Nadirin əhvalı çox pərişan idi. Zeynəblə görüşməsi, görüşüb dərdinin daha da artması, onunla yenidən ayrı düşməyə məcbur olması, bununla həm özünü və həm də onu yenidən narahat etməsi Nadiri kəndə gəlməyindən peşman etdi.

“Yaxşısı bu idi ki, gərək mən heç buraya gəlməyə idim. Bəs vəzifəm?! Mən gəlməsəydim, bu rüşvətخورlar əhalini çapıb dağıdardı”, – deyər gəlməyinin ictimai əhəmiyyətini qərara alıb özünə təsəlli verdi və ürəyini narahat edən əzabı bir azca kənar etdi. Hər şeydən artıq onu düşündürən qonaqlıq gecəsi Məstan bəygilə getməməsi deyil, Zeynəbi aldatmağı və onun qarşısında vədəxilaf çıxmağı idi. “Mən nə üçün belə elədim? Yaxşı olmazdımı getməyəcəyimi açıq söyləyə idim?.. Nədən qorxdum? Nədən ehtiyat etdim? Qoçaqlığım, cürətim? Müharibə zamanı ürəyimə minlərcə düşmən qurşunu yağdı da, heç qorxmadım. Burada nə üçün sıxıldım, cücəyə döndüm”.

Anasının dediyinə görə tamam gecə Zeynəb evin dalında tək-tənha durub ağlayırmış. Bunu eşitdikdə Zeynəbin məhəbbətində Nadir daha bilmərrə şübhələnməyi və gümanının əskidə belə doğru olduğunu anladı. Daha uşaqlıq öz balaca gözlərinin xəncər kimi iti baxışı ilə onun iri və məsum gözlərini, qara bəbəklərini deşib ürəyinin yolunu tapmışdı və ürəyində yarım sevginin birinci nişanələrini oradan çıxarmışdı. Bu nişanələrin həqiqi və doğru olduğunu Nadir o vaxtdan bilmiş, özünün Zeynəb tərəfindən sevilib məsud

ola biləcəyinə inanmışdı. O zamanlar bunların birləşməsinə minlərcə maneələr vardı. Bu maneələrin hər birisi Nadirin gözünə dağ boyda görünüb, onu qorxudardı. O, qorxusundan səadəti yolunda hər bir güzəştdən, hər bir mübarizədən çəkinirdi. İndi isə... fələkin çərxi dönüb bütün maneələri rədd etdi. Ümidinə çatmaq vaxtı artıq yetdi. Amma Nadir ürəyinin tələbini boğub, öldürüb fürsətdən istifadə etmədi, etmək istəmədi və daha doğrusu, etmək mümkün olmadı. Onun qarşısında yeni maneələr törədi, böyüdü, yüksəldi, sarsılmaz qala kimi durub lal divarları ilə yolunu kəsdi.

Əvvəlki maneələr zahiri şəraitdə olduğu halda, indiki maneələr onun öz şüurunda və öz beynində idi. Bunları ödəmək çox zor idi.

Bu halətdə Nadir Bakıya qayıtdı, kənddə tapdığı cinayətləri məhkəməyə verib yenə öz işilə məşğul oldu. Meydana istehsalatı yüksəltmə şüarı atıldı. İndi o, mədən müdirliyi vəzifəsini aldı. Haman yerdə 15 il irəli qara işçi idi. Sonra tartayçı olmuşdu. O zaman bura bir zülm yuvası, istismar ocağı idi. Məstan bəyin qaranlıq və rütubətli tövləsi ilə fərqi yox idi. Amma indi sərbəst əmək dövrü olmuş və Nadir bura gəldikdə yenə əski yoldaşlarını tapdı. Artıq bunların hər birisi gözə görünməyən və adı çəkilməyən bir qəhrəmandır. Buruqların şam ağacı kimi səmayə yüksəlməsi, başlarında vurulmuş kəlləçarxın fır-fır fırlanıb quyulardan neft dartması, buruqsuz quyuların üstündə qurumuş tulumbaların taq-taqla qalxıb düşməsi və qara neftin dağ çayları kimi şar-şarla axıb çənlərə tökülməsi və çalışqan işçilərin arası kəsilməyən hərəkətlərinə qarşı böyük yarıdıcılıq cəbhəsində vahid bir ahəng və əzəmət təşkil edirdi. Bunu gördükdə Nadirin də könlü çalışmaq həvəsilə doldu. Qolun, qıçın çırmalayıb fəaliyyətə başladı. Yorulmaq bilməyib gecə-gündüz buruqların üstündə duraraq sərəncam verərdi, rəhbərlik edərdi və lazım olanda hər işçinin də əvəzinə işlərdi. İşin ən çətin və ağır cəhətini öz öhdəsinə götürərdi. Fəaliyyət uğrunda canını da əsirgəməzdi. Sanki nəyin isə acığını işdən çıxarmaq istəyirdi.

Kənd ilə əlaqəsi zəifləşdi və anasının ölüm xəbəri gəldikdə bu əlaqə lap kəsildi. Kimsəyə kağız yazmaz, kimsədən kağız almazdı. Çalışardı ki, məhəbbət hissini qəlbində öldürsün və tamamilə unutsun. Çalışmaq, işləmək, faydalı olmaq və mənəfəət vermək – bu sözləri Nadir özüne söylərdi və söyləyib də əməl edərdi. Daha kəndi xatırlamazdı. Kənd ilə rəbitəsi olan acı xatirəti yadına salmazdı.

Məryəm heç yerdə gözüne dəyməyirdi. Xüsusi görüşmək üçün özü bir qədəm qoymayırdı. Bəlkə də heç yadına düşməyirdi. Aralarında olan əlaqəni yenidən xatırlamaq üçün yalnız bir hadisə səbəb oldu.

Bir müddət keçmiş, Nadirin qapısı açıldı, əvvəlcə içəri güclü bir ətir qoxusu və sonra da yaxşı geyimli bir arvad daxil oldu. Nadir bunun Məryəm olduğunu yalnız kişi kimi yeriməyindən tanıdı.

– Sən məni unutsan da, amma mən səni unutmam, – deyə işvəkar qadınlara məxsus bir şivə ilə fırlanıb ipək paltarını xarıltılə yel-lətdi. Gözünün qarşısında oturdu.

Nadir ona göz gözdirdi. Amma Zeynəbi görmədi. Bu əlaməti Nadir neçə dəfədir ki, müşahidə edirdi; Zeynəbə baxdıqda Məryəmi, Məryəmə baxdıqda isə Zeynəbi görürdü. Bu dəfə hətta əlini qaldırır və milçək ovlayan kimi Zeynəbin kölgəsini gözüünün qabağından qovlamaq istədi; lakin o kölgə bu yandan qaçıb, o biri tərəfdə lal-mat durub məhzun-məhzun Nadirin üzünə baxırdı.

Nadir Məryəmin rəftarında bir yenilik gördü. Lakin bu yeniliyin süni olduğunu da duydu və indi Məryəmin artıq uzanmış saçlarını Zeynəbin saçları ilə müqayisə edəndə, yenə də – yox... o bambaş-qadır, – deyə Zeynəbin zərif yanaqlarına tökülmüş burulu saçlarını yad edirdi.

Məryəm sonralar bir neçə dəfə də gəldi, getdi, amma Nadirin tərəfindən adi yoldaşlıq münasibətindən başqa bir şey görmədi.

Beləliklə, bir il keçdi. İşin ən tutqun vaxtı, yorğun və əzgin bir halda, hisli-paslı paltarının içində Nadir yatmaq üçün evə gəldi. Otağa girdikdə Zeynəbi və anası Noğul xanımı, Məcidə gördü. Təəc-cübdən gözləri dörd oldu. Dimdik durub qapının ağzında dayandı. Sanki quruyub daşa döndü. Bu nədir? Bunun mənası nədir; nə üçün gəliblər? Necə gəliblər? Nə ad ilə gəliblər? Məcidin bunlar ilə nə əlaqəsi? Əgər varsa da, nə təriqdə, nə dərəcədə?.. Məcid belə bivə-fadırmı? Öz yoldaşı haqqında belə də etibarsızlıq olarmı?.. Mənim bütün hissiyyatımın şahidi, birinci əməkdaşım, arqadaşım, indi belə xainlik edərmi? Zeynəbi... – bu fikirlər Nadiri boğurdu. Məcid ilə Zeynəb məsələsinə gəldikdə ürəyi döyünürdü, fikrini tez qovalayır və işin nə dərəcəyə gəlib çatmağına güman etməyirdi. Tez Məcidin haqqında insafsız olduğunu zənn edib, özü-özündən xəcalət çəkirdi. İztirabının artıqlığından bozarıb-qızarırdı. Uzun və qalın qaşları bir-birinə yapışıb aşağı enir və balaca gözlərinin üstünü örtürdü.

“Yox, Məcid belə adam deyil... Kim bilir, bəlkə doğrudan... nə ola bilər?.. Qismət elədir... Mən axmağam, nə üçün darılıram? Mən onu almaq istəmədim, indi sərbəstdir, hər kimə istərsə gedər”.

Nadir özünə təsəlli verdisə də, lakin sakit ola bilməyirdi. Üzgözünü turşudub və başını yuxarı qaldırmayırdı. Qapının ağzında durmuşdu. Məcid bunun bu cür tutulduğunu görüb ayağa qalxdı və uca səslə qarşılıyaraq qucaqlayıb öpdü.

– Görürsənmi, sənə necə əziz qonaqlar gətirmişəm?.. – deyərək Noğul ilə Zeynəbi göstərdi və axsaya-axsaya qayıdıb Zeynəb ilə Noğul xanımın arasında oturdu.

Nadir isə yenə əsil qonağı və bu qonaqların gəlməsi səbəblərini bilmədi. Məcidin gəlməyi onun üçün təbii olduğuna görə o qədər onu düşündürməyirdi. Bir cəhətdən də onun gəlməsinə və əsgəri yoldaşı ilə görüşməyinə şad idi. Onu düşündürən yalnız Zeynəb ilə Noğulun gəlmələri idi.

XVI

Məcidin şəhərə gəldiyi birinci dəfə idi. Kəndin havası hələ başından çıxmamışda, çöldə həmişə ucadan danışdığı kimi burada da danışanda qışqırırdı və səbindən pəncərənin şüşələri tərpənirdi. Nadiri çəkib yanına dartdı və belə uca səslə onu başa saldı ki, Səməddən sonra Məstan bəyin də işi çox pis oldu. Var-yoxu əldən getdi. Özünə hər tərəfdən təzyiq etdilər və axırda da evini alıb, klub qayırdılar. Yatmağa yer tapmadı. Ancaq kənd şurasının icazəsilə həyətdən tövləyə köçdü.

– Yadındadırmı, biz də bir vaxt orada yatırıdığımız, – deyərək Məcid keçmişdə Nadirlə bir yerdə haman tövlədə yaşadıklarını xatırladı və sonra yenə söylədi:

Fələkin bir belə dövrü olacaqmış, nə bilim?
Sarılab baği-gülüstan solacaqmış, nə bilim?

Məstan bəy tövləyə girəndə də, çıxanda da bunu deyib başını silkələyərdi.

Noğul xanımın məramı bu idi, sözləri eşitdikdə Nadirin onlara rəhmi gəlsin. Məcid danışdıqca gözlərini onun ayağına zilləyib, hər

cümlənin sonunda başını Nadirə tərəf yelləyirdi və bununla sözlərinin doğru olduğunu təsdiq edib, bu qədər əziyyət çəkdiyinə və həm də öz ahu-zarilə Nadirin könlünü yandırmaq istəyirdi.

– Çox müsibət çəkdik, çox... xalan sənə qurban olsun! – deyərək söhbətin ən yanıqlı yerində Məcidin sözünü kəsib əlavə edirdi.

Zeynəb də Nadirin kəm etinalığını gördükdə, sakit oturub gözlərini qırpmayaraq otağın bucağında asılmış tüfəngin çaxmağına baxırdı. Nadir isə başını aşağı dikib diqqətlə dinləyirdi və böyük səbirsizliklə bu söhbətin sonunu, ona lazım olan, onu hər şeydən artıq maraqlandıran cəhətini gözləyirdi.

Məcid Məstan bəyin rütubətdən xəstələnib, yorğan-döşəyə yığıldığını söylədi. Zeynəbin xəstəxanada paltar yumaqla məşğul olduğunu bildirdi və axırda da yerli hökumətin əmrilə Məstan bəyin kənddən çıxarılıb, başqa qəzaya göndərildiyini xəbər verdi. Bununla söhbət bitdi. Məcid susdu. Noğul xanımın dizinə döyüb, başını yellətməyi kəsildi, yenə də əsil mətləb, məsələnin məğzi, Nadirin ruhuna əzab verən cəhəti aydınlaşmayıb məchul qaldı.

Məcidin bu ailəni öz himayəsi altına alıb, özü ilə bərabər Bakıya gətirməyinin səbəbi Nadirin fikrini işğal edirdi.

Nadir maşın üstə su qaynatdı, çay dəmlədi və stəkan çatmadığı üçün qonşuya getdi. O, qapıya çıxdıqda Noğul onun soyuqluğundan şikayət edib, bura gəlmələrinə pəşman olduğunu izah etdi, Məcid isə:

– Yox, ay arvad, onun xasiyyəti belədir. Əslindən belədir. Görməyirsənmi, necə yaşayır? Necə gün keçirdir. Mən də deyirdim ki, bizim Nadir Bakıda kamissar olub, yaxşı ev-əşiyi, qapısında qulluqçusu... Amma bu bizim üçün çay qaynadır. Evində iki dənə istəkan da yoxdur ki, qonaq gələndə qabağına qoysun.

Nadir daxil oldu, qeybət kəsildi, hamısı xamuş oturub çay içməyə məşğul oldu. Bu dəmdə Məryəm gəldi, əsgə gön əlbəbəsi əynində idi. Zeynəb və Məryəm əyri-əyri bir-birinə baxdılar və başdan ayağacan bir-birini ölçdülər.

Elə yer olur ki, adam saatlarla danışır, yenə heç kəsi başa düşməyir, amma elə yer olur ki, bir kəlmə danışmamış hamı bir-birini anlayır, hamı bir-birinin qaş-gözündən, oturuşundan və duruşundan ürəyində nə olduğunu bilir. İndi belə oldu. Zeynəb və Məryəm səssiz-səmirsiz hər ikisi bir-birini anladı. Nadir də yenə əvvəlki

kimi başını yuxarı qaldırmayıb qaşqabaqlı oturmuşdu. Bundan irəli Zeynəbi gördükdə Məryəmi, Məryəmi gördükdə Zeynəbi gözünün önünə gətirər və hər ikisini müqayisə edərdi. Amma indi ikisi də burada hazır durduqları halda heç birisi onun diqqətini cəlb etmədi, daha doğrusu, heç birisinə nəzər yetirmək istəmədi. Məclisi soyuq görən Məryəm qayıdıb getdi. Yatmaq vaxtı gəldi. Noğul ilə Zeynəbi otaqda qoyub Nadir Məcid ilə balkona çıxdı.

Gecə aydınlıq idi. Tabaq kimi girdələnmiş on dörd gecəlik ayın ziyası dənizin üzərinə düşərək Xəzərin göy üzünü qırmızı misə döndərüb quyruq kimi sahilə doğru uzun bir xətt kimi uzatmışdı. Asta əsən gilavar ruzigarın sərin dalğalarını sahiləki evlərin içərisinə gətirirdi.

Hamı yatdı, amma Nadirin gözünə yuxu gəlmədi. Nazik yorğanın altında gah bu böyrü, gah o böyrü üstə çevrilib çapalayır. Onu narahat edən məsələni Məciddən soruşmaq istəyirdisə də, cürət etməyirdi. – Qısqanıram, zənn edər; mənim üçün eyib olar, – deyə arxası üstə yığılıb, müttəsil aya baxırdı. Sanki ayla danışır, bütün bu sirlərin iç üzünü ondan bilmək istəyirdi.

– Bu onun ağzı, bu onun burnu, bu yanaqları, bu mənim dişlərimin yeri, bu ... haman məsum gözlər, haman baxışlar... kəlağayı başından sürüşdü... zülfü üzərinə töküldü... Gözləri gizləndi... yenə zülfü çəkildi... yenə haman gözlər açıldı... nə üçün dinməyirsən? Söylə! Cavab ver! – Ay isə heç bir şeydən xəbəri olmayan adam kimi sakit və sarsılmaz çöhrəsilə buna baxaraq, yanaqlarını qızardıb, həmişəki yolu ilə üzürdü, seyrək-seyrək səpələnmiş buludlara təsadüf etdikdə onların altına cumub o tərəfindən çıxırdı.

Məcidin xor-xoru Nadiri fikir və xəyalatdan ayıldı. Onun uşaq kimi şirin yuxuya qərq olduğunu görüb, özünün qocalığını və sinirlərinin yorğunluğunu düşündü. Qalxıb yerinin içində oturdu. Qollarını uzadıb yavaş-yavaş bükdü. Dirsəkdən yuxarı köpmüş muskul-ları gördükdə əvvəl sağı və sonra solu əlləşdirib sıxdı və polad kimi bərkliyindən xoşhal oldu.

– Hələ qüvvəm çoxdur, fayda verə bilər, – deyə yenə yerində uzandı və aya tamaşa etməyə başladı.

Xəyalata qərq olmuş Nadir Məcidin yanında yatdığını unudub, etdiyi fikirləri öz-özünə ucadan söyləyirdi. Məcid oyandı və onun yatmadığını görüb səbəbini sordu. Bununla söhbət başlandı. Məcidin

də yuxusu qaçdı. Nadir üstüörtülü suallarla onun ağzını arayıb sir-rini bilmək istəyirdi.

Məcic isə kənddən, kənd şurasından, kənd təsərrüfatından, kənd-lilərin siniflərə bölünməsindən, yoxsulların ortaqların bir yerdə təsərrüfat qurmalarından danışmış, axır söz üstə gəlmişdi.

– Mən də ki, evləndim.

Nadir bir söz deyərək bilmədi. Nəfəsi kəsildi, dili ağzında qurudu və ürəyi döyünməyə başladı.

Məcic sözündə davam etdi:

– Məstan bəy “fələkin bir belə dövrü olacaqmış nə bilim” – deyərək deyərək getdi, ailəsi qaldı, heç kəs kömək etmədi. Pis arvad deyil, yaxşıdır, işləyəndir. Mənə də nə lazımdır? İşləyənlər olsun.

Məcic danışdıqca Nadir ürəyində onu gah bivəfalıqda ittiham edib söyürdü, gah da özünü töhmətləndirib, Məcicdən hərəkətini haqlı görürək, onun evləndiyini ağıllı iş hesab edirdi.

Məcic yenə sözündə davam etdi:

– Dedim nə var axı gələnlər, işimi, gücümü görür, mənə kömək olar.

Nadirdə daha səbir qalmadı:

– Görünür ki, onu çox sevirsən? – deyərək həyəcanlı sordu.

– Sevirəm a, Nadir qardaş, sevirəm də, istəyirəm də, lap hey!..

Uşaqlıqdan gözümdə o idi.

Nadir barmağını dişlədi. Keçmişdə Zeynəbi güddüyünü o zaman Məcic bilmişdi və kimdən eşitdiyini deməmişdi. Zeynəbin özü Məcicə xəbər verdiyini Nadir indi güman etdi və hər ikisi tərəfindən belə insafsız bir tərzdə aldandığına acındı.

– Yəqin o da səni çox sevirmiş, – deyərək sordu və bununla öz yeni gümanının təsdiq olunmasını istədi.

– Kim bilir? Məstan bəy dərimə saman tərəkəndi. Ancaq bir az meyl vardı. O zaman sənin taya dibində gizlənilib, güdməyini də mənə o xəbər vermişdi.

Nadir nə əzablar çəkdiyindən və yorğanın altında uzanıb dəqi-qədə dəfələrlə bu böyrü və o böyrü üstə çevrilməsindən Məcicdən xəbəri yox idi. Onun iztirabını görməyib rahatca öz söhbətinə davam edirdi.

– Mənə də bir dənə işbilən arvad lazım idi. Odur ki, aldım gətirdim evə. Daha molla-zolla da çağırmadım. Kənd şurasında kəbin kəsdim, sonra da gəldim bura gəzməyə. İkisini də gətirmişəm, anası mənim, balası sənin.

– Sən nə danışırsan, a kişi, sarsaq lamamısan ki?! – deyər Nadir sordu və qalxıb yerinin içində oturdu.

– Necə nə deyirsən? – Deyirəm ki, anası mənim, balası sənin. O vaxt Səmədin əlilə olsa idi, bütün xalqın gözündə hörmətdən düşərdin, lap biabır olardın. Səni pərdə qayırib bütün kəndi soyaçaqdılar. Amma indi nə Məstan bəy var, nə də Səməd. Özü də bir ildir özü öz başını saxlayır, xəstəxanada paltar yuyur. İndi onun da əli qabarlıdır.

Nadir sakit durub, diqqətlə dinləyirdi. Qabaqkı iztirab getdi, həyəcanı soyudu, alnında xırda-xırda tər damlları göründü. Artıq Məcidin sözləri onun üçün əzabverici olmayıb, ninnini söyləyən mehriban bir ananın nəğməsinə bənzəyirdi. Nadir bu sözlərdən xumarlanıb yenidən uzandı və gözünü yarıyumulu, yarıaçıq saxlayıb, kirpiklərinin arasından lap göyün ortasında varmış aya tərəf baxmağa başladı. Bu saat Nadirin xahişi yalnız dinləmək, Zeynəb haqqında söyədiklərini öyrənmək idi.

– Bilirsənmi, Nadir qardaş! O qız sənə bənd olub və özü də yaman bənd olubdur. Əvvəllər bəlkə heç sevməyirdi, ancaq atası ilə Səmədin fırladığına tabe olurdu. Amma indi elə deyil, həqiqətdə sevir. Bir dəfə əlində jurnal görüb təəccübləndim. Oxu, yazı bilmədiyi halda jurnalı nə üçün aldığı sordum. Bir söz demədi, qızardı, qaçdı. Axşamı sənin əksini ocağın başında divarda yapışdırılmış gördüm, Zeynəb haman jurnaldan kəsmişdi.

Nadir arxasından Məcidə tərəf çevrilərək qolunu büküb başının altına qoydu və yenə də dinləməyə başladı.

– İndi gətirmişəm, söz sənindir, – deyər Məcid susdu və Nadirdən son qəti cavab gözlədi.

Nadir bir az sakit qaldı, cavab vermədi. Sonra yerindən qalxıb, döşəyin üstə oturdu, bir az dayanıb kənddə son dəfə Zeynəbi gördüyünü təsəvvürünə gətirdi. – “Nə görmüsən bu çolaq Məcidin evində, acın, lütün yanında?” Onun sözlərini fikrində təkrar etdi və yumruğunu öz dizinə vurub şiddətlə:

– Yox!.. Bu düzələn iş deyil, – deyər başını aşağı salıb dodağını çeynədi.

Nadir yox cavabını zahirən Məcidə verdisə də, bu cavab batində özünə idi. Məciddən başqa bu işə təhrik edən bir səs də içəridə var idi. Haman səsi boğmaq və öldürmək üçün Nadir yumruğunu qaldırıb bütün gücü ilə dizinə vurdu. Dodaqlarını çeynəməyə başladı.

– Məcid, sən mənim sağalmış yaralarımı açdın. Mənim ona məhəbbətim çoxdur. Onsuz xoş günüm olmayacaq. Lakin onunla da yaxşı gün keçirə bilməyəcəyəm. Aramızda dərin uçurumlar, sarsılmaz qayalar var... O bəy qızı, mən bir işçi baba.

– Nadir!.. Axı nə olub, nə qayabazlıqdır, nə uçurumbazlıqdır? O da bizim kimi zəhmətkeşdir...

– Yox, bir il paltar yumaqla bizim kimi əməkçi ola bilməz. Bir və ya iki il ilə əsrlərdən bəri zəhərlənmiş beyni sağaltmaq olmaz.

Nadirin gözləri qızarmışdı. Bütün bədənini lərzə tutmuşdu.

– Bəs onda gərək mən də boşayam, – deyə Məcid cavab verdi və səsində fikrinin həqiqətdə səmimi və qəti olduğu anlaşıldı.

Bunu eşitcək Nadir onu saxladı:

– Yox, yanlış fikirdəsən, sənə boşamaq lazım deyil, – deyə təklif etdi.

Lakin onun sözləri Məcidə təsir etmədi.

– Özün qızını almayırsan, amma mənə deyirsən ki, anasını boşama. Yox! Mən saxlayan deyiləm. Boşayacağam... Zavallı, qarın-da uşağı da var, – deyə Məcid bir ləhzə fikrə getdi.

Uşaq olmağı, həqiqətdə, ancaq indi yadına düşdü. Evlənməsindən, arvadın uşağa qalmasından, yenidən arvadı boşamaq məcburiyyətində olmasından və ümumiyyətlə, bu işlərin hamısından kor-peşman olub yerin içində məyus oturdu.

Hər ikisi bir az sakit qaldılar. Nadir yenidən ona müraciət etdi:

– Sən ayrı, mən ayrı, mənim məsuliyyətim ağır, özümdən başqa 300 yoldaşın rəhbərliyi və məsuliyyəti mənim boynumdadır, sən saxla, ancaq gözlə ki, lələ şələni minsin, şələ lələni minməsin.

Bu sözlər Məcidin ürəyinə yağ kimi yayılırdı və onu çətin bir müəmmmanın həllindən azad edirdi. Nadir yenə təkrar etdi:

– Sən boşama, saxla, səadətlə yaşa, amma mən... Mənimki belə gəlib, belə də gedəcək.

Sübh açıldı, gün çatladı, Nadir paltarını geyib mədənə getdi.

Yenə haman mədən, haman işçilər, haman yoldaşlar, əski ocağı, əski ailəsi. Yenə bu ailəyə qoşuldu, onunla bitişdi və onun ayrılmaz bir hissəsi olaraq qarınca yuvası kimi qaynayan mədənlərin arasında itib batdı.

ƏVƏZ SADIQ

(1898-1956)

Əvəz Sadiq İrəvan quberniyasının Ordubad şəhərində xırda alverçi ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə, sonra Ordubad yüksək ibtidai məktəbində almış, 1927-31-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda oxumuşdur.

Əmək fəaliyyətinə 1920-ci ildə başlamış, Ordubadda yeni təşkil olunmuş birinci dərəcəli məktəbdə müəllim (1920-1921), hərbi məktəbdə müəllim (1921-23), maarif işçiləri ittifaqının rayon komitəsinin sədri (1924-1925), “Şərq qapısı” qəzetinin redaktoru (1926-1927), “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının redaksiyasında məsul katib (1927-1933; 1938-1941; 1946-1951), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında bədii ədəbiyyatın tərcüməçisi və redaktoru (1934-1938), “Kirpi” jurnalının redaktoru (1952-1956) işləmişdir. Ədib 1956-cı il avqustun 27-də Bakıda ürək xəstəliyindən vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Ədəbi fəaliyyətə XX əsrin 20-ci illərində başlayan Əvəz Sadiqın hekayə və oçerkləri mətbuat səhifələrində 1930-cu illərdə görünmüş, “Xatirələr” adlı ilk kitabı 1933-cü ildə çıxmışdır.

KƏNDƏ DÖNÜŞ

Qatar son nəfəsini alaraq dayandı. Yolçular bir-birlərini itələyə-itələyə vaqonlardan düşməyə başladılar. Dal vaqonların birindən zahiri görünüşü ilə başqa yolçulardan ayrılan bir gənc düşdü. Bu, Ələvsət idi. Onun uca boyu, enli kürəkləri və iri, girdə sifəti vardı. Başındakı şapka, əynindəki paltó, əlindəki çamadan onun şəhərdən gəldiyini bildirir, stansiyayı dolduran bombapapaq, əyni çuxalı, əl və çiyinlərində xurcun daşıyan kəndlilər içərisində onu daha uzaqdan tanıtdırırdı. Hamballar və faytonçular yüyürərək, “ay yoldaş, ver götürək”, “əyləş aparaq” kimi sözlərlə onu qarşıladılar. Lakin o bunların heç birisinə əhəmiyyət vermədən stansiya qapısına doğru getməyə başladı.

Ələvsət iki ildən bəri buraları görməmişdi. Son dəfə buradan gedərkən stansiya binası təmir edilirdi. İndi binanın təmir edilib qurtardığının və stansiya yeni elektrik işığı çəkildiyinin belə fərqi qində olmadı. Stansiyanın qəsəbəyə tərəf olan qapısından çıxdı və pilləkənləri endi.

Ələvsətin gedəcəyi kənd buranın iyirmi verstliyində idi. Dəmir yol burada qurtardığından bu son stansiyada düşənlər fayton, at və sair vasitələrlə öz yerlərinə gedib çıxmalı idilər. Ələvsət faytonla getmək istəmədi: onun faytonçulardan zəhləsi gedirdi. Həmişə: “Xalqın qanını sorurlar, on kilometr yola yüz kilometr dəmir yol pulundan baha alırlar” – deyirdi. Ələvsət öz kəndlərində kooperativ sədri ikən faytonçularla mübarizə etmək məqsədilə kooperativin pulu ilə bir avtomobil alaraq işə salmışdı. Ancaq yollar avtomobil üçün əlverişli olmadığından və deyildiyinə görə, faytonçular yolu qəsdən xarab etdiklərindən avtomobil işləyə bilməmiş və kooperativ bundan xeyli zərər görmüşdü. Buna görə Ələvsət yaxşı şose yolları çəkilməyincə avtomobil işlətməyin yersiz olduğunu düşündüyü kimi, kooperativə zərər və ya mənfəət gətirəcəyi ölçülüb-biçilməmiş işlərdən bir daha yapışmayacağına söz vermişdi. Ancaq o, indi faytonçularla üz-üzə gəlmişdi. Ya iyirmi kilometr piyada getməli və ya da gecəni burada keçirərək səhər faytonçuların nazına qatlaşmalı idi.

Ələvsət bir az getdikdən sonra yol ayrıcı ilə qarşılaşdı. Dayandı. Düşünməyə başladı. Yolların birisi qəsəbəyə, o birisi kəndlərinə gedirdi. Yol uzununu iki-bir, üç-bir gələn yolçular dayanmadan qəsəbənin yaxında görünən işıqlarına tərəf tələsirdilər. Bunlar, adət üzrə gecəni burada qalaraq, səhər işıqlanandan sonra öz kəndlərinə gedəcəklərdi. Bir gecəni itirmək Ələvsətin heç də xoşuna gəlməyirdi. O, vaqonda öz yerlilərindən sabah kənddə kooperativ seçkilərinin olacağını eşitmişdi. Bu seçkilərdə iştirak etmək Ələvsəti çox maraqlandırır. Bəlkə iclas səhər tezdən çağırılmışdır! Gecəni burada yatarsa, seçkilərə gedib çatmaya bilərdi. Kəndə gecə tək getmək isə bir az münasib deyildi. Ələvsət bu yerlərdə böyüyüb bu yerləri beş barmağı kimi tanısa da, yenə bir qədər ehtiyat edirdi. Xüsusilə son zamanlarda kənddən aldığı kağızlardan qolçomaqların rahat durmadıqlarını bilirdi. Bir az tərəddüd etdi. Nəhayət, belindəki tapançasını irəliyə çəkərək, yeni bir qüvvə almış kimi, “gecə gedilən yol tapılmış olar” deyib yola düşdü.

İndi o geniş bir çöldə, alçaqboylu yulğun kolları arasında uzanan araba yolunu qabağına qatararaq irəliləyirdi. Vaqonun boğucu havasından sonra çölün təmiz və saf havası Ələvsətin çox xoşuna gəldi. Qarşından əsən külək onun üzünü oxşadıqca sanki ruhu təzələnirdi. Yolun sağ tərəfində bir az uzaqda dalğalanaraq axan Araz, ayın saf işığı altında bürünc bir kəmər kimi parlayırdı. Arazın üzərində böyük dəmir körpü ucalırdı. Gündüz bu körpünü görməyənlər bəlkə də uzaqdan qaralan uca dəmir yığınının körpü olduğunu birdən-birə qərarlaşdırıb bilməzdilər. Lakin Ələvsət uşaqlığından bu yerlərdə böyüdüyündən hər tərəfi qarış-qarış tanıyırdı. O, muzdurluq edərkən illər uzununu bu yerlərdən araba ilə kol daşımağa gəlmiş, sonralar isə aylarla sərhədə qarovula çıxmış və buradan dəfələrlə keçərək şəhərə getmişdi.

Lakin nədənsə Araz və körpü bu dəfə onu çox düşündürdü. O indi nə körpüyə və nə Araza iki il bundan qabaq baxdığı adı nəzərlə baxmırdı. Bakıda məktəbdə müəllimlərdən, zavodlarda işçilərdən aldığı dərslər onun sinfi şüurunu artırmış və gözlərini açmışdı. İndi Araz, onun gözündə artıq xırda suların birləşməsindən toplaşaraq axan Araz deyil, bir-birinə zidd iki həyat quruluşu arasında sərhəd təşkil edən Arazdı.

Ələvsət 20-ci il vuruşmalarında İrana qaçarkən İran kəndlilərini yaxından tanımış, acından ölsələr belə xan gəlib tarladakı məhsula baxana qədər onların öz əllərinin əməyi ilə yetirdikləri məhsula əl vura bilmədiklərini və hər zaman xan fərraşlarının şallağı altında tapdalandıqlarını görmüşdü.

Bir az sonra yol öz istiqamətini dəyişdiyindən, Ələvsətin qarşısında yeni bir mənzərə açılmışdı. Körpü artıq gözdən itmiş, onun yerinə birisi o tay və birisi bu tayda qarşı-qarşıya iki kənd görünürdü. Sovetlər kəndi yeni tikilmiş elektrik stansiyasının verdiyi işıqlarla uzaqdan ulduzlu bir göyü xatırladığı halda, İran kəndindən hisli lampalardan çıxan işıqlar bəzən görünür, bəzən isə qaranlığa cumaraq saralır və solurdu. Bu sönük işıqlar, sanki onun göz bəbəyini deşərək, beyninə batır və onda bütün Şərqə qarşı bir həsrət, məhəbbət və Şərqi soyanlara qarşı dərin bir nifrət oyandırır. Şərq ölkələrində qurulacaq sosialist respublikaları bir-bir gözünün qarşısında canlanır və qəlbindəki həsrət qüvvətli bir ümidə çevrilirdi. O indi özünü Şərq inqilabının qabaqda gedən bir mübarizi hesab edərək irəliləyir və get-gedə addımlarını genişləndirirdi.

Səhərə yaxın Ələvsət kəndlərinin yolu üzərində olan bulağın yanına çatdı. Ay dağın dalında gizlənmiş, ətrafı qaranlıq bürümüşdü. Bulaq xəfif bir çağılıtlı ilə daşlar arasında axaraq gecənin sükutunu pozmaqda idi. Ələvsət ayaqlarını yeni çıxmış olan yumşaq otların üzərinə basaraq bulağın kənarına yaxınlaşdı. Çamadanını yerə qoydu, kepkasını götürdü və həmişə çıxdığı daşın üzərinə çıxaraq bulağın sərin suyu ilə əllərini və üzünü təmizləməyə yudu, iki ildən bəri suyundan içmədiyi bu bulaqdan doyunca içdi və geri çəkilərək, bir az yorğunluğunu almaq məqsədilə otların üzərinə uzandı.

Bu bulaq, kəndlərinin ən qiymətli sərvətlərindən biri idi. Ələvsət Bakıdakı gəzməli yerləri görəndən sonra indi bu bulağa artıq qiymət verərək “bura da bizim bulvarımızdır” – dedi. Doğrudan da kəndin cavanları həmişə gəzmək istədikdə bu bulağın başına gəlir və burada kabab bişirib kef çəkirdilər. Ələvsət də buraya yoldaşları ilə çox gəlmişdi. Ancaq nədənsə son dəfə Bakıya, kooperativ texnikumunda oxumağa gedərkən bu bulağın başında keçirdiyi dəqiqələri daha çox xatırlayır və bu bulağın yanından başlayan sevgini xəyalında canlandırırdı. O zaman onunla bərabər oxumağa gedən Sara ilə burada faytondan düşmüş, bu otlar üzərində oturaraq şirin-şirin söhbət etmişdilər. Birinci dostluqları da buradan başlamışdı. Ələvsət Bakıdan söhbət edərkən Sara gülərək demişdi:

– İkimizin bərabər getməmiş çox yaxşı oldu. Bakıda darıxmarıq.

Saranın bu sözü Ələvsətə artıq cəsarət verdiyindən yolda ürəyini Saraya açıb demiş, onu çoxdan çevdiyini bildirmişdi. Məktəb həyatı bu iki gənci bir-birinə artıq bağlamışdı. Onlar bir yerdə oxuyur, bur yerdə dərs hazırlayır, bir yerdə də gəzirdilər. Sonuncu iki il Ələvsətin 25 illik ömrü içərisində çox qiymətli yer tuturdu. İki il içərisində, o bir tərəfdən çox bilik və təcrübə əldə etmiş, o biri tərəfdən isə çox şad və nəşəli ömür keçirmişdi.

Ələvsət Sara ilə məktəbi bitirəndən sonra bərabər kəndə dönməyə və orada evlənməyə qərar vermişdilər. Lakin kənddə işçiyə olan ehtiyac, Ələvsəti müvəqqəti olaraq məktəbdən bir illiyə ayırmışdı. Bir gün Sara ilə bərabər dərs hazırlarkən məktəbin özək katibi Ələvsəti yanına çağıraraq demişdi:

– Partiya komitəsindən aldığımız əmrə görə qüvvətli tələbələrəndən on nəfəri məktəbi bitirməmiş kəndə getməlidir. Özək müzaki-

rədən sonra sənin də getməyinə qərar çıxarmışdır. Bir ildən sonra yenə gəlib oxuyarsan.

Sara bunu eşidərkən mənalı nəzərlərlə bir katibi və bir Ələvsəti süzmüşdü. O, sinfi mübarizənin kəskinləşdiyi bu günlərdə kənddə işçi lazım olduğunu bilsə də, nəzərləri ilə sanki Ələvsətdən soruşmaq istəyirdi:

– Bəs mən, bəs bizim qərarımız?

Ələvsət Saraya bir söz demədən özək katibinə:

– Kənddə işləmək lazımdır. Mən getməyə hazırım, – demiş və bir gün hazırlıqdan sonra yola düşmüşdü. Bakı stansiyasından ayrılması gözünün qabağında idi. Bütün məktəb kəndə gedənləri ötürmək üçün stansiyaya yığılmışdı. Sara onun qoltuğuna girərək: “Tez-tez kağız yazarsan ha!” deyirdi və yay tətildə kəndə gəlməyə söz verirdi. Vaqonun hərəkət etməsinə bir az qalmışdı ki, özək katibi üzünü gedənlərə tutub əsl tapşırığı bir daha xatırlatmağa tələsirdi:

– Kənd sinfi çarpışma qazanında qaynadığı bir zamanda, barışdırıcılıq və tərəddüdə qətiyyətlə yol vermək olmaz. Kollektivləşmə yolunda bolşevikcəsinə çalışın, işləriniz barəsində bizə yazınz...

Vaqon hərəkət edərkən o, gözünü Saraya dikmişdi. Saranın yellədiyi yaylığını seyr edir və əli ilə stansiyadan qatara tərəf uzanmış bir çox əllərə cavab verirdi.

Ələvsət təzə bir qüvvətlə ayağa qalxdı. Bayaقدan bəri gəldiyi şose yolunu tərk edərək, bağların arası ilə gedən kəsmə yola döndü. Ağaclar hər iki tərəfdən budaqlarını birləşdirib, yolu yaşıl bir çadır altına almışdı. Divarların diblərində cərgə ilə əkilmiş söyüd ağaclarının altında çağlayan suların səsi, səhərin yaxınlaşmasından sevinərək oxumağa başlayan quşların nəğməsinə qarışaraq gözəl bir musiqi ahəngi yaradırdı. Yeni açılmış çiçəklər öz ətirləri ilə hər tərəfi doldurmaqda idi. Ələvsət uşaqlıqdan bəri təbiəti çox sevsə də, indi bu gözəllik onu o qədər cəlb edə bilmirdi. Onun başı kənddə görəcəyi işlərlə məşğul idi. Qabaقدan gələn bir səs Ələvsəti başını dolduran fikir dəryasından ayırdı. O, bir-birilə xıssın-xıssın danışaraq, oğru addımları ilə yolun o birisi tərəfindən gələn üç nəfərlə qarşılaşmışdı. Bunlar gecənin qaranlığında kölgəyə bənzəyir, bir ağır şeyi ortalarına alaraq haraya isə sürükləyirdilər. Ələvsət “qandırabatçılardır, yəqin İrandan keçirdikləri malları gizləmək istəyirlər” – deyərək, tapançasını əlinə alaraq bunları təqibə başladı.

Bu üç nəfər divarı aşaraq bağa keçib, bağdakı böyük çinar ağacının dibində oturdu. Ələvsət də onlardan bir az aralı olan ağacın dalında gizləndi. Onlar yüklərini yerə qoyaraq bir işlə məşğul olmağa başladılar. Bir azdan sonra o tərəfdən sızıltı və iniltiyə oxşar bir səs eşidildi. Ələvsət tapançasını əlində sıxaraq nə edəcəyini bilmirdi. Bunların bir cinayətlə məşğul olduqlarına qərar verdiyindən, əvvəl üzərlərinə atılaraq kim olduqlarını və nə iş gördüklərini öyrənmək istədisə də, sonra silahlı olduqlarını görəncə, müdafiə vəziyyətində qalaraq işin axırını gözləməyi daha müvafiq bildi.

Adamlar, yüklərini ağacın oyuğunda gizlədərək üzərini basdırdıqdan sonra Ələvsətin gizləndiyi ağacın yanından gəlib ötdülər. Ələvsət onların danışığını aşkar eşidir və açılmaqda olan səhərin boz işığında adamların üzələrini də bir az seçə bilirdi.

– Dalısından əngəl çıxmasa, işini yaxşı bitirdik, – deyə qabaqda gedən uzunboylu, keçə papaqlı adam danışmağa başladı.

Alçaqboylu, qalın pencək geymiş o birisi isə birincinin sözüne qüvvət verərək dedi:

– Qəbirdən ölü xortlar, o çuvaldan çıxma bilməz. Sabah gecə gəlib basdırırıq.

Üçüncüsü dedi:

– Gedin xatircəm yatın, heç şeytan da gəlsə onu tapa bilməz, – dedi.

Adamlar uzaqlaşmağa başladılar. Ələvsət bu üç adamı səslərindən tanıdı, bunlar kəndin məşhur qolçomaqlarından Kərbəlayı Rzaqulu, Xuduşbəy və dükançı Məşədi Qulamrza idi.

Ələvsət, canilər uzaqlaşdıqdan sonra gizləndiyi yerdən çıxıb, oyuğu araşdırmağa başladı. Onun ürəyi döyünür, əlləri də əsirdi. Oyuğun içərisinə tökülmüş bir çox quru ağac budaqlarını qaldırmaqda əli yumşaq çuvala toxundu; içində adam vardı.

Ələvsət diksinərək geri çəkildi. Sonra yavaşca irəliləyərək diqqətlə bu adamın üzünə baxmağa başladı. Lakin adamın üzünü qanlı olduğundan tanımaq çətin idi. Yayılgı ilə cəsədin üzündəki qanı silmək istərkən adamın vücudundakı hərəkəti hiss etdi, “bəlkə bunu diriltmək mümkündür” – deyə düşündü və tez yaxındakı arxın yanına qaçaraq, oradan bir az su gətirib yaralının üzünə səpdi.

Hava artıq tamamilə işıqlandığından Ələvsət qarşısındakını tanıdı; yaralı onun yaxın dostu, kooperativ sədri Həsən idi. Ələvsət, kənddə işləmək üçün Həsənin yardımına çox ümid bağlayırdı.

O, məktəbdə ikən Həsənlə yazışır və kəndin vəziyyətini onun məktublarından öyrənirdi.

– Həsən... Həsən... Cavab ver...

Həsəndən heç bir cavab olmadı. Ələvsət yorulmağına baxmayaraq dəsmal və çuval parçaları ilə Həsənin yaralarını bağlayır və başını sığallayırdı.

– Həsən... oyan...

Bir azdan sonra Həsən xəfifcə nəfəs alaraq başını yavaşca tərpətdi. Gözünü açaraq tutqun nəzərlərlə ətrafını süzməyə başladı.

– Həsən, mən sənin dostun Ələvsətam, məni tanıyırsanmı?

Həsənin ayılması Ələvsəti sevindirdi: Həsənə tez tibbi yardım edilsə sağala bilərdi. Ələvsət vaxtı keçirmədən yolun yarım kilometrliyində olan sərhəd mühafizə əsgərləri postuna yüyürərək tez post həkimi və iki qızıl əsgərlə Həsənin yanına qayıtdı. Həsən tamamilə ayıldığından yaralarının ağrısını hiss edərək sızlayır və su istəyirdi. Həkim yaralara lazım gələn davaları sürərək, əsgərlərə Həsəni posta gətirmələrini əmr etdi. Əsgərlər Həsəni xərəyə qoyub götürdülər. Bir azdan sonra Həsən qızıl əsgərlər içərisində rahat yatırdı.

* * *

Həkim işini bitirərək bayıra çıxdı. Onun deməsinə görə, Həsənin yaraları o qədər də dərin deyildi. Qatillər bir neçə yerdən Həsənin üzünü və böyrünü yaralamışdılar.

Ələvsət səhərdən bəri çarpayının yanına qoyulmuş kürsüdə oturaraq Həsənin oyanmasını gözləyirdi. Onu rahatsız etməkdən qorxduğu üçün hərəkətlərinə artıq diqqət edir və azacıq bir səs çıxarmamağa çalışırdı. Həsənin hələ də yatdığına görə yavaşca qalxaraq pəncərənin qabağına keçib, çölü seyr etməyə başladı.

Günəş dağın dalından çıxaraq yüksəklərə qalxmış, öz ilıq şüalarını bütün çöl üzünə yaymışdı. Kənd naxırçısı kəndin inəklərini bağlar arası ilə axıb gələn çayın iki tərəfinə yayaraq otarmaqda idi. Uzaqda dağın döşündə qoyun sürüsü otlaya-otlaya dağa dırmanırdı. Kəndlilər əkinə çıxdıqca zəmilər yavaş-yavaş canlanır, hərəkətə gəlir və səs-küylə dolurdu. Bir azdan sonra kəndin yuxarı tərəfində bir neçə traktor kolxoz tarlalarını sürməyə başladı. Həsən, Ələvsətə yazdığı məktubunda kəndlərdə kolxoz təşkil etmək və traktor

gətirmək yolunda apardıqları mübarizədən uzun-uzadı bəhs etdiyindən, Ələvsətdə bunları görmək üçün böyük bir həvəs oymuşdu. O indi birinci dəfə, belə bükülmüş xışdan başqa bir alət görməyən zəmilərdə traktorun işləməsinə artıq sevinclə tamaşa edir və şadlanırdı.

Həsənin dərinədən nəfəs alması Ələvsəti çarpayının yanına qayıtdı. Həsən lazımı qədər dincəlmiş olmalı idi ki, gözlərini açaraq baxmağa başladı. Qansızlıqdan saralmış üzündəki gözlər, başına gələn fəlakətlərin səbəbini axtarırmış kimi, ətrafa şübhəli-şübhəli baxmaqda idi. Zəif bir hərəkətlə başını sola çevirərkən Ələvsəti tanıyaraq, zarıltılı bir səslə:

– Ələvsət, sənsənmi? – deyərək soruşdu.

Həsənin tamamilə özünə gəlməsi Ələvsətin üzündə səhərdən bəri toplaşan kədərləri dağıtdı.

* * *

Ələvsət bir azdan sonra bütün əhvalatı düşünmüşdü. Həsən kəndin aktiv bir işçisi olduğundan kənd qolçomaqları onu çoxdan məhv etməyə çalışmışlar. Onlar bir neçə dəfə Həsəni girmək istəmişlərsə də fürsət tapmamışlar, nəhayət, dünən gecə səhərə yaxın Həsənin qapısını döyərək “Kooperativ yanır” – deyərək Həsəni həyəcanlı surətdə küçəyə çıxmağa məcbur etmişdilər. Həsən qapıya çıxar-çıxmaz Ələvsətin gördüyü həmin üç nəfər ağzını tıxamış və başına çuval keçirib gizlətmək üçün bağa gətirmişdilər. Canilər əvvəlcə səs çıxartmaqdan və qan izi buraxmaqdan qorxduqlarından Həsəni güllə və xəncərlə vurmaqdan vaz keçərək, boğmaqla öldürmək istəmişlərdi, – ancaq bağda gizlətmək istərkən hələ boğulub ölmədiyini duyduqları üçün bir də çuvalın üzərindən xəncəri basaraq böyründən yaralamış və bir daha gizlətdikləri yerdən çıxma biləcəyinə inanaraq çıxıb getmişdilər.

Bir az danışdıqdan sonra Həsən və Ələvsət ikisi də bir aralıq susdu. Hər ikisi düşünmək lazım olduğunu duyduğu üçün sükut edir və sanki nəzərləri ilə bir-birinə sual verib cavab alırdılar.

Nə etmək lazım idi? Burada buraxılacaq balaca bir səhv böyük zərərlərlə nəticələnə bilərdi. Heç şübhəsiz ki, qolçomaqlar Həsəni şəxsi ədavət üzündən öldürmüşdülər. Həsəni öldürməkdən məqsəd bir çox fırıldaqlar çevirmək, kolxozu dağıtmaq, kooperativi və kənd

sovetini öz əllərinə keçirməkdi. Həsənə hücum edən ancaq qolçomaq dəstəsinin nümayəndələri idi. Əsas məsələ dəstənin hamısını meydana çıxartmaq və onların planlarının üstünü açmaq idi. Həsən sükutu pozaraq:

– Məncə, axşam iclas olana qədər biz heç bir şey etməməliyik, – dedi, – qoy onlar məni ölmüş bilib iclasda özlərini göstərsinlər. Onların hamısını tanımaq bizim üçün xeyirdir. Axşam işə...

Həsən sözünü bitirməmişdi ki, qapı açıqlaraq sərhəd mühafizəsi rəisi Əhməd içəriyə girdi. Əhmədin gəlməsi hər ikisini sevindirdi. Çünki Əhməd bunlara bu barədə yardım edə biləcək ən yaxşı bir yoldaş idi.

İndi Həsənin çarpayısının ətrafında üç nəfərlik bir iclas açılmışdı. Bu iclas bu anda, bunlar üçün vaxtilə yerlərdəki inqilabi komitənin etdiyi iclaslar qədər məsul bir iclasdı. Həqiqət halda kənd indi hökumətsiz qalmışdı. Sovet sədri rayona təlimat üçün çağırıldığından, Həsən müvəqqəti olaraq sovet sədrini də əvəz edirdi.

Yoldaşlar bir az düşüncədən sonra Əhməd üzünü Əlövsətə tutaraq:

– Sən axşam iclasa get və iclası apar, – dedi, – sonrasını iş özü göstərər.

Əhməd bu sözləri deyib ayağa qalxdı və telefonda danışmaq üçün qonşu otağa keçdi.

* * *

Əlövsət kənddəki iclasların məktəbdə çağırıldığını bildiyi üçün axşam saat yeddidə bir baş məktəbə gəldi. O gəldiyi zaman iclas açılmışdı. Otaq kəndlilərlə dolu idi. Kəndlilərin bir qismi skamyaların üzərində, pəncərələrin arasında oturmuş, bir qismi divara dayanmış, bir qismi də aralıqda ayaq üstə durmuşdu. Otaq ancaq sədrin stolunun üzərinə qoyulmuş bir lampa ilə işıqlandırıldığından, Əlövsətin dayandığı yer o qədər də yaxşı görünmürdü. Əlövsət özünü daha qaranlığa çəkərək iclasın gedişinə tamaşa etməyə başladı.

İclası rayondan gəlmiş kooperativ təlimatçısı sədrlik edirdi. Sədr, tez-tez qolundakı saata baxaraq əlindəki zəngi çalır və iclası intizama çağırırdı:

– Yoldaşlar, – deyirdi, – səs-küy etməyin. Biriniz deyən, biriniz eşidin. Bir-bir namizədlərinizi deyən səsə qoyaq. Kim artıq səs alsə heyətə onlar keçəcəkdir.

İclas daha da qarışdı. Hər kəs öz namizədini səsləməyə başladı. Səslərin içərisində Əlövsətin dünən gördüyü Kərbəlayı Rzaqulun səsi lap hündürdən eşidilirdi.

– Elə adam seçiniz ki, alverdən başı çıxsın. Mən Məşədi Gülmirzəni deyirəm.

– Kərbəlayı Həsəni də yaz.

– Seyid Abbası da.

– Muzdurlardan yazmadın, ay yoldaş, Rəhimi.

– Qadınlar yaddan çıxdı. Nisə xalanı.

Kənd yoxsullarından Zülfüqar qalxaraq bağırdı:

– Sovet sədri burada yoxdur, seçki düz deyil.

İclas daha da qarışdı.

Əli adlı bir oğlan qalxdı:

– Mən təklif edirəm Həsəni yazınız.

Kərbəlayı Rzaqulu söz alaraq:

– Yoldaşlar, mən təklif edirəm burada olmayanlar heyətə daxil edilməsin, bəlkə heç Həsən işləmək istəməyir. Biz nə deyib onu heyətə yazacağıq.

– Həsənsiz işimiz keçməz.

– Yaxşı keçər, iclasa gəlməkdən boyun qaçıran adam sənün üçün nə işləyəcək?

Muzdur Əli fikrində israr edərək deyirdi:

– Həsən iclasdan qalmaz. Yəqin mühüm bir iş dalınca hara isə getmişdir.

Pəncərənin içərisində dizlərini qucaqlayaraq oturan Hacı Səməd ayaqlarını pəncərədən aşağı salladaraq ayağa qalxdı və istehzal bir gülüşlə:

– Doğrudan da mühüm iş dalınca gedib. O, iclasa gəlsin, bəs kəndə təzə gələn müəllimə ilə kim mazaqlaşsın? Bir az bundan qabaq bulaq başına gedəndə görüblər.

Muzdurlar komitəsinin sədri Zülfüqar ayağa qalxaraq acıqlı nəzərlərlə hacını süzdükdən sonra:

– Hacı, sən çox çərənlədin. Bizim işçilərimizi ləkələməyə haqqın yoxdur, – dedi; sonra üzünü iclasa tutaraq:

– Yoldaşlar, bu seçki düz deyil, burada nə kənd soveti sədri, nə özək katibi, nə də kooperativ sədri vardır. Mən qəti surətdə ya iclasın yatırılmasını və ya heç olmazsa bu saat Həsənin tapılıb iclasa

gətirilməsini təklif edirəm. Rayondan gələn təlimatçı yoldaş isə tələsirsə çıxıb gedə bilər. Mən açıq deyirəm. O, buraya iş görmək üçün gəlməmiş, buradan protokol aparmaq üçün gəlmişdir. Biz sonra seçkilərimizi özümüz də apara bilərik.

Sədr təxir edilmək haqqındakı sözləri eşitmir kimi iclasın davam etdirilib qurtarmasını təklif edir və deyirdi:

– Yoldaşlar, mən bu həftə içərisində 8 kənddə seçki aparmalıyam. Gərək bu gün bu kəndi qurtaram.

Otaqdakıları sakit etmək mümkün deyildi, ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Otaq papiros və çubuq tüstüsü ilə dolduğundan nəfəs almaq get-gedə çətinləşirdi. İclasla sonra gələn kəndlilər o biri otağa toplanaraq qapını tıxamış, tüstü və qaranlıq içərisində bir şey seçə bilmək üçün qapıdan boylanırdılar.

Ələvsət iclasdakıların hamısını tanıyırdı. O, əlindəki kağıza iclasda özünü fəal göstərən on iki nəfər qolçomağın adını qeyd etmişdi. İclas davam edə bilməyəcəkdi. İclasda iki cəbhə açıqdan-açıq üz-üzə durmuşdu. Sədr iclası sakitləşdirə bilmirdi. Muzdurlar, yoxsullar və bir neçə fəal ortabab sədrə qulaq asmayaraq, iclasın təxir edilməsini daha ciddiyyətlə tələb edirdilər.

Zülfüqar çığırırdı:

– Bu bizim iclasımız deyildir. Qandrabantçı Məşədi Qulamrzanın evində qonaq qalmaqla kooperativ təlimatçılığı bir yerdə tutmaz. Biz sənə kimi sədrə qulaq asmaq istəmirik.

Ələvsət vəziyyətin daha da kəskinləşdiyini gördü. Adamlar qrup-qrup olaraq öz aralarında mübahisə etməyə, hətta söyüşməyə başlamışdılar. Bir neçə dəqiqə içərisində iclas ya dağılmalı və ya başqa birisi tərəfindən sakitləşdirilməli idi. Yoxsa bu deyişmənin axırda dava ilə nəticələncəyi aydın idi. Ələvsət bayaqdan bəri gözü üstə endirdiyi kepkasını əlinə alaraq kəndliləri aralaya-aralaya irəli keçdi və sədrə:

– Mənə söz ver, – dedi.

Ələvsətin birdən-birə görünməsi iclası təəccübləndirdi. Qolçomaqlar burunlarının altında “bu haradan çıxdı” deyər mırqlanmağa başladılar. Muzdur və yoxsulların üzündə isə bir canlanma göründü.

Ələvsətin kəskin hərəkətləri bir an içərisində bayaqdan bəri arı pətəyi kimi uğuldayan iclası sakitləşdirdi. O, kepkasını əlində büzüşdürə-büzüşdürə danışmağa başladı:

– Yoldaşlar, – dedi, – mən iki ildir kənddən çıxmışam, bu iki il içərisində kəndimiz çox dəyişilmişdir. Kənddəki muzdurların, yoxsulların qanacaqı surətdə mübarizə etmələri məni sevindirdi, ancaq qolçomaqların bu qədər quduracaqlarını mən güman etməzdim. Qolçomaqlar burada üzünüzlə gülməklə sizin aranızda soxulmaq istəyirlər, həqiqətdə isə öz xəncər dişlərini sizin yaxşı yoldaşlarınıza batırır, sizin qüvvənizi azaldırlar. Burada yazdığınız seçki siyahısında qatillərin adları yazılmışdır. İndi mən bu iclasda oturanlardan bir neçə nəfərin üzünü açıb sizə göstərəcəyəm. Sizdən soruşuram, hardadır Həsən?

İclas hərəkətsiz və səssiz idi. Kimsədə ağzını açıb danışmağa cəsarət yox idi.

– Siz bilmirsiniz. Sizə burada belə deyirlər ki, guya Həsən müəllimlə ilə gəzməyə gedibdir. Bu yalandır. Bununla həm Həsəni, həm də müəlliməni ləkələmək istəyir və bununla qız məktəbinin bağlanması çalışırlar. İşin həqiqətini bilmək istəsəniz Həsənin yerini burada əyləşən Kərbəlayı Rzaqulu, Məşədi Qulamrza və Xuduş bəydən soruşun. Onlar dünən axşam Həsəni öldürmüşlər, bildinizmi?

Kəndlilər Ələvsətin sözünü kəsərək bağırdılar:

– Kim, havaxt, harada, ola bilməz...

– Dediklərim düzdür. Dünən axşam bağlar ayağında sovet sədrinizi öldürmüşlər.

Kərbəlayı Rzaqulu qüvvəsini toplayaraq aranı qızısdırmağa çalışdı:

– Yalan deyir, kooperativ sədrliyi sənün ürəyindən keçir, özün öldürüb özgənin boynuna atma, – deyib Ələvsətin üzünə atılıb onu vurmaq istədi. İclasdakılar irəliyə gələrək Kərbəlayı Rzaqulunı tutub saxladılar.

– Dayanın, qoy söyləsin, görək nə cür olubdur.

Ələvsət dünən gecəki əhvalatı danışandan sonra dedi:

– Yoldaşlar, indi siz qolçomaqların nə kimi işlərlə məşğul olduğunu gördünüz. Heç şübhəsiz ki, iş yalnız üç nəfərin işi deyildir. Burada kəndimizdəki qolçomaqların çoxusunun iştirakı vardır. Muzdur, yoxsul kəndlilər ortabablarla əl-ələ verərək qolçomaq qudurluqlarının qabağını almalı və onların hiyləgər üzlərini örtən kirli pərdəni yırtmalıdırlar. İclasdan anlaşıldığına görə kooperativimiz bir çox ziyançı ünsürlərlə dolmuşdur. Seçki aparmadan qabaq kooperativi bu ünsürlərdən təmizləmək lazımdır.

Kərbəlayı Rzaqulu təkrar bağıрмаğa başladı:

– Burada fitnəçilik eləmə, öz işini bizim boynumuza atma.
– Sonra üzünü camaata tutaraq: – Camaat, tutun bunu. Həsəni özü öldürüb gizlədib, bizim boynumuza atır.

Pəncərədə oturan Hacı Səməd və Xuduş bəy bayıra atılmaq istərkən bayırdan qızıl əsgərlərdən birisinin:

– Dayan! – səsi eşidildi.

Əhmədin, milis rəisi, bir neçə qızıl əsgər və milislə bərabər qapıda görünməsi hər kəsi heyrətə saldı. Kərbəlayı Rzaqulu öz əvvəlki sözünü təkrar etməyə başladı. Ələvsəti göstərərək:

– Yoldaş Əhməd, – dedi, – Həsənin qatili budur.

Kərbəlayı Rzaqulunun cinayət şərikləri və bu işlə əlaqədar olan bir neçə başqa qolçomaq onun sözünü təkrar edərək Ələvsətin üstünə düşdülər:

– Tutun onu... Tutun onu... Həsəni öldürən odur...

Əhməd:

– Yoldaşlar, – deyib danışmağa başladı. – Kəndin qolçomaqları bu dəfə bizim ən yaxşı yoldaşımızı əlimizdən almaq istəyirdilər. Lakin bu dəfə də müvəffəq olmadılar. Ələvsətin gecə ikən gəlib təsadüfi olaraq cinayətin üstünə çıxması Həsəni ölümdən qurtarmışdır.

Canilərin boğazları qurudu. Həsənin ölümdən qurtarması onların ölümü deməkdi. Zülfüqar hirsindən dodaqlarını gəmirə–gəmirə Kərbəlayı Rzaquluya yanaşdı:

– İt oğlu it, – deyərək vurmaq istərkən, Əhməd:

– Nə qayırırsan, – deyib onun əlindən tutdu. – Bunlar üçün bizim sovet məhkəməmiz vardır, – deyərək əlavə etdi.

Əhməd üzünü camaata tutub dedi:

– Həsən bu saat bizim qarovulxanada yaralı olaraq yatır. İclasınızı davam etdirər bilərsiniz. Lakin bir neçə adamın burada həbs edilməsi lazımdır.

Qızıl əsgərlərlə milislər kəndə də öz qudurğanlıqları ilə tanınan bir neçə qolçomağı qabaqlarına qatıb apardılar.

* * *

İndi iclasa Ələvsət sədrlik edir, kooperativ heyət idarəsinə yeni namizədlər göstərilirdi.

1931

XOŞQƏDƏM

Bu gün mənim qızımın iyirmi yaşı tamam olur. Axşam klubda onun ad gecəsində danışmalıyam. Nə qədər söyləniləcək sözlər, ana qəlbində dərin iz buraxmış xatirələr vardır.

Sən bu xatirələri bilmədiyin, ananın keçirdiyi qara günləri keçirmədiyin üçün xoşbəxtsən. Sən bu gün boylu-buxunlu bir qız, sevinclər içərisində böyümüş bir gəncsən. Halbuki o gecə məchul taleyin qucağına atılmış yardımsız bir körpə idin. Bu gün sənin iyirmi yaşa çatmaq bayramında doğulduğun həmin gecənin dəhşətləri gözümlə qarşısında canlanır.

...Kənddə üç gündən bəri atışma davam edirdi. Kəndimizi mühasirə etmişdilər. Bir tərəfdən Tatoğlu Məmmədhəsən bəyin dəstəsi, bir tərəfdən kazaklar, bir tərəfdən də naçalnik Cümşüd bəyin atlıları bizi gülləyə basırdılar. Atan Qulam tövşüyə-tövşüyə içəriyə girərək:

– Mən getməliyəm, – dedi və yaşla dolu gözləri ilə üzümə baxdı. Biz bir-birimizi anladıq. Mən hamilə idim. Sən boynumda idin. Atan məni bu halda qoyub getməkdən xəcalət çəkirmiş kimi gözlərini yerə dikdi; xurcuna bir az çörək qoyub tufəngini götürüb evdən çıxdı.

Atan təşkilatın qərarını yerinə yetirərək kəndi tərk etməli idi. O, getdi, amma ürəyi yanıımızda qaldı. Bir gün sonra atışma dayandı. Kazaklar kəndə doldular. Davanın başlanmasına səbəb atan olduğu üçün onun təslim edilməsini tələb edirdilər. Dava isə ölü basdırmaq üstündə başlamışdı. Tatoğlu qəbiristanlıqda basdırılan hər ölü üçün beş manat torpaq pulu alardı. Kənd camaatı Həsən adlı kimsəsiz bir çobanın meyitini qəbiristana aparanda Tatoğlunun nökrəri ölünü basdırmağa mane olmuşdu. Kəndlilər dalaşmışdılar. Atan da Tatoğlunu möhkəm döymüşdü.

Kazaklar içəriyə girib evi alt-üst etdilər. Təndirdən tutmuş buxarıya qədər hər yeri axtardılar. Bir şey tapmayınca acıqlarını mənim üstümə tökdülər. Tatoğlu “Vurun bu qancığı” deyərək atlılarına əmr etdi. Qamçı ilə baş-gözümü əzdilər. Mən qarnımı tutub yalvarır, sənin həyatımı qoruyurdum. Axırda evə od vurdular və məni kənddən çıxarıb qovdular.

Qaranlıq, zülmət bir gecə, kimsəsiz çöl, uzaqdan yanan doğma evin və ot tayasının göyə qalxan alovu, qurd ulamasını xatırladan

külək vıyılıtsı. Gedirəm, sancı nəfəsimi kəsir, getdikcə özümün taqətdən düşdüyümü hiss edirəm. Nəhayət, çox çətinliklə Çaylının yaxınlığındakı Çadırlı kəndinə çatdım. Qarşıma gələn birinci qapını döydüm, içəriyə girdim. Sən burada doğuldun.

Ev sahibinin kim olması və sənin necə doğulduğun xatırımında deyil, ancaq səhər ayılarkən yanımda bir körpə gördüm. Bəlkə də sənin ağlamaq sənini məni axşamdan bəri düşüb qaldığım bihuşluqdan ayıltmışdı. Analarda belə bir hal olur: nə qədər ağır yatmış olsalar, uşaqları ağlayarkən oyanırlar. Sən heç bir şey anlamayan baxışlarınla dünyaya baxır, ananın döşlərini əmirdin. Mən öz bədbəxtliyimə, sənin taleinə ağlayırdım. Axşam isə atanı yaralı halda bizim yanımıza gətirdilər.

O, səhərdən kommunist dəstəsi ilə bərabər kəndin yardımına gələrkən yolda kazaklara rast gəlib atışmada yaralanmışdı. Onu yoldaşları bizim olduğumuz evin yerini öyrənib atanı buraya gətirmişdilər. Onsuz da öz evimiz yanmışdı. Aparılacaq yer yox idi. Biz üç gün yan-yanaya yatdıq. O, sol böyründəki güllə yarasının ağrısından sızıldayırdı və çox vaxt huşsuz olurdu. Gözünü açarkən tutqun nəzərlərlə evə və bizə baxırdı. Bir dəfə özünə gələndə, deyəsən, vəziyyəti anlamış kimi oldu. Əli ilə işarə etdi, yoldaşları, dalına bir mütəkkə dayadılar, söykəni oturdular. Sən qundağını istədi, qucağına qoydular, saralmış və solğun əllərini qaldıraraq sənə üzünə çəkdi. Sən parlaq, iri gözlərini açıb atana baxırdın. Qulam baxdı və sonra gözlərində iki qətrə yaş duyümləndiyini gördük, başını mənə tərəf çevirdi. Çox ağır-ağır, udquna-udquna danışıdı:

– Həlimə, – deyirdi, – sən bu qıza pis gözlə baxma, demə ki, özgə qapısında doğulub, bədbəxtdir; mən şəhərdə eşitdim ki, bizimkilər hökuməti götürüblər. Sağlıq olsa, bundan sonra gələnlər xoşbəxt günlər görürlər. Qızın adını Xoşqədəm qoy. O, yaxşı günlər başlanan bir zamanda dünyaya qədəm qoyub. Əgər qismət olarsa, sağ qalaram, o günləri mən də görərəm, ölsəm, sən qızıma mənim sözlərimi yetir. Degilən biz onların xoşbəxtliyi üçün, yaxşı günlər üçün, zülmün dünyadan götürülməsi üçün çarpışdıq və bu yolda da öldük. Qoy o böyüyəndə işçilərin, yoxsulların işindən möhkəm yapışsın. Sovet hökumətinin qədrini bilsin, yaxşı oxusun, yaxşı işləsin, təmiz adla, alını açıq yaşasın. Bizi yadımdan çıxarmasın, amma heç vaxt bizim üçün kədərlənməsin, göz yaşını axıtmasın,

bir quş kimi qayğısız böyüsün. Elə yaşasın ki, onun adı mənim üçün şərəf olsun...

...Qulamın titrəyən səsi sanki indi də qulağımda səslənir. O, güclə nəfəs alır, kəlmələri çətinliklə bir-birinə qoşub danışır. Çiyinləri qalxıb-düşür, gözləri axırdı. Hərdənbir səsi tamamilə kəsilirdi. Bununla belə, onun üzündə və sözlərində heç bir kədər izi yoxdu. O öz vəzifəsini yerinə yetirmiş bir adam xatircəmliyi ilə danışır. Mən Qulamın sözlərinin bir vəsiyyət olduğunu bilirdim. Göz yaşlarını güclə saxlayaraq dinləyir, özümü unudub ona təsəlliverici sözlər axtarırdım. O bir az da danışdı. Birdən səsi kəsildi və başı mütəkkənin üstünə düşdü.

Bunların hamısını mən bu gün yoldaşlarına nağıl etməliyəm. Eh, qızım, sənın ananın başı nələr çəkməmiş. Bu gün mənı sinifdə müəllimə görə uşaqlar mənım həmişə bu cür səliqəli geyindiyimi, həmişə varlı olduğumu və başqalarını öyrətdiyimi zənn edirlər. Halbuki mən yırtıq, cırıq paltar içərisində, başımda çadra, üç il sənınlə kəndləri dolaşb durdum. Çörək üçün açmadığım qapı qalmadı. Paltar yuyurdum, buğda arıdurdım, yun darayırdım, yük daşıyırdım, güclə sənə və özümə bir parça çörək çıxarırdım. Sonra birdən həyat öz yoluna düşdü. Elə bil bir adam göyün üzündən buludları qovdu və isti bir günəş bizi qızdırmağa başladı. Mən savadlanandan sonra bu adamın Lenin olduğunu bildim. Bizi qızdıran günəş də Oktyabr günəşi idi. Atan ölərkən dediyi sözlərin mənasını indi yaxşı anladım. Mən Bakıda fabrikdə işlədim. Sən də yaslıdın, uşaq bağçasında böyüdü. Mən savadlandım, saçlı-birçəkli bir arvad ikən utanmayıb gənc qızlarla bir yerdə məktəb skamyasında oturdum. Sən də məktəbə girdin. Mən müəllimə oldum. Sən də üç ildən sonra ölkəmiz üçün qızıl bir neft mühəndisi olacaqsan.

Sənın həyatın belə olmuşdur, qızım.

* * *

Yaxşı bəzənmiş salon bizi gözləyirdi. Xoşqədəmin ad gününü klubda keçirmək komsomol təşkilatının təşəbbüsü idi. Klub Oktyabr inqilabının iyirmi illiyinə dair şüarlarla bəzənmişdi. Xoşqədəmi yuxarı başda əyləşdirdilər. Cürbəcür yeməklərlə döşənmiş bir süfrə açılmışdı. Mən danışdım. Stol başında oturan gənclərin xəyalı bir an bu günkü güllü və çiçəkli yaşayışdan ayrılaraq uzaqlara, iyirmi il

bundan əvvəlin qara günlərinə getdi. Xoşqədəmin yanında oturan Olqa dözə bilməyib, hıçqıraraq onun boynunu qucaqladı. Xoşqədəm də tutuldu, gözləri yaşardı, lakin birdən atasının sözlərini xatırlamış kimi:

– Yox, biz kədərlənməməliyik, – dedi və gözlərini sildi, – bu cür şən və xoşbəxt günlərdə kədərlənmək yaramaz, biz onların başlamış olduğu işləri axıra çatdırmalıyıq.

Mən qızımın çıxışını böyük bir maraqla dinlədim. Bir ana üçün qucağında böyütdüyü balaca bir körpənin böyük, talantlı bir adam olmasını görməkdən artıq bir həzz vardırmi? Necə olmuş ki, mən qızımın bu qədər gözəl bir natiq olduğunu bilməmişdim.

Xoşqədəmin qonaqlığı rəqslə bitdi.

Böyük bir orkestr klubun foyesində guruldayır, oğlanlar və qızlar cüt-cüt süzürdülər. Xoşqədəm də onların içərisindədir. Mən onlara kənardan baxıram. Onlardakı sevinc və nəşə məni birdən-birə gəncləşdirmiş olur. Qara günlərin acı xatirələri silinib gedir. Mən də qızım Xoşqədəm qədər özümü xoşbəxt və gənc hesab edirəm. Mənim də bu gün iyirmi yaşım tamam olmuşdur.

1937

ƏLİ VƏLİYEV

(1901-1983)

XX əsr Azərbaycan nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən olan Əli Vəliyev Zəngəzur mahalının Ağdü kəndində yoxsul bir ailədə doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma kəndində yenidən açılmış rus məktəbində almağa başlamış, lakin 1916-cı ilin iyul ayında ermənilər Andronikin başçılığı ilə Ağdü kəndini dağıdıb, əhalisini qırdığından yaxın adamlarını, o cümlədən, ata-anasını itirib, kimsəsiz qalan Əli Vəliyev təhsildən uzaqlaşmış, 1922-ci ilə qədər Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Qaryagin, Ağdam və Şuşada muzdurluq edərək çox çətin və ağır bir həyat sürmüşdür. 1922-ci ildə Şuşa partiya məktəbinə qəbul edilmiş və geniş ictimai fəaliyyətə başlamışdır. 1928-ci ildə APİ-nin tarix-ictimaiyyət fakültəsinə qəbul olunmuş və 1931-ci ildə xüsusi imtahan verməklə ali məktəbi qurtarıb, Ağdam rayonuna partiya işinə göndərilmişdir. O, 1930-37-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında partiya işində çalışmış, yeni cəmiyyət quruculuğunun fəal üzvlərindən olmuşdur.

1937-ci ildən Bakıda yaşayan Əli Vəliyev bir sıra məsul vəzifələrdə işləmişdir. O, 1941-ci ildə Sovet ordusu sıralarına səfərbər olunmuş, 1942-ci ilin sonlarına qədər cəbhə qəzetlərində çalışmışdır. 1942-1945-ci illərdə "Kommunist" qəzetində redaktor müavini, 1945-1950-ci illərdə həmin qəzetdə məsul redaktor, 1949-54-cü illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının məsul katibi, 1954-1959-cu illərdə isə "Azərbaycan" jurnalının redaktoru vəzifələrini yerinə yetirmişdir. 1960-cı ildə təqaüdə çıxan ədib ömrünün axırına qədər yazıb-yaratmışdır. O, 1947-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilmiş, 1974-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. Ədib 1983-cü il fevral ayının 2-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Əli Vəliyev bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində başlamışdır. Onun "Güllərə" adlı ilk hekayəsi, 1927-ci ildə, "Nənəmin cəhrəsi" adlı ilk kitabı isə 1930-cu ildə çap olunmuşdur. Yarım əsrdən artıq zəngin bir yaradıcılıq yolu keçən ədib bu illərdə yüzlərcə hekayə, povest, roman, oçerk, məqalə və s. yazmış, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının fəal yaradıcılarından olmuşdur. Onun "Nənəmin cəhrəsi", "Atlı qadın" və "Ata" hekayələri XX əsrin 20-30-cü illər nəsrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən maraqlı nümunələrdir.

NƏNƏMİN CƏHRƏSİ

O “mədəni” idi. Burnunu əli ilə silib şalvarının dizinə sürtər, paltarın canını sabun üzümək üçün gec-gec yududardı. Mövhümata düşmən idi; heyvanları gecə yamacda qalarkən, kənd mollasına gizli qurd ağzı bağladıb, arxayın yatar, səhər isə çöldə qalan malları canavar parçaladığını görürdi.

Xüsusiyyəti sevməzdi. Axır vaxtlar ikimərtəbəli ev tikdirməsi, altı baş inək alması, tanış adamların hərəsinin üstünə on manat atıb qoyun damazlığı eləməsi, erkək atla kifayətlənməyib, “tərəkəmənin iti də doğar olmalıdır” – deyib, madyan at alması bir yenilik kimi qəbul olunsun.

Köhnəliyi görmək istəməzdi. Hərçənd anası, qardaşı, qardaşı arvadı, bacısı oruc tutub, namaz qıldılar, qardaşı axşam olanda əzan verib savab edirdisə də, bunların heç birinin ona dəxli yox idi. O, “qoyunu qoyun ayağından, keçini keçiyə ayağından” nəzəriyyəsinə irəli sürürdü.

Çox savadlı idi. Ərəb əlifbası ilə yaza bilməz, yeni əlifba ilə də oxuya bilməzdi.

Özünü tənqidə çox sevərdi. Bir gün danışmayanda üç gün başı ağrıyardı. Ancaq bu özünü tənqidə özgülərə aid olmalı idi. Bir dəfə bu bir komsomolçuya bərk bir şapalaq vuranda, bunu tənqid edənlərin anasına və bacısına söymüşdü.

Qəzadakı yaxın qohumu vasitəsilə bir qırmızı cildli muzdur vəsiqəsinə malik olmuşdu. Seyid cəddinə arxayın olan kimi, o da vəsiqəyə çox-çox arxayın olub, hər kəslə ağızlaşsa, dərhal “mən muzduram” deyib, təhdid, təhqir edərdi.

Bir gün ərizəsində belə bir cümlə yazmışdı:

“Qəza partiya komitəsinin məsul sədrinə: aldığım məvacib ailəmi təmin etmir”.

Hətta arvadı ilə anasına demişdi:

“Hökumət qulluqçuları məndən tük salır. Məndən bilikli adam, deyəsən, yoxdur”.

Üç ilə yaxın bir müddətdə şəhərdə yaşamışdı. Kəndə qayıtdıqdan sonra bir-iki cümləni əzbər edib həmişə söyləyirdi:

“Bir quşun başı kəndə, quyruğu şəhərə olsa, quyruğu başından şərəfətli olar. Öləsən, qalasan şəhərdə. Avam, cahil kəndliləri görər-kən ürəyim sızılır”.

Hətta axır vaxtlar anası ilə ədəbi bir dildə danışmağa başlamışdı. Məsələn: “Möhtərəmə anacığım! Bu parlaq günəş xatirəsinə mənə bir skaplyonka bişirərsinizmi?” Cavab olaraq anası: “Ay bala, sən nə danışırısan?” – demişdi.

Kəndlilərin arasına girər, öyrədib bir-birilə dalaşdırar, nəhayət onların hər birinə ayrı-ayrılıqda:

– “İşin xarabdır, gedib filan məsələni hökumətə məlum edəcəklər” – deyib onları qorxudardı.

Kəndlilər də gecə ikən, camaat yatan vaxt bir kasa qaymaq, bir boşqab pendir, bir qədər yağla onun yanına gələr və “bu işi düzəlt, rədd olsun getsin” – deyərtilər. Müxbirlik, şairlik və ədiblik fikrində idi. Bir neçə dəfə yalandan xaltura yazıb qəzetə göndərdiyi üçün qəzet idarəsi tərəfindən töhmət alıb, müxbirlər sırasından kənar edilmişdi.

Onun natiqliyinə hamı valeh idi. Doğrudan da ağzını açanda sanki sarı yağdan tük çəkirdilər. Səsindəki ahəngə, qüvveyi-natiqiyyə-sindəki məlahətə qarşı göylərdə uçan quşlar qanad saxlayırdılar.

Bir gün iclasda belə bir nitq söylədi:

“Yoldaşlar, bu gün bizim üç zadımız zaddan yıxılıb zad olublar. Ona görə bizə zad eləmək lazım idi. Amma təəssüflə zad eləməliyiz ki, zadımız yoxdur” – dedikdə camaat hamısı gülüşdü.

Dəyişikliyi zahirdə, batində deyil, hətta insanların adlarında da görürdü. O idi ki, oğlunun adını “Yenilik” qoyub vüqarla özünü dartırdı.

* * *

Onların evində yığıncaq var idi. Kəndin yuxarı tərəfindən beş atlı gəlirdi. Atlıların birinin qucağında bir səkil erkək var idi. Atlılar qapıya çatar-çatmaz zurnaçılar zurnalarını püfləyib, atlıları qarşıladılar, hər atlıdan üç manat alıb, geri qayıtdılar.

Zurnaçıların qarşısında anası “Camış bağa girdi, gəl” havasını oynadı.

O özü həmin gün aşağı gedib arvadına və anasına tapşırırdı ki, “Yeniliyi sünnət ediniz, qoyun uşaq müsəlman olsun”. Doğrudan da uşaq müsəlman oldu. Ayda doxsan manat hesabla üç aylıq maaşı sünnət toyunda xərclədisə də, bunun əvəzində yetmiş doqquz manat yarım da əlavə qazancı oldu.

Kəndə qayıdarkən anasına və arvadına zahirdə acıqlanıb, uşağı nə üçün sünnət etdiklərini söylədi.

Üç gün sonra “kül ovmaya” gələn kirvələrinin xurcunlarına iki ipək yaylıq, üs dəst də kişi və qadın paltarlığı qoymuşdular. Partiya özəyində, dairə partiya komitəsində bu işdən onun həqiqətən xəbəri olmadığını, qoca anası səhv olaraq bu işi etdiyini söyləyib canını qurtardı.

Doğrudur, partiya təmizliyində bunun üstündə ona şiddətli töhmət verdilər, amma o hər yerdə mənə “navid” veriblər, deyərdi, hətta qadınlar arasında anası:

– Oğluma nəfit veriblər. Daha dövəçidən nəfit almayacağıq – deyə atılıb düşürdü.

* * *

Gün hələ çox idi. Axşama məxsus sazaq əsirdi. Qonaqları görə-görməz o qaçıb gizləndi. Kənd müəllimi nümayəndəni mənzilinə aparıb rahat etdi. Nümayəndənin müəllim tərəfindən qəbul olunduğu xəbərini anasından eşidib o da iclasa getdi.

İclasda kolxoz quruluşundan, bu kəndin yüz faiz kollektivləşməsinin mümkün olduğundan danışıldı. Onun dişləri bağırsaqlarını kəsirdi. İclasda Zaman adlı bir ortabab kəndli ona:

– Qardaş oğlu! Çox sosializm deyirdin, gəl də, hər bir şeyimizi qoyaq ortalığa, – dedi. O, əsla dinməyib, əvvəlcə qızardı, sonra isə bomboz oldu.

Kəndlilər kolxoz quruluşunu alqışladılar. O, sərsəri adamlar kimi evə nə cür gəldiyini bilmirdi. Öz-özünə: “Bəs insafdırmı bizim inəklər, madyan atlar özgə əlinə keçsin! Yox!” – deyirdi.

Yatağından qalxdı. Paltarını geyindi, qaloşlarını ayağına alıb aşağı endi və alt mərtəbədə yatmış qardaşını oyatdı, onu başa salıb dedi:

– Əgər səni çağırırsalar, deyərsən ki, məndən ayırıdır, onun bu evdə diş qurdalamağa bir çöpü də yoxdur. O aldığı pulla ancaq öz külfətini saxlayır. Ev də, mal da mənimdir. Mən də kolxozu girmirəm.

Ancaq üç gün əvvəl onun arvadı, köhnə bəy xanımları kimi, qardaşının ata və anasını söyüb:

– Ay kül başına! Sənin canın elə belə hımballıqda çıxacaq, – demiş, qardaşı xəcalətindən heç bir söz deməyib, dinməz-söyləməz çıxıb getmişdi.

Nümayəndə onun özünü çağırıb dedi:

– Filankəs! Özün partiyaçısan, savadlı adamsan. Aldığım məlumatlara görə muzdur olmuşsan, ətin və qanın Sovet hökumətindən sonra durulub möhkəmlənmişdir. Sən gərək bu camaatın hamısından qabaq kolxoza daxil olaydın. Amma bu gün sənin qardaşın kolxoza daxil olmamışdır.

Əllərini şalvar ciblərinə qoyub, gəzinə-gəzinə:

– Yoldaş! Mən sizə təəccüb edirəm, – dedi. – Sovet hökuməti hamını azad edibdir, hamı sərbəstdir. Qardaşım ayrı, mən ayrı adamam. İstər daxil olsun, istər olmasın, mənə dəxli yoxdur. Bir də o, kolxoza daxil oldu, mən əlimi qabağına verib mane oldum? Doğrudan da gülməli söz deyirsən. Odur, qardaşım özü də gəlir, çağır xəbər al, gör nə üçün kolxoza daxil olmur.

Qardaşı qaz kimi yanlarını basa-basa gəlirdi. Nümayəndə əlavə etdi:

– Sizin üçün yaxşı deyildir, çünki siz gərək ona təsir və nüfuz edəydiniz.

Dəvə nalbəndə baxan kimi o, nümayəndəyə baxdı və yaxınlaşan qardaşına üz tutdu:

– Sənin üstündə məni danlayırlar. Balam, mal sənin, ixtiyar sənin, girirsən gir də...

Qardaşı olduqca sadələvh, heç bir şeydən başı çıxmayan fağırın birisi idi. Özünü saxlaya bilməyib:

– Yoldaş, mənim bir tək canımdır. Hər vaxt desən, kolxoza da girərəm, o yana da ötərəm... Qafar ki, razı oldu, mən də razı, çünki evi də, malı da qazanan odur. Mənimki ancaq saxlamaqdır, – deyib xəfif-xəfif döyünən təmiz ürəyindəki saf sözləri qurtardı.

Nümayəndə gözlərini geniş açdı, Qafarı başdan-ayağa qədər süzüb getdi. Qafar qardaşının danışmasından acıqlandı, dişlərini bir-biri üzərinə qoyub, o qədər sıxdı ki, az qala dişləri kilidlənmişdi.

* * *

Bir aydan sonra kənd partiya özəyinin ümumi iclasında belə bir çıxarış oxundu: “N” kəndinin 100 faiz kolxozlaşmasında partiyaçıya yaraşmayan hərəkətdə olub, başqalarının da kolxoza girmələrinə mane olan Qafar Cəfərzadə partiya sırasından xaric olunur...”

Əvvəllər özünü kəndin alimi hesab edən Qafar, indi cibindən partiya biletini çıxarıb, özək katibinə təqdim etdi və:

– Mənim atam, anam qulluq edib dolanmamışdılar. Anam məni cəhrə ilə saxlayıb böyüdübdür. Sağ olsun nənəm və nənəmin cəhrəsi, – dedi.

O, evlərinə qayıtdı. Arvadı və anası onun kədərli simasında qəmli buludların seyrək-seyrək üçüşdüyünü görüb, səbəbini soruşduqda o, nənəsinə:

– Sənin Əkbər adlı oğul doğduğun günü qarnına qarayara çıxaydı. Mənim evimi yıxdı, məni düzlərdə qoydu, məni partiyadan çıxartdılar, – dedi.

– Ay bala, sən ona niyə söz deyirdin ki?

– Onu de, nənə, onu de...

Otağı qara bir kölgə бүрүdü və hər üçünün gözü önündən bütün həyat səhifələri gəlib keçdi. Bu qaranlıq kölgəni, bu qəmli sükutu yuxudan ayılan Yeniliyin səsi pozdu və qovdu. Anası Yeniliyi döşünə salıb:

– Bala, dədəni partiyadan çıxarıblar ey... – deyib onun başını tumarladı.

O tutduğu əməllərə, işlətdiyi fitnələrə çox da peşman olmurdu; çünki onun dünya malından hər şeyi var idi.

Səhər hava çox gözəl idi. Günəş təzəcə çırtdayırdı. Qapıdakı tut ağacının yaşıl yarpaqları arasından quşların civiltisi, pəncərədən yuvalarına tük, saman, çöp daşıyan qaranquşların səsləri eşidilirdi. İçəridə ağır-ağır hərlənməkdə olan köhnə bir cəhrənin cırıltısı da ətrafa yayılmışdı.

Cəhrə çox cırıldadığı üçün Xanxanım ayağa qalxdı, əlində bir qədər yağ gətirib, cəhrəyə sürtdü və cəhrənin qulpunu əlinə alıb hərləmək istərkən, kiriş qırıldı. Xanxanım kirişi duyub, işə məşğul oldu.

Cəhrəni bulaya-bulaya ölüb-itənləri, bacı-qardaşlarını yadına salır, birdən həyətdəki söyüd ağacına qonan sağsağanın səsi onun diqqətini cəlb etdi. Xanxanım ayağa qalxdı, qapını açıb, çölə çıxdı və “xeyirsən, bir də, – dedi, – şərsən ağzın yumulsun”. Xanxanım bir xeyli fikrə gedəndən sonra evdən çıxdı və dərə yuxarı hara isə getdi. Xanxanım həmişə sağsağan gələn günü qonaq gəldiyini bilirdi. Bu onun sınağı idi. Doğrudan da o gün onlara səkkiz atlıdan ibarət bir dəstə qonaq gəldi.

Bu qonaqlar Yeniliyin kirvə paltarını gətirmişdilər. Xanxanım qobunun başına çatmamışdı ki, aşağıdan onu çağıraraq qonaq gəldiyini xəbər verdilər.

Qafar evdə yox idi. O, partiyadan çıxan günün ertəsi iki gəbə, bir qızıl üzük, üç sırğa, iki merinos yorğan satıb xeyli maya toplamış, kənddən çıxmış və Gorus şəhəri ilə Xocahan bazarı arasında alverə başlamışdı. Qazancı az olmurdu. Hər gün orta hesabla 25–30 manat təmiz mənfəəti olurdu.

Qonaqlara “xoşgəldin” eləyən Xanxanım burnunu çəkdi və istədi ağlasın. Anası oğlunun axır ki qazancından xəbərdir deyildi. Ona görə hər ay doxsan manat pulun əldən çıxdığına camaat arasında daha “Qafar səsini alar, Qafar səsini verər” – deyə bilməyəcəyinə, hər axşam camış qatığı, qoyun qaymağı, inək yağı yeyə bilməyəcəyinə ağlayırdı. Qonaqların Qafarın başına gələnlərdən xəbərləri yox idi. Qonaqlar onu yenə də əvvəlki kimi partiyalı bilirdilər. Ancaq onun Gorusdan bir at yükü müxtəlif ətriyyat şeyləri ilə qarıya düşməsi qonaqları təəccübləndirdi. Bir az o yan–bu yandan söhbət etdikdən sonra Qafar başına gələn əhvalatı nağıl etdi. Bütün qonaqlar qaşqabaqlarını salladılar. İki saat əvvəl deyib–gülən qonaqlar indi elə pis olmuşdular ki... Heç kəsdən səs çıxmırdı. Çırt çubuqlarından qalxan tütütdən dolan otağı qəmli bir sükut bürümüşdü. Gözü qonaqların üzlərində gəzən və onlardan təsəlli və təskinlik uman Qafar qonaqların heç bir söz demədiklərini görüb, yenə başladı:

– Siz sağ olun, partiyasızlar ölmürlər ki, onlar da dolanacaq. Ancaq bir ləkədir də, – dedi və yavaş bir səslə əlavə etdi: – İndi də başımızı bir təhər dolandırırıq. Hamını dolandıran o Allahdır.

Qonaqlar hamısı:

– Əlbəttə, əlbəttə, – deyib, onun sözünü təsdiqlədilər.

Yeniliyin kirvəsinin əmisi oğlu 60 yaşında, üzü qar kimi ağarmış Məhəmmədhüseyn kişi üzünü ona tərəf çevirdi:

– Qafar, mahala təzə çıxan palıd pöhrə ilə aran nə tövürdür? – deyə soruşdu.

O, palıd pöhrə sözünün mənasını anlamadı, amma özünü sındırmayaraq:

– Niyə, lap yaxşı, necə, nə vardır ki? – deyib, Məhəmmədhüseynəndən soruşdu.

– O gün bizdə idi. Sizi soruşurdu. Deyirdi o nə cür adamdır?

– Siz nə dediniz?

– Bilmirsən, o ki lazımdır təriflədim və dedim ki, bizim dairə hamı onun başına and içir. Onu hamı barmaqla göstərir.

O, indicə başa düşdü ki, Məhəmmədhüseynin söylədiyi “palıd pöhrə” sözü politbürodur. Ürəyi çıqq eləyib ayağının altına düşdü. Çox qorxdı, bürüzə vermək istəmədi, lakin simasındakı dəyişiklikdən bütün qonaqlar onun bərk həyəcanlandığını başa düşmüşdülər.

Politbüro sözü Qafarın heç də xoşuna getmirdi. Söhbəti dəyişdirdi. Ayrı yerdən başladılar. Ancaq beş dəqiqə keçmədən Məhəmmədhüseynin söylədiyi “palıd pöhrə səni xəbər alırdı” sözü onun gözü qarşısında təcəssüm edib böyüdü, bir fil, bir əjdaha şəkli aldı, az qaldı dəli olsun. “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” deyib, öz-özünə “bəlkə də məni qara basır” dedi. Gözlərini üç-dörd dəfə bərkdən yumub-açdı, qonaqlardan qeyri bir adam görmədi.

Qaranlıq çökmüşdü. Qonaqlar dəstəməz alıb, gündüz başları söhbətə qarışdığı üçün qəzaya qalmış namazlarına hazırlaşdılar. O fikirləşirdi: “Görəsən politbüro məni nə üçün soruşmuş, bəlkə kolxoz məsələsindən ötrüdür? Yox, yəqin alveri eşidibdir. Olmaya kandrabandlıqda məni müttəhim edəcəklər?”

Qafarın xəyalına müxtəlif şeylər gəlir, həyəcanından bir yerdə dura bilməyib, gah bayıra çıxır, gah içəri girirdi. Ətrafı axşamın səsizliyi qaplamışdı. Uzaqdan iki atlı göründü. Atlıları görər-görməz Qafar əsnədi, gərnəşdi və qollarını uzadıb, əllərini yumdu, qollarını müxtəlif hərəkətlərlə o yan-bu yana yellətdi.

Atlılar yaxınlaşdılar. O, atlıların düz onun qapısına yaxınlaşmalarını görüb titrədi:

– Yoldaş, Qafar Cəfərzadənin evi hansıdır? – sualını eşitdikdə, dili söz tutmadı. Udqundu, udqundu, nəhayət:

– Buradır, – sözünü güclə dedi. İtin səsinə, qonaqların danışığına çölə çıxan Xanxanım dərhal içəri girdi və:

– Gələn var, namazdan fəriq olun, – dedi.

Kimisi rükuda, kimisi sücudda, kimisi qiyamda, kimisi təşəhcüddə və salamda olan qonaqlar namazı baş-ayaq qoyub, canamazları, möhür və təsbihləri yığışdırıb bir kənarda oturdular.

Çöldəki qonaqlar içəri daxil olub salamlaşdılar.

Məhəmmədhüseyn kişinin mahala çıxmış “palıd pöhrəsi” bu idi. Məhəmmədhüseyn çox zarafətçi idi. O, rəisə:

– Qonaq qonağı istəməz, ev yiyəsi heç birisini, – dedikdə, rəis incə bir təbəssümlə dodaqlarını açdı və tez yumdu. Qonaqlardan bir başqası:

– Vaxtsiz qonaq kisəsindən yeyər, – deyib, qonaqları güldürdü.

Qafar milislə bir yerdə qonaqların atlarını rahat edib, evə gəldi. Axşam heç bir söz deməyib yatan rəis səhər çayından sonra ayağa qalxıb, hamı ilə görüşdü və birdən:

– Vətəndaş Qafar, səni həbs edirəm, paltarını gey, dairəyə gedəcəksən, – dedi. Heç kəs qımıldanmadı. Xanxanım onun ayağına yığılıb yalvardısa da, Yeniliyi qucağına alıb ağladısa da olmadı. Qafarı dairəyə apardılar. Qonaqlar, ölüsü ölmüş kimi, xalatsız, ənamsız yola düşdülər.

Xanxanım Nazbəyimə:

– Viran qalsın dədənin evi. Bu gecə yuxuda göürdüm bir qançıq it məni darıyıb yeyir. Demə bugünkü bədbəxtliyimiz imiş, – deyib ağlayırdı.

Nazbəyim gözünü bir yumub, min töküdü. Yenilik isə “dədə, qaqa” deyib, bunların ağlamasına mane olmaq istəyirdi.

* * *

O, ilk günlər çox darıxırdısa da, sonralar alışdı. Daha ürəyi sıxılmırdı. Ancaq Yenilik tez-tez yadına düşürdü. Bir gün növbətçi ona bir məktub verdi. Məktubu Nazbəyim Yeniliyin dilincə yazdırmışdı: “Möhtərəm ata, indi mən yeriyib yüyürən bir oğlan olmuşam. Anamdan və nənəmdən arxayın ol. Elə bil özün buradasan. Yaz görək səni nə vaxt buraxacaqlar.

Əz tərəfi Yenilik Cəfərzadə”

Məktubu oxudu, fikirləşdi, yenə də oxudu, yenə fikirləşdi. Nəhayət, məktubu cibinə qoyub yatdı.

Dörd gün sonra onu milislər qabağında bazara məhbuslar üçün çörək almağa apardılar. Bazarda köhnə tanışlarını gördü. Bütün məktəb həyatı, tələbəlik tərzi-məişəti yadına düşdü. Başını aşağı salıb, çörəyi arxasına götürdü, həbsxanaya getdi.

İnqilabın ildönümü münasibətilə islahxanada məhbuslara tamaşa vermək üçün gələnlərin içində onun məktəb yoldaşlarından birisi də var idi. O, Qafarı gördü, məsələni öyrəndi və çox təəccüb elədi:

– Bəli, mizdurların da xainləri olarmış! Burada islah ol! – dedi.

Bir neçə gündən sonra evə məktub yazdı: “Yeniliyi könlüm isəyir. Əziz nənə, cəhrənlə də olsa Yeniliyi saxla, böyüt! İslahxanaya düşdükdən sonra azadə yaşamağın qədrini bildim”.

Yanvar, 1929

ATLI QADIN

Düz otuz il bundan qabağın söhbətidir. Yazın ortası idi. Günəş günorta yerinə yenicə qalxırdı. Beş yoldaşdıq. “Yazı” deyilən kövşəndə Səlim bəyin qoyununu otarırdıq. Hamımız cavan, bığ yeri təzəcə tərləyən oğlandıq. Aşığı Humay da bizimlə idi.

Qoyunlar güneylərdə görəniyir, keçilər həmərsin kollarının başını dişləyir, boynu qumrovlu erkəclər arabir səs eləyir, qoyun itləri gah həvirləşir, gah hürüşürdü.

El yolu ilə, altdan yuxarı, dağlara tərəf güclü tərəkəmə köçü gedirdi.

Biz, əvvəlcə “dirədöymə” oynadıq. İlan kimi şiv toqqalarla bir-birimizin qıçına o qədər vurduq ki, qara zolaqlar əmələ gəldi. Sonra “ziv ağac” başladıq. Hər kəs öz əl ağacını yerlə üzü aşağı şütüdü. Kimin ağacı dalda qalsaydı – vay halına. Papağımı yerə qoymalı, qalan yoldaşları ağacla onun papağına gücü gəldikcə vurmalı idi. Bu dəfə belə bir “bədbəxtlik” aşığı Humaya üz verdi. Onun papağına dörd tolamaz birdən dəydiyi üçün papağın sağanağı şiltə-şiltə oldu. Aşığı Humay bir qədər mısmırığını salladı. Deyəsən o fikir edirdi. Biz onun üstünə bərk düşdük, hərə bir tərəfdən onu danladıq:

- Aşığı, qəm yemə, onsuz da işə yarayan deyildi...
- Papağı qoyun dərisindən, xəbəri yoxdur gerisindən...
- Aşığı, papağın sağlığına de gəlsin...
- Aşığı, papağına yas saxlayırsan?..
- Aşığı, mən ölüm, sazı dınqılat...

Aşığı Humay sazı döşünə basdı və pəsdən oxudu:

“Gün qalxıbdır günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
Əşrəfi düzdürüm onun telinə,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qoçaq, Nəbi...”

Aşığın sözləri sazın simlərilə həmahəng olur, yazının düzlərinə yayılır, güneylərdə əks-səda tapırdı.

Gün getdikcə yağlanır, qoyun kürnəc bağlayır, köç dəhmərlənib gedirdi. İri köç yolu ilə gedənlər də ayaq saxlayıb aşığın sözlərinə qulaq asırdılar.

Köç yolu ilə gedən ağıl-bozlu sürülərin, say-hesabı yox idi. Haça buğurlar, dizi qara nərlər, gözəl arvanalar, gözmuncuğuna oxşayan mayalar, caydaq daylaqlar qoyun sürülərinin dalınca gəlirdi.

Ağ mayaların üstündə oturub yayxana-yayxana gedən qoca qarılının qucağında camış balağı, çəpiş, yaxud it küçüyü gözə dəyirdi. Yəhəri qəcərili, sağrısı enli madyan atları səyirdən tərəkəmə gözəllərinin sifəti günün gözünü yandırır, paltarlar yazın çiçəklərini soldururdu.

Yorğa atları süzdürərək irəli və geri çapan buxarapapaq, enli gümüş toqqalı bəy balaları özlərini gəlinlərə göstərmiş kimi min cür büsat açır, köçü tələsdirir, nöqərləri qamçılıydılar.

Köçün dalınca yüyürərək gedən və dilini çıxarıb ləhləyən köç itləri də arabir başlarını qaratikan kollarının kölgəsinə soxur və azca dincəldikdən sonra yenə də qaçmağa üz qoyurdular.

Aşıq Humay indi bu saat özündən çıxıb yor-yoxsulun başı üstündə qamçı oynadan mülkədar balalarına qan içdirmiş Qaçaq Nəbidən deyir, Həcəri tərifləyirdi.

Gün qızır, qoyunun kürnəci qalınlaşır, isti bizə əsər eyləyirdi.

Üç gün sonra biz də köçəcəkdik. Ağ xəbər göndərmişdi ki, hazzırlaşaq. Sevincimizin həddi-hüdudu yox idi. Yenə də azad, qarlı dağlara qonaq gedəcəyik. Ayaqyalın çiçəklər arasında gəzəcəyik. Ayazdan yorğanlı, çiçəklərdən döşəkli, güllərdən yastıqlı, ulduzdan çıraqlı gecələr keçirib, heç olmasa, bir neçə ay sakit bir həyat sürəcəyik.

Ona görə də bu gün bu qədər şən idik. Aşıq Humay sazı döşünə basıb yanıqlı-yanıqlı çalıb oxuyurdu.

Get-gedə hava sərinləşirdi. Bayaqdan suyun yanında istidən dincələn qoyunlar indi yenə də şirin-şirin otlamağa başlamışdılar.

Yoldaşlardan birində bir rus beşatılanı, vur-tut on iki də patron vardı. El yolundan bir az aralıda nişana qoyub atırdıq. Mərc gəldik, kim kibritin qarasını vursa onun adını “Qaçaq Nəbi” qoyacağıq.

Adama iki güllə atdıq, heç birimiz vura bilmədik.

Hər kəs özlüyündə pərt idi. Ancaq heç birimiz vura bilmədiyimizə görə arsızlığa salıb gülürdük.

Bizim şirin gülüşdüyümüz vaxt aşağı gədikdən bir atlı çıxdı. Dalınca da bir bölük qoyun-keçi göründü. Aşıq Humay sazı döşünə basıb dedi:

“Əlimdə həvə,
Gedirdim evə,
Bir bölük dəvə,
Çıxdı gədikdən.

Əlimdə qayçı,
Gedirdim elçi.
Bir bölük keçi,
Çıxdı gədikdən.

Atlı bizə yaxınlaşdı. Arvad idi. Altında bir boz at vardı.

Arvadın yaşı əllini keçmişdi. Buğdayı sifətində təmkinlik, gözlərində qürur, alnında əzəmət, duruşunda igidlik sezilirdi. Sağ yanağında mərcimək boyda bir xal görünürdü. Başında nimdaş bir qara kalağay, əynində marnos büzmə, uzunqol bənöyüş çit köynək vardı. Ayağındakı çəkmə dizindəndi.

Tuşumuza çatanda salam verdi. Nişan vurduğumuzu görüb atın başını yığdı. Boz at baş aparır, dırnağı ilə yeri eşir, fıncırırdı. Arvad isə ata fikir vermir, bizi dərinədən süzürdü.

Biz isə bu atlı qadının nə üçün bu qədər vərəvür etdiyinə matmat baxırıq. Arvad birdən qaşlarını çataraq dilləndi:

– Adınızı da cavan qoymusunuz...

Biz susduq. Susmaqdan məqsədimiz bu idi ki, bu “atlı xanım” ötüb getsin.

– Siz yaşda olanda Salvartıdan ata minirdim, işıqlaşanda Xudafərin körpüsündə olurdum...

Cavab verən olmadı.

Qadın bizim bu sükutumuza fikir vermədən atdan düşdü; beşatılanı istədi. Biz vermək istəmirdik. Ancaq həm üzə düşdük, həm də qadın olduğu üçün sözünü rədd edə bilmədik.

Arvad beşatılanı əlinə alıb ora-burasına baxdıqdan sonra dərinədən kədərli bir ah çəkdi və öz-özünə: – Aynalı, aynalı, – deyər ağlamınsındı. Qara kalağayının ucu ilə gözlərini sildi. Ani olaraq adi vəziyyət aldı. Tüfəngin çaxmağını geri çəkdi. Tüfəngin boş olduğunu görüb soruşdu:

– Patron kimdədir?

Yoldaşımız bir patron verdi.

– Şərtiniz nədir? Nədən mərc gəlmisiniz?

Şərtimizi dedik.

Arvad duruxdu, alnını qırışdırdı. Sifətini kədər buludları çulğaladı. Yenə də dərindən bir ah çəkdi. Ancaq bu dəfə ağlamsınmadı. Patronu lüləyə verdi. Çaxmağı çevirdi. Tüfəngi üzünə götürdü. Barmağı ilə tətiiyi çəkdi. Güllə açıldı, kibritin qarasını üzüb apardı. Hamımız pərt olduq. Qıpqırmızı pörtdük. Bir qoca arvad bir patronla hamımızın ürəyindən vurmuşdu. Aşiq Humay özünü saxlaya bilməyib dedi:

– Bu kov deyil!

Arvad yenə patron istədi.

Yoldaşımız axırıncı gülləni verdi.

Arvad tüfəngi üzünə götürən kimi yenə də kibritin qarası üzülüb düşdü.

Arvad tüfəngi yoldaşımıza verib ata sarı gəldi. Qızılquş kimi sıçrayıb ata mindi. Biz onu aralığa aldığımız və əlini mehribanlıqla sıxdıq. O, atı mahmızlayıb aradan çıxmaq istəyirdi ki, aşiq Humay soruşdu:

– Bəs biz bilməyək ki, bu beş cavanı sındıran arvad kim idi?

Qadın boz atı tərپətdi və gülümsünərək dedi:

– Mən Həcərəm.

O, yola düşdü, atını ağır-ağır sürməyə başladı.

Hamımız onun dalınca baxa-baxa qaldıq.

Aşiq Humay sazı götürdü və yenə oxumağa başladı:

“Gün qalxıbdir günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
Əşrəfi düzdürrem onun telinə,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən çox qoçaq, Nəbi!”

Həcər keçmişləri, Nəbi ilə bir yerdə keçirdiyi günləri xatırlayırmış kimi dönüb kədərli gözlərilə aşığı süzdü və gözdən itdi.

Fevral, 1938

ƏBÜLHƏSƏN ƏLƏKBƏRZADƏ

(1904–1986)

Tanınmış nasir Əbülhəsən Ələkbərzadə Şamaxı qəzasının Başqal kəndində doğulmuşdur. Burada ibtidai məktəb bitirmiş, sonra Bakı Darülmüəllimində təhsil almışdır. Müxtəlif illərdə Dərbənd pedaqoji texnikumunda müəllim, Tovuz Maarif Şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Kinematografiya Komitəsində və “Azərbaycan” jurnalında baş redaktor işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olmuş, Sevastopol cəbhəsində vuruşmuşdur. 1979-cu ildə Azərbaycan SSR Xalq yazıçısı fəxri adı almış, 1986-cı ildə vəfat etmişdir.

Bədii yaradıcılığa 1928-ci ildə “Maarif və Mədəniyyət” jurnalında çap etdirdiyi “Sofi” hekayəsi ilə başlayan Əbülhəsən zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun müxtəlif illərdə yazdığı “Dünya qopur”, “Yoxsullar”, “Müharibə”, “Dostluq qalası”, “Sədaqət”, “Tamaşa qarının nəvələri”, “Tərs adamlar”, “Utancaq” kimi povest və romanları XX əsr Azərbaycan nəsrinin qiymətli nümunələri sırasına daxildir. Yazıçının bu kitaba daxil edilən hekayələri də onun epik irsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən əsərlərdir. Bu hekayələr yazıçının 1930-cu ildə Azərənəşrin çap etdiyi (Hənəfi Zeynallının müqəddiməsi ilə) “Boşandı” adlı hekayələr kitabından götürülmüşdür. Əsərlərin 20–30-cu illər üçün səciyyəvi olan leksik xüsusiyyətləri saxlanmış, qrafik arxaiklik müasir orfoqrafiyaya uyğunlaşdırılmışdır.

BOŞANDI

I

Taxta pilləkənin birinci ayağında oturmuş, gözü yol çəkirdi. Ağ tunbul əllərini, biçimli və girdə dizlərində daraqlamış, bir halda əvvəl həyəətə, sonra da qeyri yerlərə baxırdı. Torpaq səkinin bir bucağında qara, qaşları çatıq, bıçlı, ipəksərən qayınanasının gözünü ona dirəməsindən xəbərsizdi. Nifrətlə qarışıq sərzenişlə dolu olan bu baxış gəlininin nəzərini cəlb edəcəyinə əmin kimi idi. Nəhayət, o, gənc, gözəl gəlininin dərin ah çəkərək baxdığının fərqi varınca, özünü saxlaya bilmədi.

– Balam, durub işinə nə üçün getməyirsən? Dünəndən bəri ərinin yırtık şalvarı ayaq altında gezir, sənin fikrin nədir?

– Yamamayıram. hə!..

Bu səs o qədər qəti və sərt idi ki, artıq qayınana bu sözü iki-ləmədi; öz-özünə mırıldandı:

– Cəhənnəmə yama, finnara... mənim nəyimə gərək, ərinin canı çıxsın.

Mina üzünü qayınanasından ötəyə döndərdi. Ürək sıxan işsizliyin doğurduğu tənbel bir gərnəşmədən sonra, qalxmaq istəyirdi ki, gözünə qonşu qızlar sataşdı. O çiçəyi çırtlamış kimi sıçradı. İki gənc qızdan, nisbətən dolğun, ağ qızın kiçik əllərini ovucuna aldı.

– Ax, Bikə, nə yaxşı oldu gəldiniz. O qədər darıxırdım ki... Gözaltı qayınanası tərəfə baxdı. Çıxaq eyvana, Nəcibə.

Bikənin yanındakı arıq, qarabuğdayı qıza döndü.

– Mənə muştuluq nə verərsən, sənə bir şad xəbər deyəm.

Bikə Minanın qolunu buraxmayırdı.

– Nə, necə şad xəbər? yoxsa, O...?

– Hə, hə! İndicə məktəbdə eşitdim ki, o şəhərdən məktəblərə baxmaya gələcək. Özü də bilirsən kimə düşəcək. Sizin sol tərəfdəki qonşunuza.

– Yox a? Mina inanmazlıqla Bikəni çəkişdirirdi:

– Canın üçün.

Mina əli köksündə həyəcanla çarpan qəlbini sakit etmək istəyirmiş kimi susurdu, haçandan-haçana özünü toplaya bildi.

– Onu bir ildən artıqdır görməyirəm. Bəlkə indi tamamilə məni yadından çıxarıbdır. Namərd əhdimizi sındırmasa.

Nəcibə:

– Mina, Mina deyə onun şirin söhbətini yarımçıq kəsdi – ay qız, bu nədir, dünəndən bəri bu şalvarı yamayıb qurtarmamışsan!

Mina saymazyana əlini salladı:

– Olardan ötrü çox gözüm atır. Bu adamlar daha mənim yadımdan hər şeyi çıxarıblar.

Nəcibə Mina ilə tamam umuz-umuza dayandı.

– Nə üçün ay qız, gəlin gəldiyin ay yarım deyil, indidən belə narazılıq edirsən. Abası bəyənəməyirsən? Ona nə olub ki, sadə, avam, bir gəncdir. Bir az bədəni kobuddur da!

– Ay Nəcibə, indi ki, belə idi, öz qonşunuzdur; Abasa sən özün gedəydin.

Mina sözünü gur qəhqəhə ilə bitirdi. Bikə də ona qoşuldu. Əlləri Minanın umuzunda gülərək dedi:

– Heyif Mina səndən. Sənə elə bir ər yaraşdı, ki...

– Hə, Bikə. Sən o qədər düz deyirsən ki. Heç bilirsən, mən səni sənə yaraşan o nişanlın ilə görəndə necə oluram.!?

– Ümüdsüz olma, – deyib Bikə onun sözünü kəsdi.

– Ümüdsüz olmayıb bundan sonra nə qayıracaq ki, ərini buraxıb başqasına gedəcək?

– Ay Nəcibə, indi bu saat mənim məqsədim Səmədə getmək deyil ki. Əvvəl buradan qurtarım, sonra ərə getməsəm də yarar.

Mina, hündürlərə çox baxma, başın gicələr yıxılırsan. Şərt bircə sevmək sevlmək deyil, mən bilirəm sənin ürəyindən nə keçir. Mənə elə gəlir ki, səni Abas qədər istəyən olmayacaq. Abas sənə qurban, sədəqə gedir. Hər söz düşəndə deyir ki, Allah mənim üçün bir gün qoymuş ki, onu mənə rast gətirdi.

– Yox, gəl hələ Abas bunu sevməsin də? Kişi Minanı istəməyə bilməz.

Nəcibə Bikənin şuxluqla danışdığı sözlərə xüsusi əhəmiyyət verməyir, davam edirdi:

– Mənim fikrimcə, qadın üçün Mina qədər sevlmək az deyil. Mina hər sözünü yerinə yetirə bilər. Çünki Abas onun qabağında hər bir barədə zəifdir. Bu da qadınlığın qürurunu o qədər oxşayası hal ki. Minanın yerinə mən olsam, ərimi bu qədər minnətdar etdiyimə görə dünyalarca iftixar edərdəm, ərime acıram, ona rəhm edərdəm.

– Ay Nəcibə, sən allah kitabdan danışma. Bikə Nəcibəni yarımçıq kəsdi. Mina başladı.

– Bikə məni yaxşı başa düşür, Nəcibə. Siz oxumuşsunuz, mən isə savadsızam, amma yenə az-çox şey qanıram, görək baş yoldaşı birinci gündən xoşa getsin. Yoxsa? Bikə əllərini çırpdı.

– Nə, hə, oğlan qız bir-birlərini sevməlidirlər.

– Sən də öz şanınızdan dəm vurursan. Demək sevgi olmadı, görək kişi qadının gününü qara eyləsin; qadın da kişinin. Hər şey insanın özündən asılıdır. Nə üçün Abas ilə yaşamaq mümkün olmayır? Məgər gözəl bir də elmi olmaqla insan insan olur. Abas çalışqan, çörək qazanan, zərərsiz bir gəncdir. Hələ sən istəsən onu bir az düzəldə bilərsən. Yoxsa birinci gündən sən özünü onunla yaşaya bilməyəcəyinə qane etdin, iş bitdi.

– Yaxşı eləyib. Nə olub Minaya ki, gözəl, gənc ömrünü istəmədiyi adamlarla, söyüş-döyüşlə keçirsin. İndi də köhnə zamana deyil ki, hökumət var, jenatdel var, o biri var...

Mina heyfisləndi:

– Ax, mənün utancaq başım yerə girsin. Məgər mən gedib şikayət edə bilərəm? Kəbin kəsiləndə kənd ispalkomunda, ona getmək istəyirsənmi, razısanmı, deyə soruşdular, nə qədər istədim rədd edəm, bacarmadım. Əridim, töküldüm, utandım qayınanamdan; bu qışqırıcı, balaca qadından xəcalət çəkdim. Daha bilməyirdim ki, mənə ən əvvəl o qənim çıxacaq, məni ən əvvəl o söyəcəkmiş. Nə isə o başdan olmadı, bu başdan olacaq. Nəcibə məni qınasa da boşanacağam. Nə cür olur olsun, otura bilməyirəm. Əlimdən gələni edəcəyəm, boşanacağam.

– Di, yavaş danış. Saray eşidər indi!

– Cəhənnəmə, gora ki...

Bunun üzərinə Nəcibə qollarını, Minanın boynuna doladı.

– A qız, bunun cürətinə bax a, dedi, – kişi də səndən əl çəkərmimi? Əyil, əyil səni öpüm.

Ayaq barmaqlarının üstünə qalxmışdı. Nəhayət Minanın yumru, dolğun çənəsini yaxaladı.

Bikə öp, buxağından hə, hələ!

– A qızlar, çənəm qopdu. Mina içində qışqırırdı, – sizin könlünüz deyəsən... balam, siz kişidən də betərmişsiniz.

Bir hərəkətdə ikisini də qolları arasına aldı. Hər ikisini möhkəm tutur, sağına, gah da soluna baxırdı.

– Siz məni axırda gözə gətirəcəksiniz. A qız, bu nədir, Nəcibə mənə güc eləyirsən. Yoxsa yenə görüşmək istəyirsən?

İkisini də qolları arasında sıxışdırır. Yıxmaq üçün güc edirdi. Kiçik balkon gənc, yüngül təpiklərin zərbəsilə sarsılırdı.

Birdən, a qız, sancağım düşdü, əzildim, uy düşdüm! – səsləri arasında aşağıdan qalın bir haykırtı fırladı:

– A balam, ev-eşik dağıldı... belə də arvadlıq olar. Yetmiş qız da dirinə vurur, zəmanəniz dağılsın. Hə dağılsın zamanınız! İndi Bikə yalvarırdı:

– A qız, Saray qışqırır, burax.

– Qoy bağırırsın, – deyib Nəcibəni küncə yuvarlatdı – bu sən!

Artıq Bikə də yığılırdı:

– “Çimdikləmə! Yanaqlarım köpdü, burax!
– Mina, Mina, a qız, Səməd gəldi, yüyür, hə!
Pilləkəni qabaqca Bikə endi.
– Bura çıxın!
– Balam, qızı görməmişiniz?.. – deyə Saray qışqırırdı.
Üçü də evin qabağındadı, əyri, dırmanmağa çox münasib tut
ağacının kötüyü üstə qalxdı.
– Qarabuğdayıdır.
– Boylu-buxunlu oğlandır.
Bikə əlavə etdi:
– Portfeli əskidir.
– Ay afərin, ay afərin...
Üçü də döndü. Abas önlərində dururdu.
– Ay, afərin!
O, gülən acığı ilə davam edirdi:
– Nəcibə, Bikə, on beş yaşında qızlarsız ağaca dırmanırsınız.
Yaxşı deyirlər ki, oxumazda ağıl olmaz. Aşağı düşün!
– Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit. Bikə Minaya göz vurdu
– Mina düş. Fırıltı ilə endilər.
Abas birinci mərtəbənin torpaq səkisində bayaqkı yerində idi.
– Buna bax, bu da ay yarımliq gəlin. Hay... hay... Hırıldama,
içəri keç!
Mina bir iti addım atdı. Dönüb Bikəyə, sonra da Nəcibəyə baxdı.
Qəh-qəh çəkib yaraşlıq başını sallayaraq içəri qaçdı.
Abas aralı, qalın dodaqlarında əriyən hirsini uddu, önündə gül-
məkdən yorulmayan qızlara baxdı və:
– Gicinə şükür olsun allah, – dedi.

II

– Ay adam, yetişin ay... ay adam, oğlumu öldürdülər.. oğlumu!
Gecədən üç saat qədər keçmişdi ki, Sarayın bu bağirtısı, qonşu-
ları yerindən oynatdı.
– Ay adam, belə də lov olar? Nəcibə, görürsənmi sən bu dos-
tun axırda nə eylədi? Bikə, sən bu gəlini gör necə yoldan çıxardın!
Görürsən, gəlin, mənə bəxtəvər oxuyanlar. Gəlin üzü bəzək, içi
təzək gəlinə tamaşa edin!

Evlərindən həyətə çıxmış curcumüş qonşuların cavabsız sualları məhləni doldururdu.

– Kim?

– Kimi?

– Necə?

– Nə qayırıb.

– Bıçaqlayıb!

– Gəlin?

– Ay afərin, ay afərin!

Yaxın qonşulardan bəzisi və Abasın kiçik qardaşı Səlim, Saray balkona çıxmış qapını döyürlərdi.

– Abas, qapını aç!

İçəridə bayırdakı səslərə əhəmiyyət verməyən iki kölgə uyrurur, iti ləhləmələrlə çapalayır.

– Nacins balası, nacins, duran yerdə mənə bıçaq çəkirsən? Qəfildən məni, məni öldürmək istəyirdin?

Arabir bu sual təkrar edilir, boğuşma arasında batıb gedirdi.

– Di öl, canın hələ bu deyilmi? Öl!

Mina evin bir bucağına yuvarlandıqdan sonra Abas iri qaradəstə bıçağı yerə atdı. İndi o, ayyarımliq gəlini, gecə gündüz dilindən düşmədiyi Minanın ancaq – ana, öldüm, deyən iniltisini eşidirdi. Bu inilti ona hər şeyi, əlindən aldığı yarağı, hirs və kini unuttururdu. O az qala diz üstə düşüb Minaya yalvaracaq, ona döşədiyi yumuqların, təpiklərin göyərmiş yerlərini öpəcək, ağlayacaqdı. Allahın lənətinə gəlsin kor şeytan! O, içindən ah çəkdi.

“Kimdi, kimdi onun isti aşına su qatan?” Abası, bu məsələ düşündürürdü, Minadan və ondan nə istəyirlərdi.

O, Minanın öz ağılı ilə belə işlər yapmış, olduğuna ondan boşanmaq istədiyinə yenə də inanmayı, bunu bir kələk zənn edirdi.

Bu gün, indi o yenə bu işin də bir kələk, bir zarafat olduğuna inanmağa hazırdı.

Qapı yenə döyülürdü.

– Abas, qapını aç!

Kimdir qapını döyən?

Qapını açıb sordu. Dışarı çıxaraq titrəyə–titrəyə anasına yaxlaşdı.

– Nə var arvad, nə qışqırırsan, nə olub, görməyirsən ki, camaat yığılmağa bir bəhanə axtarır. Sən daha məni biabır elədin.

– Mən biabır eylədim? Biabırı Allah vursun. O səni biqeyrət eylədi. Arvad da adamın üstünə bıçaq çəkər? Hə!

– Bəs indi arvadı döymək, söymək olar?

Aradan Bikənin səsi ucaldı:

– Heç bilirsiniz adama nə qayırlarlar?

Nəcibə aranı düzəltmək istəyirdi:

– Saray, sən qışqırma, Abas sən də bir az özünü düzəlt. Biz sabah Mina ilə danışarıq.

Abas bu sözlərə qulaq verməyib, yenə də danışmaq istəyən anasının ağzını əlinin tərsilə qapadı:

– Bir dayan, arvad, ey!..

– Evdə bərkdən danışmayaq. Evdə dava olar, şava olar da!?

– Görün heç yanını yerə verirmi? Haranı yaralayıb görüm?

– Düşün aşağı!

Anasının və qardaşının qolundan tutub itələdi:

– Artıq-əskik danışmaq lazım deyil. Arvadımla özüm bilərəm... O məni bıçaqlayır, mən də onu döyürəm, Nəcibə, Bikə, siz də gedin özünüzə vəkillik edin, daha bizi bu qonşular təngə gətirdi!

– Necə özünüzə vəkillik edin. Bikə səsini daha da ucaltmışdı, – onu sən yoxsa tək görmüsən! Yaxşı, sabah bu vaxtı, o yanında olsa...

Abas bir söz demək istəyirdi. Macal olmadı. Bikə və Nəcibə enib getmişdilər. Anasının biqeyrət, oğraş deməsini eşitmədi, pəncərənin pərdəsini çəkdi.

– Ax, bu qonşular olmasa idi!

O, bu arzunu ürəyindən keçirərkən Minaya sarı baxdı.

Mina yumaq kimi büzülüb oturmuşdu.

– Ürəyin dincəldi? Yaxınlaşıb tamamilə onun qarşısında dayandı. Bir müddət susduqdan sonra nəhayət dilləndi:

– İndi peşman oldun ki?

Mina başını qaldırıb yarı açıq gözü ilə Abası süzdü. Onun çöhrəsi pörtülmüş, gözləri qızarmışdı. Boynu, boğazı açıq, gur qara hörükləri çözülmüşdü.

Bir az baxışdılar. Abas yerə nə vaxt oturduğunu bilmədi. Arxasını divara söykəyib dizlərini qucaqladı.

– Məni öldürmək istəyirdin, nacins?!

– ...

– Nə baxırsan lal kimi?

Minaya yaxınlaşdı, səsini alçaldaraq yumşaqlıqla sordu:

– Lal olmuşsan?

Mina nə qımıldanır, nə də dodağını tərpedirdi. Bu sual da cavabsız qaldıqdan sonra yenə baxışma davam etdi.

– Görək kim yorulacaq?

Minanın dodağı yavaş-yavaş titrəyirdi. Abas onları yaxşı tanıdığından:

– Gülürsən, arsız balası, arsız, – deyə sordu.

– Qah, qah, qah, qah...

Mina dadlı, sürəkli qəhqəhələrinə qoşuldu. O güldükcə omuzları sarsılır, məxmər çütküsü başından sarkırdı.

Abas tanış olduğu bu qəhqəhələrdən pozuldu:

– Dəli olmusan, ay qız! Nəyə gülürsən? Burada gülməli nə var ki?

Mina davam edirdi:

– Hə dəli olmuşam. Qah....qah... qah...

– Heç gör mən inciyərəmmi. Amma sən? – sağ əlini qaldırdı. – Hanı, görürsən? Məni öldürmək istəyirdin?!

O bu sözləri dedikdə, üzündə ancaq yazıqlara və qorxaqlara məxsus olan təbəssüm titrəyirdi.

– Mən sənə nə eləmişəm ki?

– Heç nə!

Abas gözləmədiyi halda Mina cavab verdi – sən mənə heç nə eləməmişən. Mənə atam və qardaşlarım eylədi. Fəqir anam tək qaldı. Ona qulaq asmadılar. Allah onlara eyləsin. Yoxsa sən kimsən ki? Allahın yazığı!

Gözü Abasın gözündə qalaraq susdu. Bu süqut onun tərəddüdü ilə bir qədər davam etdi. Nəhayət, o canını dişinə tutub dedi:

– Mənim gözüm başqasında idi. Məni sənə atam və qardaşlarım zorla verdilər. Əvvəl özüm də bilmədim bu iş necə oldu. Sənin varın artıq olsa idi, deyərdim dövlətdən ötrü, sonra anladım ki, bir acığın qurbanı olmuşam... kiçik bir acığın. Atam, anamın acığına bu işi tutdu. Qoymadı dayım oğlu Səmədi gözləyək.

Abas səbirsizliklə:

– İndi sənin dediyin nədir?

– Oturmayacağam! Səsinin bütün qadınlığı və incəliyi ilə əlavə etdi – Məni boşsa, canın qurtarsın!

Abas, dili kökündən qoparılmış kimi kəkələdi. Gördüyü yuxu olmadığı kimi, bu sözləri də yuxuda eşitməyirdi. Ayyarımliq gəlini açığıca hər şeyi üzünə söyləyirdi.

İndi qeyri-iradi onun yadına iki ay əvvəl eşitmiş olduğu, kefin kökdür sözləri düşür, bu sözlərin qulaqlarında cingildədiyini duyurdu.

O, hər gün; bütün dəqiqəsi qeylü-qal ilə keçəcək olsa bədi bütün avamlığı və sadəliyi ilə anlayırdı ki, o kefi köklük özü üçün həmişəlik bir ağırı hazırlayırmış. Həmişəlik, ömrü var ikən davam edəcək olan bir sızıltı, bir ürək xarabalığı.

– Birdən o zorla boşanmaq istərsə.

Burasını düşünmək istəmədi. Necə olur olsun onu, o ağız dolusu ilə tələffüz etdiyi Minanı, o cismi, özünə bir çox korluq çəkdirmək nəticəsində topladığı ehtiyatla bulmuş olduğu o zəvcəni saxlamaq lazımdı.

O vaxt doğru olan bu sözlər indi yalana çıxırdı. Abas indi onunla düzəlişmək üçün lazım gələn bütün çarəyə baş vurmaq, bu barədə verilən hər məsləhəti icra etməkdə o qədər hazırkı ki!

Fəqət nə yapsın? Nə çarə eyləsin? Onun deməyə, danışmağa, yalvarıb-yaxarmağa sözü belə yoxdu.

Bu fikirlərdən sıyrılib özünə gəldikdə Minanı yanında görmədi. O, ayaq üstündə nə işə alıb yığışdırır. Nə üçünsə əyilib dururdu, əvvəl günlər Abas Minaya baxaraq, onun boy-buxunu, dolğunluğu, yumşaqılığı ilə nə qədər güvənir, necə fərəhlənirdi?! O, neçə dəfələrlə ucadan: “meyvənin yaxşısını ayı yeyər” deyən yoldaşlarından sınımamış:

– Bacarırsınız, siz də yeyin, – deyər cavab vermişdi.

– Lənət kor şeytana, deyərək qalxdı.

Mina qətiyyətlə ərinin yaxlaşmasına əhəmiyyət verməyir, işinə davam edirdi. Abas titrək səslə pıçıldadı:

– Mina!!

İkisi də üz-üzə durdu. Abas ilk əvvəl zəvcəsinin ciddiyyətindən hürkmüş kimi oldu. Ətrafına baxındı. Dışarını dinlədi. Nə bir kəs, nə bir səs vardı. Dünyada özləri, Mina, bir də özü yaşayırmış kimi idi. Görən yox, eşidən yox!

Abas yazıq yalvarıcı təbəssümlə başladı:

– Mina, ağrını alım, dəli olma. Sən mənə anadan, qardaşdan da yaxınsan, şeytan fikrə düşmə. Ağıla gəl.

– Gözüm başqasındadır.
 – Axı... Abasın dili dolaşdı.
 – Yox, bacarmaram. Bir də mənə nə olub ki, günümü qara edəm. Dünyaya iki dəfə gəlməyəcəyəm ki, babamı yuxuda görmüşəm.
 – Ay yarım yaşamışığı, üz-göz öyrənişib... heç bu yaxşı işdimi?
 – Anam məni döyülmək və söyülmək üçün doğmayıb. Yox, mənim işim deyil?
 Abas yenə yalvarmağa başladı.
 – Ağrını alım!
 Qollarını özündən boylu və çox-çox gözəl olan zəvcəsinin boynuna doladı. Üzünü onun dolaşığı saçlarına sütrdü.
 – Ayağının altında ölüm, məni buraxma. Əgər istəyirsən, anamdan ayrılıım.
 Mina köksü iləridə, başı arkaya mayıl, qımıldanmadı.
 – Yalvarma dedi və güldü.
 Bu gülüş onun gurultulu qəhqəhəsinə bənzəməyirdi. Bu, aşağı-lara, alçaqlıqlara iltifat yollu meydana gələn durğun fəqət yoluxucu bir təbəssümdü.
 Abas da güldü Zəvcəsinin belinə daha möhkəm sarıldıqda bu ani təbəssüm göz yaşına dönüb boğazına tökülmüş!
 – Atam, anam sənə qurban Mina, getmə. Mən yazıq bir adamam... məni buraxma, deyə inləmişdi.

III

Abas qəza Hərbi Komissarlığının böyük həyətinin bir tərəfində, qarşısında kiçik mücrüsü, ayaq üstündə durur, geniş meydana qaynaşan insanlara baxırdı.

Həyətin tamam ortasında dalbadal dörd at qoşulmuş furqunlar dayanmışdı. Əsgərin yola salınmasına hələ yarım saat qaldığından səfərbərliyə alınmışların yaxın kəndlərdən gələn ana-bacıları, furqunların yanlarını kəmiş, hər kəs öz adamı ilə qonuşurdu. Bu hal xam ürəkləri daha da yümşəltdiyindən, əsgər gedənlərin sevinməsinə baxmayaraq, bəzi qoca analar hətta gizli-gizli ağlamaq belə istəyirdi.

Yaxşı ki, Abasın burada yaxın adamı yoxdu. Onun zənninə görə özü belə bu ayrılığa davam gətirə bilməzdi.

Bir də Abas əvvəl günlər əsgər düşməsindən qorxub, qorxmadığını da yəqin edə bilməyirdi. Yalnız onu bilirdi ki, səfərbərlik

komisyonu nəvazişlə kəndisinə “yararlısan” dedikdə, o yenə yazıq-yazıq gülmüş, alnında soyuq tər damllarının hasilə gəldiyini duymuşdu. O gündən ay yarım keçmişdi. Bu ay yarımında Abas əsgərlikdən qayıdan həmkəndlilərindən o həyat haqqında bəzi, qəbul edə biləcək məlumat almış, arxayın olmuşdu.

“Hələ gərək keçən il əsgər düşə idim. Mina boşandıqdan sonra... burada qalıb nə qayıracağam”. Hələ Abas bunu keçən il arzulayırdı.

O, qəsəbədən çıxdıqdan sonra, bütün 20 kilometrlik yolu şəhərdə Minaya rast gələcəyi umudu ilə qət etmişdi, bu vaxta qədər Minanı görməyə şəhərə gəlmədiyinə belə təəccüb edirdi. O neçə dəfələrlə özünü ələ salmaq istəyən çarvadarlardan Minanın şəhərdə rus matışkası kimi açıq-saçıq, Səmədlə qol-qola gəzdiyini eşitmişdi. Ona görədir ki, şəhərə düşəndən sonra Minanı görmək ümidi onun avam qəlbində saniyədən-saniyəyə çoxalır, indi belə uzaqlara, tanımadığı yerlərə getmək yavıqlaşdıqca o ümid içinə sığmayıb onu həyətdən komandirdən izinsiz gizli dışarı qaçırmaq istəyirdi.

O, indi qarşısından keçən hər al qırmızışallı, ağpaltarlı qadın gördükcə diksinir kimi olur, onda Minanı görməyə çapalayır.

Birdən yanından, başında (alçağüllü) kələğayı, keçən bir qadın gördü. O qadın tamam Mina boyda, Mini kimi iri addımla baldırını yelləderək yeri yirdi.

Abas iradəsi alınmış kimi onun ardınca getdi. Qəsdiləri keçib onun üzünü görmək idi. Bu niyyətlə o addımlarını bir az sağdan götürmüşdü ki, qadının, bir furlğunun yanındakı gəncin boynuna sarıldığını gördü. Qadın ağlayır, gənc isə – bacı, ağlama – deyə ona təsəlli verirdi. Abas aldandığını hiss etdikdə qızardı: içində varı-yoxu olan mücrüsü yadına düşdü. Cəld gəldiyi yerə qayıtdıqda hey-rətdən dondu: Mina mücrünün yanında dururdu.

O nıx dayandı; əvvəl yuxuda olduğunu zənn etdi. Mina dikdaban, botin cunayı, təmiz kabut, başında göycək üzünü çox-çox tutan al kələğayı, çarşafsız açıq-saçıq dururdu.

– Abas, nə üçün dayandın? – deyə Mina səsinin bütün hərərətilə sordu və onun əlindən tutaraq mücrünü yanına çəkdi – səni xoş gördük, əsgər gedirsən?

Abas özünə gələ bilməyir, kiçik, utancaq çocuq kimi yerə baxırdı.

Səməddən sənin əsgər düşdüyünü eşitdim, gəldim hələ-belə səni görüm. Buradan keçəndə mücrü gözümə sataşdı, tanıdım.

Mina danışdıqca Abas haldan çıxır, fəkir xatiralarının Minaya dair olan zavallı səhifələri sürətlə çevrilirdi. Artıq bu qadınla sürmüş olduğu ayyarımliq həyat ona, uzaq, yaddan çıxmaması üçün çalışılan dadlı bir rəya kimi gəlirdi.

Necə, necə olmuşdu ki, Abas bu qadını tapmışdı?

Bunu haradan tapmışdı? Bəs sonra nə üçün əlindən çıxdı? Onu kim aldı, nə üçün aldılar. Bu qədər ərəkək, qadın, Abas, Minə bəs kimə lazımdı?

– Bax, Abas, indi mən boşanmasa idim, işin xarabdı.

Abas fikirlərindən ayrılı bilərək, duyar-duymaz cavab verdi.

– Sən boşanmasa idin əsgər düşməzdim.

– Səhv edirsən. Anan işləyən, qardaşın işləyən, mən hə hesab olunacaqdım işləyən, gedəcəkdin. Sonra da qalacaqdın belə...

Bunu deyərkən yüzlərcə ağızdan çıxan qarmaqarışiq səslər eşidildi. Əsgərlər arabaya doluşurdu. Mina Abasın saraldığının fərqinə vardı. Mücrünü aldı. Onun işarə elədiyi furqunun yanında dayandı.

– Abas, get, sağ–salamat hökumətimizə borcunu ver. Qanacaqlı, savadlı adam olub, qayıdacaqsan, heç qorxma, kişi ol!

Mina, Abasın əli ovucunda, onu təlqin edirmiş kimi söyləyir, gözünü özünə tanış olan o avam nəzərlərdən çəkməyirdi. O nəzərlər kəndisinin xatırına ən son gecəni, bıçaq əhvalatını gətirmişdi.

– Hə, çıx furquna, mücrünü də al!

Ən öndəki furqun hərəkət etdi. İndi hər furqundan mahnı, bayatı səsləri qalxırdı. Abas ömründə maraqlanmadığı bu bayatıların yanıq könlünü tutuzdurmaqda olduğunu hiss etdi. Minanın əllərini sıxaraq, Mina, sağ ol, – dedi.

Furqunlar şəhərdən çıxdıqda Abas Minanı, bir də görmək qəsdilə şose yolunun üst tərəfindəki bir dikdirə yığılmış olan şəhər xalqına baxdı. Hələ Minanı görməmiş, qar–qara Səməd gözüne sataşdı. Başına ağır bir zərbə dəymiş kimi gözlərini qarşısında uzanan ağ şose yoluna döndərdi.

Minanın mehribanlıqla üzünə gülümsədiyini, dirsəyə qədər açıq qolunu qaldırıb, ağ yaylıq salladığını görmədi.

XANƏNDƏ

Yeddi ayaqlı pilləkan onu yormuş, öskürəyi yenə başlamışdı. Son pillədə dayandı.

– Zəhrimar!! deyə mırıldandı.

Ayağını almamışdı ki: cırrıq, cırrıq cıncıraq bağırdı.

İyirmi ildən bəri şəhərin bir kənarında tək yaşadığı bu həyətdə, bu darısqal quyuda onun eşitdiyi səs; kəsik, bəzən əsəbi, hərdən isə uzun-uzun davam edən cıncıraq səslərindən ibarət idi. Başqa, nə bir çocuq qəhqəhəsi, nə bir həyat vəlvələsi!

Burada dirilik varlığına şahid olan ancaq səhərlər, axşamlar, vaxtlı-vaxtsiz başlayıb saatlarca davam edən qanlı öskürəklərdir.

Son zamanlar beş, altı ildən bəri saxladığı qulluqçusu, Sonya ilə də o kədər üsul danışırdı ki, onu divarlar da güclə eşidə bilərdi.

– Çın-çın!..

Bu cıncıraq da bəzən günlər, həftələrlə susar, sonra birdən səsə başlardı.

– Sonya, Sonya!

Güclə çıxan səs ilə xırıldadı:

– Qaç, bax kimdir?

Ya bir toydur, ya da bir musamərə!

Onu qeyri hara çağıracaqlardı? O bunu gözəl bilirdi. Zira, həmişə deyinə-deyinə ağır addımlarla darvazaya getməyə məcbur olan Sonya müstəqil şəkilli çağırış ilə dönməyirmi idi?

Bu çağırışların da hamısının mövzү, məalı biri-digərindən istinsax edilmiş kimi olurdu. Bunların hamısı: “pək möhtərəm!” – ilə başlar, “təşrif buyurmanız rica olunur” ilə bitərdi.

Hələ axır vaxtlar onda zəhmət haqqına qarşı bir soyuqluq da görülür, cibdən çıxanı, Allah bərəkət versin!” – deyə öz cibinə soxardı.

Sonyanın qalın, qısabarmaqlı, ətli əlindəki kağıza etina belə etmədi.

– Ora at! – deyə mizin üstünü göstərdi.

* * *

Saat səkkiz radələri idi. Birinci mərtəbənin dar sofası, qapı, önləri, döngələr, mərdivən başları, hər əlvan işıqlarla donanmışdı. Hər tərəfdə bir yığın-dərin nəzərə çarpırdı.

Ortaqda bir cür forma geymiş tələbələr, başları daranmış, sığallanmış üst-başları ilə dolaşırdı. Yeknəsək həyatın sıxmış olduğu bu

gənclər aram duymayırlardı. Onlar lüzumlu-lüzumsuz çıxıb-düşür, səbirsizliklə qonaqları gözətləyirlərdi.

Bir sözlə bu ləjli məktəbin binası, böyük həyəcan içində uçurdu.

Bir azdan arada:

– Yoldaş!

– Xanım, üzülməyin!

– Təşəkkür!

– Zəhmət olmasın sözləri oynamağa başladı.

Qonaqlar gəlir, həs kəs öz paltosunu, furajkasını verib doğru yuxarı dırmanırdı.

Birdən ara qarışdı:

– Gəldilər! – deyildi.

Sıra ilə ağ önlüklü xeyli qız çıxdı.

Yol verildi.

– Xoş gəldiniz!

– Buyurunuz!

– İkinci mərtəbəyə!

İştə bir takım daha əlvan bir dəmət rənglərdən toxunmuş, gözəl-likdən hörülmüş! Hər biri munis, səmimi, sıçaq qoxu nəşr edən bu irili, xırdalı, xanımlar da, rəngli kölgələrini çəkib getdilər.

O, yoldaşı tarizən gəldikdə hələ də aşağı sofada növbətçi müəlim ilə danışdı.

– Hələ başlamamış?

– Yox!

– Çoxdan gəlmişsən?

– Hə, gəlib burada oturmuş, gələnlərə tamaşa edirdim.

Xanəndə sözünü uzun bir “ah”la bitirdi.

– Çırrr, çırrr!

İkinci zəng çalındı.

– Çıxaq!

Tarzən, xanəndənin qoluna girdi. Bir iki pillə çıxmamışdılar ki, orketstr gurultu ilə partladı. Bu gurultu dar sofalara sığmayıb ətrafa dağıldı, divar, tavan, döşəmə hər əks-səda ilə boğulur kimi oldu.

Bəylər, üzünü qırıqdıran səbirsizliklə tarzanə baxdı. Salona girildilər, ora dolmuşdu. Rəng göz qamaşdırır, Ətir sınırları qıcıqlayırdı.

Onlar ön qabaqda oturdular.

İki pərdəlik inqilabi pyes və konsert bitib, pərdə salınar-salınmaz bir səs çıxdı:

– Şərq odasına!

Sonra bu səs toplanıb tələsik haykırdı:

– Şərq odasına, şərq odasına!

Dərhal ortalıqda çiçək təpələri yelləndi və Şərq odası tərəfə axmağa başladı. Burada hamını xulya kimi bir al tül qucağına aldı. Heç kəs tutmuş olduğu yerində qımıldanmaq istəməyirdi.

Zalınız istidi. Fəqət bundan da narazı yoxdu, çünki bu əlvan hərarət, ətirli nəfəslərilə ləmsdən başqa bütün hiss üzvlərini uyuşdurmuş kimi idi.

Kim, kimin qarşısında, kimin arxasında, kimin yanında idi məlum deyildi.

Öndə nə oxunur, nə çalınır, arxa sıralar bundan xəbərsizdi.

– Sus! başlandı.

Xəstə, sakit bir inilti üçün: – şur! dedilər.

Gənc damarlarda axan sıcaq istəklə ziddiyyət təşkil edən bu sönük ahəngləri eşitməmək üçün ən arxadakılardan çəkilənlər oldu. Bir azdan bayaqkı, ölü səs dirçəlməyə başlayırdı:

– İndi şahnaz oxunacaq, deyə kimsə məlumat fruşluq etdi. Hamı, isyankar, şən bir fəryad bəkləyirdi. İştə şurun son zəngülələri ... şahnaz!

Lakin necə? Şahin qanadları çarpıntısı əvəzinə, sərçə ürəyinin pırıltıcı kimi bir şey! Gözlənilən bu idimi? Əlbəttə, yox! Arxadakılar indicə dinməyə hazırlanırdı ki, haradansa:

– Yaşa, yaşa! səsləri fişqırdı.

– Şap, şarp şaaarrp!

Ağızlardan sonra ovuclar işə düşmüşdü.

– Salona, rəqs başlanır, salona!

Duran kimdir? Oynamaq, gülmək, sevmək, sevilmək həvəsində olan bu dəli qanlılar üçün şur nə idi, şahnaz nə idi?!

Rənglər dəryası, cərəyanı dəyişdi. Dalğalana-dalğalana salonun dörd çevrəsini bürüdü.

İndi:

– Prosim, prosim, rəqs prosim!!! Səsləri dincəlməyir, get-gedə çoxalırdı.

– Oxusun deyənlər də o tərəfdən qalxmışdı.

– Rast oxusun, prosim!

– Rəqs, rəqs prosim! Rəqs!!!

Bir ara iki tərəf də susdu. Nə isə bir inilti başlamışdı.

Dinləyənlər qışqıranlardan çox azdı.

– Şarp, şarp, şarp!!

Ötədən-bəridən qalxan bu tək-tək ovuc səsi ətrafa dağılaraq sönürdü ki, hamı gipnoz edilmiş kimi buna qoşuldu. Ovuc tufanı başladı, nə oldu məlum deyildi: ortada birisi oynayırdı.

O, başlamış olduğu “rast”ı bitirməmiş, yenə oyun havasına qaval vururdu.

Bu gecə ikinci dəfə idi ki, onu yarımcıq kəsməyə məcbur edilirdilər.

– Bunlara bayatı dinlətdirmək, rast, şuştər oxumaq mümkün deyil, deyə o öz-özünə zəif bir acılıqla mırıldanırdı.

Bəs onu nə üçün çağırmışlardı? Ancaq qaval vurmaq üçünmü?

– Bəs bu alqış nə idi. O özünə sual verirdi.

Kim bilir, bəlkə də bu alqış onun ağlayan səsinin kəsilməsi üçündü.

– Nə eyləyirsən? Yoruldunmu? Qaytarma istəyirlər!

Yoldaşı, onu dürtürdü.

Ortada bir cuft oynayırdı: qız, oğlan!

Onlar su durnası kimi üzür, ona öz gəncliyini xatırladırlardı. O qarşısındakılara baxır, onları görməyərək, öz gəncliyini seyr edirdi.

Hər cüt üçün partlayan alqış onu mazijə sürükləyirdi. O da o qədər alqışlanmış, ehtiramlar, təltiflər də görmüşdü ki... Fəqət indi. Ona qarşı göstərilən hörmətlər də onun fikrincə, saxta təvazönlər də keçmişin xatırına idi.

O, artıq kimdən uma bilərdi. Yaşı əllini atlamış, ordları batmış, almacıq kəmikləri üzünün quru dərisini yırtıb dışarı, fırlayacaq kimi... çüxur gözləri bu dünyadan çox, o dünyaya baxır... dodaqlar sarkı-mış, saç-saqqal ağarır, bütün ömrünü qarlar altına alacaq olan son qış başlayırdı. Hər şeydən pis pəncərə tutulur, içəridən çıxmaq istəyənlər boğularaq orda qalırdı.

Beləliklə, çoxlarını ağladan səsi də puç olur, o da dinləniləni ilə bərabər ölüb gedirdi.

– Ləzginka, ləzginka!

Yenə tarzən onu dürtüdü.

– Ləzginka istəyirlər, yatma!

Bir iki, üç tapa-tap qavalı çırpmağa başladı. O arıq dəri bir də kəmikdən ibarət qalan əllərinin ağrısını da hiss etməyir, qavala od yutdururdu. Diqqət edən olsa idi, onun qaval ilə düşmənliliyi var – zənn edərdi.

Birdən durdu. Əli sağanağa keçmişdi. Tar da susdu. Bir ara sakit keçdi. Sonra üsulca:

– Qaval yırtıldı, – dedilər.

* * *

Yırtıq qavalı masanın üstünə buraxdı.

İyirmi il, tamam iyirmi il idi ki, bu qaval onda idi. İndi dördüncü dəfə idi o bu qavalı yırtırdı. Üç dəfənin hər üçündə zövqdən, həvəsdən, həyəcədən, indi isə.. İndi axır idi. Artıq o bir də bu sağanağı əlinə almayacaq, dəyişməkdə olan ruhları özünə güldürməyəcəkdi. Bəsd! Barmağıyla qarşısında yatan iyirmi illik xəstə arkadaşına toxundu. Ondan qalxan bir səs çıxdı. Bu səsə lal divarlar da iştirak etdi. Sonra cıncırtı ilə inlədi.

– Sus! – deyə onu aldı. Titrək əli ilə kiçik yırtığı olan keçi dərisini cırıb parçaladı.

Sonra sağanağı dikinə titrək əllərinin altına qoydu. Bədəninin və qollarının bütün qüvvəsini toplayaraq onun üstündən basdı.

Şırrık – deyə sağanağın qabırğasını sındırdı. Parçaları əlinə aldı. O zavallı, parçalar, qırıq könülün əninləri kimi sahibinin əsəbi, zəif barmaqları altında axırıncı səslərini çıxarmaqdan belə ürkürlərmiş kimi misqincəsinə çınqırdardılar.

Nəhayət, son üzüntüləri ilə evin bucağına sürünərək orada susdular. O, qavalı kimi özünün də öldüyünü zənn etdi. Səs kəsildi. Dünyada səslə bir şey qalmadı.

Şaşqın divarlardan bir səs eşidər deyə onlara gözünü zillədi.

– Sükut!

Açıq pəncərənin qarşısına gəlib səmaya baxdı: orada topa-topa, yan-yana o qədər ulduz vardı ki, lakin hamısı uzaq, hamısı, lal-kar!

Birdən onlardan biri qopdu, getdi, biri də... bir digəri də... bir zaman onlardan qətiyyəən bir nişan qalmamış kimi oldu.

– Vay, mən səfih!

Səndələyərək masanın yanına qayıtdıqda fikirləri qarışır, gözünün önündəki şeylər həp uçub tökülür kimi idi.

Yırtıq qaval da, zıncırovlar da uçur, onu da özlərilə sürükləyirdi. Dünya dönürdü. O, baş gicəllədən aləmin məchul bir dərinliyində tək idi. Hər şey, evin bucağında yatan o qaval belə onun hədə olmuş ömründən haykırdı... O hayqırtı, bütün iyirmi ildə oxuduğu havacat, muğamatı, o bürünc, mis zıncıroların içinə doldurub onları şişirdir, böyüdür, onun başına çarpırdı.

Onu vururdular... döyürdülər... odur ha, çocuqlar, böyüklər, hamı, hər kəs:

– Al, başına dəysin rast, al gözünə girsin şur, – deyə onu vurur, ötüşürdü.

O, başına dəyən bu daşların altında beynindən bir şeyin axdığını, bütün vücudunu titrətdiyini duydu.

Nə olurdu, dəli olurmu, nədir?

Kimi çağırırsın, kimə nə desin?

– Ox, bir zövcə, bir çocuq, bir adam!!!

Xəncərəsindən son bir hayqırtı çıxdı.

– Sonya, Sonya!!!

1930

MİR CƏLAL

(1908–1978)

XX əsr Azərbaycan ədəbi-elmi və bədii fikri tarixində görkəmli yazıçı-nasir və ədəbiyyatşünas-alim kimi mühüm yer tutan Mir Cəlal Paşayev Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil kəndində yoxsul kəndli ailəsində doğulmuşdur. Kiçik yaşlarında atası və qardaşı ilə birlikdə Gəncəyə köçdüyündən uşaqlığı burada keçmişdir. 1918-ci ildə atası ölmüş, böyük qardaşının himayəsində qalmışdır. 1918–19-cu illərdə Gəncədə xeyriyyə cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai təhsil almış, 1923–28-ci illərdə Gəncə Pedaqoji Texnikumunda, sonra Kazan Şərq Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat şöbəsində (1930–1931), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur (1932–1935).

Əmək fəaliyyətinə 1927-ci ildə Gəncədə müəllim kimi başlamışdır. 1928-ci ildə Gədəbəy rayonunda yeddi illik məktəbə müdir təyin olunmuş, bir il sonra Gəncə şəhər məktəblərindən birinə eyni vəzifəyə dəyişilmişdir. 1932-ci ildən “Kommunist” qəzetində şöbə müdiri, “Gənc işçi” qəzetində məsul katib, eyni zamanda Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində işləmişdir (1932–1935). Sonra ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent, professor, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1978-ci ildə vəfat etmiş, ikinci Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mir Cəlal ədəbi-bədii fəaliyyətə XX əsrin 20-ci illərində başlamış, hekayə, oçerk və romanları ilə geniş oxucu kütləsinin məhəbbətini qazanmışdır. Onun “Dirilən adam” və “Bir gəncin manifesti” əsərləri 1930-cu illərdə Azərbaycan nəsrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, hekayələri milli ədəbiyyatda bu janrın ideya və bədii sənətkarlıq baxımından zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

TƏZƏ TOYUN NƏZAKƏT QAYDALARI

Qardaşlığım kooperativdə işləyirdi.

Anası da mağazaların hansındasa satıcılığa təyin edilmişdi. Vaxtı yox idi, görüşə bilmirdik. Bu axşam ona rast gəldim.

– Soyuc! Etibarsız! – deyə məni çox danladı. Bərk tapşırırdı ki, sabah Bəhlulun toyudur, gələrsən.

Mən boyun qaçırıtdım:

– Vacib işim olacaqdır, – dedim.

– İstirahət günüdür, – dedi, – kimə yalan satırsan? İş-zad bilmi-rəm, gələcəksən, vəssalam!

Mən ona bibi deyirdim.

– Sözü açığı, bibi, mən təzə toy-zad görməmişəm. Qaydasını da bilmirəm. Qonaqların yanında qızarmağa təhərim yoxdur.

Bibi barmaqları ilə ağızımı yumdu:

– Kiri, kiri! Dünya gör-götürdür. Gəl otur, öyrən. Bəhlul da kənd uşağı deyilmi? O da sənin kimi utancaq, mağmunun biri idi. Getdi, gəldi, girdi, çıxdı. Maşallah olsun, indi nitq deyir. Belə bir gün sənin üçün də var. Sabah-biri gün, allah qoysa, sən də bir halal süd əmmiş tapıb evlənəcəksən. Xeyir işin olmayacaqmı, tifil!

Bibimin sözündən çıxmağa qorxurdum. Səhər qalxıb, şalvarı döşəyimin altından çəkdim, geyindim. Məktəb yoldaşımın sarı-kaşını aldım. Gümüş zaponka axtardım. Uşaqlar toya getdiyimi bildilər. “Bəxtəvər”, – deyə hərəsi bir tərəfdən köməkləşib, məni yar-yaraşığa salmağa çalışdılar. Tamam-kamal toy adamı kimi yola düşdüm.

Saat yeddidə qardaşlığimgilə çatdım. Vurhavurnan hazırlıq gerdirdi. Qazan altına odun qoyan kim, daşıyan kim, düyü arıdan, toyuq yolan, taqhataq qənd doğrayan kim... Bibi məni öz otağına çağırırdı. Bəy hamamdan qayıtmamışdı. Onun üçün təzə çay dəmləmək istəyirdilər, kim isə limon doğrayırdı. Bibi dedi:

– Sağdış, soldışla gələcək!

Bibinin xoşuna gəlmədim. Bəhlulun boyun şallarından birini boynuma elə asdı ki, saçaqları at yalı kimi döşümü örtüdü. Çəkməmi çəkib ayağımdan çıxartdı. Bir cüt haşiyəli ipək corab geyindirdi. Belimə sümüklü toqqa bağladı. Bir dəmir qarmaqlı qələm gətirib, döş cibimə keçirtirdi, üçbucaq şəklində bükülmüş ipək dəsmalı elə

qoydu ki, bir küncü göründü. Şalımın saçaqlarını daradı, yaylıgın yanlarından salladı. Güzgüyə baxanda mənə elə gəlmiş ki, bir boyalı qadın tellərini ayıraraq, döşümdə oturmuşdur. Bunları gördükcə mən heyrətimdənmi, xəcalətimdənmi dinmirdim. “Adımı oxumuş qoymuşam, bibi məndən çox bilir”, – deyərək düşündüm. Bibi bununla kifayətlənmədi. Hamı eşiyə çıxandan sonra yanımda oturdu. Zərli balınlara söykənib dedi:

– Tifil, yazıq bala, nə görmüsən dünyada! Kitablar ağzının dadını aparıb. Quruyub, saqqıza dönmüsən. Buna görə deyirəm ki, gəl, get! Bizdə kefin açıqlar...

Bibim hər cümləni başlayanda dirsəyimə, bitirəndə dizimə vururdu.

– Di qulaq as! Hə, indi toydur. Beş adam içinə çıxacaqsan. Təzə toydur. Başa düş necədir! – O təzə toyun nəzakət qaydalarını bir-bir saydı: birinci – əsnəmək, hıçqırmaq, öskürmək, asqırmaq, gərnəşmək qadağandır; ikinci – ədəbli otur, çay içəndə marçıldatma, xörəyin yağı dodağında işildamasın, gül, amma qaqqıldama, yumşaqca irişdin, bəsdir, danış, ancaq qışqırma, dodaqaltı mızıldandın, kifayətdir, elə danış ki, hamıya, hər şeyə, hər vaxta aid olsun; üçüncü – hamı ilə görüş, tanış ol, öpüşmək də olar, o da üzəndən yox, dodaqdan; dördüncü – stəkanı nəlbəkiyə yavaş qoy, rumkanı iki barmağınla tut, qaşığı ehməllə tərpət; beşinci – qabını siyirmə, süfrəni batırma, stulu cırıldatma, burnuna əl vurma, qaşınma, qurcuxma; altıncı – yaxanı bağla, başını aç!..

Bibinin sözünü yarımçıq qoyub qalxdım. Boyun şalımını açıb, qayıtmaq istədim:

– Hələ ki, xudahafiz!

Qolumdan tutdu:

– Dayan bir, hara durursan?

– Bibi, sən oğlunun əziz canı, sən vicdanın, məni burax! Mən bacarmayacağam. Rızılı olma ki... yuxum da gəlir. Sabaha dərsim var. Qoy gedim. Yemişcə varam. Mübarək olsun! Neçə belə toylar...

Səsimə o biri evdən gəldilər. Qollarımdan dartıb oturdular. Mən qorxu, iztirabla təzə toyun başlanmasını gözləyirdim. Yalvardım ki:

– Camaat yığılmamış məni zala apar. Adamlar gələndən sonra nə lazım, utanıram...

– Bala, yoxsulluğun üzü qara olsun! Xanımınəngilin zalını bu günlüyə borc almışiq. Kişilər hələ çaylarını yığışdırmayıblar. Bir az da dur. Səni içəri aparmaq, bax, bibinin bu boynuna!

Bəy hamamdan qayıtdı. Pörtmüşdü, üzünün əti sallanmışdı. Qaşqabağı yernən gedirdi. Ömründə gülüşlə işıqlanmamış kimi görünən tutqun sifəti bir az da enlənmişdi. Şəkil kimi susub dururdu. Sağdışı, soldışı ona baxıb, guya göz qırpımından nə dediyini anlaşıyır və anladırıldılar.

Onlara çay verdilər. Bəy üst dodağını balıq əti kimi nəlbəkiyə saldı, çayı isti-isti hortuldatdı. Bibinin qulağına pıçıldadım:

– Deyəsən, Bəhlul da bilmir.

O mənə cavab vermədi.

Mən təkrar etdim:

– Qaydaları deyirəm ey... Bəhlul dodağını marçıldadır, ona göz elə!

– Balası, – dedi, bura toy deyil ki! Öz aramızda eybi yoxdur.

* * *

Mən çox utanırdım: bir küncdə oturmuşdum. Qonaqlar bir-bir gəlirdilər. Addım səsi eşidən kimi ürəyim döyünürdü. Təzə toyun nəzakət qaydalarını yadıma salırdım. Elə bil bibim qabağında və ya çiyində oturub, qulağıma pıçıldayırdı: “Belə otur, elə otur!”

Qonaqlar içəri girməmiş mən əllərimi görüşməyə, salamlamağa hazırladım. Bibimdən öyrəndiklərimi ürəyimdə əzbərlədim.

Qonaqlar zaldakılarla görüşüb əyləşdilər. Uşaq, dəlləkdən qorxan kimi mən də qonaqlardan çəkinirdim. Onlar mənə tərəf gələndə mən də öz-özümə: “Gözlə ki, nəzakət qaydaları pozulmasın”, – deyirdim. Ancaq görüşəndə ayağa qalxıb-qalxmamağın mənasını bilmirdim. Bibim mənə öyrətməmişdi. Başqalarına baxırdım: qalxan da olurdu, oturduğu yerdə əlini uzadıb görüşən də olurdu. Quşbaxışı bu adamları müqayisə etdim. Mənə elə gəldi ki, ayağa qalxıb görüşənlər daha mötəbər adama oxşayırlar. Onları təqlid edib qalxdım. Bir xanımın yumşaq, üzüklü və ağ əlini ovcuma alıb sıxdım.

– Çox xoş gördük! Təbiət sizdən razı olsun! – dedim.

Bəy içəri girdi. Adamlar bir-birinə dəydi. Yuxarı başda üç nəfərlik yer hazırlamaq istəyirdilər. Bibim kəlağayısını yellədərək gəldi, onları geri çağırırdı:

– Mən nə vaxt desəm, onda!..

Hazırlanan yerlərdə çalğıcılar oturdular. Dəm tutdular, nə tutdular! Sarı, buxara papaqlı birisi tarı bağına basıb, özündən getdi. Qaval yox idi. Başıaçıq, boynu şallı, pəncəyi çox gödək, qulaqları dik bir oğlan şaxsey dəfini dizləri arasına alıb mal döyəcləyən kimi döyürdü. Birisi də klarnet üfürürdü. Onun nəfəs almadan iki saat üfürməsinə hamı mat qalmışdı. Müğənni özündən getmişdi. Pəncərələrdən küçəyə seğah tökülürdü. “Can, ay atam balası, can!” – deyən səslər ucalırdı. “Atam balası” elə bərk döyürdü ki, adamın dümbəyə rəhmi gəlirdi.

Stolun yanları adamlarla doldu. Mən tanıdığım bir nəfər də yox idi. Ona görə bir küncdə qəribsəyirdim. Nəzakət qaydalarından qorxduğum üçün yanımdakıları dindirməyə də cəsarət etmirdim. Bir də gördüm bəy iri addımlarla otağı ölçüb, yuxarı başa keçdi. Keçdi, nə keçdi! Üç nəfər ayağa qalxdı. Sağdışa, soldışa da yer elə dilər. Bəy yenicə oturmuşdu ki:

– Xankişi! – deyər səsləndi:

Tədarük otağından oğru pişik kimi ağzını təmizləyə-təmizləyə başıaçıq, uzunçənə kişi gəldi (toyda başıaçıq adam bir o idi, bir də mən). Bəy ona əmr ilə tapşırıdı:

– Yoldaşlar məclisi sənə həvalə edirlər. İşə başla!

– Baş üstə, ay bəy! Mənim kor gözüm üstə! – deyən Xankişi əllərini ətəyinə silib, ətrafa göz gəzdirdi. – Hə... niyə danışmırsınız? Yoldaşlar, domino oynayan var, desin. Kart kimin meyli çəkir? Muşqulat eləyək. Təvəqqe eləyirəm, çalanlar yorulanda qrammofonu oxudasınız.

Bibim o biri evdən dilləndi:

– Oynamaq olsun, Xankişi! Oynat!

Adamlar güldülər.

Xankişi irişə-irışə cavab verdi:

– Nə deyirik! Sahibkar deyir, gərək ola da! Başlayaq oynamağa!

Bəy əlini stula vurub, Xankişiyə acıqlandı:

– Bu nə mövhumatdı eləyirsiniz? Niyə bəs arvadlar bir yanda oturub, kişilər o biri yanda? Bu saat qatma-qarışıq lazımdır. Məhv olsun köhnə qaydalar!

Bəyin sözünü şarpaşarp alqışladılar. Xankişi stullara əl gəzdirməyə başladı. Hamını növbə ilə: bir arvad, bir kişi düzdülər. Elə

arvad var idi ki, ərəsiz, elə kişi var idi ki, arvadsız gəlmişdi. Bunlar nəzərə alındı. Utancaqlığından tək qalan mən oldum. Xankişi düzdüyü adamlara baxıb, əlini əlinə çırpır, nəşələndirdi:

– Bax, belə ha! Mədəni budur ha!

Onun gözü güldü, mənə işarə ilə hamıya göstərdi.

– Binəvaya baxın! Yazıq tək-tənha qalıb!..

Adamlar gülüşdülər. Mən tərlədim. Bibim içəridən səsləndi:

– Onun yanında özüm oturacağam!

Məclis bayram mağazası kimi bəzənmişdi. Alı-güllü zərif paltar geymiş qadınların qulağında sırğalar, par-par parıldayırdı. Sanki onlar satılmaq üçün düzülüşdü.

Kişilərin burnu, qadınların barmaqları işıldayırdı. Qadınların üzü, kişilərin dişi ağarırdı. Qadınların dodağı, kişilərin boynu qızarırdı... Otağın havasını sorub, klarnetə doldurmaq istəyən adam da rəngbərəng insanların əlvan paltarına bəstələnmiş havalər səpirdi. Özündən gedən müğənnidən gözlənilmədən “Xoruz mahnısı” yüksəlirdi:

Mənim toyuğum çil-çil idi,
Qanadları pıl-pil idi,
Toyuq deyil, bülbül idi.
Səni yanasan, toyuq tutan,
Odlanasan, toyuq tutan!

Xankişi bir qalın-qayım arvadı aralığa saldı. Yanındakılar pıçıl-daşırdı ki, “21-də kassirşadır”. Kassirşa doğrudan qəşəng oynadı. Hər ləngərində bir gəminin qərq olmaq təhlükəsi hiss olunurdu. Döşəmənin taxtaları cırıldayır, şüşələr tərپənir, kənardakı stol tit-rəyirdi. Musiqi coşanda qadın kələfçəni düyün saldı. Nə etdiyini özü də bilmir, atılıb-düşürdü. Bunların hamısı təzə toyun nəzakət qaydalarını pozurdu. Bibimin içəridən qışqırığı bu arvadın rəqsini yarımçıq saxlayacağını güman edirdim. Olmadı. O, hərdən böyrünə biz soxulan fil kimi göyə atılırdı. Hamı baş-gözünü qorumağa başladığından, əl çalan yox idi.

Bundan sonra sanki onun tamam əksinə, qəsdən bir arıq hörümçəyi aralığa saldılar. Atlas paltar, qırmızı çəkmə geymiş bu arıq qızın qaşları mötərizə, burnu sual işarəsinə oxşayırdı. Yerindən qalxan kimi çapalamağa başladı. Onun sürətli, qarışıq hərəkətləri

can verən məxluqu andırırdı. Sanki quruya düşmüş balıq özünü yerdən-yerə çırpırdı. Bir az çapaladıqdan sonra stuluna yapışb qaldı. Sinəsi qalxıb-düşür, nəfəsini dəririrdi. Bu da təzə kassirşa imiş!.. Ona macal vermədən qara krepdeşindən çarlston paltar geymiş, pəhləvan kimi enlikürək bir qadın aralığa çıxdı.

Xankişi səsləndi:

– Yoldaş yoldaşı ilə oynasın!

Yuxarı başda müştükdə papiros çəkən və yaxalığı yanakı əyilməmiş bir kişi irəli çıxdı. Qaraquş kimi qanad gərib, arvadına kölgə salmağa, dolanbacı getməyə başladı. Qadın isə irişiyyəndən dodağı sallanmışdı. Əri fırlanırdı, qadın durduğu yerdə qarmon kimi büzülüb-açılırdı.

Bunlardan sonra çıxan qadınların çoxu durduğu yerdə qanad çalır, sağa-sola dönürdülər. Yalnız bir nəfər (o da deyilənə görə gəlinin qohumu imiş), gözəl oynaması ilə hətta çalğıçıların da hey-rətinə səbəb oldu. Qız al geyimi ilə şəfəq kimi parlayır, xumar göz-lər kimi süzülüb gedirdi.

Çaylar içildi. Xörək gəldi. Plov nə plov! Buludlar qarlı dağlar kimi ucalmışdı. Camaat xörəyə girişdi. Evdə qulaq batıran bir marçılıt qopdu. Bir dəqiqədə məlum oldu ki, nə aş çatır, nə də qara.

Xankişi ürək verib dedi:

– Nə qədər kefinizdi yeyin, qorxmayın, xörək tapılar!

Məni fikir götürmüşdü. Marçılıtaya, işıldayan dodaqlara, ağ boş-qablara uzanan qara biləklərə baxdıqca, yanımda oturan bibimə işarə edirdim:

– Ay bibi, toyun nəzakət qaydaları, deyəsən, bir balaca...

Onun ağzı dolu olduğundan dillənmir, yalnız qaşlarını çatıb:

– Yox, – deyirdi.

Çay stəkanları paylandı. Xankişi bir-bir stəkanları şərəblə dol-durdu. Yuxarı başdan kassirşa ehmallıca baş qaldırdı.

– Yoldaşlar, – dedi, – xahiş eləyirəm ki, biz xoşbəxt olmuşuq. Bəy yoldaş, yəni Bəhlul, bizim 21 nömrənin işçilərindən olmağına görə bu bakalı içək, yoldaş, necə ki, mən xahiş eləyirdim, içilsin!..

Xankişi qışqırdı:

– Əl saxla!

Hamı qapı tərəfə baxdı. Naşı bəzənmiş, yaşlı bir qadın içəri girdi. Xankişi təqdim etdi:

– Qız anası!

O saat nidalar ucaldı:

– Yaşasın bəyimizin qayınanası!

– Təbiətin gizli qüvvələri mübarək eləsin!

– Təbiət hamıya qayınana yetirsin!

Qayınananı bəyin yanına keçirdilər. Bibim camaatın hörmətinə cavab verdi:

– Təbiətin gizli qüvvələri sizə də qismət eləsin! Sizdən razı olsun!..

Stəkanlar dolur, boşalır, sağlığa içilirdi. Eşitməli sözlər danışılırdı. Bəy danışanda hamı diqqətlə dinlədi. O deyirdi:

– Deməsinlər ki, Bəhluldur. Onverset qurtarsam da... elə bir şeyəm. O daxıl ki, var ha... Buradakıların çoxu həmkarımızdır, başa düşər. O daxıl elə şeydir ki, onverset ondan baş açmaz. Elə onverseti də oradan götürüblər. Görmürsünüz student gəlir, bizə baxıb öyrənir? Mən deyirəm, o daxılın sağlığına içək ki, (bəy əlindəki stəkanı lampaçkaya qədər qaldırdı) bunu bizə yetirən odur. Bunsuz dünya bərqərar olmaz. Jiznimdə belə ləzzətli şey görməmişəm. İçək bunu daxılın sağlığına!

Stəkanlar döyüşdü, şaqhaşaq göyə çıxdı. Bəyin stəkanı qayınananın boş stəkanına dəyəndə, bəy boynunu əyib, geri çəkildi:

– Bu olmadı! Xankişi! Bu arvada nəsihət ver!

Kim isə dilləndi:

– Ədə, dalaşarsız!

Xankişi qayınananın stəkanını doldurdu:

– Kim içməsə, yaxasına tökəcəyik.

– Təklif var: öpüşsünlər...

– Ədə, gəlin ilə öpüşərlər, o ki burada yoxdur.

– Yox, öpüşsünlər...

Xankişi qayınananı qucağına götürüb, Bəhlulə tərəf qaldırdı. Bəhlul bir öpüş götürüb, şərabı başına çəkdi. Qadın qızarıb, yerində oturdu, qızın dayısı acıq eləyib getdi. Bəhlul bunu eşidən kimi hirsələndi:

– Kim məni istəmir, gedə bilər!

Başlar xörəyə tərəf endi. Qaşıqlar şaqquldadı. Birdən Xankişinin səsi gəldi:

– Kim oğurladı?

- Nəyi?
- Kim götürdü?
- Nədir itən?
- Mənim qaramı sən yemisən?

Stəkan Xankişinin kəlləsində çilik-çilik oldu. Şərab şüşəsi bufetə dəydi. Şüşələr töküldü. Mürəbbə bankasının böyrü deşildi. Mürəbbə axdı, töküldü. Qayınana təşvişə düşdü:

- Batdı, batdı! – deyə yeznəsinin ətəyini çəkdi.

Dava qızıışdı. Məclis parçalandı, cəbhələr ayrıldı. Bibim özünü aralığa atdı. Qışqırırdı. Mən qulağına pıçıldadım:

- Deyəsən, nəzakət qaydalarını, bir balaca...

Aralıq bir az sakitləşmişdi ki, mən şalı boynumdan açdım. Batinkaları, toqqanı atdım. Öz tələbə paltarımı geyinib, çıxmaq istədim. Bibimin ovqatı təlx olsa da, soruşdum:

– Bağışla, bir dəfə əsnədiyim üçün üzr istəyirəm. Təzə toyun nəzakət qaydalarını pozdum...

Bibim məni bərk-bərk tutub buraxmadı. Hamı dağıldı. Biz o biri otağa keçdik.

Bibim pəncərələrdən qoltuqlayıb aralığa şey töküdü: konfet qutuları, tort, marmelad...

Mən elə bildim ki, bunları öz aramızda yeməyə saxlamışlar. Bir konfet götürmək istədim. Bibim biləyimdən tutub çəkdi. Corab, şal, kağız, gül dəstəsi, gümüş qaşıqlar, duxi, pudraqabı, krepdeşin, qəndqabı, bəzək qutusu, dəsmal, yaxalığ, düymə... Bir sözlə, elə bil 22 nömrəli mağaza açıldı.

Mən gözləyirdim. Bibim səliqə ilə şeylərin qulağından tutub deyirdi:

– Bu şalı Məmmədin arvadı gətirib. Altı dənə qaşığı, isbatlı şeydir, Minaxanım alıb. Bəzək qutusu, əcəbdır! Kişinin adına layiq, Məşədi Rəhimi deyirəm ey!

Bibim sovqatı əlində saxlayır, bəyin fikrini bildikdən sonra kənara qoyurdu. Bəy əvvəl mülayim görünür və deyirdi:

– Xub... Pis deyil... – Sonra: – Zarafat deyil! Ərinə çörək ağacı düzəltmişəm, hələ o çoxdur? Öt!

Bibim bir kağız gül göstərdi:

– Bu da, – dedi, – dostun Əyyubgildəndir.

Bəy mızıldandı:

– Elə dostu qəbirə qoyum! Heç utanmır da!

Bibim bir cüt corabı göstərdi:

– Bunu Həmzət gətirib.

– Kim?

– Mirsaadın arvadı, Həmzət!

– Çox qələt eləyib, gətirib! Sən də çox qələt eləyib almısan! Məni ələ salıb, ya özünü? Qızı küçükləyəndə mən onu adam bilib, subaylığım ilə qırx manat xərcə düşdüm. İndi mənim əziz günüm-də kimə doqquzluq qoyur? Dur apar, at üstünə, gəl! Hələ o qədər ac qalmamışıq. İt uşağı! Corab! Özü də nə corab!

Mən bunları görəndə bildim ki, qardaşlığım məni niyə danışdır-mır. Toyun nəzakət qaydasını hamıdan bərk pozan mən idim ki, heç nə gətirməmişdim. Döyülməyimdən qorxdum. Həyəət çıxmaq bə-hanəsi ilə gecə vaxtı birbaş Ermənikəndə, yataqxanaya götürül-düm. Odur-budur, belə yerlərə getmirəm. Bir də mən təzə toya gedim! Ay tövbə!

1934

BOSTAN OĞRUSU

1

Gecənin bir aləmində Durmuş kişi yerindən qalxıb, ətrafa göz gəzdirdi. Axşamkı qaranlıq, ayaqlanan pəlçiq kimi bərkimiş, qatı-laşmışdı. Göz gözü görmürdü. Qardaşı Kərbəlayı Tapdığı üzüm bağı bir ləkə kimi güclə seçilirdi. Hava bürkü idi. Hər şey əriyirmiş kimi, göy yerə qarışmışdı.

– İş yiyəsi işdə gərək! – deyən Durmuş kişi çoxdan bəri suva-rılmadığından qurumuş və torpağı çatlamış ləklərin arası ilə gedir-di. Quru otlara, yemiş tağlarının süfrə kimi enli yarpaqlarına dəyib, səs salmamaq üçün şalvarını dizinə qədər çırmadı, papağını qoltu-ğuna vurub, sinə-sinə yeridi. Sonra özünə ürək verməyə başladı: “Heç qorxmaq istəməz! Yatıbsa, işim işdir. Oyaq olsa, deyərəm: “Söhbətə gəlmişəm. Tutdu hənək, tutmadı dəyənək!”

Kərbəlayı Tapdığı dəyəsinə yaxınlaşanda qulağına səs gəldi. Deyəsən, haradansa: “Ey-hey-hey, ey!” çağırırdılar. Qızılgül kol-

larının bidinə çöküb, qulaqlarını şəkələdi. Bir şey xışıldayırdı. Durmuşun fikrinə gəldi ki, “kişi pusquda dayanmış olar, mənə oğru bilib, doldurar qırmanı qarnıma”. Bu fikir çəkic kimi onun başına dəydi, bədənini odlandırdı. Kişi diksindi. Ayağa qalxıb, qardaşını səsləmək istədi. Bir dəqiqə də gözlədi. Xışıldayan şeyin kərtənkələ olduğuna inandı.

Heyvan, Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu.

Durmuş dəyənin yanında barmaqları üstə yeriyib, xəyal kimi səssizcə Kərbəlayı Tapdığım yatağma yanaşdı. Kişi şirincə yuxuda xoruldayırdı. Əyilib, Tapdığım üzünə diqqətlə baxdı. İnandı ki, “yeddi gün, yeddi gecə!” div yuxusuna gedib. Kərbəlayının plov yeməkdən böyüyən ağzı elə geniş açılmışdı ki, oraya dolan yuxunu yeddi gün, yeddi gecədə ancaq həzm edə bilərdi.

Durmuş özünü tənəklərin arasına verdi...

Kərbəlayı Tapdığım bağında bir lək yaylıq üzüm var idi. Bu xırda, yumrugilə, ağ, şirin, sıxsalxım üzumdür. Tez yetişdiyinə görə nobar olur, çox sevilir, az tapılır, baha satılır. Neçə ildir ki, Kərbəlayı Tapdıq altı tənəkdən altı salxım üzüm dəre bilmirdi. Üzümləri gülünü tökər-tökməz ala-qora vaxtında yoluşdurub aparırdılar. Kərbəlayı xəbər tutanadək bir salxım da qalmırdı. Arvad onu çox danlayırdı. Axırda özü də hirsələndi.

– Canım, – dedi, – belə şey olmaz axı görüm bu zəhrimara dadanan kimdir? Onun qarnını yırtmasam, mən Kərbəlayı Tapdıq deyiləm...

Oğlunu, nökrəni də göndərmədi. Üzümlər gül tökəndə iyun ayının axırlarında yorğan-döşəyini götürüb bağda, dəyədə yatardı. Niyə də yatmasın? Qoruya bilsə, tənəkdə bir pud üzümü var. Qolqanad açıb, isti torpaqlarda yatan tənəklər bulud kimi dolu salxımlar verir. Dolmalıq vaxtını ötən və baş qaldırıb tac kimi şax duran yarpaqlar, sanki günəşin almaz zərrələrini, sabahın ilhamlı tərənələrini sorub salxımlara və şəffaf gilələrə doldurur. Yarpaqlar yaşıl ətəkləri ilə salxımları örtüb bəsləyir. Salxımlar isə, pərvazlanmış quş kimi, yuvasına sığmayıb kənara boylanır, quşları çağırır və bəlkə də yoldan ötənlərin zavalına gəlir...

Üzüm, nə üzüm! Şəkər kimi şaqıldayır, diş vuran kimi şirəsi qana keçir, ürəyə axır, gözə işıq, dizə taqət verir. Tənəklərdən salınan salxım deyil, onluq çervonlardır.

Vaqon pəncərələrindən baxan bəzəkli xanımların gözü bu üzümə sataşdı, deyəcəklər: “Vinoqrad davay!” Belə olanda hansı axmaq güzəştə gedər? Mən də deyəcəyəm: “Kilosuna ədin çervon davay!”

Bu ağıllı fikirlər yalnız Kərbəlayı Tapdığın başına gəlməmişdi. “Ürəkdən ürəyə yol var” deyərlər. Bunları Durmuş da yaxşıca kəlləsinə vurmuşdu.

Gecənin bu vaxtında, porsuq kimi tənəklərin arasına soxulub, salxımları şirin yuxusundan oyadan və yoluşduran Durmuş da hər salxımdan “bir çervon” gözləyirdi. Fikirləşdi ki: “Atadan mənə biri çatı da düşmədi, boğazıma salım. Böyük qardaş (Kərbəlayı Tapdıq) mənə kəbin kəsdi, hamısını içəri ötürdü, məni məğmun elədi. Qapısında bir donuzu əskikdir. Bağı özünə bəsdir. Heç olmasa bu yaylıq üzümü də mənə çatmazmı?”

II

Durmuş “işini” görüb, bostanına qayıtdı. Üzümü yerbəyer elədi. Bir gilə də ağzına qoyub, şirinliyindən dodağını marçıldatdı. Bu üzüm, cavan vaxtında min bir qorxu və ürək döyüntüsü ilə gecə xəlvət görüşündə nişanlısından aldığı “haram öpüş” kimi ləzzətli idi.

Həmlələr pozmuş, qoşun sındırmış, qala fəth etmiş əsgər sevinci ilə Durmuş yatağına girdi.

Kərbəlayı Tapdığı elə bir yuxudan oyatdılar. Qaranlıq, sakitlik, yalnızlıq idi. Nağıllarda söylənən tilsimli gecələr Tapdığın yadına düşdü. Göyə baxdı. Səliqəsiz səpilmiş ulduzlar ona qızıl onluqları xatırlatdı: “Nə ola, bu qızıllar göydən qopa, qızıl yağışı yağaydı. Nə qapaqap olardı, fələk! Qıllı papağımı başıma basıb, bir yüzçə dəne yığsaydım, bir təhər olardım. Şəhərin göbəyində bir mülk alardım, ya da Namazlıların bağına ələ keçirərdim, ildə on beş-iyirmi min manatlıq təkcə “Təbriz üzümü” satardım. Onda Durmuş da paxıllığından çatlardı... Qoy onda mənimlə ha bəhsə girişsin!..”

Kərbəlayı Tapdıq bu dadlı xəyalını udmamışdı ki, nökrər qulağına pıçıldadı:

– Vaxtdır! Vaxt keçir!

O, yerindən qalxdı, işarə ilə nökrərə qandırdı: “Sən o yandan gəl!”
Özü ağacların arasından dərəyə endi. Durmuşun bostanına keçdi.

Bağ da, bostanın yeri də qardaşlara atadan qalmışdı. O zaman ayrılanda nə təhər oldusa, Durmuş xali yer yiyəsi oldu. Atıldı, düşdü, çığır-bağır saldı; şəriət yanında, yüzbaşı yanında sözünü eşitmədilər.

Ovladığı bir qazı ətəyinin altında axunda peşkəş apardı. Sən demə, Kərbəlayı Tapdıq da axunda ağzında bir qızıl onluq göstəribmiş. Bağ davası başlananda axund istiot kimi tündləşdi. Kərbəlayı Tapdığın sözünü təsdiqlədi. Durmuşun üstünə qışqırdı:

– Qaz boynu kimi boynunu uzatma! Kişi ağzında qızıl kimi söz danışır!

Durmuş başını aşağı salıb dedi:

– Eybi yoxdur! Qoy böyük qardaş bağa yiyələnsin, can sağ olar, mən də o xali yerin torpağını qızıla döndərəm. Heç eybi yoxdur!..

Durmuş doğrudan da dediyini edirdi. Qanqallı, tikanlı, sarmaşılıq yerin torpağını atım-atım edib, un kimi elədi. Yaxşıca arx çəkdi, su çıxartdı. Yerin ətrafına iki cərgə meyvə ağacı əkdı. Yeri isə hər il dirlik bostan edib, çoxlu mənfəət götürürdü. Səliqə ilə əkilmiş, taxtalanmış bostan yaz vaxtı Quba xalçasına bənzəyirdi. Yaşıl, cavan alma, armud, ərik, əncir ağacları saçaq kimi sallanıb sıxlaşırdı.

Durmuşun bostandan dəsmal-dəsmal pul götürməyi, hələ bağ salmaq fikrinə düşməməyi Kərbəlayı Tapdığı narahat edirdi. Fikrinə gəlirdi ki: “Bu gədə məni ötcək, mənim var-dövlətim yalan olacaq...”

Kərbəlayı Tapdıq bu dərdi sinirə bilmirdi. Durmuşu badalaq qurmağa çalışırdı.

Son zamanlarda gözünü onun yemişlərinə dikmişdi. Dəfələrlə gündüzlər kiçik qardaşının bostanına keçib “əhvalpürsanlıq” bəhanəsi ilə yemişləri bəlləmişdi. İki-üç kisə yemiş “daş-baş” eləyib satdırmaq, bostanın xeyrindən “feyziyab” olmaq istəhasında idi.

Gündüzdən nökrə öyrətmişdi ki, kisə götürüb, bağa gəlsin.

Yemiş tağları göyləri əmib, yerləri sormuş, ərköyün oğlan kimi köks gərib, qol-qanad açmışdı.

Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü sərın torpağa verib, kotana qoşulmalı cöngə kimi yatırdı, sanki göyşeyirdi. Qalın və şax yarpaqları başında boşqab kimi tutan uzun zoğlar deyil, qonaqcıl gəlin biləkləri idi. Yemişlərin bəzisi qaraqabaq adamlar kimi burnunu yerə dikmişdi. Çoxusu ağaran qabarıq gövdəsi ilə yelkənə bənzəyirdi. Eləsi də vardı ki, yupyumru şamama kimi...

Kərbəlayı Tapdıq bellədiyi tağların dibinə sindi. Nökərə him elədi:

– Çırpışdır! Nə durmusan?

Çopur, ağır və böyük yemişlərə əl dəyən kimi tağdan üzülürdü. Bəzi yemişləri tağdan üzmək çətin idi. Toy və bəylik günləri Tapdığın gözü önünə gəldi. Xəncəri çəkib, yemişlərin saplağını kəsdi.

Yemiş, nə yemiş! Öz-özünə tağda cathacat cırılan yemiş!

Tapdıq dayaz ləklərdə sürünə-sürünə yemişləri seçib dərir, nökər isə kisəyə yığıb, dərəyə endirirdi. Çox çəkmədi tağlar boşaldı, kisələr doldu. Dan yeri sökülməkdə idi ki, onlar kolların arasında itdilər.

III

Səhər açılmış, gün xeyli qalxmışdı. Hər gün dan üzü yuxudan duran qardaşların heç biri yatağından qalxmaq istəmirdi. Azar dəymiş kimi, yataqda o yan-bu yana çevrilirdilər. Hətta Kərbəlayı Tapdığın yatağını gün döyürdü. Dözmək mümkün deyildi. Yerini divarın dibinə çəkdi, başını yerə qoydu, gözünü yumdu, qulağını bostana tərəf şəkldi. Ona elə gəlirdi ki, bu saat Durmuşun hayküyü qopacaq. “Qoy gəlib məni yatan görsün”.

Durmuş da qalxmır, gözləyirdi ki, Tapdıq “üzümlərim vay!” – deyəndə, gümanı bu tərəfə gəlməsin. Gəlsin məni yatağında görsün. Mən də yuxudan indicə oyanmış kimi, gözümü ovuşdura-ovuşdura qalxım, heyrətdə qalım...”

– Nə olub, dadaş, nə xəbərdir? – deyə o, yoldan ötənlərə baxmaq üçün yerindən boylandı. Yemiş tağları gözünə bir təhər gəldi. Diqqət edəndə şübhəsi artdı. Yerindən sıçradı. Şalvarı dizinə çəkib yüyürdü.

Yanılmırdı, bellədiyi Carco yemişlərindən biri də qalmamışdı. Ləklər ələk-vələk edilmişdi. Tağlar güllələnmiş igid kimi üzü üstə sərilmişdi. Gözünə inanmadı. Bir də yoxladı, əli ilə tağları çevirdi, ayağı ilə torpağı eşələdi. Otun arasına baxdı.

– Yox, – dedi, – bostanı pozublar!

Yoldan ötənlərdən şübhələndi. Yol üstünə qaçdı. Orada gülə-gülə araba sürən və at üstündə qucağına quzu alıb aparən kəndlilərdən başqa kimsəni görmədi. Qayıtdı. Tapdığa xəbər vermək üçün ləkin qırağından səsləndi:

– Dadaş, ay Kərbəlayı dadaş, hey!..

Onun səsinə eşidən kimi Tapdıqın dodaqlarında təbəssüm oynadı: “Hə, – dedi, – dostumun canına isti keçir ha!.. – O yenə eşitməməzliyə vurub qalxmadı. – Qoy lap özü gəlsin, çağırınsın”.

Durmuş məzi keçib gəldi. Qardaşını yatan gördükdə qışqırdı:

– Ay dadaş, nə yatmısan, evimi yıxıblar, dur görək bu nə işdir!

Tapdığı bostana apardı. Ayaqlanan ləkləri, pozulan tağları bir-bir göstərüb, yana-yana dedi:

– Gör, bir gör! Gör namərd oğlu malımı nə günə salıb! Buna bax sən allah! Bu tağların hər birində beş-altı yemiş var idi. Biri bir oğula dəyərdi... Saxlamışdım el dağdan qayıdana. Vay köpək oğlu, toxumluqları da yolubdur. Sənin atan gorbagor olsun!

Tapdıq baxırdı, özünü heyrətli göstərməyə çalışaraq dedi:

– Heyif! Heyif zəhmətinə!.. Ay canım, səndə də günah var axı! Bostanda yatmısan, niyə ayıq olursan? Bilmirsən ki, oğrular göz-dən tük çəkirlər? Mən o üzümü güc-bəla ilə saxlamışam. Gecələr yuxunu özümə haram eləmişəm.

Boğazını biçən kədərinə baxmayaraq Durmuş Tapdıqın “üzümü güc-bəla ilə saxlamışam” sözünə içində istehza ilə güldü, öz-özünə dedi: “Ay saxladın ha!..”

Tapdıq qardaşına təsəlli verməyə çalışdı:

– Eybi yoxdur, canın sağ olsun!..

– Heç sağ olmasın belə can ki, əməyinin məhsulunu itə-qurda verəcək...

– Eybi yoxdur. Oğru elə həmişə oğrudur. Sən yenə əkəcəksən, yemiş yiyəsi olacaqsan. Amma oğru...

Durmuş onun cümləsini bitirməyə macal vermədi:

– Oğrunun namusu əllərdə qalsın!.. Axı buna zəhmət çəkmişəm, əlim qabar olub bel vurmaqdan. Xalqlar kimi muzdura, əmələyə əkdirməmişəm. Hər yemişə bir gecə yuxusuz qalmışam axı!..

Burada Kərbəlayı Tapdıq diksindi.

Bayaqdan bəri atası, anası söyülürdü. Buna dözürdü, çünki qardaşıdır, söyürsə də, yarısı özünə gedir. Durmuş ağzını açıb, arvad söyüşü söyəndə kişinin namus damarı dimdik durdu, üzü qızardı, dodağı pörtüdü, gözü bulandı, bəbəklərində, deyəsən, ildırım çaxdı. Durmuş isə bir də təkrar etdi:

– Oğrunun namusu əllərə düşsün! Demirmi ki, bunun yiyəsi var?!

Kərbəlayı Tapdıq qırx yeddi yaşa çatmışdı, heç vaxt belə üzüyuxarı namus söyüşü eşitməmişdi. Qan başına vurdu, ürəyinə alov doldu. Əlini xəncərin dəstəsinə atıb, qınından siyirmək istəyəndə, bir də qaşlarını çatıb fikirləşdi: “Yaxşı, vursam, deyəcək: “Oho! Oğru sənsən ki!..” Yox, açıb ağartmaq lazım deyil...” Boğulmuş bir səslə dedi:

– Nə lazım yemişdən ötrü namusa söyürsən? Yaxşı deyil! Eşidən olar...

Durmuş gözünü pozulmuş ləklərdən ayırmadan bir az da hirs-lənib, özündən çıxdı:

– Necə yaxşı deyil! Mənim malımı yeyəni söyərəm də, o yana da keçərəm. Bu nə sözdür?

Bu sözlər küredə qızardılmış kömür kimi bir-bir Tapdığın ürəyinə dəyir, onu yandırır yaxırdı. Ayrı vaxt olsaydı, Kərbəlayı Tapdıq ölüb-öldürməklə cavab verərdi. Amma indi vəziyyət elə idi ki, sükutdan başqa çarə yox idi. O, üz döndərərək getdi. Bağına keçdi. Ayağının altında bir salxım əzilmiş üzüm görəndə diksindi:

– Niiih!

Elə bildi ki, kim isə üzümü dərib, bağ yiyəsini görəndə tullayıb qaçır. Bağın ətrafına baxa-baxa tənəklərə yaxınlaşdı. Yaxınlaşdı, nə gördü! Tənəklər sağılmış qoyun kimi durub baxır. Yaylıq üzümü elə təmizləyiblər ki, deyərsən günün günorta çağında buradan bir dəstə oğru keçir. Bir zingirə də üzüm qalmayıb. Salxımlardan qırılan gilələr ləkin içindəki çuxurlara tökülüb. Tənəklərin yoluq yarpaqları sallanır, budaqlar, soyulmuş adam kimi mat-məyus, boynu çiy-nində baxır, salxımların saplaq yeri göz yaş tökür.

Tapdıq, arxası getmiş və evi yıxılmış ata kimi halsızca diz çökdü. Tərpənməyə təqəti qalmadı. Ağır-ağır nəfəs aldı, güclü qış-qıra bildi:

– Gəlin hay, gəlin hay! Gəlin!..

IV

Zərər görənlər kənd sovetinə gəldilər. Hər ikisi zərərini dedi, əhvalatı danışdı. Katib akt yazdı və soruşdu:

– Kimə gümanınız gedir?

Durmuş Ağcanın oğlunu dedi. Kərbəlayı Tapdıq isə Danqır Abası yazdırdı.

Katib yenə soruşdu:

– Nə bilirsiniz, bəlkə ikisini də bir adam dərib?

Tapdıq etimadla cavab verdi:

– Yox, mənim bağımı ayrı adam dərib.

– Nədən bilirsən?

– Bilirəm!

– Bilirsən, bəs niyə oğrunu açıq göstərmirsən?

– Yox ey, yadımdan çıxdı, bilmirəm! Bilmirəm, yemiş oğurlayanın atasına lənət!

Məsələni aydın etmək çətin oldu. Danqır Abas həbsdə imiş, Ağcanın oğlu isə bir ay imiş ki, kənddə yox imiş. İş sovetə tapşırıldı, təhqiqata verildi.

V

Üç gün sonra, axşamüstü milis Qələndər Quliyev sədrin yanına gəldi.

– Dur bir tez vağzala çıxmaq! – dedi.

– Yorulmuşam, yenicə xırmandan gəlmişəm, qılçam gizlədəyir, qoy dincəlim, – deyə kənd sovetinin sədri cavab verdi.

– Yox, iş var, gedək!

– Mən ölüm, qoy bir nəfəsimi dərim!

– Yox ey, iş var. Tez ol! Qəribə bir iş görəcəksən.

Sədr çəkməsini ayağına çəkib qalxdı. Onlar bağcanın içi ilə ötüb, çəpərdən aşıb vağzala keçdilər.

Zəng səsləndi, səsi ilə də hamını hərəkətə gətirdi. Kimi adamları basa-basa əlini kassanın pəncərəsinə yetirməyə can atır, kimi çamadan əlində növbətçiyə güc gəlib, dal qapıdan platformaya çıxmaq istəyirdi.

Dəqiqələr keçdikcə hay-küy artırdı. Adamlar bir-birinə qarışmışdı. Ümumi gurultu içində vağzal, istilahları eşidilirdi:

– Plaskart!

– Sürət qatarı.

– Tranzit.

– Birbaşa.

– Hara soxulursan?

Bufetin sağ kənarında balaca bağın qabağındakı vağzal bazarı minikləri, çağırılmış qonaq kimi aramsız gözləyirdi. Üzümü səbət-

lərə düzən, almanı yüngül-yüngül çəkib, kağız torbaya dolduran, stəkani təmizləyən kim, bişmiş kotleti stola düzən, yemişi dilimləyən kim...

Qələndər sədrin qolundan tutub, bağıın qırağına gətirdi. Barmağı ilə nişan verdi:

– Bax, mən ölüm, bir yaxşı bax!

Tapdıq iki tay Carco yemişini yerə düzməkdə nökrinə kömək edir, göstəriş verir, o yan-bu yana baxıb, nökrinə nə isə deyirdi.

Qaynar su budkasının solunda isə Durmuş qabağına yaylıq üzüm ilə dolu balaca bir səbət qoyub, kisəni qılçası arasına almışdı, qorxa-qorxa səbətin ağzını bəzəyirdi.

Sədr baxdı, baxdı, yandı, töküldü:

– Yazıq Danqır Abas, binəva Ağcanın oğlu!..

– Çaqqal baş qopardır, qurdun adı bədnamdır, – deyər Qələndər onun sözünü təsdiqlədi.

Qatar gəldi. Adamlar vaqondan töküldülər, qırılmış boyunbağı kimi yerə səpələndilər. Yeyənə, içənə, aldığı qoltuğuna vurana, vaqonda gözləyənə, sevgilisinə meyvə aparana bax! Pullular alır, mallılar satır, aralıqda qalanlar tamaşa edirdilər.

Tapdıq on iki-on üç yemiş xırıda vermişdi ki, müştəri azaldı. Üçüncü zəng vurulandan sonra qatar yola düşdü. Yemiş alan olmadı. Boylanıb budka tərəfə baxanda Durmuşun əlində yaylıq üzümü gördü, yerindəcə donub qaldı.

Onların gözü bir-birinə sataşdı: atışan adamlar kimi özlərini yığışdırdılar. Diqqətlə bir-birinin üzünə və matahına baxdılar.

Durmuş səbətini yerə qoyub, özünü ağacların arasına verdi. Kərbəlayı Tapdıq nökrə him elədi:

– Gəldilər..

Özü isə divardan hoppanmaq istəyərkən, bir əlin biləyindən yapışdığını gördü. Bu, sovet sədri idi.

Qələndər isə Durmuşu yaxalayıb gətirirdi.

Onlar bu iki qardaşı üzləşdirməyə və məsuliyyətə almağa gətirirdilər.

1935

MEHDİ HÜSEYN

(1909–1965)

XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində görkəmli nasir, dramaturq, tənqidçi və publisist kimi tanınan Mehdi Hüseyn Qazax mahalının İkinci Şıxlı kəndində müəllim ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma kəndində almış, sonra Qazax seminariyasında oxumuşdur. 1924-cü ildə ailəsi ilə Bakıya köçmüş, burada pedaqoji texnikum (1926), ADU-nun pedaqoji fakültəsinin tarix şöbəsini (1931), sonralar isə Moskvada Dövlət Kinematografiya İnstitutu yanında kinossenariçilər kursunu bitirmişdir (1938). Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin məsul katibi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi, birinci katibi, SSRİ Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi olmuşdur.

M.Hüseyn V və VI çağırış SSRİ Ali Sovetinə, V çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilməsi, SSRİ Ali Soveti nümayəndə heyətinin tərkibində Türkiyəyə getmiş, Asiya və Afrika ölkələri yazıçıları həmrəylik komitəsinin konfransında iştirak etmişdir. 1959-cu ildə Azərbaycan Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. 1965-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mehdi Hüseyn XX əsr Azərbaycan bədii nəsr tarixində “Daşqın”, “Tər lan”, “Komissar”, “Abşeron”, “Qara daşlar”, “Şəhər”, “Ürək”, “Fəryad”, “Yeraltı çaylar dənizə axır” kimi epik əsərləri ilə məşhurdur. Onun “Kin” povestində (1935) bir-birini səmimi məhəbbətlə sevən iki gəncin ürək-könül dünyası ictimai şəraitin əxlaqi qaydaları ilə vəhdətdə təsvir edilir. Təsirli həyatı faktlar əsasında yazılmış həmin povest ilk dəfə 1936-cı ildə çap olunmuş, sonralar yazıçının müxtəlif kitablarına daxil edilmişdir.

KİN

Yoldaşım doktor Fatmaya ithaf!

I

Hacı oğlu Sadıqın ailəsində bir fəlakət üz verdi.

Hələ köçəri obalar dağda ikən Sadıq kişi atla Qarakilsədən gəlirdi. O, öz həyatından razı insanlar kimi, gah buludlardan sıyrılib çıxan uca dağlara, gah qıjıltı ilə axıb gedən əyrim-üyrüm çaylara, gah da yaşıl ətəkli, başı dumanlı dağların döşündə çoban tütəyinin qəmli səsinə uyub şirin-şirin otlayan qoyun sürülərinə baxır, arabir gülümsünür, mindiyi boz atı yorğa yerislə sürüb obaya yaxınlaşırdı.

Birdən boz at ucadan kişnədi, qulaqlarını qırpa-qırpa, aşağılarda otlayan ilxıya baxdı və qəfildən götürüldü.

Sadıq kişi cilovu bərk-bərk çəkib atın yerişini yavaşıtıdı. Saçaqları gözünün önünü tutan qalın tüklü, qara “motal papağını” əli ilə geriye, boynunun ardına itələdi, soyuq dağ havası ilə ciyərini dolurdu, obaya çatdığını görüb atı daha da yavaş sürdü.

Bu halda, bulaqdan gələn əli səhəngli qoca bir arvad Sadıq kişinin qarşısına çıxıb, onu yoldan saxladı:

– A Sadıq! – dedi, – oğluna öyüd-nəsihət ver, ona deyinən yerindəcə fərağat otursun, sonra birdən Allah eləməmiş nə olar – nə olmaz...

Sadıq kişi çuxura batmış xırdaca gözlərini qırparaq könülsüz bir halda gülümsündü:

– Ay arvad, ay Gülpəri, coşma görək, axır nə olub ki?

Gülpəri arvad səhəngin qulpundan bərk-bərk yapışaraq, əvvəlcə Sadıq kişinin qırışmış yanaqlarına, sonra da gözlərinin içinə tərs-tərs baxıb gözünü ağartdı:

– Bax, oğluna deyinən, yerində dinc otursun. Nə çoxdur şenlikdə maral təkin gözəl-göyçək qızlar...

Sadıq kişi söhbətin uzanacağını görüb atını saxladı, tələsmədən yerə düşdü. Gülpəriyə yanaşdı, qeyri-təbii bir təbəssümlə:

– Məndən niyə gizlədirsən axı? – dedi, – nə sözün varsa aç söylə.

Gülpəri arvad yaşmağının açılıb düşməsinə hiss etmədi, səsinin ahəngini dəyişdi:

– Oğlun Laçın, Muxtarın gəlinini əyri yola aparır... Dünən, bax bu gözlərimnən görmüşəm... – Gülpəri sağ əli ilə yaşmağını

düzəltdi. – Ona deyərsən ki, yerindəcə farağat otursun, gəlinin əri bilsə, şənliyə qırğın düşər... Axı niyə nəhaq yerəcə qan tökülsün?

Sadıq kişi oğlundan belə şeyləri gözləməirdi, bu səbəbdən, Gülpərinin dediyi sözlərə heç inanmaq istəmədi, ona mülayim bir səsle cavab verdi:

– Aqlını başına yığ, Laçın elə qələti eləyə bilməz. Ay canımcıyərım, o ki öz kölgəsindən qorxanın biridir...

Gülpəri bu dəfə səhəngini bir az belinin yuxarisına itələyib, hıqqıldadı:

– Ay-hay, nə yamanca qorxaq adam tapıbsan, Allahın altında keşgə mənim oğlum da onun təkin qorxaq olaydı...

Sadıq kişini fikir götürdü. Üzündəki təbəssüm izləri bir an içində silinib getdi. Gözlərini yerə dikib dərisi çat-çat olmuş barmaqları ilə çal saqqalını tumarladı. Atını, böyük yoldan ayrılıb obaya doğru uzanan daşlı cığırla yedəklədi. Zahirde özünü laqeyd göstərməyə çalışdı, ancaq istər-istəməz, oğlundan şübhələnməyə başladı: “Əslini axtarsan o gəlini də bir az suyu yumşaq söyləyirlər. Əri Səməd də ki, bir təhər adamdır. Birdən Allah eləməmiş Gülpəri deyən doğru olsa... onda daha heç...”

O, başını tez qaldıraraq geriye baxdı.

Gülpəri qarı onu kölgə kimi izləyirdi.

Sadıq kişi qəmli və titrək bir səsle soruşdu:

– Sən onları harda görübsən?

Gülpəri, sözlərinin qocaya bu cür ağır bir təsir bağışladığını hiss etmədən əli ilə su gətirdiyi bulağın alt yanından dərəyə enən cıgırı göstərdi:

– Bax, dünən günorta üstü o cıgırnan dərəyə endilər. Özləri də təkə idilər... Mənciyəz dəyəmin böyründəcə oturub dallarınca baxdım, gözlədim də, aradan xeyli keçdi, qayıtmadılar. Bir də gördüm ki, Laçın bu tərəfdən gəlib evinizə getdi, Gülyaz da səhəngini götürüb bulaqdan su gətirməyə...

Gülpəri, bu sözləri deyəndə iki-üç dəfə köksünü ötürdü. O, Sadıq kişini inandırmağa çalışırdı ki, Laçını çox istədiyindən məsləhət bilmir. Ancaq əslində Gülpərinin üz-gözündən adi bir hiyləgərlik tökülürdü. Sadıq kişi qarının üzünə baxmırdı. Onun söylədiyi əhvalatdan xeyli kədərlənib fikrə getmişdi. Kişi köhnə arxalığının yan cibindən tənbəki kisəsini çıxarıb uzun çubuğunu

doldurdu, çaxmaqdaşı və qovla yandırdı. Bir neçə qullab vurandan sonra çiyini çəkdi:

– Nə deyim vallah? Onun da beyninin qan vaxtıdır, gəlin də ki, bir təhərdir...

Gülpəri, Sadıq kişiylə lap yaxın gəldiyindən, dediyi sözlərin ona necə təsir etdiyini anladı, qocanın yaxasından əl çəkdi, yaşmağını gözünün altına qədər qaldırdı, Sadıqdan ayrıldı, obanın baş tərəfindəki dəyəsinə doğru irəlilədi. İyirmi-otuz addım aralanmamış, o Sadıq kişini bir də çağırdı, dönə-dönə tapşırırdı:

– Sən mən deyən tək elə!.. Uşağına qulaqburması ver, cavandır, yola gələr, yazıq olmasın...

Sadıq kişi ona cavab vermədi: “İt qızı bizi el içində biabır eləyəcək, kaftar...” sözlərini fikrindən keçirtmədi, atı sürətlə yedəkləyib tez uzaqlaşmağa çalışdı.

Obanın itləri hürüşdülər. Sadıqın üstünə cumdular. Ona yaxınlaşanda, tanıyıb, qulaqlarını qırpdılar, müti halda quyruqlarını buladılar. Bəziləri qocaya yanaşdı, yan-yörəsində şırıvandılar.

Sadıqın gəlməsindən xəbər tutan uşaqlar da, bir-birinin ardınca onun qabağına yüyürüşdülər.

Sadıq, Qarakilsədən məhz uşaqlar üçün aldığı uzun saçaqlı konfetləri ciblərindən çıxarıb hərəsinə bir ovuc payladı. Uşaqlar, alaçıklara yetişənə qədər Sadıqın yanınca oynasa-oynasa getdilər.

Qapılarda nehrə çalxayan qadınlar, qızlar, məhəllədən xeyli aralı oturub laqqıltı vuran dəliqanlılar, gözlərini Sadıq kişiylə zilləyib söhbətlərini kəsdilər.

Dəliqanlılar dəstəsindən ayrılıb gələn bir nəfər Sadıqqa yanaşdı, atının qantarğasından tutdu:

– A kişi, sən də gəlməyin lap şah gəldisinə döndü ki, – dedi – niyə belə gecikdin?

Sadıq kişinin qaşları çatılmışdı. Dodağı da yerlə gedirdi. Oğlanın üzünə baxmadan:

– O donuz oğlunu tapmadım, – dedi, – Gümrüdəydi, dünən axşam gəlib çıxdı.

Oğlan, çox könülsüz verilən bu cavabdan, qocanın kədərli olduğunu anladı, amma bir də soruşdu:

– Nə oldu! Düzəldə bildinmi?

Sadıq kişi üz-gözünü turşutdu:

– Belə düzəlmədi, ey, düzəl!..

Oğlan Sadıqın üzünə daha diqqətlə baxdı, onun nə isə başqa bir səbəbdən kədərləndiyini hiss edib:

– Sənə nə olub, kefin niyə yoxdur? – deyə soruşdu.

Sadıq kişi atın tərkinə bağlanmış dolu heybəni götürdü, oğluna tapşırırdı:

– Hələ atın yəhərini alma, ancaq gözdə-qulaqda ol, sonra ağna-yib yəhəri əzər.

Oğlan atın qantarğasını alıb, dəyənin böyrünə qoydu, yəhərin qaşına bağlanmış uzun irəşməni açdı, atı yedəkləyib dəyədən uzaqlaşdı.

Sadıq kişi onun ardınca fikirli və bir az da qəmli tövrlə baxa-baxa:

– Ay Laçın, – dedi, – at bərk tərləyib, sonra birdən su içəreləyər ha, quru yerə hörüklərsən...

Laçın dəyələrdən aşağı, cavanlar toplaşan yerdən xeyli aralı görünən böyük bir çeyilin on-on beş addımlığında atı hörükləyib evə qayıtdı. O, atasının tutqun üz-gözündən, bir dəfə də olsun başını qaldırıb üzünə baxmamasından bəzi şeylər anlayırdı. Laçın öz-özünə deyirdi: “Yəqin məndən ona bir şey qandıran olub... Nə deyiblərsə, deyiblər. Kişi də lap səfehdir ha!.. Adam hər sözə inanmaz ki!..”

Laçın başını buladı, tüstülənən ocağın bir qırağında, anasının yenicə yerə saldığı cındır palazın üstündə bardaş qurub oturdu, gözlərini atasına zillədi. O, yenə ağır-ağır düşünməyə başladı: “Tutaq ki, sənin xoşuna getməyən bir iş tutmuşam, daha burun-dodağımı niyə sallayırsan? Eh!.. Qocalanda adamın ağı azalarmış, elə düz deyiblər də...”

Sadıq kişi, Laçının həyəcanını duymadığından üz-gözünün ifadəsini belə dəyişmədi, arvadının aftafadan tökdüyü su ilə əllərini tez-tələsik yuyub şalvarının dizinə sildi, çörək yeməyə hazırlaşdı.

Laçın xırdaca gözlərini qıyıb atasının üzünə baxır, öz-özünə: “Bu kişi lap mənim canımı boğazıma yığıb, lap məni təngə gətirib...” deyə düşünürdü.

Birdən o, anasının yumru mis kasada gətirdiyi təzə qatığa baxıb acıqlı-acıqlı dilləndi:

– Ay arvad! Sən də lap başını itirib, ayağımı axtarırsan ha!.. Bu soyuqda qoca kişiyyə nə qatıqdır verirsen?

Arvad səksəndi, əlindəki çörəyi ərinin qabağına qoyub ağlam-sınan kimi oldu:

– A kişi, mən bilmirəm başıma haranın daşını salım. Bu oğlan od-alov olub aləmi yandırır, mənciyəzə də göz verir işiq vermir.

Sadiq kişi bu sözləri eşitməməzliyə vurdu; oğluna da, arvadına da cavab vermədi, arpa çörəyini qatığı doğradı, iştaha ilə yeməyə başladı. “Bu gədə axır vaxtlarda çox kür olub... Deyəsən fikrindən evlənmək-zad keçir” – deyə düşündü.

Ortalığa sükut çökdü.

Laçın anasının şikayətini qəsdən cavabsız qoyub dəyöyə göz gəzdirdi: yan tərəfdə, atasının başı üzərində çətəndən asılı duran uzun piltəli qara çığara, bucaqdakı un çuvalına, beş-altı yerindən yırtılmış keçəyə baxdı, evlərinin bomboş olduğunu yalnız bu dəqiqə anlayır-mış kimi dərinə köksünü ötürdü, atasıtək qəmli, həm də ümitsiz bir hal aldı, boynunu yana əyib barmaqlarını dizində çarpazladı:

“Eh, – deyə düşünməyə başladı – bu cür evdə hər gün dava da olar, qalmağal da...”

Sadiq kişi doğramacın yarıdan çoxunu yeyəndən sonra aradakı sükutu pozdu:

– Sabahdan bəri bir tikə də çörək yeməmişdim, yazıq Qarapet kişi də lap mənim tək əldən düşüb. Bu il fağırın taxılı olmayıb... Yazıq uşaqcığazlar gündə bircə dəfə arpa unundan horra bişirib içirlər. Allah göstərməsin, üz-gözlərindən zəhrimar tökülür, boğazları o qədər nəzilib ki, elə bil armud saplağıdır...

Bu sözləri dinləyən qoca arvad, gözlərini döyə-döyə altdan-yuxarı ərinin üzünə baxdı, qəmli-qəmli düşündü: “Eh, indi kim onların günündə deyil?..” Sonra o:

– Kasıblığın üzü qara olsun, – dedi, – nə eliyək?

Laçın, bu maraqsız danışılardan sıxıldı, cəld ayağa durub eşiyə çıxdı.

II

O, doğrudan da Gülpərinin göstərdiyi əyrim-üyrüm dağ cığır-ları ilə tez-tez dərəyə gedib-gələrdi. Səhərlər hava yaxşı olanda dərədəki çaydan qızıl balıq tutmağa, axşamüstü oba üzərini duman bürüyəndə isə Muxtarın təzə gəlini ilə görüşməyə gedərdi.

Bu maraqlı hadisənin qeribə bir tarixçəsi vardı.

Laçın hələ yeddicə yaşında ikən çox diribaş, çevik, əlli-ayaqlı bir uşaqdı. O, iki-üç yaş özündən böyük oğlanları təklikdə döyüb ağlatmağı da bacarırdı. Onun kənd uşaqları arasında adı çıxmışdı. Əgər Laçın “rəqibi” hesab etdiyi uşaqlardan birinə desəydi ki, “gəl, yemlik dərməyə gedək” həmin uşaq bu təklifdən dərhal boyun qaçırırdı.

Laçın böyüyüb qol-qanad açıqca, dəstəsinə qızları da cəlb edirdi. Əmisinin, dayısının qızları da ona qoşulurdular. Dəstə böyüdü. O biri məhəllənin uşaqları da Laçının dəstəsi ilə yemlik dərməyə, oynamağa gədirdilər.

Laçın, bu qızlardan ən çox Gülyazı bəyəniydi. Gülyaz onun qohumu deyildi. Qonşu məhəllədə fəğir bir kişinin qızı idi. O, Laçının dəstəsinə könüllü qoşulmuşdu. Daha ondan ayrılmaq istəmirdi. Gülyaz çölə həmişə Laçınla yanaşı gedər, onun əlli-ayaqlı olduğunu görüb, bacarığına ürəkdən inanardı.

Bir gün yenə bu dəstə kəndin sağ tərəfindəki İncəli dərəsinə yemlik dərməyə yola düşdü. Dəstədə on üç uşaq vardı. Bunların səkkizi qız, beşi oğlandı. Oğlanlar həmişə ön cərgədə yüyürüb qızları gözləməyirdilər. Laçın bir dəfə bunu görüb acıqlandı, oğlanların üstünə bağırdı:

– Eyyy, dayanın qızlar da gəlsin! – deyə onları yoldan saxladı.

Qızlar yüyürüşüb oğlanlara çatanda, dəstənin böyüdüyünü görə Laçın, ürəkdən sevinib gülə-gülə:

– Di gedək! – dedi.

Göz işlədikcə uzanan düzləri rayihəli otlar, əlvan çiçəklər bəzəmişdi. Dünən yağan şiddətli yağışdan sonra İncəli dərəsinin hər iki yanı rəng verib rəng alırdı. Taxıllar adam boyunda uzanmış, sünbüllər çiçək tökmüşdü. Taxıl zəmiləri arasındakı biçənəklər yenice toxunmuş əlvan xalılar kimi yerə sərilmişdi. Bütün təbiətdə insanın uşaqlığını xatırladan bir təzəlik vardı. Rəngbərəng çiçəklərdən, ətrafa bahar ətri yayılırdı.

Laçın Gülyazla yanaşı gədirdi. Uşaqlar da oynaşa-oynaşa onları izləyirdilər. Bəziləri təpikləşir, bəziləri qoşa durub yüyürür, bəziləri isə yolun kənarında gözlərinə dəyən yemliyi qoparmaq üçün tez dayanır, yoldaşlarından geri qalırdılar.

Laçın bu dəstədə çox vaxt özünü başçı kimi hiss edir, ciddiyyətini pozmurdu. Lakin heç bir zaman uşaqlardan ayrı yaşaya

bilmədiyi kimi, oynamağından, atılıb-düşməyindən də qalmırdı: o ən çox qızlarla zarafatlaşmağı sevirdi, xüsusilə öz əmisi qızları ilə güləşir, döşlərini-başlarını əlləşdirirdi. Qızlardan bəzisi buna üzdən narazı olduqlarını bildirsələr də, ürəkdən sevinirdilər.

Ancaq nədənsə Laçın indiye qədər Gülyaza toxunmamışdı. Ona başqa gözlə baxırdı. O, Gülyazı incidən oğlan uşaqlarını sevmirdi, hətta bəzən yumruqla bərk-bərk döyəcləyib dəstədən qovurdu. Gülyaz Laçının bu hərəkətindən xoşlanır, gülümsünürdü:

– Bax elə! – deyirdi, – əllərinə qurban olum!..

Laçın da bu sözləri böyük bir nəşə ilə dinləyir, qürurlanırdı.

Dəstə, bol yemlikli biçənəyə çatdı. Hamı öz torbasını təmizlədi, bıçağını itilədi. Laçın yenə Gülyazla yanaşı, əyilə-əyilə yemlik dərməyə başladı.

Uşaqların hərəsi bir tərəfə dağıldı. Ancaq Laçın Gülyazdan ayrılmadı.

Onlar, bir-birinin üzünə baxa-baxa, addım-addım irəliləyib, taxıl zəmisinə yetişəndə dayandılar. Bu halda Gülyaz irəliyə sıçradı. Laçın da onun ardınca, taxılın arasında qızaran laləyə doğru yüyürdü.

Lalənin üstündə dava düşdü. Gülyaz boynunu durna kimi dik tutaraq çıxırdı:

– Cığallıq eləmə, səndən qabaq mən görmüşəm.

Laçın:

– Öləsən də gülü sənə verməyəcəyəm, – dedi, – mən görmüşəm, yalan danışma!..

Gülyaz qaqqıldayıb güldü, Laçından aralandı.

– Yan yaxıl, mən dərdim, yan yaxıl! – deyə əlindəki uzun saplı laləni yuxarı qaldırdı.

Laçın onun qələbəsinə dözə bilməyib geriye atıldı, qızı basmarlayıb altına aldı, iki əlilə biləyini sıxıb laləni dartışdırdı:

– Burax, burax, vallah sənə verməyəcəyəm! – deyə nazik və ötkün səs ilə çıxırdı.

Lalənin ləçəkləri yerə səpələndi. Bu dəfə Laçın daha bərk acıqlanıb, Gülyazı arxası üstə yerə yıxdı, çimdiklədi. Qıdığı tutan Gülyaz, çırpınaraq, onun altından qalxmağa can atdı, mümkün olmadı. Laçın hırıltı ilə gülərək:

– Yox, – dedi, – onu bacarmazsan, mənə də Laçın deyirlər.

Bu hadisədən xəbər tutan uşaqlar, yüyürüşüb gəldilər. Laçınla Gülyazı həlqəyə aldılar. Laçın ayağa qalxaraq məğrur baxışları ilə yoldaşlarını süzdü, yaşlı adamlar kimi başını tərpedib, əlini havada oynatdı:

– Di get, gözün oğlan görsün!..

Sonra:

– Ay uşaqlar! Gəlin bu tərənin başınacan yüyürək!.. – deyərək Laçın yenə uşaqlara məxsus bir sadəliklə əlavə etdi: – Gəlin görək kim yaxşı yüyürür.

Hamı bu təklifə razı oldu. Laçın dodağının altında hiyləgərcəsinə qımışib, Gülyaza döndü:

– Ay qız, sən də gəl, daha dodağımı niyə sallayırsan?

Gülyaz da olub-keçəni o dəqiqə unuddu, tez dəstəyə qoşuldu, hamı bir sətərə düzülüb, Laçının işarəsini gözlədi. O, “hə!” deyib döşünü irəli verən kimi, bütün uşaqlar əllərini havada oynada-oynada tərəyə doğru yüyürüşdülər.

Onlar mənzilə yetişəndə istər-istəməz birinciliyi Laçına verdilər. Bu qələbədən sonra Laçın daha da məğrur bir hal aldı. O, öz-özünə “bax, mənə tanıyın, hamınızın ananızı ağılatdım!” – deyərək düşüncəyə, Gülyazın üzünə baxdı, dodağının ucu ilə qımışdı. Sonra uzaqlara baxdı; o tərəflərdə Avey dağı qaralırdı. Dağın döşündə otlayan heyvanlar, qara nöqtələr kimi xırdaca görünürdülər. Dağdan xeyli bəridə qonşu erməni kəndinə uzanan sarıaraba yolu, günün şüaları düşəndə qızıl kimi parıldayan yalçın qayalar görünürdü.

Uşaqlar da Laçının əmrinə tabe olmuş kimi gözlərini o tərəfə zilləyib, bir neçə saniyə baxdılar, xeyli sükuta daldılar.

Laçın, araba yolu ilə kəndə doğru irəliləyən bir atlı əlilə uşaqlara göstərib:

– Yəqin babamdır, – dedi, – bax görürsünüzmü? Dünən Qulp kəndinə dostumuz Artunun evinə getmişdi. Allah ələyeydi, mənə gödəkcəlik, şalvarlıq da almış olaydı!..

Uşaqların bəzisi ürəyində Laçına dərin bir həsəd aparır: “Allah ələyeydi heç bir şey almamış olaydı!..” – deyərək düşünür, dinməz-söyləməz durub atlıya baxırdılar.

Laçın şənliyə qayıtmağa tələsdi:

– Ay uşaqlar! – dedi, – gəlin gedək bir az da yemlik dərib evə qayıdaq.

Uşaqlar bu fikrə də şərək oldular.

III

Laçın böyüdükcə, Gülyaza qarşı meyli də artırdı. Ancaq kənddə rus məktəbi açılandan sonra atası Laçını oxumağa göndərdi. Laçın yoldaşlarından, qızlardan və xüsusən hər ay boy atıb böyüyən Gülyazdan ayrı düşdü. Yemlik dərməkdən, tez-tez çölə getməkdən əl çəkdi, müəlliminin bəyəndiyi, diribaş, hafizəli, eyni zamanda ciddi bir şagird oldu. Üç il məktəbdə oxudu. Kənd müəllimi onu Qori seminariyasının nümunə məktəbinə apardı. Ancaq yer olmadığına görə Laçını oraya qəbul etmədilər. Müəllim onu yenə kəndə qayıtdı. “Gələnlər il qəbul edərlər” – deyərək ona təsəlli verməyə çalışdı. Ancaq bu hadisədən sonra Sadıq kişi hirsələnib Laçını məktəbdən çıxardı, mal otarmağa yolladı. Laçın bir neçə dəfə qaçıb məktəbə gəl-disə də, Sadıq kişi onu dəyənəklə ağıllandırdı, fikrindən daşındırdı.

Laçın on yeddi yaşına çatanda, Gülyazı görürkən, adi bir dəli-qanlı kimi onu izləyir, əlinə balaca bir fürsət düşəndə arzularını açıb ona söyləməyə çalışırdı.

Yenə günlərin birində Laçın Gülyaza yoldaş oldu. O zaman dağda, yenə indiki yurda düşmüşdülər. Gülyazın atası ilə Sadıq kişi bir obada idi. Laçın hər gün qızı görürsə də, öz dərdsini açıb söyləyə bilmirdi. O, Gülyaza yaxınlaşan kimi obada böyük bir dedi-qodu başlanırdı.

Bir gün Maymaq dağının başındakı pırə yola düşdülər. Gülyaz da gəlinlərə, qızlara qoşulub getdi.

Böyük naxırı yenə də Laçın otarırdı. O, özünə təzə yapıncı aldır-mışdı. Uzun arxalığı da vardı. Oba cavanlarının “qızqaytaran” adlan-dırıldıqları dikburun çarıq geyinmişdi. O, artıq dəliqanlıya bənzəyirdi.

Gülyaz Laçını görəndə sevindi. Onun ürəyi şiddətlə döyünməyə başladı. Nədənsə Laçına baxmamağa çalışıb, qız-gəlinlərdən, ayrılıb.

Laçın, çiyində yoğun başlı çomaq, qızlara yanaşdı, onlarla zara-fatlaşmağa başladı:

– Hə, ay qızlar, gətirin görək pırə nə aparırırsınız, yeməli nəyiniz var? Ay Gülyaz, gətirsənə, bərk acmışam, bişirdiyindən ver, yeyim!

Gülyazın yanaqları xəfifcə qızardı. O, mənalı-mənalı Laçının üzünə baxıb, uzun qara kirpiklərini qırpdı, dodağının ucu ilə gülüm-sündü:

– Yaxşı, – dedi, – verərəm, yeyərsən...

Onun əlində böyükcə bir bağlama vardı. Fəsəli bişirmişdi. Yoldan bir-iki addım kənara çıxıb, iri bir daşın üstündə oturdu, bağlamanı tez açdı, bütün bir fəsəlini götürüb Laçına verdi:

– Al, – dedi, – ancaq tələsdin ha, ocaq başına çatmamışdan qorxuram ki, fəsəli qurtara.

Laçın, yapıncının altından sağ əlini uzadıb fəsəlini aldı, gülə-gülə:

– Qurtarmaz, qurtarmaz, – deyib iştaha ilə yeməyə başladı.

İndi onlar yanaşı gedirdilər. Hər ikisi o gözəl uşaqlıq illərinin şirin xatirələrinə dalaraq tez-tez bir-birinin üzünə baxır, gülümsünürdü. Deyəsən bu gün onlar yenə əvvəlki qədər səmimi, əvvəlki qədər mehribandırlar. Gülyaz özünü o qədər xoşbəxt hiss edirdi ki...

Laçın iri fəsəlini yeyib qurtarandan sonra qarşılarına çıxan ilk bulaqdan su içib, arxalığının ətəyi ilə dodaqlarını sildi:

– Ay qız, Gülyaz, daha bizə məhəl qoymursan, o günlərimizi niyə yadımdan çıxarıbsan, ay vəfasız?

Gülyaz bu ağır, məzəmmətli sualı eşidərkən, əllərinin titrədiyini hiss elədi. Onun qəlbi, daxili həyəcanın gücündən çırpındı. Adəti üzrə yenə kirpiklərini qırpdı. Gözləri parıldıadı, üzü qıpqırmızı oldu. Laçın da Gülyaz kimi həyəcanlandı, o da qızardı.

– Niyə elə danışırsan? – deyə Gülyaz gözlərini yerə zilləyərək, titrəyən dodaqları arasından, güclə dilləndi. – Mən səni heç vaxt yadımdan çıxarmaram.

Bu sözləri eşidəndə, Laçının gözləri gülür, dodaqları qaçırdı.

“Yox, – deyə o düşünürdü, – mən nahaq yerə ona vəfasız dedim, onun kimi vəfalı qız indi az-az tapılar...”

Bu vaxt qarşıdakı dərəyə endilər. Dərədən axan böyük çayın sırıltısını eşidərkən onlar yenə bir-birinin üzünə baxdılar. Gülyaz duruxdu. Laçın:

– Su çox soyuq olar, qoy mən çarığımı çıxardım, səni dalımda keçirdim, – deyə Gülyaza yanaşdı.

Gülyaz, onun fikrincə yalnız Laçının deyə biləcəyi belə bir təklifdən utanıb başını buladı.

– Yaxşı deyil, ayıbdır, özüm keçərəm...

Onlar çayın qırağına yetişəndə mal naxırı dağınıq halda qarşıdakı yoxuşa dırmanırdı. Gəlinlər, qızlar, durna qatarı kimi qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa çaydan keçirdilər.

Laçın çarlığını çıxardı, şalvarının balağını çırmadı. Gülyaz da ayaqqabısını əlinə aldı. Laçın, ixtiyarsız olaraq onun ayaqlarına baxdı.

– Qorxma, – dedi, – gəl qolumdan yapış!

Gülyaz bu dəfə nədənsə etiraz etməyib onun qolundan tutdu. Hərdən bir-birinin üzünə baxa-baxa çayın o tayına keçdilər. Səbirli addımlarla yeriyir, irəliyə gedən adamlara çatmaq üçün tələsmirdilər.

Aşırına çətdilər. Malların ardınca atılıb düşərək, oynasha-oynasha gedən balaca uşaqlar, naxırı sıldırımlı yoxuşa doğru uzanan yola döndərdilər. Bu vaxt Qarakilsə tərəfdən sürətlə bəriyə uçuşan duman, yolun üstünü бүürdü. Göz-gözü görməz oldu.

Laçın yenə də qəsdən naxırdan geriyyə qalmağa çalışaraq addımlarını yavaşıtıdı. Gülyaza baxa-baxa gülümsədi:

– Olmaya qorxursan? – dedi, – qorxma, Laçın elə oğlanlardan deyil...

Gülyaz qaşlarını çatıb, qara gözlərini irəliyə zillədi. Heç kim görünmürdü. Yalnız gəlinlərin, qızların aydınca eşidilən kəklik qaç-qıltısı kimi qəhqəhələri yüksəlirdi.

Gülyaz Laçının təmiz ürəklə, səmimi dediyi sözləri eşidərkən, öz-özünə həyəcanla düşündü: “Bu nə deməkdə? Mən əvvəldən ona inanmırdımmı? Laçının yaxşı oğlan olduğunu bilmirdimmi?”

Gülyaz irəlindəki dəstədən xeyli geri qaldıqlarını elə bil yalnız indicə anlayıb sürətlə addımladı. Laçın bunun fərqiə varmadığı üçün üç-dörd addım geriləmişdi. O, birdən Gülyazın irəliləyib xeyli uzaqlaşdığını görən kimi tez özünü yığışdırıb, qabağa sıçradı:

– Ay qız, nə olub, niyə tələsirsən, bizi qovan yoxdur ki? – deyə Gülyazın üzünə baxdı.

Gülyaz öz-özünə: “Yaxşı deyil axı, gəlinlərin fikrinə nə gələr nə gəlməz”, – deyə addımlarının sürətini daha da artırdı, gülüm-sünən Laçına baxmadan:

– Gəl! – dedi – yoldaşlarımız getdilər.

Laçın bu dəfə yüyürüb onun qolundan bərk-bərk yapışdı, “nə öpməli yanaqları var!..” – deyə düşünüb nədənsə əllərini ondan çəkdi:

– Tələsmə! – dedi, – onların yanında biz ürəyimizdəkini açıb deyə bilmirik, hara tələsiyorsən? Sənə nə olub Allaha şükür?..

Laçının səsi titrədi. Ürəyi də elə bərk çırpınırdı ki!.. Ancaq Gülyaz onun sözlərini eşitməməzliyə vurdu, qaşqabağını salladı.

“Bu gədənin fikri nədir? Xalqın qızını el içində biabır eləmək istəyir?” – deyə fikrindən keçirdi. Ancaq birdən duruxdu: “Nə olar, olar, daha açıb söyləyəcəyəm, məndən incisə də inciməsə də, söyləyəcəyəm” – deyə Laçına yanaşdı.

– Ay Laçın!..

Laçın bu çağırışın ahəngindən dərin, uşaq səmimiliyini duyub yenə gözlərilə gülümsündü:

– Hə, nə deyirsən?

– Səndən bircə təvəqqem var... Gülyazın üzünə, laləni andıran tünd bir qızartı çökdü. – Sən, – deyə duruxdu, – gərək...

Gülyaz, çənin soyuğundan üşüyən yanaqlarını ovxaladı, gözlərini yerə dikdi, qəlbindəki arzunun gücündən titrəyən dodaqları arasından:

– Gərək sən.... sığırçılıqdan əl çəkəsən... Bu ad sənə yaraşmayır... hə, de görüm əl çəkəcəksənmi? – dedi.

Laçın bu təklifin mənasını anlaya bilmədi: “Bu nə deməkdir? Sığırçı olmaq ayıb deyil ki? Hə... Yəqin ata-anası deyib ki, sığırçıya qız vermərik...” – deyə o, həyəcanla düşünməyə başladı.

Gülyazın səbirsizliklə cavab gözlədiyini duyub, sonradan–sonraya dedi:

– Niyə, sığırçılıq pis şeydirmi? Özün bilmirsənmi atam kasıbdır?

– Pis deyil, ancaq...

O, fikrini tamamlaya bilmədi. Qara gözlərini yenə məchul bir nöqtəyə zillədi.

– Nə, ancaq nə?

– Heç... deyirdim ki, bu ad sənə yaraşmayır..

Hər iki gənc xeyli sükuta daldı.

Çən get–gedə daha da qatılaşırdı. Hava da bərk soyumağa başlayırdı. Gülyazın əynindəki paltar çox nazik olduğundan, soyuq onun iliyinə işləyirdi. Ancaq bunu nədənsə Laçına bildirməməyə çalışırdı. Laçın isə Gülyazın xahişini gözləmədən saçaqlı yapıncısının bir qanadını açdı:

– Gəl! – deyə onu çağırdı, – görürəm üşüürsən, gəl, utanma, gəl!..

Gülyaz irəliyə baxdı, gəlinlərin görməsindən ehtiyat edib, Laçının təklifinə razı olmadı:

– Üşümürəm, – dedi, – lazım deyil.

– Bilirəm utanırsan, al yapıncını, mən üşümürəm.

– Yox, yox, istəməz!..

Laçın qəfildən yapıncısını açıb Gülyazı bürüdü. Qız dartındı, ancaq yaxasını qurtara bilməyəcəyini görüb “heç yaxşı olmadı!” – deyə düşünərək, qızardı. Laçın isə canına yayılan xoş hərərin təsiri ilə bədənini Gülyaza qısdı, titrək bir səslə:

– Bax belə! – dedi – utanmaq nəyə lazımdır ki?..

Laçın Gülyazı qolunun arasında sıxdı. İrəlilədilər. Bu zaman dağın başını bürüyən duman seyrəkləşməyə başlayırdı. Qarşıda mal-qara, bir az bəridə isə gəlinlər göründü. Laçın, Gülyazı utandırmamaq üçün yapıncının arasından çıxdı, onunla yanaşı addımladı.

Bir neçə dəqiqədən sonra pir yerinə çatdılar. Uzun yolu gəlməkdən yorulmuş gəlinlər oturub Laçınla Gülyazı gözləyirdilər. Öz aralarında Gülyazın qeybətini qırır, tez-tez bir-birinin sözünü kəsir, şirin-şirin söhbət edirdilər.

Mal-qara xam otluğa dağılıb şırtaşırt otlayırdı.

Laçınla Gülyaz gəlinlərə yaxınlaşanda, bir-birindən aralandılar.

– Ay qız, – deyə Laçın onu səslədi, qoy yapıncı səndə qalsın.

Bunu deyib heyvanlara doğru irəlilədi. Gülyaz isə utana-utana gəlinlərin yanına gəldi. Yapıncını büküb bir daşın üstünə atdı. O gələn kimi gəlinlər sükuta daldılar. Hərə bir tərəfə baxdı. Arvadlardan biri gözlənilmədən aralığa təzə mövzu atdısa da, söhbəti təzələyə bilmədiyi üçün pərt oldu, yerdən bir ot qoparıb dişinin arasında əzişdirməyə başladı.

Gəlinlər, qızlar ətrafa baxmaqda davam edirdilər.

Ermənistanın uca dağlarından biri olan Maymağın yamyaşıl təpəsindən kibrit qutularına bənzəyən kirəmitli Qarakilsə evləri, lap uzaqlardakı qalın meşələr, Gümrüyə doğru uzanan dəmiryolu, bu yolla yarpaq üstündə böcək kimi yüyürən qatarlar, böyük təpələr silsiləsindən o yana Borçalı yaylaqlarının dəniz kimi mavi düzləri, bu yanda isə başını duman almış uca Ararat dağı görünürdü.

Laçın da bu yerlərə baxır, Gülyazın dediyi sözləri unuda bilmədiyi üçün iztirablı düşüncədən ayrıla bilmirdi: “Məni istəməyinə istəyir, ancaq deyəsən ata-anası onu mənə verməyəcək. Gülyaxz mənə gəlməsə buna necə dözə bilərəm? Yox, hər halda bu Gülyazdan asılıdır. O istəsə ata-anasını da razı eləyə bilər...”

Laçın yoldan kənara çıxıb dərəyə enən naxıra sarı addımladı, heyvanları geri qayıtdı. Gözü bir də gəlinlərə, qızlara sataşanda

Gülyazı görüb, yenə bayaqkı fikirlərinin üstünə qayıtdı: “Mənə könlü olmasaydı, heç vaxt yapıncımın altında mənə elə qısılmazdı”.

Bunu düşünürkən, Gülyazın da bəriyə tərəf baxdığını görüb, üzünü yana çevirdi.

Gəlinlərdən biri onu çağırdı:

– Ay Laçın! Sən allah o dağlar mahnısını oxu, qulaq asaq.

O biri qızlar da:

– Oxu, oxu! – deyə xahiş etdilər.

Laçın əvvəlcə razı olmadı: “Eh, sizin də kefiniz gəlib, mən nə haydayam, bunlar nə haydadır?” – deyə düşünüb başını buladı. “Yox!” – dedi. Amma qızlar əl çəkmədilər. Gülyaz da onlara qoşulub xahiş eləməyə başladı. Laçın bu dəfə razı oldu. Boynuna enmiş papağını gözünün üstünə qaldırdı, bir an yerə baxıb sükuta daldı, mahnının sözlərini xatırlamağa çalışdı. Sonra könülsüz gülümsündü, gözlərini məchul bir nöqtəyə zilləyərək ötkün səsilə Aşıq Ələsgərin “Dağlar”ını oxumağa başladı. Qızlar, gəlinlər çoxdan dinləmədikləri bu gözəl sözlərə o qədər şirin bir maraqla qulaq asırdılar ki, Laçın bunu duyan kimi səsini daha da ucaltdı, qarşı dərədə əks-səda yaradan sözləri xüsusi bir ustalıqla oxudu:

Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər,
Gah gəlib-gedəni peşiman eylər.
Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,
Dinşəmöz haramı, halalı dağlar.

Ağ xalat bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib kefinə dəyməz.
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Firqətindən gül-nərgizin saralı.
Ələsgər Məcnuntək yardan yaralı
Gəzər səndə dərdi-malalı dağlar...

Laçın mahnını başa vuranda, yenə bir neçə dəqiqə əvvəlki kimi qəmli bir hal alıb, gözlərini yerə zillədi, dərindən köksünü oturdu.

Gəlinlər isə kirpiklərini tez-tez qırpa-qırpa hüznü və sakit görünən bu dağları, dərələri seyrə dalıb durur, get-gedə dumanlardan sıyrılıb çıxan dağ köçü yollarına baxırdılar. Dilican-Qarakilsə şose yolu, ağ bir sütun kimi Həməzəçimən təpəsinə dırmanın mədən yolu, hər şey, hər şey onların gözü qarşısında sərilmişdi.

Gülyaz ən çox yollara baxırdı. O, indi nədənsə arana qayıtmaq, bu yerlərdən ayrılmaq istəyirdi. Öz-özünə deyirdi: “Laçın məni çox istəyir, ancaq keşke sığırcı olmayaydı”.

IV

Laçın, doğrudan da Gülpərinin göstərdiyi əyrim-üyrüm dağ cığırlı ilə tez-tez dərəyə gedib-gələrdi. Səhərlər gün yaxşı olanda dərədəki çaydan qızıl balıq tutmağa, axşamüstü, oba üzərini duman bürüyəndə isə Muxtarın təzə gəlini Gülyazla görüşməyə gedərdi.

Həmin il Muxtarın oğlu aranda qalmışdı. Arvadından çox arxayındı. O, Gülyazın Laçını istəməsindən tamamilə xəbərsizdi.

Gülyaz, qoyun sağını qurtarandan sonra evdən çıxıb, bəzən Maymaq dağı tərəfdən gələn çənə bürünər, bəzən də bulaqdan su gətirmək bəhanəsilə gedər, dərəyə yaxın olan qayalıqda daldalanıb Laçını gözlərdi.

Laçın bu gün də onunla vədələşmişdi. Bu gün nədənsə Gülyaz yox, Laçın əvvəlcə gəlmişdi. O, yarım saat idi ki, göy otların arasında uzanıb səbirsizliklə Gülyazı gözləyirdi. O hələ də gəlib çıxmadığından Laçının ürəyi darıxırdı. Dünən atası Qarakilsədən gələndə, bütün hərəkətlərilə Laçına bəzi şeylər söyləmək istəmişdi. Laçın bunun mənasını yalnız indi anlamağa başlayır. Gülyazın bu qədər gecikməsini görüb, iztirabla düşünürdü: “Yəqin əhvalatı bilən olub, ya da ki, evdə işə başı qarışıb... Bir az gözləyəcəyəm, gəlməsə çıxıb gedəcəyəm”.

Laçın cığırla dərəyə endi. Hər iki sahilini əlvan çiçəklər, ətirli dağ otları çulğamış balaca çay şırhaşırıla axırdı. Dərədə heç kim yox idi. Laçın dörd yanına boylandı: “Yəqin gəlmədi, – dedi, – bəlkə də əri arandan qayıdıb... Yoxsa bu qədər gecikməzdi...”

Çayın qırağındakı üstü yosunlu, balıq qoxusu verən yumru, qara daşın üstündə oturdu. Obanın yerləşdiyi səmtə baxdı. Gülyaz hələ də görünmürdü. Alaçıqların bəri yanından nazik, lakin qatı çən zolağı uçub haraya isə gədirdi.

Laçın fikrini dağıtmaq üçün yanındakı uzun otlardan birini qopardı, dişinin arasında əzişdirə-əzişdirə zümzümə etməyə başladı. Onun dodaqaltı mızıldadığı havalar, çayın qəmli və sakit səsinə qarışırdı. Laçın Gülyazın yoluna baxa-baxa qalmışdı: “Gəlmədi, görəsən nə əhvalat oldu? İndiyə qədər heç bu qədər gecikməmişdi... Birdən gəlməsə... deyə düşünüb daha da kədərləndi, səbirli-səbirli ayağa durdu. Gəldiyi cıgırla yenə yuxarı dırmanmağa başladı.

O, Gülyazı əvvəlkindən də çox sevirdi. Gülyaz, ata-anasından qorxmasa, indi də Laçına qoşulub qaçmağa razı idi. O, həmişə Laçınla görüşəndə bütün dərđini unudardı: “Doğrudur, atam məni istəmədiyim adama verdi, ancaq istəklimi hər gün görürəm ki...” – deyə düşünər, ümitsiz xəyallara qapılmazdı. O, Laçına qoşulub qaçarsa, iki nəslin arasında qırğın törəyəcəyini də yaxşı bilirdi. Onu ən çox qorxudan da bu idi.

Laçın hər zaman Gülyazla görüşləri olan qayalığa yetişəndə durdu. Yenə o tərəf-bu tərəfə baxdı. Heç kimi görə bilmədisə də, nədənsə yenə obaya qayıtmağa razı olmadı, onu bir qədər də gözləməyə qərar verdi. Yenə arxası üstə uzandı. Xırdaca gözlərini dumanlı və tutqun fəzanın dərinliyinə zillədi. Qarakilsə tərəfdən gələn çən, onun başı üzərində Ararata doğru sürətlə uçurdu. Obanı daha qatı bir duman çuğlayırdı.

Laçın şiddətlə döyünən ürəyinin səsinə dinləyə-dinləyə xeyli gözlədi: “Srağa gün Gülyaz deyirdi ki, ərim bu günlərdə arandan gələcək... Belə olsa, o yazıq yenə də evdən-əşiyə çıxma bilməyəcək... Bəlkə elə bu gün gəlib? Ancaq yox, gəlsə mən də bilərdim. Gülyaz mənə xəbər göndərirdi” – deyə düşündü. Bu anda ayaq səsi eşidib diksindi. Yenə obaya doğru baxdı. İki adam gəlirdi. Onlar lap yaxınlaşanda Laçın atası ilə yanaşı yeriyən Gülpəri qarını tanıdı. O, əvvəlcə atasından şübhələndi: “Yəqin qoca cavanlığımı yadına salıb, arvadı tovlayıb...” – deyə düşünəndə onu gülmək tutdu. Tez ayağa durdu. Nə edəcəyini bilməyib duruxdu. Qorxa-qorxa onlardan uzaqlaşub obaya doğru addımladı.

Sadiq kişi Gülpəriyə yavaşcadan nə işə deyirdi. O, birdən üzünü Laçına tərəf çevirib tərs-tərs baxdı. Qocanın rəngi kül kimi bozarmışdı. Laçın onun dodaqlarının titrədiyini aydınca görürdü. Sadiq kişinin gözləri qıpqırmızı olub az qala çanağından çıxırdı. O, Gülpəridən aralanıb, cəld addımlarla Laçına yanaşdı. Onunla üz-üzə gəldi.

Laçın bu dəfə onu tərədən dırnağa qədər süzdü. Atasını yenidən görmüş kimi onun boğazının altından kəmər yerinə qədər çarpazlanmış köhnə arxalığına, nazik ucu dizinə qədər sallanan bozumtul qayışına, səliqə ilə sarınmış qara patavasına, ağ yamaqlı gen şalvarına baxdı. Laçın bütün bu köhnə paltarları gözəl bir səliqə ilə geyinmiş atasından şübhələnir, “yəqin özünü təmizə çıxarmaqdan ötrü bir söz uyduracaq” deyər fikirləşirdi. Bir an sonra isə Laçın bu gözlənilməyən gəlişin tamam başqa bir məqsəd daşdığını duydu, ancaq bu məqsədin məhz nədən ibarət olduğunu yenə anlama bilmədi.

Sadiq kişinin əlində qabığı soyulmuş, yoğun bir zoğal çubuğu vardı. Laçın, uşaqlıqla olduğu kimi, indi də bu çubuqla döyüləcəyini heç ağlına belə gətirmirdi. İndi onun düz on səkkiz yaşı vardı. Bığ yeri çoxdan tərəlmişdi. Birdən Sadiq kişi: “Burada kimi gözləyirsən?” – deyər soruşsa, indi o çəkinmədən: “Balıq tutmağa getmişdim” – deyəcəkdə. “Bəs tutduğun balıq hanı” – deyər qoca soruşsa idi, “hava çox soyuqlaşdı, suya girər bilmədim” – deyər Laçın canını qurtaracaqdı.

Ancaq Sadiq kişi Laçından heç bir şey xəbər almadı. Qəflətən onun üstünə cumdu və əlindəki çubuqla onu döyəcləməyə başladı. Çiyinə, qabırğasına, ombalarına döşədi. Laçın əli ilə ağrıyan yerini tutan zaman, çubuq şırıltı ilə əlinə dəydi. O, bu zərbələrin ağrısından ufuldayaraq ikiəlli, atasının biləklərindən bərk-bərk yapışdı. Çubuğu dartıb aldı. Təəccüblə soruşdu:

– A kişi, sən kimi döyürsən, dəli-zad olmayıbsan ki?

Qocanın qalın dodaqları göyərmişdi. Qırıxıq yanaqları da titrəyirdi. Oğlunun sualını eşidəndə daha da qızıxdı, özündən çıxıb bir də hücumla keçdi, “hələ utanmaz-utanmaz” cavab da qaytarır, eşşək!..” – deyər düşüncə:

– Səni döyürəm, sən köpək oğlunu!.. – deyər xırıltılı bir səslə bağırırdı.

Bu səs o qədər müdhiş və qeyri-insani bir ahənglə guruldadı ki, çayın o tayındakı böyük qayalıqda əcaib bir əks-səda verdi.

Gülpəri bu bağırırdan səksənib geri atıldı. Ancaq tez özünü ələ alıb, Laçına yaxın gəlməkdən qorxduğunu ona bildirməməyə çalışdı. Laçına dəyən ağır zərbələr sanki onun ürəyindən tikan çıxarırdı. Heç elə bil uşaqlıqda, Sadiq kişi Laçını ayağının altına salıb döyər-kən yüyürüb onun qollarından tutan rəhimdil qadın deyildi.

Laçın, atasının hərəkətlərindən anlayırdı ki, qoca, onun belindən qucaqlayıb yerə çırpmaq, sonra ağız-burnunu əzişdirmək, qarnını tapdalamaq istəyir.

Sadiq kişi tez-tez onun üstünə atılır, Laçın da yaxasını ələ verməmək üçün cəld kənara sıçrayırdı. Atasını tuta bilməyəcəyini yaxşı başa düşsə də, tövşüyə-tövşüyə yüyürür, hirsindən az qala partlamaq dərəcəsinə gəlirdi. O bağırır, çığırır, ağzına gələni deyirdi:

– Qancığın balası, itin qarnından çıxan, vallah səni əlimdə öldürəcəyəm...

Laçın, atasından çox acıqlanmışdı. Onun da əl-ayağı əsirdi. O, Sadiq kişinin nə səbəbə özündən çıxdığını hələ bilmir, qocanın həmləsindən yaxa qurtaranda gözlərini döyə-döyə mat-məəttəl dururdu.

Gülpəri qarını da yerində qımıldandırdı. Sadiq kişi isə ağzı köpüklənə-köpüklənə bağırmaqda davam edirdi:

– Yerində farağat otur! O qədər döyərəm ki, qolun-qıçın əzik-əzik olar. Donuzun çuşqası!

Laçın: “Axşama qədər məndən əl çəkməyəcək, işə düşmədik!” – deyər düşüncə, ağrıyan yerlərini əli ilə sığalladı. Qabırğasının ağrısı onu çox incidirdi. Nazik çubuq hər dəfə şırıltı ilə ona dəyəndə, dərisində zol qaldırırdı. İnsafsız kişi onun bədənində sağ yer qoymamışdı. Laçın: “Bu kişi dəli olub, nədir, mən yekəlikdə oğlana da əl qaldırarlarmı? Yaxşı, olsun!..” – deyər düşündü, tez onlardan aralandı.

Qarakilsə tərəfdən əsən külək get-gedə şiddətlənirdi. Oba üzərini çulğamış qatı duman çəkilib gedirdi.

Laçın təpəyə çıxdı. Atasını ondan əl çəkmək istəmirdi. Qoca ilə yanaşı gələnlər Gülpəri qarının nə dediyini Laçın aydınca eşidirdi:

– Yaxşı elədin, indi ağıllanar!..

Bu döyülmək Laçına ağır gəldi. Qəlbində atasına qarşı dərin bir kin oyandı: “Bu kişi gör kimin sözünə baxıb məni döyür! Məndən bir söz xəbər almamış hər deyilənə inanır, görünür başı xarab olub da.. Mən, bir də onun üzünə baxsam, kişi deyiləm!.. Qonum-qonşu buna nə deyər? Yoldaşlarımın yanında qızarıandan sonra... Yox! Nə olur olsun bunun əvəzini çıxacağam” – deyər Laçın həyəcanlı düşüncədə. Sadiq kişi isə arxadan yenə bağırır, yenə oğlunu hədələyirdi:

– Vallah dərinə diri-diri soyacağam!..

Bu sözləri eşidəndə, Laçın sərt bir hərəkətlə geri döndü.

– A kişi, məndən nə istəyirsən? Bir de görün nə olub axı? Niyə məndən əl çəkmirsən? – deyər soruşdu.

Qoca: “Oğru elə bağırdı ki, doğrunun bağı yarıldı, buna deyiblər ha, niyə döyüldüyünü bilmir, ay itin küçüyü!..” – deyə düşüüb, tutqun səslə bağırdı:

– Canına azar olub, boğazına boğma, donuz oğlu! Bu saat əkil cəhənnəmə, bir də mənim gözümə görünmə! Laçın adlı mənim oğlum–zadım yoxdur, hansı cəhənnəmə itilirsən, itil!..

Laçın cavab vermədi. O da elə bil bunu gözləyirdi. Yenə yoluna davam edib, alaçlıqlara doğru addımladı. Ancaq Gülpərini cavabsız qoymaq istəmirdi. Atasından uzaqlaşib qarının yanına yüyürdü: “O dəfə mən Gülyaz ilə dərəyə gedənlə bizi görmüşdü, hə, yaxşı yadıma düşdü. Hə, yəqin atama xəbər verən bu özüdür!” – deyə öz-özünə deyindi. Laçın artıq Gülyazın üstündə döyüldüyünü anlamışdı: “O saman altından su yeridən Gülpərinin bu işdə əli var” – deyə həyəcanını boğa bilməyib qarının üstünə atılmaq, onun saçını biləyinə dolmaq, birçeyini yolmaq istədi. Ancaq: “Sonra birdən atam yüyürüb məni tutar, bu dəfə də döysə ölümçül olaram” – deyə düşünərək söyüş yağıdırmaqla kifayətləndi:

– Kaftar köpək qızı, sənin atan İbad kişi gorbagor olsun... İt kimi adam pusmaq da əlindən gəlir, bu saat altıma yıxıb, o qədər əzərəm ki, sümüklərin yumşalıb muma dönər.

Gülpəri qorxusundan dinmədi. Ürəyində: “Ax, – dedi, itin küçüyü... yaxşıca canını qurtardın...”

“Bir fürsət tapıb bu hayfi səndən çıxardaram!” – deyə Laçın fikrindən keçirib ondan aralandı.

Sadıq kişi yenə də onu izləməyə başladı.

V

Axşamüstü, mal–qara sağına gələndə, Gülyazın əri arandan qayıtdı. Onu yolda saxlayan Gülpəri qarı bu əhvalatı ona da söylədi. Amma bir az üstüörtülü danışdı.

– Ağrın alım, ay Səməd, sən də bir kəndin adlı–sanlı igidisən, adın hər yerdə çıxıb... Elə eylə ki, camaatın içində biabır olmağa, o arvadın Gülyazın da cilovunu çək...

Gülpəri arvad bunu deyib getdi.

Səməd obanın lap ortasında görünən böyük alaçıqın yanında atdan düşdü. Ərik, xiyar, alma–armudla doldurulmuş xurcunu atın tərəfindən alıb yerə endirdi. Atı nökerə verdi.

Səmədi fikir götürmüşdü: “Gülpəri qarı bir şey bilməsə o sözləri mənə deməzdi. Gülyaz, yəqin ki, ayağını əyri qoyub, belə olmasa, Gülpəriyə nə düşüb ki, “arvadının cilovunu çək” – deyir?”

O, ağır düşüncələr içində, ətrafdakı adamlara bir söz deməyib alaçığa girdi. Heç kimə salam vermədi. Gülyazın üzünə də baxmadı. Gülə-gülə onu qarşılıyan anasını da yamanladı:

– Çəkil gözümün qabağından!

Gülyaz yaşmağını bir az burnundan qaldırıb, əli qoynunda, ürəyi narahatlıqla döyünə-döyünə eşiyə çıxdı.

Səmədin anası əvvəlcə: “Yoldan gəlib, yəqin bərk yorulub, ağrın alım ay oğul!..” – deyə düşündü. Bucaqdan yumurta gətirib sındırdı, ocaqda yağ əritdi, sarımsaq əzdi, qayğanaq bişirib, Səmədin qabağına qoydu. Ancaq yenə də Səmədin qaşqabağı açılmadı. O, gündən qaralmış alnını qırışdırdı, çuxura batıb eybəcərleşmiş gözlərini yerə zillədi, anasının suallarına acıqlı-acıqlı cavab verdi. “Mənim başıma nə iş gəldi, ay yeri-göyü yaradan Tanrı?” – deyə anası həyəcanla düşündü, zorla, süni bir təbəssümlə gülümsündü:

– Ə dərdin alım, sənə nə olub, qaşqabağın niyə açılmayır? – deyə soruşdu.

Səməd nifrətlə bağırdı:

– Bəsdir, baş-qulağımı dəng eləmə, min kərə dedim ki, ay ata, bu dönuz uşağına qoşulma, saqqalım yox idi, sözümlü bir kor qəpiyə alan olmadı.

Qoca arvadın dodağındakı süni təbəssüm birdən yox oldu, təəcüblə oğlunun üzünə baxdı:

– Nə olub, ay canım-ciyərim?

Səməd bu dəfə elə bil səmimi ana qəlbinin fəryadını dinləyən kimi oldu, səsini yavaşıtıdı, dediyi sözləri anasından başqa heç kimə eşitdirmək istəmədi:

– Daha bundan artıq nə olası idi ki? Hər yerindən qalxan it oğlu bizim namusumuza da sataşır. Onu mən tikə-tikə doğramasam Alı oğlu Muxtarın belindən gəlməmiş olum.

Alaçığın qarısında görünən Gülyaz, ərinin bu son sözlərini eşidib geri çəkildi.

Ana ilə oğulun söhbəti xeyli uzandı.

Səməd bütün varlığını sarsıdan bu müdhiş xəbəri qəsdən unutmağa çalışdı, soyumuş qayğanağı yedi, anasının yerə atdığı ala-bəzək qotazlı mütəkkəyə dirsəkləndi.

Səmədin anası oğlunu, onun xətri üçün də Gülyazı çox istədiyindən, bu xəbəri yalana çıxarmağa səy edir, Gülpərini ara qarışdırmaqda, saman altından su yeritməkdə, Səmədin firavan dolanacağını gözü götürməməkdə təqsirləndirirdi. Əslində o özü də ürəyində bu xəbərdən mütəəsir olub, həyəcanlı fikirlər içərisində sıxılır, amma şüurlu olaraq tərəddüdlərini boğub yox eləməyə çalışırdı. O, gəlininin əlli-ayaqlı olmasından xoşlanırdı, evdə, eşikdə onu istədiyi qədər işlədir, özü isə xanım kimi əli belində cürbəcür əmrlər verməklə kifayətlənirdi. Bu gözlənilməyən şeyiə, onun da fikirlərini alt-üst elədi. Deyilən doğru olsa, onun rahat həyatı pozulacaqdı (Səmədin anası bunu öz həyat təcrübəsindən bilirdi).

Arvad gözlərini Səməddən ayırmır, onun tez-tez dəyişən sirsifətinə diqqətlə baxırdı. Səmədin qan sağılmış qırmızı gözləri, sarı, yekə bığı, yumru çənəsi, həddindən artıq uzun burnu, onun bütün sifətinə böyük bir tənəsübsüzlük versə də, ana gözləri bunlarda heç bir nöqsan görmürdü. Onun nəzərində kənd cavanları arasında Səməd kimi göyçək, gözündən igidlik yağan bir oğlan yox idi. Lakin ana gözlərilə deyil, Gülyazın gözlərilə Səmədə baxanda, saydığımız nöqsanlar daha da çoxalardı. Gülyaz öz ərinin burnundakı mürcümləri, boğazının altında çox adamın seçə bilmədiyi çapığı görür, sıxılırdı (qoçaqlığına gəldikdə isə, bunu anasından başqa bilən yox idi).

Səməd acıqlandığı zaman üzündəki eybəcərlik daha aydın gözə çarpırdı. Anası bunu gördükcə yalvarır, yaxarır, kövrək bir səslə deyirdi:

– O donuz qızı Gülpəri ara qızışdıranın biridir. O nə desə, bu qulağından al, o qulağına ver. Mənim gəlinciyəzim namusludur. Hər deyilənə baxıb mənim evciyəzimi alt-üst eləmə, oğul!..

Səməd, bu sözlərin təsiri ilə bir qədər yumşaldı. Lakin bir-birinə zidd iki fikrin arasında qalıb, mütərəddid və həyəcanlı bir halda xeyli düşündü. O, bu xüsusda heç kimə bir söz deməməyi qərara aldı. Ancaq tezliklə mal-heyvanını buradakı sürüdən, naxırdan ayıraraq başqa bir obaya qoşulmağı lazım gördü.

Bu halda, Berzan kəndinə getmiş Muxtar kişi gəlib çıxdı. O, uzunboylu, enlikürekli, hər zaman çərkəzi çuxa geyinən bir kişi idi. Onun da sifəti sarı idi. Ömrünün çox yarısını dağlarda, daşlarda, açıq havada keçirdiyi üçün oğluna nisbətən həm sağlam, həm də

çevik idi. O alaçığa girəndə belini öydisə də, başı qapının taxtasına dəydi: bu zərbənin ağrısını duymadan, gülə-gülə irəli keçdi, oğlunu qucaqlayıb öpdü, kefini-əhvalını xəbər aldı.

Söhbət qızıqıdı. Səməd builki məhsullarına dair atasına məlumat verdi. Taxıl dərzlərinin sayını, biçinə xərclədiyi pulların miqdarını söylədi.

Ancaq Səməd birdən söhbətin mövzusunı dəyişdi. Bu məhəllədən ayrılmaq haqqındakı fikrini atasına da bildirdi. Muxtar əvvəlcə razılaşmadı. Oğlunun incidiyini, əsəbiləşdiyini gördükdə isə onun tələbi qarşısında təslim oldu.

– Yaxşı, ancaq bir bəhanəmiz olsa yaxşıdır. Elə-belə ayrılmaq camaat bizə nə deyər?

Səməd uzun-uzadı fikirləşməyə ehtiyac hiss etmədən:

– Bəhanə tapılar, – dedi, – mən günü sabah yüz bəhanə taparam.

* * *

Səməd yatmağa hazırlaşanda, Gülyaz da içəri girdi: “Bu ölmədi ki, canımız qurtarsın” – deyər gəlin düşünür, ilk gecənin ağırlığına dözmək üçün indidən yollar arayırdı. Səməd onun nəzərində yırtıcı bir heyvandan heç də fərqli deyildi. Gülyaz onu görəndə, sanki ən insafsız, ən qəddar bir düşməninə görürdü. Gülyazın fikrincə dünyada belə insanlarla yaşamaqdan ağır bir əzab olmamış və ola bilməzdi. Gülyaz Səmədi heç olmasa rəsmi bir ər kimi istəmək üçün könlünü nə qədər zorlayırdısa, bir nəticə çıxmırdı: “Of! – deyirdi, – mən onun çirkin barmaqlarını, kobud əlini, hələ tikanlı üzünü görəndə nə qədər iyrənirəm. Görəsən o da özünü insan cərgəsinə qatırmı?”

Bir neçə dəqiqə bundan əvvəl, alaçıqla yanaşı tikilmiş balaca dəyədə yorğan-döşək salarkən, Gülyazın əlləri titrəyir, ürəyi yaralı quş kimi çırpınırdı: “O ölməyəcək... Allah həmişə pis adamların ömrünü uzadır. Mən birdəfəlik özümü boğub öldürsəm, bu dünyanın əzabından canımı qurtararam” – deyər düşünən Gülyaz hər tərəfdən əli üzülmüş halda, könülsüz addımlarla ölümə məhkum olunmuş adamlar kimi gəlib alaçığa girdi.

Səməd altdan yuxarı Gülyaza baxdı. Tez başını aşağı endirdi, üzgözünü yığırdı. Öz-özünə: “Hələ bir utanmaz-utanmaz gəlib qabağımda da durur”... – deyər düşündü. Sonra yenə mütərəddid fikirlərə

daldı: “Bəlkə yazığın heç bir təqsiri yoxdur. Bəlkə deyilən sözlər yalandır. Bir qədər səbirli olmaq lazımdır...” – deyə qərara gəldi.

Gülyaz ərinin üzünə heç baxmadı, o, yalnız rəsmi məcburiyyətə gəlmiş Səmədin gözünə göründü. Qayınatası, ya da qayınanası: “Get öz dəyəndə otur!” əmrini versəydilər, o daha da şad olardı.

Gülyaz, donmuş kimi, bir neçə dəqiqə ayaq üstündə dayanıb bütün bədənini titrədən daxili həyəcanını boğmağa çalışırdı. “Yox, belə görünür ki, mən ömrümün axırına qədər bu cəhənnəm əzabından yaxamı qurtara bilməyəcəyəm. Bu işlərin axırı heç bilmirəm nə olacaq?”

Bu anda, ocağın kənarında əllərini dizlərinə çarpazlayıb oturmuş qayınanası, başı əsə-əsə Gülyaza döndü:

– Ay bala! – dedi, – o xurcunu gətirib açsana!..

Gülyaz fikrindən ayrılıb, meyvə ilə dolu xurcunu açdı. Ərik, alma, armud çıxardı, qayınatasının qabağına qoydu.

Muxtar kişi papağını bir yana atıb, başını yaylıqla sarıdı. Kəmərinə açdı, qabağındakı əriklərin yumşaqlarından seçib yeməyə başladı...

Səməd ayağa durdu, gərnəşdi:

– Mənim yerim salınıbmı? – deyə Gülyaza döndü.

Gülyaz yaşmağının altından pıçıldaıyıb, gözlərini yerdən ayırmadan başı ilə təsdiq etdi.

Bu dəqiqələrdə Gülyaz daha qüvvətli bir iztirab içində çırpınmağa başladı. Onun əlləri yenə titrəyir, qəlbi yenə şiddətlə döyünürdü. O nədənsə ərinin ardınca çıxmıyıb, düşünür, ürəyində bu sıxıntılı həyata nifrətlər yağdırırdı: “Allah məni sənə rast gətirənə lənət eləsin, mənim yazıq canımı sənin əlindən qurtarsın”.

Muxtar kişi ərikləri mırıq damağının arasında əzişdirə-əzişdirə arvadına göz vurdu:

– Ə, – dedi, – mən də lap yorulmuşam, yeri salsana!

Gülyaz onun yerini saldı, könülsüz addımlarla alaçığı tərək etdi.

VI

Laçının atası arpa çörəyinə möhtac bir kişi idi. Sürüdə yalnız yeddi-səkkiz qoyunu vardı. Bu il taxılı yanıb tələf olduğundan, var-yoxunu satıb arpayı vermişdi. Ac ailədə hər gün dava-dalaş düşürdü.

Laçın, payız arana qayıdanda, ya şəhərə, ya da Allahverdi mis mədəninə qulluq axtarmağa gedəcəkdi.

Sadıq kişinin Laçınla dalaşması, bu işi bir qədər sürətləndirirdi. Laçın atasından küsüb o gecə piyada Qarakilsəyə yola düşdü. Tək idi. Balaca bir bıçaqdan başqa özü ilə heç bir şey götürməmişdi. Doğrusu, çox ehtiyat edirdi. Qaçaq-quldurdan başqa, canavar, ayı hücumundan da qorxurdu.

Laçın, heç bir vaxt bu gecəki kimi ağır ruhi iztirab keçirməmişdi. Onun dumanlı zehmində mütərəddid fikirlər bir-birini qovur, həyəcanı hər an qüvvətlənirdi: “Mən hara gedirəm, bu vəfasız həyat məni haraya sürüb aparacaq? Atamdan küsüb həmişəlik ayrılısam, el arasında buna nə deyəcəklər? Bəs, Gülyaz? Onunla bir də görüşmə-yəcəyəmmi? Səməd bu işdən xəbər tutsa Gülyazı rahat qoyacaqmı? İşdir birdən onu öldürüb eləsə, mən buna dözə bilərəmmi? Onun bu cür bədbəxtliyində günahkar mən olarammı?”

Laçından qəti cavab istəyən bu cür müxtəlif suallar get-gedə daha da çoxalır. Laçın böyük Sənəmsürülən enişinə gəlincəyə qədər az qala haralardan necə keçib-gəldiyini belə hiss etmir, qarışıq rəya görə adam kimi darıxır. O, ağır düşüncələrdən ayrılı bilmirdi: “Yox, elə görünür ki, mənim bəxtim qara imiş. Əvvəldən alınma bu yazılıbmış... Nə edə bilərəm ki? Hər halda getməliyəm... Bu yerlərdən uzaqlaşib getməliyəm!”

Bu fikirlər Laçını yorub, taqətdən salırdı. O, artıq dərin bir uçuruma yuvarlandığını zənn edir; bu dəqiqə haraya, nə üçün getdiyini də sanki xatırlaya bilmirdi. Çənli gecənin qaranlığı bütün dəhşətilə ətrafı sarmışdı. Hər tərəfdə müdhiş bir səssizlik hakimdi.

Lakin ayaq saxladı. Qorxudan böyümüş gözlərilə hər iki yanına boylandı. Heç bir şey görünmürdü. Vahiməli dağ zülməti adamın tüklərini ürpədirdi. Laçın birdən titrədi. “Görəsən mən indi haradayam? – deyə öz-özünə ucadan sual verdi. Bütün bədəni uçuna-uçuna çiyinlərini çəkdi. Sonra yenə astaca addımlarla yoluna davam etdi. O, yolun daşsız yerindən uzaqlaşib xeyli gedəndən sonra Sənəmsürülən enişinin başlanğıcındakı yalçın qayalığa çatdığını anlayaraq, yenə dayandı. Gündüz olsa, buradan sağ tərəfdə hər yanı qalın kolluqda çulğalanmış dərəni, soldakı Qarakilsə meşəsini aydınca görə bilərdi. Döyüküb bir də ətrafına baxdı; zülmətdə nə görə bilərdi. Laçın dərindən köksünü ötürüb könülsüz addımlarla yenə irəlilədi. Bu dəfə nədənsə onun ürəyi gizildəyib, dodaqları titrədi. Boğazına tıxanmış qəhəri zorla udub, öz-özünə:

– Oh... – dedi, – nə pis yorulduam!..

Doğrudan da o bir günlük yolu çoxdan yarılamışdı. İndi eniş başlanırdı.

Laçın birdən, bu yerlərdə keçirdiyi əziz günləri, uşaqılıq illərini xatırladı. Xüsusən iki il bundan əvvəlki dağ köçü bütün təfərrüatı ilə onun gözləri qarşısında canlandı. Əvvəlcə Gülyazla bərabər dərəyə enib qarağat yığdığını, oradaca Gülyazı qucaqlayıb öpdüyünü xatırlayanda uşaq kimi sevindi. Öz-özünə: “Ay gidi dünya!” deyib gülümsündü. Sonra çoban Əmiraslanın gecə vaxtı, yaxın erməni obasından oğurladığı qoyunları, yapıncısının ətəyinə büküb gətirdiyi əmliyi gözü önünə gətirdi. Çoban yoldaşının ondan xəbərsiz oğurluğa getməsi, yalnız əmliyi kəsib ətini bişirəndən sonra onu çağırması, “gəl, təzə əmlik əti ye!” – deyə şirin yuxudan oyatması, hamısı bugünkü kimi Laçının yadında idi. Laçın belə vəhşi adətlərə uşaq yaşlarından nifrət edərdi. O, axşamdan yerinə ac qarına uzandığına baxmayaraq, mən haram tikəni ağzıma almaram!” deyə bağırmışdı. Laçın, obadakı ən dövlətli sürü sahiblərinin, xüsusən Muxtarın yalnız bu yolla varlandığını bilirdi. Hələ onun sevgilisini öz dövləti gücünə satın almış Səmədin, on dörd yaşından bəri at oğurlayıb satdığını hamı təsdiq edirdi.

Laçın meşəyə girəndə öz xatirələrindən ayrıldı. Bərk üşüdüyü üçün yapıncısına daha bərk büründü. O, ağır-ağır düşünüb, nəhayət, öz-özündən soruşdu: “Mən indi haraya gedim? Mən də Əmiraslan kimi, Səməd kimi oğurluq edib varlana bilərəmmi? Mən də onlar kimi oğurluqla dövlət yığsam, mənə kim pis gözlə baxar? Heç kəs!.. Kənddə oğru Səmədin hörməti hamıdan artıq deyilmi?..”

Laçın bu suallara cavab aradı. Ən axırda: “Yox, – dedi, – bu binamuşdur. Adam gərək öz əlinin əməyi ilə dolana!.. Mənim atam hacı oğlu Sadıq, ömründə oğurluqla qazanan çörəyi yeməyib, yeməz də. Mən zəhrimar yeyərəm, ancaq belə alçaqlıq eləməyəm... Fərz eləyəm ki, mən də Səməd kimi dövlətləndim, dövlət gücünə başqasının sevgilisini satın almağa vicdanım razı olarmı?”

Laçın bu sadələvh düşüncələr içində xeyli həyəcanlandığının fərqiə varmadan: “Yox, yox!” – deyə dəli kimi qışqırdı. “Mən razı ola bilmərəm ki, mənim çörəyim başqasının göz yaşı ilə yoğrulsun. Qoy Səməd dövlətinin gücünə nə eləyirsə eləsin. Mən buna dözə bilmərəm – yox, dözə bilmərəm!”

Laçın addımlarını daha da sürətlə atmağa başladı. “Mən bilirəm ki, biz hər zaman ac-susuz qalmayacağıq. Bir vaxt olacaq ki, bu gün Səməd kimi oğrulara baş əyən adamlar onun üzünə tüpürüb deyəcəklər: “Tfu!.. Oğru köpək oğlu! Heç utanmırsanmı?” Belə bir zaman gələcək. Mən buna inanıram...”

Laçın, bir neçə dəqiqədən sonra meşənin ortasından axan gur çaya yetişdi. Fikrindən ayrılıb dayandı.

Dan yeri sökülürdü. Laçın bir müddət hərəkətsiz dayanıb qarşısındakı uca dağlara baxdı. Dağlar hələ duman içində idi. Laçın çayın qırağında oturdu. Yuxusuzluqdan acışan gözlərini ovuşdurdu. Tələsik əlini, üzünü yudu. Birdən çox bərk acıdığını hiss etdi. Ancaq özü ilə heç bir şey gətirmədiyini xatırlayıb məyus oldu. Yarıncısından başqa, az-çox pula gedəcək qiymətli bir şeyi yox idi. O, qəmli-qəmli baxınaraq, dərindən köksünü ötürdü: “Acından öləcəyəm!” – deyə düşünüb, ayağa qalxdı.

Çaydan keçdi. Geniş yola çıxdı. Yavaş-yavaş hava işıqlanır, yollar aydın seçilməyə başlayırdı. İki dağ arasındakı geniş düzdə Qarakilsə evlərinin sarı kirəmitləri görünürdü.

Laçın gözlərini qəsəbəyə zillədi. Orada da qəmli bir sükut hökm sürməkdə idi. Sonra dönüb geriyə baxdı. Bir böyük çən yoxuşun qurtaracağında, hərəkətsizcə durmuşdu. Çayın boğuş səsinə səs verən meşə, yavaş-yavaş çənlərdən təmizlənilir, uca şam ağacları qaralmağa başlayırdı.

Laçın, geridə qoyub gəldiyi bu gözəl təbiətə bir neçə dəqiqə həsrətlə baxdı. Onun gözləri həlqələndi, ixtiyarsız olaraq soyuq yanaqlarına düşən iri yaş damllarını əlinin tərsilə sildi, ancaq yenə özünü saxlaya bilməyib uşaq kimi ağladı. Əvvəlcə geri qayıtmaq, yenə də çobanlığa, naxırçılığa girmək istədi. “Vətən kimi əziz olan bu yerlərdə acından ölmək də xoşbəxtlikdir” – deyə düşündü, ancaq bütün olub keçənləri yadına gətirəndə, “yox” – dedi, yoluna davam edərək çaydan xeyli uzaqlaşdı.

Qəsəbə, xəfif duman layından təmizlənilirdi. Dilican-Qarakilsə şose yolu kənarında Laçının lap uşaqlıqdan bəri hər il gördüyü qocaman dağlar səhər çənindən sıyrılıb çıxırdı...

Laçın atasının köhnə dostu Qarapetin evinə gələndə ailə üzvləri böyük yemək stolunun dövrəsinə yığılıb çay içirdilər. Qoca Qarapet onu görən kimi sevincdən parlayan iri gözlərilə güldü:

– Vah... Ay səni xoş gördük, Laçın! – deyə ayağa durdu, onun yanaqlarından öpdü.

Laçın ailə üzvlərilə görüşdü. Qarapetin böyük qızını, özü kimi gənc oğlunu onların arasında görmədiyindən təəccüblə soruşdu:

– Bəs Nuşu hanı, Ayrapet hanı?

Azərbaycanca bilməyən qoca arvad, dişlərini ağardıb gülümsündü. Laçının sualını anladığı üçün əlilə müxtəlif işarələr verirdi. Laçın bu cavabı başa düşmədi, gözlərini döydü.

Qarapet:

– Hələ, işıqlanmamış gedibdir, – dedi, – ot biçməyə ...

Laçına yer göstərdilər. O, yapıncısını büküb bir tərəfə atdı, stulda oturdu. Yavan arpa çörəyi ilə iki stəkan dişləmə çay içdi.

Ailə üzvləri onun gəlməsinə çox sevinirdilər. Laçını əvvəldən yaxşıca tanıyan balaca qızlar da, tez-tez bir-birinin üzünə baxıb gülümsünür, öz sevinclərini bildirirdilər. Ayrapetin anası, şişman qarınlı sarı samovarın yanında oturub gözünü Laçından çəkmir, tez-tez ağzının mırığını, köhnə çürümüş dişlərini göstərirdi. Başına örtüyü çitin yanlarından ağarmış saçları görünürdü. Yanaqlarının qırışığı, əyilmiş beli, arvadın qocaldığını o dəqiqə gözə çapdırırdı.

Qarapet qumralsaçlı yumru başını, çənəsinin ucundakı balaca saqqalını əli ilə tumarlayır, arvadının da əvəzinə danışıraq söhbətə ara vermirdi:

– Sadıq kişi də dünən yox, srağa gün burada idi. Araba düzəlt-dim. Ancaq ki, çox baha olacaq. Köpək oğlu otuz manatdan əskiyə vermədi.

Laçın atasının adını eşidəndə üz-gözünü bərk turşutdu. Gözlərini yerə zillədi. Qarapet isə bu hərəkətin mənasını anlamadı. O gülümsünüb sözünə davam etdi:

– Donuz oğlu bilir ki, kişi əlacsız qalıb, ona görə ayağını yuxarıdakı nərdivana qoyur...

Laçın bir də başını yuxarı qaldırıb onun sözünü kəsdi.

– Kirvə! – dedi, – sən öz dolanacağından danış görək.

Qarapet bu sözləri eşidəndə nə xüsusda danışdığını unutdu, gözlərini Laçına zilləyərək bir an susdu, nədən bəhs etdiyini xatırlaya bilmədi. Onun yanaqlarının əzələsi titrədi. Birdən qəmli və ümitsiz bir hal alıb cavab verdi:

– Öz dolanacağından nə danışım? Gün çıxmamışdan gedib axşam gəlirəm, yenə acam ki, acam. Eh ay bala, bizim günümüz itin günü, heç bir təfəvütü yoxdur. Bu il arpa çörəyi nədir ki, ona da möhtac qalmışam. Özün bilməyirsənmi bizim Qarakilsədə taxıl əkmək, iynə ilə gor qazımaq kimi bir şeydir. Keçən il bir az buğda əkmişdik, kartoşkəm də vardı, Allah vermədi, əlim boş qaldı.

Qarapet uşaqlarının üzünə hüznü–hüznü baxdı, yenə sükuta daldı. Laçın öz səhvini anlamış müqəssir adamlar kimi titrək bir səslə:

– Kirvə! – dedi, – Allaha şükür, oğlun da böyüyüb yekə oğlan olub, daha bundan sonra Ayrapet də qazanc gətirəcək, kefini niyə pozursan ki?

Bunu deyib Laçın da sükuta daldı. Balaca otağa səssizlik çökdü. Buğlanan samovarin da səsi xırp kəsildi. Yalnız bir neçə dəqiqədən sonra Qarapetin arvadı ərinə ermənəcə nə isə dedi, qımışdı. Lakin Qarapet onun sözlərini eşitməməzliyə vurdu.

Ortalıqdakı sükutdan sıxılan balaca qızlar, oynaya–oynaya əşiyə yüyürdülər. Laçın onların hər ikisinin dalınca baxdı, ayaqyalın olduqlarını gördü. “Yazıqlar gör nə gündədir. Görünür ayaqqabıları yoxdur” – deyə düşünür, evdə yorğan–döşəkdən başqa nəzəri cəlb edə bilən qiymətli bir şey görə bilmirdi:

– Kirvə! – deyə Laçın Qarapetin gözlərinin içinə baxdı. – Mən... bu gün arana yola düşürəm. Ancaq pulum yoxdur, bilet almağa da yəqin ki, bir neçə manat lazım olacaq. Yapıncımı satmaq istəyirəm, sən nə məsləhət görürsən?

Qarapet alnını qırıqdır təəccüblə soruşdu:

– Nə var ki? Bu tezlikdə arana niyə qayıdırsan? Xeyir ola!..

Laçın atası ilə dalaşdığını ona bildirməməyə çalışaraq:

– Aranda bizim də biçiləsi otumuz var, – dedi, – qonşularımızın hamısı qayıtdı.

Qarapet “yol xərci tapmayan adam, otu nə ilə biçdirəcək? – deyə düşündü. Aranda yeməyə–içməyə şey gərək olmayacaqmı? Yox... hər halda gərək azdan–çoxdan xərclik düzəltsin. Mənim də pulum yoxdur ki, buna kömək edim...”

Laçın dostunun dinmədiyini görüb “yəqin yapıncını satmağa razı deyil” – deyə xəyalından keçirdi.

– Kirvə! – dedi – ayrı əlacım yoxdur, gərək satasan...

Qarapet bir az fikirləşdi, razılıq işarəsi olaraq başını tərpətdi:

– Satarıq, satarıq, o qədər yapıncı axtaran var ki...

– Elə isə zəhmət çək mənimlə bazara gedək, – deyə Laçın ayağa qalxıb, yapıncısını götürdü.

Qarapet razılaşdı, ayağa durub köhnə pencəyini geyindi, şapkasını da əlinə alıb Laçınla bərabər eşiyə çıxdı. “Eh!.. – deyə Laçın düşünməyə başladı – gör nə günlərə qaldım!”

Qarapet ucadan deyilən “eh” nidasının mənasını xəbər alanda, Laçın qızardı, başını aşağı saldı.

Dükənlər hələ bağlı idi. Yalnız uzaq yaylaqlardan qoyun, toğlu, ətlik mal-qara satmağa gələn kəndlilər, bir də onlarla alverə girişmiş qəssablar görünürdü. Qarapetlə Laçın bazara gələndə, bəzi tanış kəndliləri görüb salamladılar. Laçın onlardan tezcə aralanıb uzaqlaşdı. Qarapet də xırdaca addımlarla onu izlədi.

– Bir az gözləməli olacağıq, – dedi, – dükəncilərdən birinə verib satdırarıq.

Laçın iki aydan bəri görmədiyi qəsəbənin ayrı-ayrı evlərinə, dükənlərin xırda-xuruşla bəzənmiş vitrinlərinə baxa-baxa gedirdi. O, yenə ağır-ağır düşünür, dostunun üzünə baxmadan irəliləyirdi, “deyə ki, yapıncını satıb, bilet alıb maşına mindim, arana da getdim... Sonra? Bəs sonra haraya gedəcəyəm?”

Bu anda Qarapet Laçının sağ qoluna toxunub:

– Ay Laçın, – dedi, – gəl vağzala tərəf gedək, görək Tiflis poezdi nə vaxt gələcək...

Laçın fikrindən ayıldı!..

Onlar yenə dinməz-söyləməz addımlayır, palçıqlı küçənin ortası ilə vağzala doğru gedirdilər. Laçın yapıncısına bərk bürünüb, gah ayağındakı dikburun çarığa, gah da palçığa bulaşmış qara patavasına baxıb yenə düşünürdü: “Yaxşı, deyək mən arana getdim, bəs sonrası nə olacaq? Mədənə getsəm indi məni kim işə götürəcək? Kənddə qalıb nökrçilik eləsəm bu daha yaman olar... Bir də nökrçiliyə qayıtmaq sarsaqlıqdır. Mən kimdən əskiyəm? Azdan-çoxdan savadım var, heç olmasa yazıb-oxuya bilərəm ki... hər halda şəhər yaxşıdır. Deyirlər ki, orada hər cür iş tapılır. Oradaca işə girib, başımı dolandıraram. Amma...”

Laçın duruxdu. Birdən əsəbi addımlarla yeriməyə başladı. “İşdir gedib qulluq tapmadım, kəndə qayıtmağa da pulum olmadı, onda kimə əl açə bilərəm? Yad yerdə, qürbət eldə... Ancaq Bakıda bizlərdən çox adam işləyir, mən də gedib onlara qoşula bilmərəmmi?”

Laçın elə bil qəsdən özünü dolaşiq fikirlərə qərq edir, uzun düşüncədən sonra asan bir yol tapır, uşaq kimi sevinirdi.

Bu anda Qarapet qəsəbənin baş tərəfində, dağın ətəyindəki qalın meşədən xeyli bəridə, hündür hasar içərisində olan meyvə bağını Laçına göstərərək:

– Bu il yamanca alma–armud olacaqdı – dedi, – amma zəhrimarı bərk dolu vurdu, bircə dənə də meyvə sağ qalmadı, uşaqların gözü ona dikilmişdi, o da ki, belə...

Laçın, ağılsınan Qarapetin tutqun səsindəki ümitsizliyi duyub, qəmli bir tövrlə onun üzünə baxdı, dostunun dərindən şərək olduğunu bildirmək üçün:

– Eh, – dedi, – kəndçilik də bir peşə deyil, bizim hər şeyimiz belədir, Allahın ümidinə qalan məhsuldan nə çıxacaq?

Onlar vağzala yetişincəyə qədər bu xüsusda danışdılar. Laçın daha da kədərləndi, bir tərəfdən öz dərdi, o biri tərəfdən dostunun başına gələn fəlakət onu eyni dərəcədə yandırdı.

Stansiyada Tiflis qatarının axşamüstü gələcəyini öyrənib geri döndülər.

Yenə dükənlər açılmamışdı. Laçının ürəyi darıxırdı. O, yapıncısını bu gün sata biləcəyinə heç inanmırdı.

– Kirvə! – deyirdi, – qorxuram ki, alan olmasın...

Qarapet qüssəli–qüssəli gülümsünüb cavab verdi:

– Satarıq, satarıq, ancaq neçəyə qiymət eliyək?

– Bilmirəm vallah, keçən yaz iyirmi manata almışdım düz ikicə qoyun vermişdim.

Qarapet yapıncıya diqqətlə baxıb:

– Təzədir, – dedi, – elə öz qiymətinə də satarıq.

– Yaxşı, mən razıyam...

Qarapet, axsaya–axsaya yeriyən qısa boylu şişman bir ermənini yolda saxlayıb salam verdi, yapıncını ona satmaq istədi, ancaq erməni çəçələ barmağı ilə qulağının içini təmizləyərək başını buladı, tez Qarapetdən uzaqlaşib getdi. Onun ardınca kinli–kinli baxan Qarapet:

– Laçın, – deyə asta addımlarla yoluna davam etdi, o deyir ki, bu saat yapıncı kimin nəyinə gərəkdir?

Laçın pərt oldu.

– Doğru deyir də, camaat beş-on gündən sonra arana köçür...

Bu anda Qarapet məxmər pencəkli, sarıyanız, yoğunboyun bir taciri göstərib:

– Gəl, – dedi, – buna da göstərək, bəlkə satmağa razı oldu.

Tacir hıqqana-hıqqana dükanın qapısındakı qıfılı qurdalayır, açə bilmirdi. Onun öz-özünə deyindiği də aydın eşidilirdi.

Laçın dükana yaxınlaşanda ürəyi bərk çırpındı, yenə rədd edilə-cəyini düşünüb daha da sıxıldı. Ancaq Qarapetin tacirə yaxınlaşdığını, qıfılı açdığını və onunla şirin söhbətə girişdiyini görüb sevindi. Tacir dönüb Laçına baxanda, onun ümidi birdən artmağa başladı. “Razıdır, razıdır” deyə düşünüb tez Qarapetə yaxınlaşdı. Erməni doğrudan da yapıncını almağa razı idi. Yalnız qiymətinin üstə mübahisə edirdi. O, fısıltı ilə dərinədən nəfəs alıb, azərbaycanca dedi:

– On beş manat qızıl pul verərəm, o da Qarapetin xətrinə...

Laçın sevindiyyindən düşünməyə imkan tapmadı:

– Yaxşı, razıyam! – deyə yapıncını büküb dükan sahibinə uzatdı.

Erməni, adəti üzrə, fısıldaya-fısıldaya daxılın ardına keçdi, şapkasını çıxarıb divardan asdı, yapıncını aldı. Harada isə gizlətdi. “Lap təzədir, xeyli qazancı var” deyə o düşündü.

Laçın pulu alıb döş cibinə qoyanda o qədər sevindi ki, dostu Qarapetin yanında olduğunu belə unudub cəld eşiyə çıxdı.

VII

Obada qoyun sağını başlanırdı.

Qızlar, gəlinlər sərniciyə, qazanları, mis camları gətirib sağın yerinə qoyur, özləri isə çəkilib kənardə dururdular.

Sürücü yenicə gəlmişdi. Qoyunlar bir-birinə qısılib kövsəyirdilər. Obanın üzərini sərin və təmiz bir dağ havası çulğamışdı.

Havadan çox razı qalan sağıcılar, qab-qacaq gətirib sağının başlanmasını gözləyən qızlara, gəlinlərə yaxınlaşdırdılar. Onların arasında Səməd də görünürdü. O, əlindəki dəri önlüyü döşünə taxır, kinli gözlərilə qoyun sürüsünə baxır, tövşüyə-tövşüyə irəliləyirdi.

Laçının qaçması xəbərini eşidəndən bəri üz-gözü açılmır, qaşqabağı yerlə gedirdi. “Ay it oğlu, qaçıb canını qurtara bilməyəcəksən... Haraya getsən, axırda yenə mənim əlimdəsən, ay donuz oğlu!” – deyə ürəyində onu söyür və nədənsə bu xüsusda heç kəsə bir söz demirdi. O, ata-anasının uzun-uzadı nəsihətini dinləyib Gülyazı boşamaq fikrindən əl çəkmişdi. Səməd düşündü ki, Gülyazı boşasa bütün oba, kənd əhli bu hadisənin səbəbi ilə maraqlanacaq, arvadının xəyanəti bütün şənliyə yayılacaq və hörmətdən düşüb biabır olacaqdır. Bu səbəbdən də ata-anasının məsləhətinə qulaq asır, hələlik heç bir tədbir görmürdü. Ancaq sürüdən ayrılıb getmək fikrindən hələ də dönməmişdi. O, srağa gündən bəri rahat ola bilmir, bu xüsusda düşünür, tutarlı bir bəhanə axtarırdı. “Bu camaatın qabağında birdən-birə qoyunları ayırıb özgə bir sürüyə qoşsam, yenə deyəcəklər ki, binamus köpək oğludur, düşməninə gücü çatmadı, heyfimi bizdən alır... Yox...” – deyə Səməd önlüyünü bərk-bərk bağlayıb irəlilədi: “Yox!.. – deyə yenə düşünməyə başladı – Mən bunlardan nə cür olsa ayrılacağam... Mənim arvadım hərgah doğrudan da Gülpəri qarının dediyi tək piş yola gedirsə, sürüdən ayrılandı sonra öz səhvini başa düşər. Ancaq...”

Bu dəmdə Səməd Laçınla Gülyaz arasındakı vədələşmənin tarixçəsini xatırlayıb qızardı, əsəbiləşdi. “Bəlkə onlar yenə də bir-birini istəyir, bəs onda?..”

O, birdən beyninə hücum edən bu müdhiş sualın qarşısında donub qaldı, öz-özünə ucadan “Ox!..” deyə bağırdı. Bunu eşidən kəndlilər Səmədin üzünə təəccüblə baxdılar. Səməd yuxudan ayılan kimi oldu, tez irəliləyib onlardan aralandı: “Qanmaz köpək uşağı! Daha onu bilmirlər ki, bu saat mənim ürəyim partlayır...” – deyə ardınca gələn kəndliləri də söydü.

Sağıcılar dairə vurub oturanda Səməd də gəlib həmişəki yerinə keçdi. O, çoxdan bəri qoyun sağmadığını xatırlayıb yanındakı yoldaşlarına baxdı, zorla gülümsünüb:

– Əllərim də lap xamlayıb ha, – dedi, – qorxuram ki, tez yorulam...

Onunla yanaşı oturmuş qozbel, ağsaqqal bir sağıcı üzünü Səmədə çevirmədən:

– Qorxma, yorulmazsan, – dedi, – Gülyaza da ki, bir cam da mənə versin, kömək elərəm...

Sağın başlandı. Əllərində haça başlı, uzun çomaq tutmuş balaca uşaqlar, sağın yerindən xeyli aşağıda duran qoyun sürüsünə doğru yüyürdülər, bir dəstə sağmal qoyun ayırıb yuxarı sürdülər.

Səməd, sağ yanaqlarından “S” hərfi şəklində damğalanmış qoyunlarını tanıyıb sağmağa başladı. Ancaq o, yenə də fikrini bir yerə toplaya bilmir, başını qoyunun ardına sıxıb iki əlilə məmələrini sıxdığı halda, boynunu yana doğru əyir, sağın yerindən bir neçə addım aralı durub ərinin yanındakı sərnicin südlə dolmasını gözləyən Gülyaza baxır, ürəyində ona söyüş yağdırırdı. “Ay itin qarnından gəlmiş qancıq, səni işıqlı dünya üzünə gör necə həsrət qoyacağam...”

Ancaq Gülyaz yaşmağını qara gözlərinin altına çəkib yerə baxır, Laçının taleyini düşünürdü. “... İndi görəsən o hardadır, başına nə iş gəldi?” – deyər öz-özünə sual verirdi.

Səməd, əlindəki qoyunu sağıb qurtarandan sonra yanındakı adamların söhbətini dinləməyə başladı. Kəndlilər südün azlığından şikayət edir, çobanlardan gileylənirdilər. Laçının əmisi kəkələyə-kəkələyə deyirdi:

– A kişi, indiki çocoçobanlar da çocoçoban deyil ki, hava işıqlananacan yayatır, qoqoyun da ac qalır, qoqoyun o vaxt süd verər ki, ot otlaya...

O, pəltək dilinə gülüşən uşaqların qaqqılıtısını eşidəndə yazıq-yazıq ətrafına boylandı, utandığından qıpqırmızı qızarıb gözünü yerə dikdi, bir daha dinmədi.

Səməd o biri qoyunu da sağıb qurtardı.

Bu anda onun gözü başqa bir kəndlinin sağdığı körpə qoyuna sataşdı. Səməd öz qoyununu tanıyanda, birdən gözləri həlqəsindən çıxmaq dərəcəsinə gəldi. Əsəbi, həm də boğuc bir səslə qışqırdı:

– Ey! Köpək oğlunun adamı, mənim qoyunumu niyə sağırsan?

Kəndli alınına düşən motal papağını boynunun ardına itələdi. Diqqətlə qoyunu süzdü, gülümsündü:

– Ə, bağışla, sənin canın üçün bilməmişəm... – Səməd daha eybəcər bir səslə bağırdı:

– Kor-zad deyilsən ki?

Kəndli son dərəcə mülayim, yalvarıcı və aqlamsınan bir tövrlə:

– Ə, oğlum ölsün ki, bilməmişəm, – dedi.

Bu dəfə Səməd daha da coşub özündən çıxdı, kəndlinin arvadına söydü. O da Səmədin anasına söydü.

O biri kəndlilər Səmədi sakit eləmək üçün sözə qarışdılar:

– Ə, Səməd, yaxşı, sən də onun bir qoyununu sağarsan, nə böyük şeydir ki?

– Ayıbdır, ayıbdır, kənardan baxan nə deyər?

– Fağır bilməyib sağıb, adam da yıxılıb ölür, nəyin üstə dava salırsan?

Səməd bütün deyilən sözləri qulaqardına verdi. Cəld ayağa durdu, sürüdən qoyunları bölüb gətirən uşaqlara bağırdı:

– Ə, – dedi, – hələ getməyin...

Kəndlilər bu dəfə Səmədin üzünə nifrətlə baxdılar.

Biri:

– Ə, Səməd, ayıb olsun sənə, – dedi, – səni heç belə bilməzdim.

Səməd bu sözləri cavabsız buraxmadı:

– Ayıb sizə olsun ki, gözünüzün qabağında oğurluq eliyənə tərəfdar çıxırsınız, – dedi və qoyununu sağmış kəndlilin üstünə cumdu.

– Bu dəqiqə səni tikə-tikə doğrayaram, donuz oğlu donuz!..

Kəndli də ayağa durub:

– Heç yel olub yanımdan da keçə bilməzsən, donuz oğlu özünsən!

Səməd uzun xəncərini qınından çıxarıb kəndlini vurmaq istərkən, hər tərəfdən onu tutub qoymadılar. O dartındı, bağırdı, ancaq izdihamin arasından kənara çıxıb bilmədi. Qüvvətli bir kəndli onun sağ biləyini qanırdı, xəncəri dartıb əlindən aldı.

– Çox da xoruzlanma, adama bir toy tutarlar ki, əlləzinəni əzbərdər oxuyar, bir cam süddən ötrü yazıq kişini niyə abırdan salırsan?

Səməd tək qaldığını görüb sakit oldu:

– Mən qoyunumu bu sürüdən ayırıb Tomtu oğlunun sürüsünə qatacağam! – deyər bağırdı.

Bu hay-küyə kənardan qulaq asan kəndli:

– Ə, – dedi, kimi qorxudursan? – Dünən ayırsaydın bu gün iki gün olardı.

Səmədin qolunu tutmuş kəndlilər, yavaş-yavaş ondan aralandılar.

Gülyaz ərinin bu hərəkətlərini görüb daha da məyus oldu. “Kül başına, guya özü oğurluq zad eləməyib” – deyər düşündü.

Bir neçə dəqiqədən sonra Səməd öz qoyunlarını ayırdı, saymağa başladı, iki yüz əlli sağmal, səksən də qısır qoyun o tərəfə sürüldü.

Kəndlilər yenə sağına davam etdilər.

VIII

Sadiq kişi Laçının qaçmasından tez xəbər tutdu. Bu ayrılıq ona çox ağır təsir etdi. O, qoca vaxtında yalnız qaldığını görüb öz hərəkətindən peşman oldu.

Laçının anası da səhərdən axşama qədər ağlayıb acı göz yaşları tökdü, ərini danlamağa başladı:

– Bu qoca vaxtımda belimi sındırdın, ay kişi... Gülpəri donuz qızının yalanına inanıb məni gözü yaşlı elədin, indi mən başıma haranın daşını töküm?

Sadiq kişi bu sözləri dərin bir iztirab içində dinləyir, arvadına cavab verməyə söz belə tapmırdı. Laçın kimi əlli-ayaqlı, bacarıqlı bir oğulun baş götürüb qaçması, doğrudan da böyük dərd idi. O, Laçının bu qədər inadlı olduğunu güman etməyib ehtiyatsız tərpendiyini yalnız indicə anladı.

Hələ onun ürəyində birdən-birə, bu günə qədər heç fərqi varmıdığı ata məhəbbəti baş qaldırdı. Əvvəldən ağına belə gətirmədiyi bu gözlənilməz ayrılıq, bir günün içində onu xeyli qocaltdı.

Sadiq kişi oğlunun bu ayrılığından qəddi bükülmüş halda, “öz əlimnən öz evimi yıxdım” – deyər düşündü və birdən uşaq kimi hönkürtü ilə ağladı:

– Ay arvad, – dedi, – günah mən evi yıxılmışda oldu. Onu döyən yerdə keşke əllərim quruya idi!

Sadiq kişi əli hər tərəfdən üzülmüş halda eşiyə çıxarkən, Səmədin bu obadan ayrıldığını, özü də bu gün Tomtu oğlunun obasına gedəcəyini ona xəbər verdilər. Qoyun sağınından qayıdan qardaşı ona yaxınlaşdı, Laçının qaçdığına təəssüfləndi, sonra qardaşına ehtiyatlı dolanmağı məsləhət gördü:

– Bu gecə var-yoxunu apar sat, tufəng al, papatron al! O it oğlu Səməd əlinə keçəni sağ qoymayacaq. Tufəng al, papatron al.

Sadiq kişi qardaşı ilə razılaşmadı:

– Biryolluq ölüb qurtarsaydım, bu dünyanın əzabını da görməzdim, – deyər daha qəmli və ümitsiz bir hal aldı, köksünü ötürdü. – Laçından sonra mənim sağ qalmağım...

Qoca doluxsundu, yaşaran gözlərini sildi, zorla özünü saxlayıb qardaşının üzünə baxdı:

– O bədbəxt oğlu Laçın bizim başımızı qalmaqala saldı... – deyə əlavə etdi.

Sadığın qardaşı da ağlamsındı, sonsuzluğun bütün ağırlığını duymuş adamlar kimi büzüşdü:

– Qardaş, – dedi, – oğlunu bir təhər yola gətirərik, qəm eləmə... Sən mən deyənə bax, bu donuz uşağının əlindən hər köpək oğluluq gələr, durma, get hazırlaş!..

Sadıq kişi bir qədər fikirləşdi. Tüfəng almaq üçün satılası bir şeyi yox idi. Qoşqu heyvanını satsa, arana köçə bilməyib yurdda qalacaqdı. O, qardaşından kömək istədi:

– Mənim nəyim var? – dedi, – bircə qoyuna gümanım gəlir, sən də bir-iki toğludan keçsən, tüfəng də düzəldərik, patron da... Neyləyək, tüfəng sənin olar, lazım olanda biz də götürərik...

Sadığın qardaşı bu fikrə razı oldu:

– Hazırlaş, Alaşan, hardadır? Uşaqlara de ki, tutub gətirsinlər.

Hər iki qardaş, obanın aşağı tərəfindəki qayalığa doğru getdi. Uşaqlardan bir neçəsini yollayıb atı tutdurdular. Sadıq kişi bir neçə dəqiqədən sonra Qarakilsəyə yola düşdü.

IX

Laçın kəndə çatanda hava bərk isti idi. Ağcaqanadlar nəfəs almağa imkan vermirdilər. Kənddə bir neçə qarovulçudan başqa heç kim yox idi. Qazma daxmaların qapıları kilidlənmişdi.

Laçın, ağır ev şeyləri saxlanılan tövlələrinə girmək istəyəndə hədsiz-hesabsız birələr üstünə daraşdı. O geriyyə sıçrayıb köhnə çardağın altında qoyulmuş böyük kötüyün üstündə oturlu. Bərk yorulduğunu hiss edib, ayağa qalxdı, təzədən quru yerdə dalı üstə uzanıb, bir neçə dəqiqə mürgüledi. Qonşu həyətdən gələn bir səs onu hövləyə oyanmağa məcbur etdi.

Gələn adama diqqətlə baxdı. Əvvəlcə tanıya bilmədi. O, yaxınlaşıb salam verdi.

– Dağlarda nə var, nə yox, ay Laçın? – deyə soruşdu.

Laçın onu tanıdı. Yaxın qonşularının oğlu Teymurdu. Onun əynində parçadan şalvar-köynək, ayağında isə qalın padoşlu soldat botinkası vardı. Kepkasını əlinə alıb, yaylıqla tez-tez alınının təriri silir, ağcaqanadları qovurdu.

Laçın onun salamını aldıqdan sonra:

– Bakıda nə var, nə yox? Salamatlıqdırımı? – deyə sual verdi. –

Bu zaman nə var, belə? Xeyirdirmi?

Teymur yanağını sancan ağcaqanadı yaylıqla qovub cavab verdi:

– Gəlmişəm ki, uşaqları yanıma aparım. Yazıqlar bu il dağa köçə bilməyiblər, bu saat hamısı qızdırma içindədir. Düzünü axtar-san, başımı itirmişəm.

Laçın bu xəbərdən məyus olub, hüznə Teymurun üzünə baxdı.

– Tərs kimi bu il çox istidir. Yazıq uşaqlar belə istiyə tab gətirə bilərlərmi?

Teymur Laçının arana belə tez qayıtmağının səbəbləri ilə maraqlandı.

– Bəs bu vaxt sən niyə gəlibsən ki?

Laçın cavab vermədi, gözlərini yerə zillədi. Teymur onun bu sualdan nə üçünsə pərt olduğunu duyub təəccüblə soruşdu:

– Olmaya evinizdə bədbəxtlik üz verib?

Laçın dağda başına gələn əhvalatı açıb söylədi, axırda doluxsunub əlavə etdi:

– İndi mən də qalmışam odla su arasında. Bilmirəm hara gedim. Şəhərimi, yoxsa Allahverdi mədəninəmi...

Teymur onun qolundan tutub öz daxmasına doğru apardı.

Başqa kasıb qonşuları kimi onun da köhnə bir daxması vardı. Xəstələr, daxmanın çardağı altında yanaşı uzanıb yatırdılar. Yalnız balaca bir qız uşağı ayaq üstə durub onlara qulluq edirdi.

Teymur xəstələri Laçına göstərüb deyirdi:

– Dərman-zad gətirmişəm, ancaq bu yazıq uşaqlara yemək lazımdır. Quru çörək yeyib bulanıq Kür suyu içəndə adam bundan artıq olmayacaq ki? Əlacım kəsildi, dünən Böyükəkşik stansiyasına gedib, xırda-xuruş alıb gətirmişəm. Yazıqlar bir az yeyəndən sonra özlərinə gəldilər. Bir az dirçəlsələr götürüb hamısını Bakıya aparacağam, orada heç olmasa gözümün qabağında olarlar.

Laçın çardağın altındakı xəstə uşaqları nəzərdən keçirdikcə, daha da kədərlənirdi. Onların rəngindən zəhrimar tökülürdü. Balaca qızın boğazı armud saplağı kimi nazılmışdı. Elə bil o, qəbirdən yenicə xortlamışdı. Teymurun arvadını isə ilk baxışda tanımaq xeyli çətindi.

Laçın qəsdən gözünü başqa səmtə çevirdi. Bu ağır həyatın acılarına dözmək nə qədər çətin idi. Laçın öz-özünə: “Bunların dirilib adam olmağına çox az ümid var” – deyə köksünü ötürdü.

Teymur isə o qədər ümitsiz deyildi. O, bir neçə gündən sonra arvadını da, uşaqlarını da sağ-salamat Bakıya aparacağını düşünürdü.

Laçın:

– Teymur, – dedi, – sən çalış ki, bunları tezliklə doxtura çatdırasan, yoxsa...

Teymur:

– Hələ yox, – deyə cavab verdi, – bu saat Bakıda da çox istidir, fikrim budur ki, obalar qayıdanacan gözləyim, bu daxmanı da, tövləni də satıb bir yolluq gedim.

Onlar xəstələrin üç-dörd addımlığında salınmış palaz üstdə oturdular. Teymur həm ailəsini, həm də Laçının taleyini düşünüb, bir neçə an qəmli sükuta qərq oldu.

– Gəl Bakıya gedək, – dedi, – qulluq tapıb bir təhər başını dolandırarsan, atan da yəqin ki, sənin köməyin olmasa dolana bilməyəcək, ona da azdan-çoxdan...

Laçın “ata” sözünü eşidəndə narazı halda başını buladı.

– Mən bir də onun üzünə baxmaram, – dedi, – bu saat da çubuq yaralarının yeri sızıldayır. Allahsız oğlu allahsız bədənimdə sağ yer qoymadı...

Teymur Laçına öyüd-nəsihət verməyə başladı:

– Hər halda atandır. Görünür sənə yaxşılıq eləmək istəyib. Bir də ki, səni böyüdüb boya-başa çatdıran odur, gərək sən də öz borcunu ödəyəsən, yox? Hansımızı ata-anamız döyməyib?

Ortalığa dərin bir sükut çökdü. Bu anda xəstə qadının zarıltısı eşidildi. Teymur onun halını soruşdu. Xəstə qızdırma içində sayıqlayırdı:

– Getmə, Teymur, mən ölürəm, məni qoyub hara gedirsən?

Laçın qadının bu halına dözə bilməyib ayağa durdu.

– Teymur, – dedi, – mən bu saat dayımgilə gedirəm, dayımın oğlu da burdadır. Yəqin ki, bostandadır, gedim görüm, hərgah evə qayıdıbsa, ona bir söz deyib yenə gələrəm.

Teymur razı oldu.

– Yaxşı, gəl, çaydan-zaddan iç, yəqin ki, sən də acsan, – dedi.

Laçın, üzünü sancan ağcaqanadları qova-qova uzaqlaşdı...

Bir neçə gündən sonra Laçın Teymurla bərabər Bakıya yola düşdü. Teymurun ailəsi hələ də qızdırmadan yaxasını qurtarmamışdı. Balaca uşaqlar hər gün titrədirdilər. Ancaq Teymur indiyə qədər

əziyyətlə yığdığı beş-on manatı dava-dərmana xərcləyib onları müalicə etdirirdi.

Laçın isə şəhərə yetişdiyi gündən iş axtarmağa başlamışdı. Ancaq Bakıda iş tapmaq üçün ən azı bir-iki həftə gedib-gəlmək, bir çox yerə ərizə vermək lazım idi.

Laçın bir dükançının yanında işləmək istəyirdi. Bir neçə adam da ona söz vermişdi. Ancaq Teymur və başqa tanış fəhlələr bunu heç məsləhət görmürdülər. “Alverçilik kişi sənəti deyil” deyə onu həvəsdən salırdılar.

O, yenə bir neçə gün gedib-gəldisə də münasib bir iş düzəldə bilmədi. Laçın bir qədər savadlı olduğundan mürəttibliyə girmək istədi. Ancaq bu işdə çalışsa, aldığı maaşla, heç özünü dolandıra bilməyəcəkdi. Yoldaşları bu qulluğu da pisləyib, neft mədəninə işləməyi məsləhət gördülər.

Teymur onu özünün işlədiyi mədənə apardı. Ərizə verdilər. Laçın burada da bir neçə gün gözləməli oldu. O, uzun get-gəllərdən usandı, pul borc almaqdan yoruldu.

O, hələ Teymurun evində qalırdı. Balaca otaqda iki qız uşağı, bir oğlan, bir də Teymurla arvadı yaşayırdı. Gecələr yatağa uzananda nəfəs almaq mümkün olmurdu. Laçın hər tərəfdən əli üzülmüş halda kəndə qayıtmaq, dövlətlilərdən birinin qapısında nökrçiliyə girmək xəyalına düşdü, çoxlu pul borc aldığını xatırlayanda isə bu fikrindən daşındı.

Bir gün Teymur mədəndən qayıdarkən Laçına şad bir xəbər gətirdi; onu işə qəbul etmişdilər. Laçın sevindiyyindən yerə-göyə sığmırdı.

Bu anda o, nədənsə Gülyazı xatırladı; onun məchul taleyini düşünüb kədənləndi. Bunu duyan Teymur, təəccüblə soruşdu:

– Sənə nə oldu? Sevinmək əvəzinə qaşqabağını niyə sallayırsan?

Laçın səsindəki titrəyişi gizlədə bilmədən cavab verdi:

– Heç... Anam yadıma düşdü. Yazıq arvad indi yəqin ki, dizinə döyüb ağlayır...

Gecə yarıya qədər Laçının gözünə yuxu getmədi. O, başına gələn son əhvalatı, uşaqlıq illərini, muzdurluq etdiyi günləri xatırladı. Nəhayət, Gülyazın bədbəxtliyinə səbəb olduğunu düşünəndə ağır bir ruhi iztirab keçirməyə başladı. “Onu ya öldürdülər, ya da ki “namussuz” adı ilə boşayıb kənd arasında biabır elədilər. Buna

səbəb mənəm. Bütün bunları fikirləşdikcə o, səhər tezdən mədəyə yox, bir baş kəndə getmək, sevgilisini bələdan xilas edib, uzaqlara, tanış-bilişin ağına gəlməyən bir yerə aparmaq istəyirdi. Laçın bu ağır düşüncələr içində tamam yorğun düşüb, dərin bir yuxuya getdi.

Payız günəşinin sarımtıl şüaları pəncərədən içəri axdığı zaman, Laçın Teymurun səsinə oyandı, kəndə qayıdan yolların artıq bağlandığını görüb yenə də fikrindən daşındı. Teymurla bərabər mədəyə yola düşdü...

X

İki aydan sonra Laçın atasından bir məktub aldı. Bu məktubu kənddən gələn tanış bir fəhlə gətirmişdi. Sadıq kişi yazırdı:

“Əzizim oğul, gözüümün nuru Laçın!

Bizi gözü yaşlı qoyub getdin. Yazıq anan da dizinə döyə-döyə qaldı. Elə bil daxmamızın dirəyi yıxıldı. Mən də ki, qocalıb əldən-ayaqdan düşürəm. Builki taxılımız bizi yarıtmadı. Künc-bucağımızdakı olub-qalanı da satıb taxıla verəcəyəm. Artıq Alaşamız da çərləyib öldü. Umudum təkçə sənə qalıb, əzizim oğul! Bu kağızı gözüümün yaşı ilə yazdırıram, əziz bala!..

Muxtarın oğlu mənə düşmən olub, deyirlər ki, hər gün mənə axtarır. Fağır anan gecə-gündüz sənənin yolunu gözləyir. Gəl, qadan alım, başına dolanım. Atan Sadığın özgə qapısına göz dikməyinə razı olma, ağrın alım!

Atan Sadıq Hacı oğlu”

Laçın bu məktubu üç-dörd kərə oxudu, rusca yazılmış kağızı xəttindən, Laçın öz məllimini tanıdı. Müəllim bəzi sözləri azərbaycanca, rus hərfləri ilə yazmışdı. Sadıq kişinin üslubunu saxlamağa çalışdığı da aydınca görünürdü.

Laçın çox kədərləndi. Atasının bu cür pis vəziyyətə düşməsi ona çox ağır gəldi. Uzun-uzadı fikirləşəndən sonra kağız və konvert alıb belə bir cavab yazdı:

“Möhtərəm ata və ana!

Yazdığımız məktubu aldım. Oxuyub xeyli qəmgin oldum. Doğrusu, mən sizdən ayrılıb gələndə, bir də geri qayıtmamağa söz vermişdim. Ancaq göndərdiyiniz bu kağızı oxuyanda mənə çox istədiyinizə

inandım. Gözlərim elə doldu ki... Yazıq anamın məndən inciməyə haqqı var. O məni qollarının üstündə böyüdü bəsləmişdir. Mən ona borcluyam. Mən onun əməyini layiqilə ödəməyə çalışıram.

Möhtərəm ata!

Mən bu saat mədəndə fəhləyəm. Ayda iyirmi manat məvacib alıram. Ancaq özümün otağım yoxdur. Teymurun evində oluram. Bu yazığın da uşaqları çox əziyyətlə dolanır. Otaqları çox dardır.

Ata! Mən kənddən ayrılmaq istəmirəm. Mümkün edib pul yığa bilsəm, yenə kəndə qayıtmaq fikrindəyəm. Yazırsan ki, at da çərləyib öldü. Mən hər ay bir az pul yığıb təzə at almaq üçün sənə göndərəm. Sən də ki, atsız heç dolana bilməzsən. Mən deyən kimi eləyin. At alın. Anama de ki, məndən nigaran olmasın.

Muxtarın oğlu Səməddən qorxma. Ancaq ehtiyatlı dolan! Məndən qohumlarımıza salam söylə.

Sizi unutmayan: Laçın Sadiq oğlu”

Laçın məktubu bir də oxudu, dördkünc бүkdü, konvertə qoydu, üstünü də yazıb ayağa durdu.

Bu anda qapı açıldı. Teymur içəri girdi. O, çox şad görünürdü. Üzünü tərtemiz qırxdırıb, saçını da yana daramışdı. Laçının əlindəki konverti görüb maraqla soruşdu.

– O nədir, deyəsən evə kağız yazırsan? Yaz ki, Bakıya gəlsinlər.

Laçın ona cavab vermədi. Gözlərini yerə zillədi. Teymur dedi:

– Vallah, doğru sözümdür. Sənə bir otaq düzəltdim.

Laçın bu sözü eşidəndə özünü itirdi.

– Doğrudan? Nə danışırısan? – deyə az qala Teymuru qucaqlayıb öpmək istədi. – Elə isə gəl gedək baxaq!..

Teymur onunla bərabər çıxdı. Laçın məktubu poçta qutusuna atdıqdan sonra:

– Teymur! – dedi, – indi mənim işim bir az düzələndə oxşayır. Otağa neçə istəyirlər?

– Əşi, o hasantdır, birtəhər düzəlişərik, – deyə Teymur Laçının üzünə baxıb, yaxşılığının əvəzində mükafat istəyən adamlar kimi gülümsündü. – Gərək mənə şirinlik alasan, ha!..

Laçın:

– Yaxşı, mənim bu gözlərim üstə! – deyə cavab verdi.

Onlar danışa-danışa otağa baxmağa getdilər.

XI

Sadiq kişi kənd məktəbinin yanından keçərkən müəllim ona yaxınlaşdı:

– Sadiq dayı! – dedi, – nə verərsən sənə şad bir xəbər söyləyim?

Sadiq kişi dayandı, səbirsiz soruşdu:

– Nə xəbər? Laçındanmı?

– Hə, hə, Laçından.

– Nə istəsən verərəm, arvada deyərəm qapımdakı o tək toğlumun kababını bişirsin.

Müəllim əlini cibinə atdı, üstü yazılı göy konverti çıxartdı.

– Elə isə qulaq as oxuyum, səni başa salım, deyə rusca yazılmış məktubu oxuya-oxuya tərcümə etdi.

Sadiq kişi gənc müəllimi qucaqlayıb üzündən marçılı ilə öpdü:

– Qadan alim, ay uştel, – dedi, – vallah bu dünyada sənın tayın-bərabərin yoxdur. Bu kəndə gələli həmişə camaata xeyrin dəyib. Ayağın bizə düşüb, Allaha and olsun.

Müəllim yaylığını çıxarıb üzünü sildi, mehriban gözlərilə Sadiq kişinin üzünə baxdı, kağızı ona verdi:

– Mən yazan kağızın belə də cavabı olar, – deyə gülümsündü, – bundan sonra gərək mollaya yox, mənə yazdırasan, bildinmi?

Sadiq kişi:

– Vallah sənə yazdıracağam, qurban olum, – deyə yenə müəllimi qucaqlayıb öpmək istəyirmiş kimi ona daha da yaxınlaşdı. – Bu saat gedim evə, anasına da xəbər verim. Salamət ol, ağrın alım, görüm Allah səni hər vaxt xoşbəxt eləsin.

O, sevinə-sevinə, iri və tələsik addımlarla evinə getdi. Həyətdə odun yaran arvad, ərinə görə-görməz:

– A kişi, – dedi, – uşaqdan xəbər-ətər yoxdurmu?

– Var, ay arvad, var, özü də şad xəbər, könül açan xəbər... – deyə Sadiq kişi xeyli uzaqdan bağırırdı.

O əvvəlcə Laçından gələn məktubun məzmununu söylədi, sonra da müəllimin yaxşı adam olmasına dair uzun-uzadı danışdı.

Qoca arvad sevincindən ağladı, önlüyünün ətəyilə göz yaşını silib dedi:

– Ona da qurban olum, onun uştelinə də!..

Sadiq kişi qazma daxmasınının dal tərəfindəki yaşıllıqda otlayan tək toğlunu sürüyüb gətirdi, yıxdı, üzünü qibləyə çevirib kəsdı.

– Ay arvad!.. – deyə o ucadan çağırdı, – gəl toğlunun ayağını tut, soyum, bu axşam, uşteli qonaq çağıracağam. Neyləyək, varını verən utanmaz.

Arvad bir söz deməyib gəldi, Sadıq kişiyyə kömək elədi. Beş dəqiqədə toğlunu kəsib cəmdəyini çardağın dirəyindən asdılar.

Laçının xətri üçün hər şeydən keçməyə hazır olan qocalar, bir-birinə baxıb sevinirdilər. Elə bil onlar təzədən sevişməyə başlayırdılar.

XII

Laçının məktubu Sadıq kişiyyə ürək verdi. O günün sabahısı sələmçidən pul borc götürdü. Muğanlı məhəlləsinin ilxısından yaxşı bir ürgə seçdi. Oğlu kəndə qayıdana kimi atı tutub öyrətməyi qərara aldı. Arvadı da onu tələsdirdi. Sadıq kişi Kürün o tayındakı binəyə getməli oldu. Məhz Laçının eşqinə aldığı kəhər ürgəni tutub tezliklə öyrədəcəyinə ümid edərək hazırlıq gördü.

O, bir gün səhər tezdən, hava işıqlanmamış, təzə heybəyə pendirçörək qoyub, arvadının hördüyü təzə irəşməni də götürüb yola düşdü.

Sadıq kişi Kürdən qayıqla keçdi. O, Qarayazı meşəsinin ortasından stansiyaya gedən araba yolu ilə Muğanlı binəsinə doğru irəlilədiyi zaman, hələ üfüqdə yenicə çırtlayan günəşin göz qamaşdıran şüaları hündür palıd ağaclarının budaqları arasında oynayırdı. Sıx yarpaqlı palıd ağaclarının qoxusu ətrafa yayılırdı. Meşədə olduqca dərin, anlaşılmaz, həm də ürək açan qəribə bir sükut hökm sürürdü. Arabir quşlar dəstə-dəstə uçuşub ağacdan-ağaca qonduqca, bu sükut pozulur, qurumuş palıd yarpaqları xışıldayır, meşədə xəfif-xəfif səslənirdi.

Sadıq kişi meşənin ağaclığına yetişdi. Dörd yanına boylandı, iri bir qovaq ağacının dibində gözünə dəyən bulağa doğru getdi. Çiyindəki heybəni yerə qoydu, bulaqda əl-üzünü yudu.

Bulağın alt yanındakı duru gölün dibi apaydın görünürdü; uzun, dümdüz qamışlar arasında üzən saysız-hesabsız xırdaca balıqlar, yerə səpilmiş gümüş pullar kimi parılдаşırdı. Sadıq kişi onları tutmağa nə qədər çalışdısa da, əlinə bir şey gəlmədi. Yerinə qayıtdı, heybəni boşaldıb qabağına saldı, sabah namazını qıldı. O, dua oxuyub göyə baxarkən, meşə üzərindəki havanın saflığına o qədər də fikir

vermədi. Bu anda göy üzü nəhayətsiz bir dənizə bənzəyirdi. Uzaqlarda başı qarlı sıra dağlar görünürdü.

Sadıq kişi namazını qurtarıb, pendir-çörək yedi. Əli ilə çal saqqalını tumarlayıb, “şükür” dedi. Çörəklə pendirin qalığını heybəsinə qoydu, ayağa durub yoluna davam etdi.

Günəş Qarayazı meşəsini qızdırırdı. Təzə otların, yerə sərilmiş enliyarpaqlı bitkilərin üstündə səhər şəhi pırıldayırdı.

Sadıq kişi yolun kənarı ilə, bu gözəl yerlərin havasından ciyər dolusu nəfəs ala-ala gedirdi. O, gəncliyində sevə-sevə oxuduğu mahnıları arabir xatırlayır, titrək, nazik səsilə pəsdən oxuyurdu. O, çoban olarkən çaldığı tütəyin səsinə təqlidən burnunda zümzümə edir, tələsmədən irəliləyirdi.

XIII

Laçın atasından ayrılıb gedəndən sonra Gülyazın həyatı çox ağır keçirdi. Hər gün ərinin yumruqları altında əzilir, gözünün yaşın tökür, amma dərini kimsəyə açıb söyləmirdi. Əvvəllər Gülyazın tərəfini gözləyən qayınanası da, axır zamanlarda onu danlayır, söyür, onun hər bir nöqsanını üzünə çırırdı. Gülyaz gecələr yerinə girəndən sonra səssizcə ağlayıb yastığını isladırırdı. Səməd ona acımaq əvəzinə, daha da əsəbiləşir, bəzən vəhşi heyvan kimi qızıb az qala onu parçalamaq, boğub öldürmək dərəcəsinə gəlirdi.

Obalar arana köçəndən sonra Gülyazın həyatı daha da ağırlaşdı. Qayınanası xəstələnib öldü. Bütün ev işləri onun boynuna düşdü. Bir tərəfdən əri, o biri tərəfdən qayınatası bütün acıqlarını Gülyazdan çıxmağa başladılar.

Səməd hər axşam evə gələndə tufəngini yağlayır, acıqlı-acıqlı Gülyaza baxır:

– Arxayın ol! – deyirdi, – o köpək oğlunun ölümünə az qalıb, hərgah mən onların daşını daş üstə qoysam, başımdakı papaq deyil, arvad ləçəyidir.

Gülyaz ərinin qəzəbini, dediyi bütün acı sözləri qəsdən soyuq-qanlıqla qarşılayırdı.

Həyatdan bezmiş, bütün ümidləri alt-üst olmuş Gülyazın, heç bir çıxış yolu qalmamışdı; o, özünü Kürə atıb boğmaq, ya da günlərin birində tövləyə girib, hamıdan xəbərsiz özünü asmaq istəyirdi.

Laçından məktub alındığını ona xəbər verdilər. Xeyli sevindi. Onun qəlbində ümid qığılcımı parıldadı. Bunu qərribə bir sövq-təbii ilə duyan Səməd o günün axşamı yenə yazığı ayağının altına yığıb, özündən gedincəyə qədər döydü. Bu hadisədən xəbər tutan qonşular evə yüyürüb Səmədi danladılar. Gülyazın yarpaq kimi solmuş yanaqlarına, qanlı ləkələrlə örtülmüş üz-gözüne baxıb, öz təəs-süflərini bildirdilər...

Bu gündən sonra Səməd onu daha döymür, yalnız ağır sözlər deməklə kifayətlənirdi.

Gülyaz anası ilə görüşməyi bəhanə edib, atası evinə getdi. Dər-dini açıb anasına söylədi. Hönkür-hönkür ağladı. Anasının dizlərinə qapandı. Yalvarıb-yaxardı. Anası qızına çox acısa da, Səməddən boşanmağı məsləhət görmədi:

– Ər arvadın ağasıdır, ay bala, döyər də, söyər də, – deyə ona öyüd verdi.

Əli hər tərəfdən üzülmüş Gülyaz, yenə Səmədin evinə qayıtdı, gecə yata bilməyib səhərə qədər ağladı. O, indi yalnız keçmiş xatirələrlə yaşayır, yalnız bu xatirələrlə özünə təsəlli verirdi. O, yoxsul-luq, sıxıntı və ehtiyac içində keçirdiyi xoşbəxt uşaqlıq günlərini gözü qarşısında canlandırır, Laçının onu odlu bir məhəbbətlə sevdiyi zamanları unuda bilmirdi. Gülyaz hələ Səmədə nişanlanmamış-dan əvvəl, geyinməyə ayaqqabısı olmadığı halda dünyanın dər-dlərindən uzaq, şən bir qızdı. O, anasının böyük ağac sandıqda çoxdan bəri büküb saxladığı təzə qanovuz paltarını geyinər, toylara gedər, ovurdlarını şişirdib zurnada “ceyranı” havası çalan erməni çalğıcı-larının qarşısında məharətlə oynardı.

Laçının əmisi oğluna toy olanda, hamı Gülyazın oynamasına hey-ran qaldı. Laçın cibindəki var-yoxunu çıxarıb onun başından yağdırdı, xırda kağız pullar oyun meydançasının hər tərəfinə səpələndi. Laçın özü də Gülyazla oynadı, kəlağayı salladılar.

Bu hadisə Gülyazın heç yadından çıxmırdı. O, atasının var-dövlətə aldanıb, qızını Səmədə verəcəyini xəyalına belə gətirməzdi.

O, Laçını bütün varlığı ilə sevdiyini anladığı zaman, vücudunun sarsıldığını, fikrinin qarışdığını, ürəyinin Səmədə qarşı amansız bir nifrət hissilə çırpındığını duydu. “Ya öləcəyəm, ya da başımı götür-rüb qaçaçağam” – deyə düşündü və öz-özünə səbirli olmaq fikrini təlqin etməyə başladı.

Səməd isə Laçını tezliklə aradan qaldırıb, Gülyazı yenə bu evə, bu dövlətə, bu zindan həyata ömürlük bağlamaq istəyirdi.

O, axşamüstü, arvadına hiss etdirmədən yeni bir səfərə hazırlaşırıdı. Atının yəhərini düzəldir, tüfəngini təmizləyir, patrondaşını doldururdu.

O, qonşu kənddən qayıdarkən yolda yaxın dostlarından birinə rast gəlmiş, Sadıq kişinin sabah tezdən Qarayazıya gedəcəyini öyrənmişdi. Evə gəlib dəliqanlı yoldaşlarından biri ilə vədələşmişdi. Gecəyarısı atla Kürdən keçib düşmənin yolunu kəsməyə qərar vermişdi.

Gülyaz gecəyarısı çaşqın halda oyanıb Səmədi evdə görmədi, onun haraya getdiyini dərhal anladı. “Adam öldürməyə...” – deyə fikrindən keçirdi.

XIV

Sadıq kişi isə çoban olanda çaldığı tütəyin səsinə təqlidən burunda zümzümə edir, tələsmədən irəliləyirdi. (O, nədənsə silahsızdı).

Bu halda qarşısına iki atlı çıxdı. Sadıq kişi yerində donub qaldı. “Kim ola bilər?” – deyə düşündü. Onlar yaxınlaşanda Sadıq kişi Səmədi tanıdı. O birisi atlıya diqqətlə baxdı, tanıya bilmədi. O, iyirmi yaşlarında boylu-buxunlu bir cavandı.

Hər iki atlı silahlı idi. İkisi də tüfəngini qucağına almışdı. Səmədin belində uzun bir xəncər də vardı.

O, yoldaşından aralanıb Sadıq kişinin yolunu kəsdi.

– Hara gedirsən? – deyə boğuc bir səsle soruşdu.

Sadıq kişi düşmənin sualına cavab vermədi.

Səməd atdan yerə sıçradı. Tüfəngini çiyindən asdı.

– Mən səni üç aydır göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşübsən... – deyə o, Sadıq kişinin qorxudan ağarmış üzünə baxdı.

Səmədin sir-sifətindən cəlladlıq yağırdı. Gözləri qıpqırmızı idi. Rəngi də həddindən artıq qaralmışdı. Sadıq kişi bu dəqiqə öldürüləcəyini düşünüb titrədi: “Ax!.. – deyə özünü danladı, günah məndədir, gərək yaraqsız gəlməyəydim”.

Səməd atını yoldaşına verib Sadıq kişinin qolundan yapışdı, yoldan kənara çəkdi, meşənin ən qalın bir yerinə sürüyüb apardı. O birisi dəliqanlı da yerə düşüb, atları yedəklədi, onların ardınca meşəyə girdi.

Sadıq kişi nədənsə dinmirdi. O, düşməninin belə bir fürsət axtardığını heç ağına gətirməyib silahsız yola çıxdığı üçün yenə özünü danladı...

Səməd onun qolunu buraxdı, yoldaşına sarı dönüb:

– Ayə! – dedi, – gəl Kürün qırağına aparaq, doğrayıb suya tullayaq.

Onun yoldaşı bu təklifə razı olmadı.

– Yox, – dedi, – sonra görən olar...

Sadıq kişi bu sözləri lap aydın eşidirdi.

O, özünün müdafiədən aciz olduğunu görüb, dinmirdi. Əvvəlcə yalvarıb-yaxarmaq, onların dizinə qapanıb imdad diləmək istədi, ancaq bunun təsirsiz qalacağını anlayıb, fikrindən daşındı. Səməd, müdhiş gözlərilə Sadıq kişiyyə baxaraq:

– Ay kaftar it!.. – deyə bağırdı, – səni palıd ağacından asıb güllələyəcəyəm, sonra da yolun qırağına tullayacağam ki, hər gəlib-gedən o murdar üzünə tüpürsün.

Bu sözləri həyəcanla dinləyən o biri dəliqanlı Səmədin qolundan tutub kənara çəkdi:

– Səməd! – dedi, – mən heç rəva bilmirəm, öldürməyə əlim gəlmir. Bu yazığın heç bir təqsiri yoxdur. Bu kişi bütün bir kənddə, başına and içilən adamlardandır, gəl öldürməyə, qoy buraxaq getsin.

Səməd ucadan bağırdı:

– Tfü! Binamus yoldaş, mən belə bilsəydim, heç əvvəldən sirimi sənə açmazdım, görünür ki, sənün vəfan buraya qədərmiş...

Səməd yoldaşından aralandı. Sadıqın heybəsini dartıb əlindən aldı. İrəşməni də açıb yaxındakı tut ağacının budağına bağladı, Sadıq kişiyyə döndü:

– Xirtdəyindən asacağam, öldürüb sonra də tikə-tikə doğrayacağam, qoy bütün şənliyə yayılsın ki, Muxtarın oğlu Səməd öz düşməninə qəfildən vurmadı, ona cəhənnəm əzabı verdi, sonra da murdar heyvan kimi doğrayıb ətini quduz itlərə payladı.

Sadıq kişinin gözləri baxır, lakin vücudu donmuş kimi görünürdü. O, artıq Səmədin sözlərini eşitmirdi. Səmədin yoldaşı isə qocaya bu qədər dəhşətli əzab verməyə razı olmurdu.

– Yox, – deyirdi, – mən bu zülmə dözə bilmərəm. Səməd, qoy birdəfəlik güllə ilə vuraq getsin!

Səməd yenə inadından dönmədi. İpi ağaca bağlamaqda davam etdi.

Bu anda bir güllə atıldı. Sadıq kişinin başı çiyininə düşdü, sonra bütün bədəni yerə sərildi. Tüfəng səsini eşidərkən qulaqlarını şək-lə-yən atlar da, qorxu içində öz sahiblərinə baxıb titrək səslə kiş-nə-dilər. Səməd ipi əlindən buraxmadan, geriyə baxarkən, yoldaşının kənarda əli tüfəngli durduğunu, Sadıq kişinin isə qımıldanmadan arxası üstə uzandığını gördü. Yaşıl otlar qızıl qana boyandı, yar-paqlar da lalə kimi qızardı... Meşəni çulğayan dərin uğultu bir neçə saniyə kəsilmədi. Ağaclar xışıl-daşdı. Səməd əlindəki irəşməni yerə atdı. Yoldaşına tərəf irəlilədi.

– Sən nə qayırırsan? – deyə soruşdu.

Səmədin yoldaşı öz hərəkətindən məmnun qalmış kimi hırıltı ilə gülüb:

– Sənin başın üçün ona yazığım gəldi, əziyyət çəkməyinə razı olmadım, – dedi.

Onların hər ikisi müdhiş bir həyəcan içində titrəyirdi.

Meşə yenə sakitləşdi.

Səməd ətrafına boylandı. Ağacların hər biri onun nəzərində dişini qıcayıb hücumə keçən zaman bir adama bənzəyirdi. Səməd bir an gözlərini yumdu, özünü ələ aldı.

Sadıq kişi isə bu gözəl təbiətin qoynunda öldüyünə sevinirmiş kimi olduqca rahat, həm də əbədi bir yuxuya getmiş, dərin çuxurda gizlənən gözlərini yummuşdu.

Atlar da sual dolu gözlərini bir-birinə dikib, səssizcə dayan-mışdılar.

Səmədin yoldaşı sonradan–sonraya, zorla dillənə bildi:

– Mən ömrümdə birinci kərə sənin sözünə aldanıb, günahsız bir qocanın qanını tökdüyümə çox peşmanam.

Səməd istehza ilə güldü. Sadıq kişinin qansız yanaqlarına baxıb başını buladı.

– Ay kaftar donuz, canını yaxşı qurtardın...

O, uzun xəncərini qınından çıxarıb meyiti doğramağa başladı. Yoldaşı iki əlilə gözlərini tutub kənara çəkildi.

Səməd xəncərlə torpağı qazıdı, ət və sümük parçalarını yerə basdırdı, yoldaşına dönərək:

– Atı min! – dedi, – indi də oğlunu axtaraq... O da mənim əlim-dən yaxasını qurtara bilməyəcək!

Atlılar uzaqlaşib meşənin dərinliyində gözdən itdilər.

Bu qanlı hadisədən Laçın xəbər tutan kimi icazə alıb kəndə gəldi. Meyitin hələ tapılmaması onun kədərinə daha da artırdı. Qocanın min əziyyətdən sonra öldürüldüyünü kənd arasında hərə bir cürə danışdı. Bəziləri meyitin quyuya basdırıldığını, bəziləri isə Kürə atıldığını söyləyirdilər.

Laçın günlərin birində atasının tufəngini götürüb Qarayazı meşəsinə yola düşdü. Səhərdən axşama qədər, həmyerlilərinin nişan verdikləri yeri dolaşdı, bir neçə dəfə hönkür-hönkür ağladı. Atasının su içdiyi bulaqda gözünün yaşını yudu. Ancaq meyitdən bir əsər-ələmət tapa bilməyib, kor pəşman kəndə qayıtdı.

Atasının ölümündən sonra onun qəlbində kəndin bu köhnə adətlərinə qarşı sonsuz bir nifrət hissi oyandı. Bir zamanlar atası ona məktub yazdırıb, yalqızlığından şikayət edirdi. İndi isə Laçın özü yalqız qalmışdı. O, Bakıdan gəldiyi gündən bəri ağır-ağır düşünür, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün bir yol tapa bilmirdi.

Bir axşamüstü Laçın evdə əmisi oğlu ilə söhbət edirdi. Eşikdən onu səslədilər. Yenə tufəngini götürüb qapı ağzına çıxdı. Çağıran qoca bir arvaddı. Laçını görəndə qucaqlayıb üzündən öpdü. Gülyazdan sifariş gətirdiyini söylədi:

– Ay bala, qadan alım, yazıq qızın günü qara olub.. Görşən tanı-mazsan. Deyir ki, bircə yol Laçını görşəydim, heç ölməzdim... Qoşulub qaçmağa da razıyam deyir....

Laçın arvada cavab vermədi. Ancaq Gülyazın təyin etdiyi görüş günündə Kür qırağına gedəcəyini söylədi. Qoca arvad yenə Laçının üzündən öpdü, ehtiyatlı dolanmağı məsləhət görüb getdi.

Laçın ondan ayrılıb evə gələndə, anasının, əmisi oğlunun suallarına cavab vermədi. Bu bərədə bir kəlmə belə danışmadı. Hələlik heç kimə bir söz deməməyi qərara aldı. O, gecəni mütərəddid fikirlər içərisində keçirdi. “Mən Bakıya getməyi bir neçə gün təxirə salmalıyam. Gülyazın təklifi çox yaxşı təklifdir. O, məndən vəfalı çıxdı, deyəsən məni heç unutmayıb. Bir də görünür ki, əri onu çox incidir. Ax!.. Vəhşi!.. Yox, mən onu aparmasam bu heç kişilikdən deyil, hər halda o, Səmədi istəməyəcək, o mənimdir, məni istəyir”.

Əmisi oğlu çıxıb gedəndən sonra Laçın anasından ayrılıb, adəti üzrə yenə tövləyə girdi, bacaları möhkəm örtüdü, qapını bağladı.

Köhnə yorğan-döşəkdə uzandı, başının üstündəki qara çırağı da söndürdü. O, yenə düşünür, yenə özünə çox qaranlıq görünən gələcəyini aydınlaşdırmaq istəyirdi. “Mən bu kənddən birdəfəlik ayrılıb getməyə məcburam. Muxtarın oğlu Səməd, yəqin ki, bir gün də qəflətən məni vurub öldürəcək... Mən ölmək istəmirəm. Gülyazın da sifarişini cavabsız qoya bilmərəm. O, səbirsizliklə məndən cavab gözləyəcək...”

Laçın mümkün qədər tez hazırlaşıb, Bakıya qayıtmaq fikr ilə şirin yuxuya getdi.

Səhər tezdən duran kimi küncdəki yabanı götürüb bacanı açdı, içəri süzülən işıqda paltarını geyindi, anasının yanına gəldi, Gülyazı da özü ilə bərabər qaçırdaraq Bakıya aparacağını ona söylədi. Anası bu fikrə razı olmadı.

– Yox, oğul, – dedi, – mənim evimi yıxma, onun əri atan kimi səni də işıqlı dünya üzünə həsrət qoyar. Qapım bağlanar, oğul...

– Ana! – dedi, – onsuz da Səməd məni öldürməyə fürsət axtarır, bircə yol əlinə düşsəm yəqin ki, sağ qoymaz. Amma Gülyaz diri gözlü ölüb gedir, mənə sifariş göndərüb ki, qaçmağa da razıyam.

Arvad oğluna yalvarıb-yaxardı, ağlayıb sel kimi göz yaş axıtdı, ancaq Laçını fikrindən daşındıra bilmədi.

– Elə olanda ehtiyatlı tərən, bala, – dedi, – ümidim tək sənə qalıb, oğul!..

Uzun danışıqdan sonra Laçın çörək yeyib, tufəngini götürdü, eşiyə çıxdı. Məhəllə cavanları qonşu xırmanda uzadılmış iri şalbanların üstündə oturub söhbət edir, Laçının evdən çıxmasını gözləyirdilər.

Laçın gənclərə yaxınlaşanda, onlar söhbətə ara verdilər.

Laçının əmisi oğlanlarından biri qəmli səslə dedi:

– Ay Laçın, hara getmək fikrindəsən?

– Kür qırağına!

Başqa bir gənc:

– Ay uşaqlar! – deyə yanındakı dəliqanlılara üz tutdu: – gəlin biz də Laçına yoldaş olaq, tək getməyi məsləhət deyil. Birdən o donuz uşağına rast gələr...

Laçın gənclərdən aralandı:

– Yox, mən özüm tək gedəcəyəm.

Gənclər onun ardınca yüyürməyə başladılar. Laçını tək buraxmağa heç birinin könlü yox idi.

Laçın addımlarını yeyinlədib, sürətlə uzaqlaşır və deyirdi:

– Yox, yox heç kəsin getməyinə razı deyiləm.

Bu sözlərdən inciyən dəliqanlılar dayanıb bir-birinin üzünə baxdılar. Laçın uzaqlaşdı, kənd evləri arasında gözdən itdi.

Gənclər sükuta dalıb, onun ardınca baxa-baxa qaldılar.

Laçın birbaşa Kür qırağına getdi. O, Gülyaza qəti cavab verəcəkdə. Özü də tezliklə Bakıya qayıdacaqdı.

Laçın bulaq başına yetişəndə durdu, dörd yanına boylandı. Sahildə qızlar, gəlinlər toplaşmış onun-bunun qeybətini qırırdılar. Bir neçəsi də zarafatlaşır, əllərindəki mis qabı su ilə doldurub, bir-birinin üstünə atırdılar. Onlar ucadan qaqqıldaşmış güldükcə, Kür qırağını səs-küy bürüyürdü.

XVI

Dəli Kürün suyu azaldığından, indi sakit-sakit axırdı. Səmanın dərinliklərində üzən payız günəşi lal axan suları parıldadırdı. Meşə ilə Kürün birləşdiyi yerdən sallanan qayıq sahilə doğru ilan kimi şütüyürdü. Laçın qızlara yanaşanda, qayıq da bəri taya keçdi.

Qayıqda çox adam gəlirdi. Laçın onların bəzisini tanıyırdı. Biri yaxın qonşularının oğlu idi. Əlində əmlək quzu gətirirdi. Biri də Laçının məktəb yoldaşı idi. Onun da əlində böyük bir bağlama vardı. Onlar Laçını görə-görməz yaxınlaşıb salam verdilər. Laçın hər ikisi ilə əl tutuşdu. Nə vaxt Bakıya qayıdacağını soruşdular.

Laçının məktəb yoldaşı arıq, uzun, alnı çapıq, göygözlü bir oğlandı. O:

– Laçın, – dedi, – dünən axşamüstü xəbər verdilər ki, gəlib bu axşam da qayıtmaq fikrindəsən, daha özgə bir şey mümkün eləyə bil-mədim, bircə toğlu kəsdirib ətini gətirdim... Aparıb anana verərəm.

O biri gənc də gözlərini Laçından ayırmayıb, qucağındakı quzunun yumşaq tüklərini tumarlaya-tumarlaya:

– Laçın! – deyirdi, – varını verən utanmaz, mən də bunu peşkəş gətirdim, özün bilirsən, bu il də qoyun-quzu qırılıb tələf oldu. Tərs kimi bizimkinin çox yarısı itlərə yem oldu.

Laçın yoldaşlarının səmimiyyətlə dedikləri bu sözlərə cavab vermədi, o yalnız:

– Sağ olun, qardaşlar, bu da çoxdur, – deyərək gözləri gülümsündü.

Laçının məktəb yoldaşı soruşdu:

– Şenliyə getmirsənmi?

Laçın buraya nə üçün gəldiyini yoldaşlarına bildirmək istəmədi.

– Siz gedin, mənim burada bir balaca işim var, bir saata dalınızca gələrəm, – dedi.

Onlar Laçından aralanıb, kəndə doğru getdilər.

Laçın özünü Gülyaza göstərmək üçün bulağa daha da yaxınlaşdı. Qızlar onu görüb susdular, qaqqılदाşıb gülənlər də bulağın ətrafına toplaşdılar, səhənglərini doldurmağa başladılar.

Laçın qızların yanında Gülyazla görüşə bilməyəcəyini düşündü, hətta buraya da onunla görüşmək üçün gəldiyini bildirməməyə çalışdı. Gülyaz isə Laçını görəndə qızardı. Başını tez yerə dikdi.

Laçın onlardan aralandı, sahildəki kolluğa getdi. O, Gülyazın mütləq gələcəyini bilirdi. Atasının ölümündən sonra qəlbini dolduran kədəri, bu dəqiqə unutdu, yalnız Gülyazı, onunla görüşəndə deyəcəyi sözləri düşünməyə başladı. Laçın onu daha dərin, bütün qəlbinə hakim olan bir məhəbbətlə sevdiyini duyub öz-özünə deyirdi: “Kənd arasında ona ayağı sürüşkən adını qoyublar, ancaq Gülyazın zərrə qədər də günahı yoxdur. O, məni istəyir, məndən ayrı yaşaya bilmir, atası onu pula-qoyuna satdı. Mən də ki, onun üstündə əziz bir atanı qurban verdim. Bütün bu həngəmələrdən sonra onu yenə də Səmədin pəncəsində qoyub getsəm ömrümün axırına kimi əzab çəkəcəyəm. Gülyaz məni çox istəyir. Mən buna arxayınam. Onun canı boğazına yığılıb... Gör nə təhər olub ki, özünü öldürmək fikrinə düşüb... O, heç kəsdən qorxmur. Kənddə belə qız az-az tapılar. Gülyaz cürətli qızıdır. Əri onu çox incidir. Ax!.. vəhşi!”.

Laçın gözünü bir nöqtəyə zilləyib həyəcanla fikirləşir, aradır də Gülyaza tərəf baxırdı.

“Yox, sözüüm sözdür. Onu aparacağam, ayrı yolum yoxdur. Bilirəm, düşmənim daha da çoxalacaq. Amma mən müqəssir deyiləm. Gülyazdan ayrılmaq mənə çox ağır gəlir...”

Laçın yanındakı söyüd ağacının dibində oturdu, dərindən köks ötürdü. Bu anda onun qəlbə daha da şiddətlə döyündü.

“Ürəyim nə yaman darıxır... Görəsən axırımız nə olacaq? Birdən Səməd bu işdən xəbər tutsa mən nə eləyim? Heç şeydən qorxum yoxdur!.. Atalar, qorxan gözə çöp düşər deyiblər... Doğru sözdür. Qoy mən işə girişim, nə olar olar”...

Laçın tez ayağa durdu, ağacların arasından bulağa tərəf baxdı. Qızlar yenə də qaqqıltı ilə gülür, atılır-düşürdülər. Laçın nə qədər baxdısına, Gülyazı görə bilmədi.

“Bəlkə gəlmək istəmir? Birdən fikrini dəyişər ha. Yəqin yanındakı qızlardan çəkinir... Gələr, gələr... Özü məni çağırırdır buraya gətirib. O vəfalıdır...”

Laçın bu düşüncələr içində, Gülyazı xeyli gözlədi. Yenə kollar arasından bir neçə dəfə o tərəfə baxdı, qızlar səhənglərini götürüb yavaş-yavaş bulaqdan uzaqlaşır, kəndə gedirdilər. Laçın onların hər bir addımını izləyir, o yandan gözünü çəkmək istəmirdi.

Hamı getdi. Gülyaz bulaq başında oturub qızların gözdən itməsini səbirsizliklə gözləyirdi. O da Laçın kimi həyəcanlı idi. Onun da ürəyi darıxırdı. O da qara və qəmli gözlərilə ətrafına baxır, düşünürdü.

“Görəsən Laçın məni götürüb qaçmağa razı olacaqmı? İşdir, birdən təklifi rədd eləsə, özümü boğub öldürərəm. O ki, məni istəyirdi. Ərə mən öz könlümlə getməmişəm ki? O özü bilmirmi? Laçının üstündə Səməd məni neçə kərə döyüb?.. Bundan sonra gediləsi yerim ki, yoxdur! Atam-anam məni bir də evə qoyarmı? Yox, Laçın məni tək qoyub getməz. O, məni istəyirsə, görək hər şeyə razı olsun...”

Gülyaz qızların uzaqlaşmış gözdən itdiyini görüncə, səhəngini bulaq başında qoyub dörd yanına boylana-boylana Laçına tərəf yüyürdü. Onun uzun donu ayağına dolaşır, başındakı kəlağayı da sıyrılıb çiynlərinə düşürdü. Baş yaylığının altından uzun, qara hörükləri görünürdü.

Laçın onu son dərəcə mehriban qarşıladı.

– Xoş gördük, ay qız!.. Bizi lap yaddan çıxarıbsan, – deyər onun əlini sıxdı.

Gülyazın yanaqları yenə xəfifcə qızardı.

– Niyə? – dedi, səni heç vaxt yadımdan çıxartmaram, ancaq sən...

– Gülyaz!.. – deyər Laçın əlavə etdi, – səni də Bakıya aparıram, razısanmı?

Gülyaz bu dəfə sevincindən özünü itirdi.

– Bakıya? Nə vaxt?

– İstəsən sabah gecə... Sən buradaca otur, gedim səhəngini götürüm, sonra gəlib görənlər.

Gülyaz razı oldu. Laçın yüyürüb səhəngi gətirdi.

– İndi qorxum yoxdur, ancaq qızlar...

Gülyaz onun sözünü kəsdi:

– Qızlar bilməzlər, onlara dedim ki, ərim o taydan gəlir, onu gözləyəcəyəm.

Laçın bu dəqiqə Gülyazın hər şeyə hazır olduğunu görüb sevindi. Gülyazın xəfifcə qızarmıq yanağına baxdı, sonra ətrafına boylandı, Kür qırağına gəlib–gedənləri gözdən keçirdi, amma heç kimi tanıya bilmədi.

Gülyaz Laçının qorxdığını anladı.

– Heç bir şeydən çəkinmə, – dedi, – Səməd şenlikdə deyil, Tiflisə gedib...

Bu sözü eşidəndə Laçının ürəyi bir az rahat oldu.

– Elə isə otur! – deyib Gülyazın qolundan tutdu.

Yanaşı oturdular. Unudulmuş xatirələr birdən–birə canlandı. Laçın yenə dağları, yenə coşqun çayları gözü qarşısından keçirdi. Elə bil indi də Gülyazla hər gün vədələşdiyi o yerlər, o çiçəkli dərələr görünür, o göz yaş kimi duru çeşmələr qaynayır, axırdı.

Laçın Gülyaza daha yaxın oturdu. Onu belindən qucaqladı.

Bu dəqiqə Gülyazın vücudu, yumru gəlin məmələri, ulduz kimi parıldayan iri gözləri, qara nazik qaşları, Laçına əvvəlkindən daha gözəl və cazibəli göründü. Laçın onun solğun lalə kimi qızaran yanaqlarından öpdü, öpdü...

– Gülyaz! – deyə Laçın dilləndi, – sabah axşam qəbiristanlığın yanında, yolun ağzında məni gözlərsən.

Gülyaz razı oldu.

– Gedək, səhəngini doldur, qayınanan evdə səni incidib eləməz ki?

– Qayınanam çoxdan qara torpağın payı olub, Laçın...

Onlar bulaq başına gəlib səhəngi doldurdular. Laçın tufəngini yoxladı. Gülyazla yanaşı yola düşdü.

– Demək sözüümüz sözdür! – deyə Laçın ondan aralanmaq istədi.

Gülyazın yanaqları yenə qızardı. O, öz hərəkətindən utanırdı. Amma yenə də gülümsündü, kirpiyini qırpdı. Laçının parıldayan gözlərinə baxıb:

– Hə! – deyə qəti cavab verdi.

– Elə isə salamat qal!

Laçın iri addımlarla ondan uzaqlaşdı.

XVII

Səməd dağdan gətirdiyi məhsulları satmaq üçün Tiflisə getmişdi. O, iki gün idi ki, köhnə dükançı bir dostunun evində yaşayır, pendir motallarının, yağ dərilərinin satılmasını gözləyirdi. Ancaq nədənsə, dostu bazardan hər zaman şikayətlənir, malların işə getmədiyini söyləyirdi.

Bu vəziyyət onu heç də sıxmırdı. Səməd onsuz da bir neçə gün Tiflisdə qalıb, görmədiyi yerləri gəzəcək, bəzi tanışlarının yanına gedib, onlarla görüşəcəkdə. Ev sahibi dostunun xətrini çox istəyirdi. Hər zaman Qarakilsəyə istirahətə gedəndə, o, Səmədin yaylaqdan göndərdiyi atla dağa çıxar, bir neçə gün orada qalar, hər gün kababla araq içib keflənər, yenə də atla Qarakilsəyə qayıdardı.

Səməd Tiflisdə keçirdiyi bu iki gündə bir dəqiqə belə ayıq olmadı. Dostu səhər tezdən qalxıb dükana getməmiş, Səmədlə bir şüşə araq, üstelik bir neçə stəkan da şərab içərdi. Səməd dostu ilə bərabər yola düşər, orada da yaxın aşxanadan gətirilmiş bozbaşı yeyər, bir də araqlardı. O, sərxoş halda Tiflisin küçələrini dolaşib xanımlara sataşar, ünvanına deyilən söyüşləri çox vaxt arsız bir hırıltı ilə qarşıları.

Dükana, dostunun yanına qayıdanda, özünün qoçaqlığından danışar, qaqqıldayıb gülərdi.

Səməddən də şən olan, gülərüzlü dostu onu təriflər:

– Çək bu dünyanın kefini, qorxma! – deyər ürək-dirək verərdi (əslində araq içməyi də, küçədə qadınlara sataşmağı da Səmədə o özü öyrətmişdi).

Kənddə Laçın Bakıya hazırladığı zaman, Səməd dostunun evində oturub nahar eləyir, şərab içirdi.

Səmədin çoxdan tanıdığı gözəl ev xanımı hər dəqiqə yeni xörəklər gətirir, böyük qrafini tez-tez şərabla doldururdu. Çox içdiyindən gözləri qızarmış Səməd, arabir nəşə ilə gülür, ucadan danışırdı:

– Məcid, – deyirdi, görünür mən şeylərin satılıb qurtarmasını gözləyəsi olmayacağam. Sən satıb qurtarandan sonra mən deyən xırda-xuruş da alıb bizim şənliyə gələrsən, mən də gedib Qulp kəndindən ləzzətli zoğal arağı gətirərəm, doyunca vurarıq, ha...ha...ha!

Səmədin dostu könülsüz qımışdı. Onun fikri dükanda idi. Vaxtından əvvəl dükanı bağlayıb gəlidiyi üçün ürəyi darıxırdı. Səməd isə bunu duymur, maraqsız söhbətinə davam edirdi:

– Gəlsən qiyamət olar. Uşaqlara deyərəm üç-dörd toğlu da gətirərlər. Ayə, özün deyirsən ki, çək bu dünyanın kefini... Gəl də, nə durubsan?

Fikrindən yalnız indicə ayrılmış dükançı, dolu badəni yuxarı qaldırdı:

– Vur görək, vur! – deyə sərxoşcasına bağırdı.

Səməd badəni dibinə qədər içərək sir-sifətini turşutdu;

– Bəh, bəh!.. – deyə ev xanımının üzünə baxıb göz vurdu.

Bu anda Səmədin ailəsində baş vermiş hadisəni xatırlayan Məcid, bir qədər qəmli və tutqun səslə soruşdu:

– Səməd! Aranızdakı əhvalat nə cür şeydir? Əsli varmı?

Dostunun üzündəki ifadədən, bu sualın nəyə aid olduğunu o dəqiqə anlayan Səməd yerində hərəkətsiz qaldı, rəngi qızardı, özünü itirən kimi oldu:

– Eh... ə, kefimizə niyə soğan doğrayırsan? Qoysana çörəyimizi yeyək.

Məcid sualının dostuna bu qədər təsir edəcəyini düşünmədi-yindən pərt oldu, qızardı.

– Sən görək öz dərdini əvvəlcə mənə deyəydin. Doğrusu, bu xəbəri mənə bir özgəsi çatdırdı, əvvəlcə inanmadım, ancaq sonra sizin kəndlilərdən biri də təsdiq elədi. Çox məyus oldum, inan ki...

Səməd onun sözünü kəsdi:

– Olan oldu, keçən keçdi, atasının izini itirdim, indi də oğlunu axtarıram...

Bu halda qapı döyüldü.

– Yəqin müştərilərdəndir, – deyə ev sahibi ayağa durdu. Tez qapıya yanaşdı, açdı. Məcidlə görüşən uzunpapaqlı, belixəncərli, əlisilahlı, burmabıqlı bir oğlan içəri girdi. Dükançıya dönərək:

– Səməd burdadırmı? – deyə soruşdu

– Burdadır? – deyə ev sahibi cavab verdi.

Onlar Səmədə yaxınlaşanda, ortalığa dərin bir səssizlik çökdü. Səməd gələn oğlanın üzünə baxdı, onun çox mühüm bir xəbər gətirdiyini anladı, gözləri böyüdü, əlindəki çəngəli stolun üstünə atdı, ayağa durdu, xırıltılı bir səslə:

– Nə var, ə? – deyə oğlandan soruşdu.

Oğlan ev sahibinin təklifini gözləmədən əlindəki silahı pəncərənin yanında divara söykədi.

Ev sahibi:

– A kişi otur, çörəyini ye, nə olacaq ki... – deyə Səmədin çiy-nindən basdı.

Gələn oğlan Səmədlə yanaşı əyləşdi. Əllərini dizinin üstünə qoydu.

– Bilirsənmi nə var? – deyə tələsik sözə başladı.

– Hə, hə, tez ol de görüm, ürəyim partladı!

Oğlan tutulmuş səsini qəsdən nazik çıxarmaq istəyirmiş kimi yavaşcadan sözüne davam etdi:

– Dünən kəndə getmişdim. Uşaqlar Laçını şenlikdə görüblər, yəqin Bakıdan qayıdıb... Deyilənə görə hələ Gülyazla da görüşüb... Bu xəbər qulağıma çatan dəqiqə yola düşüb sənin dalınca gəldim, səhərdən ha axtarıram, tapa bilmirəm ki, bilmirəm...

Səməd cəld ayağa durdu.

– Mən gedirəm! – deyə dostunun üzünə baxmadan yola hazır-laşmağa başladı.

Dostu onun qolundan tutdu, qızarmış gözlərinə mehribanlıq ifadəsi verib dedi:

– Ay Səməd! Bir dayan görək, bu qədər tələsmək lazım deyil, bəlkə də bu saat heç poyezd-zad yoxdur.

Oğlan da Məcidin sözlərini təsdiq elədi:

– Mən vağzaldan soruşdum, dedilər ki, sabah saat altıdan tez poyezd yoxdur. Tələsmə, rahat çörəyini ye, o, hələ üç-dörd gün də şenlikdə olar, – deyə oğlan da Səmədin o biri qolundan yapışdı.

Oturdular. Ancaq indi yeyib içən yoxdu. Yalnız Səmədin alın damarlarının şişdiyini aydınca görünürdü. Onun fikri dumanlar içində üzürdü:

“Yaxşı vaxtında xəbər tutdum. Deməli yenə qorxmayıb kəndə qayıdıb. Çox gözəl!.. Cəsarətli oğlandır. Buna nə sözüm var? Amma nahaq gəlib, çox nahaq! Ax, o bir Allahın altında əlimə keçə idi!.. Elə doğrardım ki, özü də bərəkallah deyərdi. Atasının dalınca onu da qara torpağa basdırsam nə ləzzətli olardı! Yaxşı, birdən gedib tapa bilməsəm nə təhər olar? Yox, taparam, bu tezliklə qayıtmaz...”

– Deyirsən ki, qıznan da görüşüb, hə? – deyə Səməd, müdhiş gözlərilə, gələn oğlana baxıb soruşdu.

– Elə deyirlər... Vallah nə deyim, inana da bilmirəm. Ona cürət eləyə bilməz.

Səmədin ürəyi qısılırdı. Nəfəsi daralırdı. Elə bil görünməz bir əl onu boğurdu. Ömründə birinci dəfə idi ki, gözlərinə qaranlıq çökürlü. “Bundan sonra kənd arasında başıma papaq qoyub gözə bilməyəcəyəm. Bu ki, açıq-aşkar namussuzluqdur... Yox, çarəm yoxdur. İkisini də... Gülyazı da, onu da... Daha bu qədər dözdüyüm bəsdir. O mənim namusumu ayaq altına salıb tapdaladı, daha dözə bilmərəm, heç nahaq yerə atamın sözünə baxdım, o it qızını boğub öldürmədim. İndi gör mənim başıma nə iş gətirir. Yaxşı!.. Olsun!.. Bu heyfi nə Laçında qoyaram, nə də onda...”

Səməd həyəcanını boğa bilməyib ayağa qalxdı.

– Yaxşı, danışarıq, – dedi, – sabah sənin də işinə baxarıq!

İndi hamının gözü Səməddə idi. Hamı onun pörtmüş üzünə, böyümüş gözlərinə baxırdı. Məcid dostunun kədərini azalda biləcək bir söz tapmır, udquna-udquna dururdu.

Səməd isə ağır düşüncədən ayrıla bilmir, öz-özünə deyirdi: “Eybi yoxdur, o ölümünün yaxınlaşdığını duyub... Qoy hazırlaşsın. Bu xəncər, ikisinin də anasını ağladar”.

Otağa o qədər dərin bir sükut çökmüşdü ki, Məcidin cib saatının səsi belə aydın eşidilirdi. Səməd get-gedə daha da özündən çıxır, rahat ola bilmirdi.

– Yaxşı, danışarıq! – deyə bağıırırdı, – sabah atan kimi sənin də işinə baxarıq...

Yenə hamı düşünür, hamı gözünü Səmədin dodağına zilləyib, həyəcanla baxırdı.

Səməd eyni sözləri dönə-dönə təkrar edirdi.

XVIII

Laçın isə Bakıya yola düşürdü. İki təkərli araba qoşulub qapıya çəkilməmişdi. Laçının anası ev şeylərini gətirib arabaya doldurur, Laçın da onları yerbəyer edirdi.

Qapıya toplaşmış qohum-qardaşlar qəmli-qəmli Laçına baxır, bu ayrılığa dözməyib ağlayırdılar. Xüsusən Laçının əmisi uşaqları ondan ayrılmaq istəmirdilər.

– Laçın! Gedirsən, ancaq bizi yaddan çıxartma, kağızdan-kələmdən göndər, yazda-zadda gəl...

Bu sözlərdən dərin məhəbbəti duyan Laçın da kədərli idi. O, qohumlarından ayrı düşdüyünə ürəyində təəssüflənir, onu öz evindən dərbədə salan taleyə lənət oxuyurdu.

– Kağız da yazaram, özüm də gələrəm, siz də məni unutmayın, cavab yazın, – deyə o qara çirağın işığında ani bir təbəssümlə gülüm-sünür, yenə də ev şeylərini qayda ilə arabaya yığırdı. Laçının qoca dayısı Hadı kişi onu tələsdirirdi:

– A bala, qurtar görək, maşının vaxtı keçir, – deyə tez-tez bağırırdı.

Bir neçə dəqiqədən sonra araba yola düşdü. Laçın hamı ilə vidalaşdı. İndi o kövrəlmişdi, o da yaylığı ilə gözünün yaşını silirdi.

Laçın, öldürülmüş atasını, xarabaya dönən daxmanı, özünə aydın olmayan gələcəyini düşünür, onu göz yaşları ilə yola salan bu əziz qohum-qardaşından könülsüz ayrılırdı.

O, arabadan geri qaldığını gördü, getmək istəmədiyi halda, yenə özünü zorlayıb:

– Di salamat olun! – deyə onlardan ayrıldı.

– Yaxşı yol, uğurlu yol, a qadan alım! – deyə arxadan çağıran əmisi arvadının səsini eşitməyərək yüyürdü.

Araba, böyük kənd qəbiristanlığının yanına çatan kimi, Laçın Gülyazı çağırırdı. Onun səsinə hay verən olmadı. “Yəqin işdən xəbər tutdular. Bu harada qaldı? Bəlkə fikrini dəyişdi. Ax!.. Elə şeymi olar? Bəlkə əri Tiflisdən qayıdıb?” – deyə düşünən Laçın Hadı kişiye dedi:

– Sür!

Ancaq Laçının ürəyi buna zərrə qədər də razı deyildi. “Bəlkə gələcək, bir az da gözləyək, birdən gəlib bizi tapmaz, sonra o mənə “vəfasız” deyər. Yox, onu gözləyəcəyəm, gəlməmiş olmaz... O vəfalı qızıdır. O məni sevir, o gələcək!” – deyə Laçın öz-özünə təsəlli verdi.

– Ay dayı! Bir az arabanı saxla! – deyə o, gəldiyi yolla geri qayıtdı. Axşam qaranlığında Gülyazı aradı. Oyan-buyana yüyürüb bir neçə dəfə sevgilisini səslədi. Ancaq Laçına cavab verən olmadı. Elə bil ətraf bu səsi qəsdən udur, Gülyaza eşitdirmək istəmirdi. Laçın yerində donub bir neçə dəqiqə ətrafi dinlədi, nəfəs almadan gözlərini qaranlığa zillədi. Bir neçə addım ondan aralı görünən qəbir daşlarının hərəsi bir adam kimi dinməz-söyləməz durub ona baxırdı.

Laçın yenə geriye yüyürdü. Bir də bağırırdı. “Gülyaz, Gülyaz!..” deyə sükuta batmış düzə səs saldı. Gülyaz isə yox idi, o, Laçına cavab vermir, onun iztirabına şərik olmaq istəmirdi.

“Heç ola bilməz ki, gəlməsin, yox, ola bilməz! Yəqin bir azdan sonra gəlib çıxacaq. O vəfasız deyil. O, elə insandır ki, mənim yolumda ölümə də gedər”.

Laçın yenə duruxdu. Birdən geriyə döndü. Bu anda o gecə qaranlığını parçalamaq, ən xırda daşların belə dibini yoxlamaq, Gülyazın oturub gözlədiyi məchul nöqtəni elə bu dəqiqə tapmaq arzusu ilə çırpınırdı. Laçın özü də bilmədən iri addımlarla yüyürüb kəndə girmişdi. Yolun kənarında qazma daxmalardan ölgün bir çırağ işığı gəlirdi, qapılarda ucadan itlər hürüşürdü.

Laçın tez geri qayıtdı. Araba yolun ortasında dayanmışdı. Hadı kişi burnunda zümzümə edirdi. Deyəsən “Koroğlu” dastanından oxuyurdu. Onun səsi titrəyirdi. Gözləri isə yerə zillənmişdi.

– Dayı, sür görək!

Bu nida qocanı yuxudan oyadan kimi oldu.

– A bala! Nə olub, nə hay-haray salıbsan? – deyə o soruşdu.

Laçın cavab vermədi, yenə:

– Sür! – dedi.

Araba qaranlıqda gözdən itdi.

Laçın könülsüz addımlarla onu izləyir, tez-tez arxaya baxır, Gülyazın gəlmədiyinə heç inana bilmirdi. O, mütərəddid fikirlər içərisində boğulmaq dərəcəsinə gəlir, bu yerlərdən heç ayrılmaq istəmirdi.

“Axı o niyə gəlməsin? Hərgah ərindən qorxursa, nə üçün mənə xəbər yollamayıb? O bilmirmi ki, mən gözləyəcəyəm? Bilir, dünən özü vədə vermədimi? Öz vədini yaddan çıxardımı?”

Laçının ayaqları yeriyir, könlü isə Gülyazdan bir an belə ayrıla bilmirdi: “Bəlkə gəlib, məni tapmayıb qayıdıb? Yox, bu da ola bilməz. Yəqin fikrini dəyişib...”

– Ay Laçın!

Bu səs onu fikirdən ayıltı. Hadı kişi öküzə bir çubuq vurub sözünə davam etdi:

– Ay bala, anan deyir, yaxşı oldu ki, gəlmədi, başımızı niyə qalmağala salırsan?

Laçın bu fikri heç bəyənmədi. Anasına etiraz etmək istədi, ancaq nədənsə dinmədi.

Araba Kür qırağına yaxınlaşanda Laçın əmlik quzu gətirmiş yoldaşını, bir neçə yaxın dostunu, bir də... Gülyazı görüb özünü itirdi. Gözlərinə inanmadı, deməyə söz belə tapmadı.

Gülyaz Hadı kişidən, Laçının anasından utanıb arabaya belə yaxın gəlmirdi:

Laçının məktəb yoldaşı:

– Ay Laçın, – dedi, – bayaq gələndə bir də gördüm ki, yolun ağzında bir arvad oturub ağlayır... Yaxınlaşdım, bir də gördüm ki, bizim bu Gülyaz... Soruşuram, ay qız, bu gecə vaxtı burada nə gəzir-sən? Cavab vermir ki, vermir. Elə ağlayır... Ay qız, bir de görək nə olub axı? Hıçqıra-hıçqıra deyir ki, Laçın məni aparmağa söz verib, ha gözləyirəm gəlib çıxmır. Yəqin məni qoyub gedib... Mən də qaç-qldayıb güldüm, dedim dur gedək. Laçingil bu saat gələcək. Gücnən sürüyüb gətirmişəm, sənin canın üçün... Amma ay Laçın, o anasını ağlatdığım Səmədə bu da azdır, səni kişi gördüm vallah!

Bu anda Laçının o biri yoldaşı:

– Ay uşaqlar, gəlin, – dedi, – o taydan qayığı gətirdim, gəlin arabadakı şeyləri boşaldaq.

Bütün şeyləri qayığa doldurdular. Laçın Gülyazı çağırdı. O, bir söz deməyib utana-utana qoca arvadın yanında oturdu.

Hadı kişi arabanı yuxarı sürdü. Qayıq irəli şütüyəndə Hadı da çayın dayaz bir yerindən sürüb o taya keçdi, meşəyə girən yolda adamlarını gözlədi. Bir neçə dəqiqədən sonra qayıq da sahilə çıxdı.

Bütün şeyləri yenə arabaya doldurdular. Laçın indi yoldaşlarından ayrılırdı. Ağlayan da vardı. Laçının yoldaşlarından biri, kövrək səslə deyirdi:

– Laçın, bizi yaddan çıxartma, vaxtın olanda kağız yaz. İstərsən biz də Bakıya gəlib səninlə görüşərik. Doğrusu, qorxuram... Bu zalım oğlu Səməd səni axtaracaq.

Laçın:

– Qorxmayın, – dedi, – mən də o qədər, əlsiz-ayaqsız deyiləm. Təklidə Səmədə gücüm çatır...

Bu anlarda son dərəcə mehriban və kövrək olmuş dəliqanlılar, Laçınla vidalaşdılar. Onlar bir-bir Laçını qucaqlayıb öpürdülər.

– Sağ olun, qardaşlar, sağ olun, yernən göy qədər sizdən razıyam! – deyərək Laçın da kövrəldi, yalnız indi tək olmadığını görərkən, sevincindən gözləri yaşardı. İstəməyə-istəməyə onlardan ayrılıb uzaqlaşdı.

Hadı kişi arabanı yola çəkdi.

İndi Laçının da, Gülyazın da, qocaların da ürəyi sakitcə döyünürdü. Laçın tüfəngi çiyinə keçirib sakit addımlarla onları izləyirdi.

XIX

Hələ Tiflis-Petroqrada qatarı gəlməmişdi. Laçın masa arxasında oturub qarşısındakı kağıza qurğuşun qələmlə nə işə yazan stansiya növbətçisinə yanaşdı:

– Poyezd saat neçədə gələcək? – deyə soruşdu.

– Səhər saat səkkiz tamamda... – deyə növbətçi başını qaldırmadan cavab verdi.

Laçın dar, uzunsov gözləmə otağında oturmuş anasının yanına gəldi. Gülyaz gözlərini yerə dikib düşünürdü. Hadı kişi də əlində çubuq, ayaq üstündə durub bacısı ilə danışırdı.

– Ana! – deyə Laçın onları maraqlı söhbətdən ayırdı, poyezdə hələ üç-dörd saat var, gəlin çörəkdən-zaddan yeyək...

Arvad böyükcə xurcunu açdı, Laçın anasının yanında oturdu, Gülyazı da yeməyə çağırırdı.

Çörək yeyib qurtarandan sonra Laçın bütün şeyləri baqaja verdi, bilet aldı. Yenə anasının yanına gələndə Gülyazın mürgülədiyini görüb yavaşcadan:

– Dayı! – dedi, – sən qayıt, yəqin ki, bərk yorulubsan. Öküzlər də acdır. Qarayazıda açib otararsan...

Bu fikirlə rızılışan Hadı kişi bacısı oğlunun alnından öpdü, qoca arvadla qucaqlaşdı. Laçının tüfəngini götürdü və ayrıldı. Arabasını qoşub yola düşdü.

Laçın da Gülyazın yanında oturub mürgülədi. Onlar şirin yuxuya getdilər.

XX

Stansiyada bir neçə başqa sərnəşin də vardı. Onlar Laçını tanı-mırdılar. Deyəsən uzaq kəndlərdən gəlmişdilər. Bəziləri mürgülər-kən yaşmağı döşünənmiş Gülyaza baxır, onun yanından saymazlyana keçirdilər.

Divara söykənmiş bir kəndli, gözünü Gülyazın xəfifcə qızarmış yanaqlarından ayırmayıb, yanındakı sərnəşinə deyirdi:

– Yəqin, bu oğlanın arvadıdır, çox başına dolanırdı.

O biri kəndli işə yoldaşına etiraz edir:

– Deyəsən qardaşıdır, görmürsən qoca arvad qıza nə mehribandır, qayınana gəlini bu cür istəməz, – deyə cavab verdi.

Bir neçə saatdan sonra Tiflis–Petroqrada sürət qatarının uzun və gurultulu fit səsi eşidildi.

Laçın tez ayağa durdu, anasını, Gülyazı oyatdı. Xurcunu götürüb platformaya yanaşdı. Qatar beş dəqiqə duracaqdı. Laçının biletləri səkkizinci vagona verilmişdi. O, döş cibindən biletləri çıxarıb səbirsizliklə qatarın dayanmasını gözlədi.

Parovoz dərinədən nəfəs alıb durdu.

Laçın vagona doğru yüyürdü. Anası ilə Gülyaz da onun ardınca gəlib növbəyə durdular. Bu halda Laçın heç ağına gətirmədiyi bir mənzərə qarşısında donub qaldı: Səməd, yoldaşları ilə bərabər altıncı vagona düşürdü.

Laçın özünü, Gülyazı və anasını ona göstərməməyə çalışıb, tez vagona minməyə tələsdi.

Səməd hələ heç birini görmürdü. Onun sağ əlində içi dolu, bəzəkli bir xurcun vardı. Tüfəngi də çiyində idi. O, yanındakı uzun papaqlı oğlanla danışa–danışa, dəmiryolundan uzaqlaşdı.

Gülyaz, iri parlaq, gülən qara gözlərini vagondakı sənişinlərə dikib, dərin bir maraq içində baxırdı. O da ərini görmürdü. Laçınla yanaşı durub, sənişinlərin düşməsinə gözləyirdi. Gülyaz gözlərini əri gələn tərəfə çevirsə də onu görə bilməzdi. Laçın onun böyrünü kəsmişdi.

Bu halda yeddinci vagonun pilləkənindən düşən kəndlilər arasında müdhiş bir bağırtı qopdu. Şıkarıpapaqlı qarabıqlı bir oğlan ucadan yoldaşını çağırırdı:

– Ayə, Əhməd! Bağlamamı yadından çıxarıbsan, qayıt götür, əyə!

O da bu səsi eşidib yoğun, qaba, bir az da eybəcər səslə cavab verdi:

– Ayə, ayə, qoyma ayə!..

Səməd vagona xeyli aralanıb stansiyanın zəngi asılmış balkona çıxırdı. Bu bağırtını eşidib arxaya dönməyə yoldaşı:

– A Səməd! – dedi, o Laçın deyilmi?

Laçın bu sualı eşitdi, üzünü vagona tərəf çevirdi. Anası ilə Gülyazı vagona mindirdi.

Səməd isə ona baxdı, cəld geri döndü. Çiyindəki tüfəngi əlinə aldı, Laçının ardınca yüyürdü. Tüfəngin çaxmağını şaqqıldatdı.

Güllə açıldı.

Bir an içində onlarca adam başlarını çıxarıb, Səmədin ətrafını bürüyən adamlara təəccüb və həyəcanla tamaşa etməyə başladı.

Yüyürüb gələn bələdçilər, vağzal gözetçiləri, stansiya rəisi izdi-hama yanaşdılar.

Laçına atılan güllə, vaqonun divarına dəyib əl içi böyüklüyündə yeri dağıtmışdı.

Laçın, əlində xurcun donub qalmışdı. O, yanına toplaşib, halını soruşan yad adamlara cavab vermir, gözlərini döyə-döyə baxırdı. Tüfəng səsinə eşiyə çıxan Gülyaz da, Laçının ölü kimi saraldığını görüb, ondan aralanmırdı.

O yanda Səməd, qollarını tutmuş adamları söyür, ucadan bağırırdı:

– Bu dəfə yaxşı canını qurtardın, ananı ağladım! – deyə dartınırdı.

Gülyaz səmindən ərini tanıyıb o tərəfə baxdı. Onun da rəngi kağız kimi ağardı. Bədəni yarpaq kimi əsdi.

Səmədi tutub apardılar, tüfəngini də dartıb əlindən aldılar.

Bu halda ikinci zəng vuruldu. Laçın xurcunu götürdü, vaqonlara doluşan adamların ardınca pilləkəni dırmandı.

Gülyaz qorxusundan yenə də titrəyirdi.

Qatar hərəkətə gəldi. Bu anda bir-birinin ardınca iki güllə atıldı. Laçın pəncərədən başını çıxarıb stansiyaya doğru baxdı; vağzal gözetçilərinin əlindən qopub qaçan bir adam üzü üstə yerə yığıldı. Laçın onu tanıdı.

Kislovodsk, yanvar 1935

SABİT RƏHMAN

(1910-1970)

Sabit Rəhman 1910-cu ildə Şəki şəhərində tacir ailəsində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğma şəhərində almış, sonra Bakı Müəllimlər Seminariyasını (1926), Ali Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsini bitirmiş (1932), Moskvada kinoakademiyanın ssenari fakültəsində təhsil almışdır (1936-1937). Şəki nümunəvi şəhər məktəbində müəllim, "Gənc işçi" qəzetinin redaksiyasında ədəbi işçi, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı redaksiyasında məsul katib, Şəki MTS siyasi şöbəsində "Mübariz" qəzeti redaksiyasında əməkdaş, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında ədəbi hissə müdiri, Bakı kinostudiyasında ssenari şöbəsinin müdiri, Azərbaycan SSR Nazirlər soveti incəsənət işləri idarəsində teatr şöbəsinin müdiri, Bakı kinostudiyasının direktoru, Kinematografiya Nazirliyində nazir müavini, Teatr institutunda müəllim işləmişdir.

Bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində başlayan Sabit Rəhman Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli nasir, dramaturq və ssenari müəllifi kimi məşhurlaşmışdır. Onun hekayə və povestləri, roman və komediyaları geniş oxucu kütləsinin dərin rəğbət və məhəbbətini qazanmış əsərlərdir. Yazıcının ssenariləri əsasında çəkilmiş "Arşın mal alan", "Məşədi İbad", "Koroğlu", "Əhməd haradadır? bədii filmləri milli kino sənətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

"Vəfasız" povesti yazıcının ilk əsərlərindəndir. Yeni cəmiyyətin gənc nəsildə əmələ gətirdiyi əxlaqi xüsusyyətlərin təsviri verilən bu əsərdə Sabit Rəhman vaxtilə "azançı olan mövhumatçı atasının müqavimətini qıran və yeni həyata qoşulan gənc Salehin mənəvi inkişafını bütünlüklə məişət drammatizmi, mənəvi sarsıntılarını ilə verməyə müvəffəq olmuşdur. Bu hekayə ("Vəfasız" – Z.Ə.) Əbülhəsənin "Sofi" hekayəsindən sonra şüurlarda əmələ gələn inqilabı, onun qanunauyğun qələbəsini əks etdirən ikinci maraqlı povest idi" (M.Arif).

1970-ci il sentyabrın 21-də Bakıda vəfat etmişdir.

"Vəfasız" povesti ilk dəfə 1933-cü ildə "Azər nəşr"də ayrıca kitab kimi nəşr olunmuşdur.

VƏFASIZ

I

Qonşumuz Sədəf xalanın evinə təzə kirayənişin köçdü. Bir arvaddır, səkkiz yaşında oğlu var, yetişmiş də bir qızı.

Köçdülər. Yalnız bir araba avadanlıqları varmış. Onu da yerləşdirdilər. Pəncərələri açdılar, otağı başdan-ayağa qədər təmizlədilər.

Arvad da qulluq eləyir, qız da. Oğlan isə məktəbdə oxuyur. Sədəf xala deyir ki, qızın komsomolçu, ananın qulluqçu olduğunu sonradan bilib, əvvəldən xəbər tutsaydı, heç razı olmazdı. İndi peşmançılıq çəkir. Deyir ki, nə bilim necə adamdır, sabah kefinə gəlsə evə yiyələnib məni tamam köçürə bilər, ağbirçək vaxtında mən hara gedərəm?

Anam da ona təskinlik verir:

– Ay arvad, – deyir, – sən nə qorxsaqsan? Yad olanda nə olar? Elə yadlar var ki, qohum-qardaşdan min qat yaxşıdır, qorxma... bədəbəd olar, evin əlindən çıxar, gəlib biznən qalarsan, indi o dünya deyil... Çox çıxır-bağır salma...

Sədəf xalanın evinə təzə kirayənişin köçəndən sonra məhlədə bir dəyişiklik əmələ gəldi. Balaca oğlan dərstdən gələn kimi bizim çəpəri aşır, çıxıb alça ağacının başında oturur, atam da belə şeyləri ürəyinə salandır, qışqıra bilmirsə də görürəm ki, kişi lap içərisini gəmirir. Anam da başlayır məni danlamağa ki, “nə üçün çəpərə kol vurmursan?”

Mən də deyirəm:

– Ay ana! Vallah, o uşağa kol-zad davam eləməz...

– Sən gətir, oraya bir az kol vur, görək sabah nə cür keçəcək.

– Çəpərdən keçməz, darvazadan – düz yoldan gəlib keçər. Nə deyəcəksən ki?..

Üç günün içində alçanın tənəsini keçəl elədi, yediyini yeyir, yemədiyini də didib yerə atır. Ordan düşüb armud ağacına dırmaşır... Atam daha davam eləmir, gəlib yavaşcadan deyir:

– Ay oğul!.. Daha armuda niyə dırmaşırsan? Armud ki, dəyməyib?!

– İndidən öyrəşirəm, yoldaş, – deyə atama cavab verir, – dəyəndə asan çıxa bilim.

Sədəf xala evinə kirayənişin gətirmədi, bizim bağımıza yağ gətirdi. Elə ona görə də utandığından heç bizim tərəflərə gəlmir.

Əvvəllər Sədəf xalanın günü bizim təndirxanada keçərdi. Məhlə arvadlarının çoxu bizim təndirxanaya yığılıb qeybət qırar, ordan-burdan söhbət eləyərdilər. Mən də qulaq asardım. Məndən heç çəkinməzdilər.

Bu məclislərdə hamıdan hörmətli Sədəf xala idi. Məhlədə lap ləzzətli xəbərləri əvvəlcə o eşidərdi. Əhvalatı da danışmağın yolunu bilirdi. Məsələn, üzüsulu Əhmədin qız nişanladığını hamıdan qabaq o bildi. Təndir başında qızı elə təriflədi ki, mən özüm də az qala, görməzə-bilməzə ona aşıq olmuşdum.

Atam razı olmur. Mənim arvadlarla diz-dizə oturub söhbət eləməyimlə heç arası yoxdur. Ondansa – deyir – otur bir az kitabları vərəqlə, əxtəri oxu, yasini bir də çıx...

Özü isə gününün yarısını minarədə keçirir. Balaca məsciddə azan çəkəndir. Qabaqlarda yaxşı səsi vardı. İndi isə onu müəzzinlikdə hörmətə saxlayırlar. Zarafat deyil, otuz beş il minarə başında boğaz yırtıb.

Atam məni də bu yol ilə aparmaq istəyirdi. Ancaq olmadı. Böyüdükcə səsim kallaşdı. On beş yaşından sonra lap səsdən düşdüm. Müəzzinlik mənə çatmadı. Anam bu işdən sevindi. Anam mənim oxumağımı istəyir. Deyir ki, özgələrin uşağı kimi bu da oxuyub bir adam olsa gözümüz çörək təknəsinin dibində qalmaz.

Təqsir məndə deyil. Məni oxumağa atam qoymadı. Bir dərəcəli məktəbi bitirdim. İki dərəcəlinin ikinci sinfindən daha oxumağa qoymadı.

– Oxuduğun bəsdir, – dedi, – çıx bir az da sənət öyrən.

Dedi də – elədi də... Məktəbdən məni çıxartdı. Papaqçı usta Zeynalın yanında şagird qoydu.

Usta Zeynal qoca, köhnə zamanadan qalma bir kişidir. Yazda bir-iki ay dükanı əməlli-başlı rəvac olur. Çünki yaz başı kəndlilərin papaq dəyişmək xasiyyəti var. Qışda isə usta köhnə adətlərinin dalınca gedir. Adət deyəndə, yəni bir elə şey deyil. Usta Zeynal həmişə deyər ki, qışda insan övladı iki şeyin birisinə aludə olar, ya evlənəkdir, ya da ki tiryək. Bizim usta Zeynal o qədər arvad alıb boşamışdı ki, lap vayxırlamışdı. Odur ki, özünü tiryəkə verirdi. Qış olan kimi olan-olmazını satıb tiryək çəkirdi. Yaz başı yenə işə

başlayırdı. Mən də qışda gəlib evdə oturur, yaz başı yenə şagirdlik eləyirdim. Axır zamanlar isə heç getmirəm. Bir məsələdən ötrü atamla usta Zeynalın arası bir az soyudu. Mənim canım qurtardı, iynəmi yaxama sancıb üzümü evə sarı çevirdim. Elə o zamandan – usta Zeynalın dükanını tərk eləyəndən xırda-xırda kitab oxumağa başladım. Əvvəllərdə yeni əlifbaya alışa bilmirdim, indi isə oxuyuram. Ancaq atamdan xəlvət oxuyuram, o razı deyil. Bir məsələdən çox utanıram. Nə vaxta qədər evdə oturub, atamın dilənçi kimi yığıb gətirdiyi qəpik-quruşla dolanacağam. Mənim taylarım dəvəni karvanı ilə udurlar. Mən isə evdə oturub, bir loxma çörək çeynəməklə vaxtımı keçirirəm. Atam bir söz demirsə də məndə bir az ar olmalıdır. Mən ata-anamın tək oğluyam. Ona görə də onlar mənim kefimi sındırmırlar.

Ancaq nə işinə gedəcəyimi özüm də bilmirəm. Alverə, əvvəllən, əlim yatmır, sonra da indiki zamanda alver işə keçmir. Hökumət idarələrində isə qulluq eləməyi bacarmaram.

Neyləyim, özüm də bilmirəm.

İndi daha böyümüşəm, atamdan hamam pulu, saqqal pulu istəməyə utanıram. Həm utanıram, həm də bilirəm ki, onda pul yoxdur. Gündəlik çörəyi ordan-burdan yarızarafat, yarıdoğru düzəldir... Ancaq pula gələndə iş dəyişir. Minarədən pul çıxmır. Ordan buğda-zad verirlər, pul vermirlər. Ayırı yerdən də gəlir yoxdur.

Bəzi günlər olur ki, lap elə boş qalırıq. Anamın ağlamağından bilirəm ki, evdə çörək yoxdur. Atam da başını dizlərinin arasına alıb hey ah çəkir. Ürəyimin başı sızlayır.

* * *

Bu gün də çörəyimiz olmadı. Anam bir az xəstə kimidir. Səhərdən çörək yeməyib. Günorta daha arvad tab gətirə bilmədi, dilləndi, altımızdakı xalçanı göstərüb mənə dedi:

– Oğul! Heç olmasa bunu da aparıb satmağa yara...

Mən atamın qışqıracağını gözləyirdim. O, onsuz da boş evimizdən şey satmağa razı olmur. Dedim bu gün də razı olmaz. Ona görə də anamın sözünə etina etmədim. Ancaq atam heç bir söz demədi. Mən xalçanı dalıma alıb bazara çıxartdım.

Əlimdə tutub bir az gözlədim. Heç kəs yaxın durmadı. Gözdirməyə başladım. Bir gözü kor, üzü qıllı bir adam məndən qiymətini

soruşdu. Qiymətini deyə bilmədim. Yəni heç əvvəldən də xalçanı neçəyə satacağımı düşünməmişdim...

Kor kişiyyə cavab verməkdə gecikdim. O, çox fikirləşdiyimi görüb dedi:

– Aşna, səsin çıxmır. Görünür oğurluq maldır, hardansa çırpışdırmısan...

Mən onun bu sözünə də cavab verə bilmədim. O yenə duruxduğumu görüb güldü və getdi. Ancaq bir az keçməmişdən yanında bir-iki adam mənə yaxınlaşdı. Xalçaya diqqətlə baxıb yoldaşlarına dedi:

– Bu mənim ötən il Qarabağdan aldığı m xalça deyil?

Yoldaşları o saat təsdiq etdilər.

– O oğurlanan xalçanı deyirsən? Odur, balam, lap özüdür.

Kor kişi mənim qolumdan yapışaraq yanlarında duran bir oğlana dedi:

– Ədə... Get ordan bir milis çağır...

Mən dilim, dodağım qurulu. Beynimdə ha söz quraşdırmaq istədim sə çıxmadı. Kor kişi qolumdan bərk yapışmışdı. Onun əlindən güclə özümü xilas etdim. Xalçanı onların üstünə tullayıb gücüm gəldiyi qədər qaçmağa başladım. Evə gələndə ağladım.

Atam bir söz demədi, gözünü bir nöqtəyə zilləyib dayandı. Anam ağladısa da ancaq məni danlamadı. Bu, mənə bir sillə qədər təsir elədi. Acıqlansaydılar, çıxırsaydılar bundan min qat yaxşı olardı.

O günün axşamı anam haradansa un tapdı. Sədəf xala bizim üçün çoxlu lavaş saldı.

Axşam yadıma bir şey düşdü.

Çöl qaranlıq idi, qəbir kimi səssiz, qaranlıq, anam dərin-dərin nəfəs alaraq yuxulayı, arabir də yuxunun içində zərildəyir. Atam evdə yoxdur, haraya isə gedib. Görünür məsciddədir.

Yadıma düşdü ki, dünyada pis adamlar çoxdan da çoxdur. Birdən məni bu oğurluq məsələsində doğrudan da ləkələyə bilərlər. Səhərdən qapımı döyüb məni oğurluq üstündə tutsalar, bir kəlmə belə danışmağı bacarmaram. Atamın da dili tutular. Anam isə xəstədir, dözə bilməz, ölər.

– Nə üçün tutursunuz?

– Oğurluqdan ötrü...

Ürəyim sıxıldı. Arabir qaranlıqdan gizli səslər eşidirəm. Bir-iki dəfə qulağıma qapı səsi gəldi. Atam qapı döyən deyildi. Bir az daha

diqqətlə qulaq asdım. İndi daha qapı döyülmürdü. Kim isə pəncərədən içəri baxmaq üçün aşağı mərtəbədən yuxarı dırmaşır. Gözümü pəncərəyə zillədim. Birdən qaranlığın içərisindən kor kişi barmağı ilə məni kimə isə işarə elədi:

- Ana!.. Ay ana!
- Nə var, oğul... nə var?
- Yuxulama, dur!
- Nə üçün tərləmişən, oğul, nə üçün saralmısan?
- İstidir!.. Çox istidir... Atam gəlinə yuxulama. Çox istidir.

* * *

Balaca məscid bağlandı. Deyilənə görə bu, böyük məsciddəki mollaların kələyidir. Onlar belə elədilər ki, öz məscidlərinə adam çox gəlsin. Səbəb nə olursa olsun, fərqi yoxdur, məscidi bağladılar, vəssalam. Mən yalnız bir iş məəttələm, Allah nə üçün bu işlərə barmaqarası baxır? Mollalar onun adından lap alver eləyirlər, güclü gücsüzün xirtdəyini üzür, bəs o nə üçün səbir eləyir?

Qərez.. Məsələ orasındadır ki, bu iş bizi dilənçi kökünə saldı.

Anam xəstədir, əməlli-başlı yatır! Saralıb mum kimi olubdur. Həmişə yuxulayır. Yuxulamayan zamanlarda da ağlayır. Mən iki gündür ki, iş axtarıram. Münasib iş yoxdur. Sənət bacarmıram, hamballıq əlimdən gəlmir, zəifəm.

Atamın isə tamam əli-ayağı yığılıbdır. Kişi iki günün içində qocaldı. Saqqalının yarısı ağarıb. Gözləri də böyüyüb... Elə bil hara baxsa, ordan çörək çıxacağını gözləyir. Öz qarnı üçün yox... Mən də öz qarnım üçün çalışmıram. Anam üçün. Onu xəstəlikdən qurtarsaq bəsimizdir.

Elə bil bütün məhəllə bizim aclığımızı bilir. Sədəf xalanın qardaşı oğlu harada isə işləyir. Əməlli pul alır. Həmişə atamla, mənimlə salamlaşır. Dünən yanımdan ötəndə salam verdim, əleyküm də demədi. Nə bilim, görünür ürəyində fikirləşib ki, mən ondan bəlkə pul istədim.

Amma mənim heç kəsin nə malında gözümlə var, nə də pulunda. Mən özümü öldürərəm, ancaq dilənmərəm və ya özgə malına göz dikməyəm. Bu xasiyyətimi atam da bilir, ancaq bəyənmir. Məscid onu əl açmağa çoxdan öyrədib. Adətdir, deyərlər ki, azan çəkən camaata xidmət eləyir, haqqını da camaat verməlidir. Bu, nə deməkdir? Bu, yaylıq salıb dilənməyin bir şəkildir, nə isə...

Nəhayət, axşama yaxın anamın halı xarablaşdı. Ona görə də atam məni Sədəf xalanın yanına göndərdi.

– Anan üçün də olsa bir çörək istə – dedi – azarlıdır, dözə bilmir, bizə zərər yoxdur. Mən qonşumuzun bəd xasiyyətini bilir-dim. Ancaq yenə də anamın xatirinə getdim.

Sədəf xala həyətdə toyuqlara dən töküdü. Mənim üzümə tərs-tərs baxdı. Sonra da balkonda durub aşağı baxan kirayənişin arvada üzünü çevirib yüksəkdən dedi:

– A yoldaş qonşu, gör bu oğlanın nə boyda boyu var. Utanmır, dilənçilik eləyir.

Sonra mənə üzünü çevirdi:

– Ay bala, acsınız mənim təqsirim nədir? İşləyin, zəhmət çəkin. Öyrənmisiniz zəkat, xeyrat hesabına dolanmağa... Mənim canımdan nə istəyirsiniz?.. Mənim evim sizin üçün əppək təknəsi deyil ki?!

Məni tər basdı, yenə də dilim tutuldu. Tək Sədəf xala olsaydı, bəlkə də bir-iki kəlmə söz deyərdim. Ancaq o balkondakı arvaddan utanmışam. Ayağım bir-birinə dolaşa-dolaşa evə qayıtdım.

Anam yuxulayırdı. Yəni yuxulamaq deyəndə o, həmişə gözü yumulu uzanır. Rəngi sapsarıdır. Atama əhvalatı söylədim. Kişi başını iki dizləri arasına alıb fikirləşməyə başladı. Elə bu vaxt pəncərə şaqıldayıb sındı. Böyük bir daş anamın başı üstündən keçib divara dəydi. Ayna sınıqları evin içinə səpələndi.

Anam qışqırıb ayıldı... biz – atamla mən həyətdə yüyürdük.

Sədəf xalanın kirayənişininin oğlu həyətin ortasında dayanmışdı. Bizi görcək əlini əlinə vurub bərkdən güldü:

– Bağışlayın, yoldaşlar! – dedi. – Quşa atırdım, aynanızı qır-dım... bağışlayın...

Bunu deyib qapıdan ildirəm kimi çıxdı. Mən onun arxasınca qaçmaq istədikdə, atam saxlayıb dedi:

– Uşaqla heç bir işin olmasın. Get, anasına de.

Atam bunu deyib yenə də evə, xəstənin yanına qayıtdı. Mən bayaq qızararaq, utanaraq çıxdığım evə yenidən getdim. Nə deyəcəyimi bilmirdim. Ancaq anamın yuxudan diksinib qalxan sarı üzünü gözümün qabağından getmirdi.

Qapılarını bir neçə dəfə döydükdən sonra gəlib açdılar. Açıq qumralsaçlı gənc bir qız idi. Mən onu gördükdə pul kimi qızardım. O, güldü:

– Kimi istəyirsiniz?!

O saat bildim ki, təzə kirayənişinin qızıdır.

– Zəhmət çəkib, ananızı bir dəqiqəliyə qapıya çağırım, – deyə mən cavab verdim.

O:

– Baş üstə! – deyərək qapını açıq qoyub getdi. Getdikcə kəsilmiş qıvrıq saçları yellənirdi.

Bir azdan anası çıxdı, məni görəndə kimi qasqabağını turşaldıb çığırdı:

– Mənim müftəxorlara veriləsi çörəyim yoxdur... Get, işlə, ayıbdır, dilənçilik eləmə!

Bu söz məni ilk vurulan sille kimi tutdu, ən əvvəl söz tapıb deyə bilmədim. Sonra qorxa-qorxa cavab verdim.

– Biz dilənmirik. Mənim atam molla deyil... O, öz əməyi ilə yaşayır.

Arvad daha bərkdən çığırdı:

– Yaşayır, qoy yaşasın, bəs qapı-qapı gəzib çörək istəmək nədir?

– Mən çörək istəmirəm...

O, mənim sözümlə dinləmədi, qapını çırpıb getdi. Mən, “belə arvadın o cür də oğlu olar...” – deyə düşünərək geri döndüm.

Ürəyim sürətlə döyünür. Yenə bu qapıdan qızardaraq yox, qızaraq qayıdıram...

Anam öldü. Atam ilə mən onu basdırdıq. Atam bir günün içərisində qocaldı. Bir günün içərisində çökük ovurdlarındakı tüklər ağardı.

O axşam, anam basdırılan axşamı, atam ölü kimi uzanıb yatdı. Sonra da birdən qalxıb oturdu. Məni yanına çağırırdı. Əlilə pəncərəni, qaranlıq göstərərək dedi:

– Oğul!.. Onun anasına niyə demədin? Bizdən niyə əl çəkmir?

Qaranlıqdan heç kəs görünmürdü.

– Ata!.. Yat... orda heç kəs yoxdur.

– Odur bax... odur...

Barmağını uzadaraq haranı isə göstərirdi:

– Odur, o balaca oğlandır, əlindəki daşı görmürsənmi? Mənə atmaq istəyir.

Birdən bütün bədəni titrəməyə başladı. İki əlilə məndən yapışdı. Əlləri cəhənnəm kimi isti idi. Qorxudanmı, ya xəstəlikdənmi, nədəndir bilmirəm, əsim-əsim əsirdi. Durdum, pəncərəni bağladım.

– İşığı yandırımı, ata?

– Yox... yox... dəli deyilsən ki? İşıq yansa yerimizi bilib daş atar.

Daş bu gecə onun beynindən çıxmırdı. Məni qucaqlayıb bir az dayandı, sonra da titrək bir pıçılıtlı ilə danışmağa başladı:

– Anan acından öldü, oğul! Ancaq namusla öldü, əl açmadı. Biz də öləcəyik... Sən də... mən də... çalışaq ki, başqalarının çiyində ağır yük olmayaq. Allah özü bizi saxlayır – saxlasın... saxlamır – öldürsün...

Bir az dayandı, sonra yenə məntiqi itirərək pəncərəni göstərib dedi:

– Odur, yenə daş atırlar. Başımızdan aşağı minlərlə daş yağdırırlar... qoyma... bağla, bağla, hər tərəfi...

Birdən elə titrədi ki, mənim bədənim qorxudan əsdi.

Gecdən-gec sözüne davam etdi:

– Sən də vəfasız olma... Nə eləyirsən elə. Səhərdən işə başla... İş axtarıb tap... Ancaq öz əməyinlə yaşa. Əyilmə, heç kəsin qabağında əyilmə!.. Mən bütün ömrüm boyu ora kimi əyri gəzmişəm, bəsdir, sən o cür olma. Yaltaqlıq edib mənə bir tikə çörək gətirəcəksənsə o, çörək mənim boğazımda qalacaq. Vəfasız olmayasan...

Birdən əlilə gözlərini tutdu və qışqırdı:

– Neyləmişəm ki, o məni vurmaq istəyir? Otuz beş il “Allah” çağırmışam, hanı bəs, indi o niyə mənim imdadıma çatmır? Niyə məni daşqalaq eləmək istəyirlər?

Bir az sakit oldu. Gözlərində kiçik bir şüur əlaməti göründü, sonra yenə özündən çıxdı.

– Soltan! Soltana bax, Soltana... – deyərək çıxırmağa başladı.

Bizim yaxınlığımızda Soltan adlı bir adam yaşayırdı, atam həmişə ondan qorxurdu. Səbəbini mən bilmirdim, ancaq nədənsə mənim də ondan zəhləm gedirdi.

– O, səni də, məni də yaşamağa qoymayacaq...

– Kim, ata?..

– Soltan... Soltan...

Titrəməyə başladı. Onu zorla yatağına uzandırıb, uzun zaman yatmadım, yanında dayandım...

Səhərə yaxın qızdırma içərisində sayıqlamağa başladı:

– Anan mənə vəfasız çıxdı, – deyirdi, – məndən tez öldü. Mən onsuz nə eləyəcəyəm? Mən onun ölməməyi üçün özümü daşa-qayaya

çırpırdım. Odur keçən gün... Evdə çörəyimiz olmayan gün... Gedib kimdən çörək pulu istədim sə vermədi. Məni qovdular. Mən də oğurladım, özümü ölümə verib bir evə girdim və un oğurladım... Mən ananın əcəlini oğurlayacaqdım, olmadı. Oğurladığım un onu öldürdü.

Bu sayıqlama məni sarsıtdı. Onun oğurluq etməsi məndə hələ bu vaxta qədər duymadığım bir hissə, atama qarşı nifrət hissi oyatdı.

* * *

İş axtarmaq üçün hara getmək lazımdır, heç özüm də bilmirəm. Hansı iş olur olsun, boynuma götürərəm və aciz qalmaram. Qolumda nə qədər istəsən qüvvət var... Cəldəm, bəzi adamlar kimi oturduğu yerdən qalxa bilməyən deyiləm.

Ancaq haraya getmək lazım gəldiyini bilmirəm. Atamın dediyi sözlərə fikir vermərəm. Hər kəs harda olursa olsun öz vicdanı ilə işləsə, onun yediyi çörək halaldır. Atamın fikrinə görə nə eləyirsənsə elə, ancaq bir ayağın məsciddə olsun. Bu, axmaq sözdür, çünki bütün bizim ailəmizin bədbəxtliyinə səbəb məscid olub, istəyir məni özü getdiyini yollarla aparsın. O çörəyin oğurluq undan bişirildiyini bilsəydim, heç əlimi də vurmazdım. Yazıq anamın da son tikəsi oğurluq oldu.

Mən bu gecədən, bu etiraf gecəsindən sonra, atamın üzünə baxmaq istəmirəm.

...Evdən çıxdım. Küçələrdə yavaş-yavaş gəzməyə başladım. Fikrim təzə tikilən binalara qədər getmək, orda fəhləliyə girməkdi. Görək necə olur.

Mənə hər şey təzə görünür. Demək olar ki, hələ ömrümdə heç bir vaxt bu küçələrdə belə yavaş-yavaş, aramla gəzməmişdim. Odur ki, indi mənə birtəhər gəlir. Nə qədər vəhşi böyüdüyümü mən indi başa düşürəm. Elə bil bu həyatdan kənarda, tamamilə yabançı bir aləmdə yaşamışam.

Budur bax: uşaqlar, küçədə oynayan uşaqlar əllərindəki oyuncaqlarını qoyub gözlərini mənə dikirlər; birisi gülür, o biri söz atır... Nə bilim nə deyirlər, heç eşitmirəm də. Yalnız qulaqlarımın dibinə qədər qızardığımı hiss edirəm.

Budur, bax mən irəlilədikcə, müxtəlif adamlar nədənsə dalımcə gəlirlər. Birdən ötəyimdən kim isə dartır... Dönüb görürəm ki, adamlar kənardadırlar, ötəyim öz ayağıma ilişib. – Ancaq dala dönən

kimi onlar hırıldaşır və məni hoydu-hoyduya götürürlər. Kim isə baqqal dükanından çıxıb əlindəki ağac ilə dükanın qapısını döyür.

Artıq gəzmək üsulunu tez-tez getmək üsuluna, onu da yüyürmək üsuluna çevirdim. Arxamca gələn adamlar bir qədər dalımca qaçdılar. Sonra ayaq saxladılar. Kim isə dedi: “Dəlidir, yazıqdır, toxunmayın”, bir başqası dedi: “Qoy gözünü qorxuzaq, – bir də bu tərəflərə gəlməsin”. Böyük bir daş vızıltı ilə qulağımın dibindən ötdü. Mən istehzaları, qəhqəhələri arxada buraxaraq özümü aralıq, tənha küçələrdən birinə saldım.

Bir daşın üstündə oturdum. Çox miskin və acınacaqlı vəziyyətdə idim. Ancaq bu vəziyyətimə nədənsə ağlamağım yox, gül-məyim tutdu. Bu, mənim həyat ilə, diri gözlü həyat ilə görüşüm idi. İlk dəfə həyat məni hoydu-hoyduya götürdü. Mən buna dözməliyəm. Mən buna da, bundan bəterinə də dözməli, qaçmamalıyam.

Ara yollarla hərlənib yeni tikintilərə getdim.

Daş daşıyanlardan tutmuş, mala çəkənlərə qədər hamı əlindəki işi qoyub mənim üzümə heyran-heyran baxırdı. Qıpqırmızı qızaraq birisinə yaxınlaşdım, böyüklərini soruşdum... O, əvvəlcə əli ilə uzaqdakı bir binanı göstərdi, ancaq söz demək istədikdə özünü saxlaya bilmədi, birdən hırıldadı, onun ətrafındakılar da bərkdən güldülər... Mən daha da qızardım. Ayaqlarım əsdi. Onun barmağı ilə göstərdiyi yerə doğru gedərkən paltarım ayağıma ilişdi, qumların içinə yığıldım.

Mənə yazıqlarımı gəldi, yoxsa böyüklərdənmi qorxdular, haman əvvəlcə gülən adam ilə bir neçəsi mənə yaxınlaşdı, qolumdan tutub qaldırdılar və iki böyük güzgüsü olan böyük bir otağa apardılar. “Bu saat müdir səni qəbul edər” – deyib getdilər. Onlar, gedən kimi güzgünün qabağına keçdim. Bu zaman mənim özümü də gülmək tutdu.

Qəribə görkəməm vardı; başımda atamın cırıq, köhnə papağı, əynimdə yenə də atamın, yamaqlı çuxası, ayağımda məscid nəleyinləri... papaq və çuxa çox böyük olduğundan mənim bütün vücudum onların içərisində gizlənmişdi, heç dördüdə birim görünmürdü. Kənardan baxanda belə bir təsəvvür yaranardı ki, mən canlı insan deyiləm, hansı muzeydənsə qaçıb küçəyə çıxmış bir eksponatam. Bunu, əlbəttə, o vaxt bilmirdim, indi başa düşürəm.

Üst-başım, hər tərəfim toz idi. Yıxılanda toza batmışdım. Müdirin yanına belə girməmək üçün üst-başımı çırpmağa başladım.

Birdən müdirin qapısı açıldı. Eynəkli bir adam acıqlı-acıqlı baxıb nə isə çağırırdı...

Mən onun qarşısında yerə qədər əyildim...

Yenə nə isə acıqlı-acıqlı dedi, elə sürətlə danışdı ki, heç bir söz başa düşmürdüm. Mən əvvəlcə cavab vermədim, onun qarşısında yenə yerə kimi əyildim. Sonra isə əlimi döşümə qoyub dedim:

– Başına dönüm, müdir, mən fəhləlik eləmək istəyirəm.

O, qaş-gözünü turşudub mənə baxdı. Elə bil mənim üzümdən ona ilham gəldi. Elə bil mənim sifətim onun dilini açdı; aydın səsle dedi:

– Nə istəyirsən, a kişi?! Nə gəlmisən otaqda ağnayırsan?..

Mənim nitqim lal oldu. Elə bil mənim dilimi çıxarıb ona verdi. Qabağında elə bir qıraqdan əyilməyə başladım:

O yenə qışqırmağa başladı:

– Yel dəyirmanı kimi fırlanma qabağında, de görüm nə istəyirsən?

Kəkələyərək güclə, bir “iş” sözünü deyə bildim.

– Bu vaxta qədər nə iş görmüsən?

– İşləməmişəm, müdir.

– Znaçit avara?

– Avara olmuşam, başına dönüm...

– Atan nə işdədir?

– Müəzzindir.

– Znaçit molla?

– Xeyr, müdir, müəzzindir, minarədən səhər-axşam azan çəkir.

– Başımı ağrıtmı, – deyə müdir hirsle mənim sözümü kəsdi, – sən kimilərinə bizdə iş yoxdur. Get, vaxtımızı alma.

Qapıdan qorxa-qorxa çıxdım.

İri daşlar yığılmış böyük meydan, batan axşam günəşinin altında saralıb əriyirdi. Kəhrəba rənginə bürünmüş üfüqlər bu günəşi udmaq üçün növbə gözləyir kimi səssiz dururdu. Külək daşların arasına girib oynayır, ordan çıxaraq haraya isə, uzaqlara doğru qaçır və səma ilə salamlaşan sərv ağaclarının arasında gözəl bir musiqi çalmağa başlayırdı.

Bu musiqi mənim qulağıma çatıncaya qədər ağlamaq səsinə dözüür və elə bil arxamda minlərlə adam duraraq bir ağızdan çıxırırdı:

– Çıx o paltarların içindən, çıx!

Mən həyat acıyam, illərlə üstündə oturduğum köhnə palaz, artıq mənə qəbul eləmir, get deyir, xəstə atana bir loxma çörək tap gətir, acdır, yazıqdır.

– Znaçit molla?..

Yox, molla deyil, atam molla deyil, səfildir, o, insanların şikayətlərindən yaranmışdır, insanların qırıntıları ilə bəslənmişdir.

Qabağımdakı böyük meydan, batan axşam günəşinin altında saralıb əriyir, bu günəş elə bil ki, müdirin otağındakı böyük aynanın üstünə düşərək mənim şəklimi böyüdür.

Ayna da gülməyə başlayır.

– At o başındakı gülünc papağı, çıxart at o əynindəki səfil əbasını...

Ayna qışqırır, bütün aynalar mənə qışqırır.

– At... at o gülünc paltarları.

Başımdakı papağı dizimə salıb cırdım, parça-parça etdim, gücüm gəldiyi qədər uzaqlara fırlatdım. Papaq yaralı quş kimi havada çırpınaraq daşların arasına düşərkən, dalınca yüksəkdən çığırdım:

– Znaçit, molla?

– Nə var, a qonşu balası, quş uçurdursan, nədir?

Səsə tərəf döndüm. Bu sözləri deyən Soltan idi. Bizim qonşumuz Soltan...

Soltan bizim şəhərli deyil, başqa payondandır. Sədəf xala da haman yerdəndir, amma araları soyuqdur. Nədənsə bir-birilə danışmırlar. Ümumiyyətlə, Soltan burnunu çox yuxarı tutan adamdır.

Onun çox eybəcər sifəti var; xırda, hiyləgər gözlərini örtən tüklü qaşları, koğaya¹ bənzəyən burnu, qapqara üzünü çox çirkin göstərir, yaşını da təyin eləmək çətindir. Otuz da vermək olardı, qırx da...

Mənim dinmədiyimi görüb sualını təkrar etdi:

– Nə var, nə üçün fikirlisən?..

Cavab tapmadım, salam verməyə belə tənəzzüm² etməyən bu adama mən nə deyə bilərdim? Fikrə getdiyimi görüb güldü, yumşaq səsle soruşdu:

– Nə var, Saleh, – dedi, – burda nə qəmli-qəmli oturmusan?

¹ Bir şeyi tutub çəkmək üçün qarmaqlı ağac; qarmaq

² Özünə eyib, ar bilməyən, özü üçün alçaqlıq hesab etməyən; iltifat göstərən

Mən cavab vermək istəmədim. Gözümü uzağa dikib durdum. O bir-iki addım da irəli gəldi, yenə də yumşaq və təsiredici səslə dedi:

– Səndən söz soruşuram. Yuxulayırsan?..

Mənə yaxınlaşdı və oturdu. Bir qədər ikimiz də sakit dayandıq. Sonra qulağımın dibində yavaş-yavaş danışmağa başladı:

– Geymişən əyninə atanın molla paltarını, iş axtarmağa gəlmişən... Daha bir vərəvürd eləməmişən ki, bu libasda işə deyil, ehsana gedərlər. Qiyafəni dəyiş, adam paltarı gey... Qaldı ki, iş, daş daşımaq–zad sənin sənətin deyil... Səni mən öz idarəmdə bir qul- luğa qoyaram.

Mənim dinmədiyimə əhəmiyyət verməyərək, keçdi söhbətin dalına:

– Ancaq bir neçə şərtim olacaq. Bu şərtləri qəbul eləsən, səni günü sabah qulluğa düzəltdim ki, düzəltdim. Yox, qəbul eləməsən onda daha təqsir özündədir, məndə deyil. Sənin kimisinə mənim kimisi zəmin olmalıdır, yoxsa heç bir iş görmək olmaz. Adam ol, adam, başa düş! Gəl mənim kölgəmə. Ancaq şərtlərim var. Bir-bir deyimmi?

– Qulaq asıram...

– Qulaq as! İdarədə işin ondan ibarət olacaq ki, mənim tapşırıqlarımı yerinə yetirəcəksən, bu bir. Özünü elə aparacaqsan ki, guya gördüklərini görməmişən, eşitdiklərini də eşitməmişən. Bu da iki. Qulaq asırsan?

– Asıram.

– As! Maaş cədvəlinə qol çəkəndən sonra aylığını gəlib mən- dən alacaqsan. Orda sənə nə qədər pul yazılıb, fərqi yoxdur. Mən nə verdim, onunla kifayətlənəcəksən. Bu da üç... Təzə sözlərlə yazmağı bacarırsan?

– Hansı təzə sözlər?

– Bu təzə çıxmış sözlər, köhnə müsəlmanca yox.

– Təzə əlifba ilə? Bilirəm.

– Hə... elə isə dur ayağa, get evə... Sabah gəl mən qulluq elə- diyim yerə... Tanıyırsanmı?

– Tanıyıram, gələrəm.

Təyin olunduğum idarənin adını bilmirəm. Ancaq onu bilirəm ki, ev işində işləyən fəhlələrin hamısı bura gəlib gedirlər, kitabça alırlar, üzvlük haqqı verirlər.

Qulluğumun da adını bilmirəm, işim odur ki, əvvəla Soltan nə tapşırırsa onu yerinə yetirim, sonra da kağız üzü köçürdürəm, məktub aparıram, papiros almağa gedirəm.

Burda məndən başqa çox adam işləyir, ancaq hələ heç birini tanı-mıram. Sizə kimdən danışım, Sədəf xalagilə köçən arvadın qızından, bir kərə mənə qapı açan kəsiksəçli o komsomolçu qızdan... O da burda işləyir. Özünün də iri stolu var, idarəmizə gələn kağızların hamısı gəlib onun stolunun üstündə dayanır. Adı İncidir, doğrudan da inci kimidir, hamı ilə gülə-gülə danışır, hamını razı yola salır.

Mənim də stolum İnci ilə bir otaqdadır.

Bizim otaqda daha bir qız da var, arıq, uzun qızıdır, dodaqlarına bir qəribə rəng çəkir, dırnaqlarının hər birisi bir çay qaşığı kimidir. Bunun da sənəti maşında yazmaqdır. İşin axırına kimi yazır, yeyir, güzgüyə baxır...

Soltan da içəridə ayrı bir otaqda oturur. Biz onun yanına hər deyəndə getmirik. Lazım olanda özü zəng vurub çağırır. Məni çağıranda zəngi iki dəfə basır. İncini çağıranda bir dəfə... Maşinistkanı heç çağırır, maşinistka zəngsiz, əzansız kefi buyuranda gedib onun otağına girir. O, Soltanın otağına girən kimi İnci mənim üzümə baxıb gülür, mən utandığımdan yerə baxıram.

Evə gələndə bəzən İnci ilə yol yoldaşı oluruq. O danışır, mən qulaq asıram. Artıq əvvəlki kimi adamlar məni küçədə hoydu-hoyduya götürümlər. Üst-başım düzəlib... İlk təyin olunduğum gün Soltan çağırır bir az mənə pul verli. Paltar almaq üçün. Mən də aldım, indi daha yaxşı geyinirəm, hələlik üst-başımdan mollalığı silib atmışam. Ona görə də İnci ilə yan-yana gedəndə başqalarının mənə sataşmasından qorxmuram. Ancaq İncinin özündən utanıram, çünki o nə danışsa “hə... hə...” deməkdən başqa bir söz deyə bilmirəm. Mübahisə etməyi, cavab verməyi bacarmıram.

Atam daha evdən bayıra çıxmır. Mənimlə də az danışır. Yalnız hər gün bazardan alıb gətirdiyim çörəyi yeyib həyəət-bacada dolanır... Əlinə düşən köhnə şeyləri gətirib evə yığır. Kişi arıqlayıb, qocalıb, nə işə çox böyük bir şeyin dərdini çəkir...

Keçən gün evə gəlib çatandan sonra yadıma düşdü ki, onun üçün aldığım çörəyi idarədə qoymuşam. Hələlik dünəndən qalmış bir parça çörəyi yedik, axşamüstü idarədəkini gətirmək üçün evdən çıxdım.

Bizim evimiz dağın döşündə, çox mənzərəli bir yerdədir. Bir azca istirahət etmək üçün idarəyə getməmişdən qabaq dağa çıxdım. Qaranlıq daxmada, yavaş-yavaş ağılımı itirməyə başlayan bir ata ilə kiflənən ürəyim, hədsiz-hesabsız sevinclərlə doldu. Birdən özümü o qədər yüksəkdə və o qədər yüksək hiss etdim ki, böyük şəhər mənə kartondan qayırmış uşaq evləri kimi gəldi. Ayağımın altındakı otlar artıq dağın arxasında gizlənməyə hazır günəşin sarımtıl işıqlarında parlayır və rəngbərəng məxmərə bənzəyirdi. Bütün yer, bütün dağ məxmər kimi idi. Günəş son dəqiqəsində yarpaqdan-yarpağa keçərək onları güldürür. Mən yüksəkdəyəm, günəşin sarı işığına qərq olmuş şəhər, qara bir kölgə kimi aşağılarda qalır.

Bir az sonra günəş batdı... Ətraf dərələrdən duman qalxmağa başladı. Duman boz bir təhlükə kimi yaxınlaşır, bu yaşıl gözəlliyin üstünü örtərək irəliləyir. Sonra tam qarşidan, yüksək qarlı dağın dalından işıq gəlməyə başlayır. Qarlı dağ gümüş kimi parlayır, onun şiş ucundan böyük, gəlin üzü kimi şən bir ay çıxır. Elə bil bu ay uzaqdan başlayaraq bu qarlı dağı dırmaşmış və indi onun gümüşü saçlarının üstündə oynayır. Bu gözəlliyə tamaşa edə-edə adam səhərə kimi burda qalsa, yenə də doymaz.

Dağdan düşdüm, şəhərin tozlu küçələrilə yuxarıya, idarəmizə tərəf getdim..

İdarədə heç kəs yox idi. Soltanın kabineti bağlı idi, içəridən səs gəlmirdi. O, həmişə axşamlar işləyir, amma bu gün hələ yox idi. Fit çala-çala öz stolumun gözünü açdım, kağıza bükülü çörəyi götürdüm. Geri döndükdə bir səs eşitdim. Deyəsən bu səs Soltanın otağından gəlirdi. Nəfəsimi qısıb dayandım, qulaq asdım, bir azdan səs yenə gəldi. Urəyimə qorxu düşdü. Bəlkə Soltanın otağını oğrular yığışdırır? Bilmədim neyləyim. Qaçıb adamlara xəbərmi verim, yoxsa otağı açıb baxımmı? Bir az bu cür tərəddüd içində dayandım, sonra birdən hardansa məndə bir cürət əmələ gəldi. İçərimdən kimsə əmr elədi:

– Aç, bax, gör kim var?

Ayağımın ucunda, yavaşca yaxınlaşıb qapını bəri itələdim. Açıldı.

Qəribə bir mənzərə qarşısında qaldım.

İçəridə İnci ilə Soltanın arasında əlbəyaxa vuruşma gedirdi. İnci bir əli ilə divanın yanından möhkəm tutmuş, o biri əlini Soltanın əlindən qurtarmağa çalışırdı. Soltanın başı açıq, saçları pərişandı. Tez-tez nəfəs alaraq İncini özünə sarı çəkirdi.

Qapı açılan kimi olduqları vəziyyətdə qaldılar. Sonra Soltan qan dolu gözləri ilə mənə baxıb İncinin əlini buraxdı. İnci qəfəsdən buraxılmış quş kimi onun əlindən qurtularaq üst-başını düzəltdi və mənim üzümə baxmadan yel kimi çıxdı.

Mən çıxılmaz bir vəziyyətə düşmüşdüm. Qapını açdığımı, içəri girdiyimə və ümumiyyətlə, buraya gəldiyimə peşman idim. Səssizcə çıxıb getmək istədim. Ancaq Soltan yaxınlaşıb mənimlə lap qarın-qarına dayandı.

Onun gözlərindən od yağırdı:

– Qulaq as, – dedi, – sən burda neyləyirsən?

Mən cavab verməmişdən sözünə davam etdi:

– Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– Qulaq as! Mən səndən soruşuram, burda neyləyirsən?

– Çörəyim idarədə qalmışdı, onu aparmağa gəlmişdim...

– Bəs bu qapını nə üçün açdın?

– İçəridən səs gəldi, dedim bəlkə oğrudur, ona görə də açdım.

– Qulaq asırsanmı? Mən səndən soruşuram, bu qapını nə üçün açdın?

Onun gözləri yanırdı. Açıq döşündən görünən sinəsindəki tük-lərin hər birisi əjdaha kimi dayanmışdı. Tez-tez nəfəs alır və gözünü qırpmadan məndən cavab gözləyirdi. Tez-tez təkrar eləyirdi:

– Qapını nə üçün açdın?..

Nəhayət, mən cavab verməyə macal tapıb dedim:

– Qapını açdım ki, görüm içəridə kim var...

Soltan buradaca mənim qollarımdan yapışdı.

– Get, – dedi, – səhərdən gəlib hesabımı alarsan. Qulaq asırsanmı?

Deməli, məni qulluqdan qovurdu?! Nədənsə bütün həyatım ani bir sürətlə gözümün önündən keçdi:

– Qulaq asırsanmı?

Mən heç bir şey eşitmirdim, yalnız uzaqda, ta uzaqlarda belini aşağı əyərək həyətdən köhnə şeyləri toplayan atam gözümün qabağına gəldi. O, mənə baxaraq tez-tez təkrar edirdi:

– Vəfasız olmayasan!

Nədənsə qorxmağa başladım, ürəyim döyündü, gözlərim qaraldı, sonra da bir damla acı yaşla doldu. Dizlərim titrədi. Ayaq üstə dura bilmədim, çökdüm, Soltanın ayaqlarına qapandım.

– Yaxşı, get. Ancaq bu əhvalatı bir sən, bir də sənin qəbrin bil-məlidir. Get! Qulaq asırsanmı?

* * *

Keçən gün Soltan zəngi iki dəfə basıb məni çağırırdı. Girdim içəri. Arıq maşinistka da onun yanında idi. Üzümə baxmayaraq bir dəstə kağız uzatdı:

– Al!.. Bunların axşama kimi üzünü yaxşı xətlə köçürt, – dedi, – axşam gəlib Leyli xanıma ver, yazacaq... Yazıb qurtardıqdan sonra hər ikisini götür bizə gəl. Axşam saat səkkizə kimi. Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– As! Kağızları heç kəs oxumasın. Leyli xanım yazıb qurtarandan sonra düz bizə gətirəcəksən. Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– Get!..

Mənim bütün başıma gələnlərin övvəli də bu kağızlardan başladı. Üzünü köçürtdüyüm kağızı oxumaq mümkün deyil, oxuyanda da onun haqqında müəyyən bir fikrin olursa evin yıxıldı.

Nə üçün deyirəm “evin yıxıldı?” Çünki mənimki elə oldu. Mən bu kağızların üzünü köçürtdüm və gördüm ki, bu kağızlarda Soltan qəribə-qəribə şeylər yazmışdır. Nə bilim yazır ki, İnci əxlaqsız qızıdır, sovet idarəsinə yaramaz, filan-fəşman...

Ailələrimizin arasında balaca narazılıq olduğuna baxmayaraq, mən İnciyə dərin hörmət bəsləyirəm. Doğrusu, bu kağızlar məni çox düşündürdü. Həyatımda ilk dəfə olaraq bir sual məni narahat eləməyə başladı; necə ola bilər ki, öz əlimlə hörmətli bir qız haqqında bu cür böhtanlar yazım?..

İstədim, əhvalatı İncinin özünə xəbər verim, materialı ona oxuyum, ancaq tez fikrimdən daşındım. Nə olar, nə olmaz? Gənc qızıdır, qanı qızğındır, əsəbiləşər, məni də məhv edər, özünü də...

Bəs nə etməli? Mənim vəzifəm nədir? Vicdanı, namusu olan, ancaq dayaqsız, təcrübəsiz bir gəncin bu yerdə vəzifəsi nə ola bilər?

Uzun düşüncədən sonra qərara gəldim:

– Yox, bu cür yaramaz, – deyə düşündüm. – İndi ki, bu məktubu gizli yolla hazırlayırlar, onun əleyhinə olan hərəkət də bu yolla getməlidir. Gizlin... xəbərsiz. Bu materialın haraya göndiriləcəyini, kimə veriləcəyini öyrənməli, haman yerə işin həqiqətini yazmalıyam. Zəhəri o verir, mən də əks zəhər hazırlamalıyam. O, yara vurmağa hazırlaşsın, mən də bu yaranı sağaltmağa hazır olmalıyam.

Bu fikir özümün də xoşuma gəldi. Doğrudan da yavaş-yavaş mən bu dünyanın məsələlərindən bir şey anlamağa başlayıram. Həyat ilə, həqiqi, çıpaq həyat ilə toqquşma deyəsən inkişaf etməmiş, tənbel bir beyni tərpətməyə başlayır.

Belə edəcəyəm. Bu kağızın göndiriləcəyi yeri biləcək və oraya əsil həqiqəti yazacağam. İnciyə, hörmətli İnciyə gizlin bir yaxşılıq.

Ancaq məsələnin ən çətini bu məktub göndiriləcək idarəni öyrənməkdir. Xeyli fikirləşdim. Nəhayət, bu cür məsələlərə yavaş-yavaş alışan beynim bunu da tapdı.

Bunu yalnız maşinistka Leyli bilər. Hələ bəlkə materialın yazılmasında da o, şəxsən iştirak edib.

Bunu Leylidən yalnız siyasətlə öyrənmək mümkündür.

Nə cür siyasətlə?.. Mənim ondan acığım gəlir. O, salam verəndə elə bilirəm ki, məni söyür. Ancaq hiss edirəm ki, ilk gündən mən onun xoşuna gəlmişəm. Cavanlığına baxmayaraq bir ərə gedib ayrılmış bu qadın yaman zəhlə tökəndir.

Mənə keçən gün qərribə bir söz dedi: oturmuşdum, səssizcə işləyirdim. İnci də işləyirdi. Leyli isə maşinanın arxasında oturmuşdu. Nədənsə gözü məndə idi. Arabir işdən darıxıb başımı qaldıranda, gözüüm onun gözünə sataşdı.

Bir az keçmədi ki, yerindən qalxıb mənim stoluma yaxınlaşdı.

– Yoldaş Saleh, – dedi, – sizdən bir söz soruşacağam, acıqlanmırsınız?!

– Xeyr, buyurun!

– Bağışlayın ha, maraqlanıram. Siz qaşınızı qırxdırmırsınız ki? Əvvəlcə qulağım pis eşitdi. Elə bildim ki, başımı deyir.

– Mən başımı hər ildə bir dəfə qırxdırıram, ancaq – deyə cavab verdim.

O, tez sözümü kəsdi:

– Başınızı demirəm, qaşlarınızı deyirəm.

Məni gülmək tutdu:

– Heç qaşı da qırxarlarımı?

İnci bərkdən şaqıldadı, Leyli qızarda, əsəbi hərəkətlərlə öz yerində oturdu və makinanı bərk döyəcləyərək nə işə yazmağa başladı.

Ondan bəridir ki, mənimlə danışmır.

İndi bu gecə sirri ondan öyrənmək üçün mütləq barışmalıyam. Bununçun bəhanə də var.

Soltanın çox pis xətti var, böyük çətinlikdə onun kağızlarının üzünü köçürdüb qurtardım. İdarəyə gəldim. Leyli yox idi. Oturub gözləməyə məcbur oldum.

* * *

Pəncərədən baxdıqca ürəyim yenə dərd-qəmlə doldu.

Çöldə titrəyən qaranlıq, mənə keçirdiyim acı və qara həyatı bir də xatırlatdı. Mən bu həyatı, arxamda buraxdığım boş və mənasız günləri bir daha yaşamaq istəməzdim. O günlər, yalnız öz ciblərini güdərək həmişə atamı aldadan və aylarla onun mizdunu verməyən fırıldaqçı mollaların kölgəsində yaşadığımız o günlər, ehsanda doyunca yemək üçün onun-bunun ölümünü gözlədiyimiz o günlər mənim həyatımda müdhiş qara bir ləkədir. Elə bil atam da o keçmişə xatırlatmaq üçün qalmış bir qorxuluqdur. Nə olaydı mənim nə ailəm, nə atam, nə də xatirəm olaydı. Keçmiş hələ yazılmamış ağ bir kağıza bənzəyirdi. Heyif ki, elə deyil. Keçmiş mənim üzərimdə elə iz buraxıb keçib ki, öküzü böyrünə vurulmuş damğa kimi öləne kimi silinməyəcəkdir.

Budur, xatirəmin bir bucağından atam qımıldandı; o, hələ cavandır. Uzun və nazik bığını hər səhər eşərək məscidə gedir. Budur, onun xoş səsini eşidirəm. Gündə üç dəfə onun gözəl səsi qarşı dağlarda əks edir. Ramazan axşamları bütün şəhər onun salat çəkməsini¹ dinləmək üçün hazırlaşır. Aylı gecələrdə o xoş, məxmər kimi yumşaq səsi ilə Rahab² üstündə salat çəkdikdə tək-cə insanlar deyil, təbiət də valeh olaraq qulaq asır. Atamın həyatında işıqlı nöqtə yalnız budur. Gözəl səs və incə bir musiqi anlayışı... Sonra o, molla olmaq üçün hazırlaşır... Hər gecə biz yatdıqdan sonra evdə Rast üstə Quran

¹ Vəfat edəninin evinin üstündə (damında) uca səsle minacat oxuma

² Azərbaycan muğamlarından biri

oxuyur. Ancaq bundan heç bir şey çıxmır. Həm savadı azdır, həm də hiyləgər deyil. Odur ki, ömürlük müəzzin və məscid xadimi olaraq qalır. Həyat beləcə davam edir, tarın sarı simində çalınan qəmgin muğamat kimi qara və kədərli günlər bir-birinə calanır. İndi artıq atam heç o şəkildə də deyil, evin yarısını köhnə şeylərlə doldurub; daim öz-özünə danışan bir sərsəmdir. İndi artıq atamın üzündəki o məna, Rahab üstündə salat çəkəndə olan o ilham yoxdur. İndi o, mənasız gözlərini bir nöqtəyə dikərək durur, qarışıq ağ saq-qalını barmaqları ilə oynadaraq saatlarla danışır.

Pəncərədən çöldə qaralan boşluq və mənasız-mənasız baxan atam mənim iyrenc keçmişimdir. Mən üzümü otaqdakı elektrik işığına çevirdim. Bu, mənim yeni həyatımın bir rəmzidir. Bu rəmz, bu yeni həyat rəmzi məni yüksəldəcək və yaşadacaqdır...

Pəncərədən çölə baxaraq düşünməkdən yoruldu. Bu qız da gəlib çıxmıdı. Vaxtında gəlsəydi, mən öz aktyorluğuma başladım. Bacaracağammı, bilmirəm. Mən qadın məsələsi ilə aşna deyiləm, onlarla rəftar etməyi bacarmıram.

Ancaq İncini xilas etmək naminə mən bunu etməliyəm.

* * *

Bayırdan səs gəldi. Bildim ki, odur. Əlimi çarpazlayıb pəncərənin içərisində oturdum. O, otağa girən kimi ayağa qalxıb salam verdim. Leyli yaxınlaşdıqca mənə uzatdığı əlini çox bərk sıxdım. O, məndən bu “cürəti” gözləməirdi. Ona görə də yersiz olaraq dişlərini ağardıb güldü. Bu zaman daha da çirkin göründü. Ümumiyyətlə, o, eybini bilir və sifətinə həddindən artıq qulluq eləyirdi. Ancaq bu “qulluq” tamamidə əks təsir göstərir, yazığı gözəlləşdirmək əvəzinə daha da yaman kökə salırdı.

Bu gün də elə... Qaranlıqda gözə çarpmaq üçün bir aylıq pudra payını üzünə vurmuşdu. Dodaqlarına da çeçələ barmaq yoğunluğunda qırmızı çəkmişdi. Mənimlə görüşəndən sonra “nazla” yeriyərək bir stulda oturdu və çantasını stolun üstünə laübalı ataraq dərindən ah çəkdi. Mən tez özümü yetirdim:

– Ahınız dağa-daşa Leyli xanım, – dedim. – Nə dərdiniz var ki, belə ah çəkirsiniz?

Bir az da nazlanaraq cavab verdi:

– Heç ... cavan qızın ürəyindəki dərdi hər adam başa düşmüz.

Mən də bir stul götürərək onunla yanaşı oturdum; öz rolumu oynamağa davam edərək yavaş səslə soruşdum:

– Bəlkə bir cavan oğlan o dərdinizlə maraqlanır.

Birdən özüm də duyduğum ki, çox irəli getdim, – çünki hərəkətlərim tamamilə qeyri-təbii çıxdı. Ancaq o, bu saxtılığı başa düşəcək halda deyildi. Mənim hər sözümdən xoşlanır və bir az da əzilib büzülürdü. Onun ürəyindəki dərd-qəm haqqında bir qədər bu cür söhbət etdikdən sonra məndən soruşdu:

– Niyə bu vaxta qədər siz mənimlə soyuq rəftar edirdiniz? Elə bilirdim ki, sizi heç maraqlandırmıram.

Mən də elə bu cür sual gözləyirdim. Dedim:

– Düzünü desəm, qorxurdum.

– Kimdən qorxurdunuz? – deyə o, təəccüblə soruşdu. – Mən elə qadınam ki, özüm-özümə ağayam.

– Yox, başqalarından qorxmurdum, öz idarəmizdəkilərdən çəkinirdim. İki nəfərdən...

– Soltandan?

– Bəli, birincisi ondan...

Bu söz elə bil qızı cin atına mindirdi. Mənim əlimi tutub sıxdı, həyəcanla, tez-tez deməyə başladı:

– Soltanın siz nəyindən qorxursunuz? O, bax, mənim bu balaca ovuclarımdadır. Bir dəfə sıxsam canı çıxar. – Bunu deyib o, mənim əlimi yenə sıxdı və sözünə davam etdi: – onun elə işlərini bilirəm ki, desəm, kəlləsi aşağı gedər, lap xurd-xəşil olar. Onsuz da hamı ondan narazıdır, bircə zərbəyə bənddir.

Danışdıqca qızışır və sözləri təsbeh kimi bir-birinə düzərək çevirirdi. Qərəz ki, Soltanı ağ yuyub qara sərdi.

Soltanı heç eləyib bir tərəfə qoyduqdan sonra soruşdu:

– Bəs ikincisi kimdən qorxursan?

– İncidən... – deyə mən yavaşca cavab verdim.

Bu yavaş deyilmiş söz onun qulağının dibində bomba kimi partladı.

– Kimdən, İncidən? – deyə qışqırdı. – İnci kimdir ki, sən ondan qorxursan? Budur, bax... (O, çap etdiyi kağızları göstərdi) onun canı bu kağızlardadır...

– Eh... bu kağızlardan nə çıxacaq? Yəqin işə tikəcəksiniz, qalacaq.

– İşə niyə tikirik? – deyə o, mənimçün maraqlı olan əsas mətləbə keçdi: – bir üzünü verəcəyik kontrol komisyonusuna, bir üzünü də komsomol komitəsinə. Gör başına nələr gələcək... Bizim idarədə onun izi-tozu qalmayacaq...

– Burda yazılanlar, hamısı düzdür?..

Mənim bu sualım onu güldürdü. Mənim əlimi iki əlləri arasına alıb özünə sarı çəkdi və hırıldayaraq qulağıma dedi:

– Bu dünyada düz iş yoxdur, gülüm!

Gördüm ki, artıq o, sözdən işə keçmək fikrindədir, əlimi ehtiyatla çəkib dedim:

– Siz bu kağızları makinada yazmağa başlayın, sonra gecikərik...

O, istər-istəməz ayağa qalxıb makinanın dalında oturmağa və sürətlə işləməyə başladı. Bu zaman onun oxlova bənzəyən arıq qolları titrəyir, sinəsi tez-tez qalxıb düşürdü.

Artıq məsələ aydın idi. Mən bu iki nəfərin, hiylə və təhqir üçün yaranmış bu adamların hərbi planını öyrənmişdim. Ancaq əleyhinə nə etmək lazım gəldiyini bilmirdim. Ümumiyyətlə, mən “kontrol komiyonu”, “komsomol komitəsi” kimi idarələri tanımırdım, bu idarələrin necə işlədiyini, nə vəzifə daşdığını yaxşı bilmirdim. Ona görə də mənə elə gəlirdi ki, bu kağızların o idarələrə çatması, İncinin haman saat işdən çıxarılması, biabır olması deməkdir. Odur ki, elə günü bu gün işə girişmək, İnci ilə məsləhətləşib birgə hərəkət etmək qərarına gəldim. Bir azdan makinaçının səsi kəsildi. Leyli yazıb qurtardı və böyük, xeyirli əmək sərf etmiş adamlar kimi alınının tərini silib mənə sarı döndü:

– Gözəl xəttiniz var. Soltanın yazısı ilan-qurbağa kimidir, heç nə başa düşmək olmur. Amma sizin xəttiniz üzünüz qədər gözəldir.

Qalxıb gərnəşdi və pıçıltı ilə dedi:

– Gözəl oğlanları mən çox sevirəm.

Mən artıq vəziyyətin təhlükəli olduğunu görüb cəld ayağa qalxdım, onun çap etdiyi kağızları yığışdırıb dedim:

– Mən gedirəm. Bu kağızları təcili Soltana çatdırmaq lazımdır.

Mənim bu hərəkətimdən deyəsən, Leylinin xoşu gəlmədi, qapının qabağına keçib mənim yolumu kəsdi, sonra hiylə dolu gözlərini qıyıb soruşdu:

– Məndən qaçırırsınız, ya Soltandan qorxursunuz?

Mən artıq davam gətirmədim, sözün düzünü deməyə məcbur oldum:

– Sizin, – dedim, – hər ikinizə mən nifrət eləyirəm. Sənətiniz başqalarını ləkələmək və ara qarışdırmaqdır.

O, qaşlarını çatdı, bu zaman üzü dəhşətli bir şəkil aldı:

– Siz bu sözləri ciddimi deyirsiniz? – deyə mütərəddid bir halda dayandı, bilmədi acıqlansınmı, gülsünmü?

Ancaq mən artıq acınlanmışdım. Onun sualına bərkdən cavab verdim:

– Ciddi deyirəm, siz alçaq və rəzil adamlarsınız. Mənim atam deyərdi ki...

O mənim sözüümü kəsdi və nifrət dolu gözləri ilə mənə baxıb dedi:

– Sənin atan dəlidir, küçələrdə zibil toplayan dəli, sən isə o zibillikdən çıxmış bir qurdsan...

Bu söz məni elə sarsıtdı ki, qarşımda dayanmış bu əxlaqsızlıq mücəssəməsinə bir kölmə söz tapıb deyə bilmədim. Gözüm qaraldı, başım fırlandı, onu bir tərəfə itələyib özümü qaranlığın qucağına atdım.

Düzdür, mən çirkabın, zibilliyin içərisindən çıxmışam, ancaq bütün bu qaranlığı dolduran yaşıllıqlar, ağaclar, güllər, çiçəklər qara torpaqdan baş qaldırmamışdır?

Düzdür, mən çirkabın, zibilliyin içərisindən çıxmışam, ancaq bütün varlığım ilə yuxarıya, işığa, günəşə doğru başımı uzadıram. Vay o adamların halına ki, işıqdan, günəşdən gözləri qaralır və zibillikdə gizlənirlər. Bu qız da, hələ Soltan özü də bu cür insanlardandır.

Qaranlıq küçələri sərsəri kimi dolaşmağa başladım. Elə bil ətrafi qaplayan kölgələr; evlərin, hasarların, divarların, kol-kosların güclə seçiləcək kölgələri insan kimi nəfəs alır və mənə nə isə bir söz deyirdi. Mən dinləmir, dinləmək istəmir və ayağımı hara atdığımı düşünmədən gəzirdim.

Bir azdan öz evimizin qabağında dayandığımı gördüm, yavaşca həyəətə girdim. Otaqdan zəif işıq gəlirdi. Ayağımın ucunda pəncərəyə yaxınlaşdım, içəriyə baxdım; saç- saqqalı bir-birinə qarışmış, cırıq bir əbaya bürünmüş atam namaz qılmağa hazırlaşdı. Canamızı açıb yerə sərdi, sonra gözünü bir nöqtəyə zilləyib dayandı, bir an düşündü, ağına nə gəldisə canamızı yığışdırıb bir küncə atdı. Bu zaman mənim baxışlarımla təsirindənmi, ya ayağımın səsindənmi,

şübhələnilib pəncərədən baxmağa başladı. Belə bir vaxtda içəri girsəydim o, məni birdən-birə tanımayıb haray sala bilərdi. Ona görə də geri döndüm. Həyətdən çıxıb, qonşunun evinin qabağından yuxarı qalxmaq istədim. Bu zaman İnci yadıma düşdü. Onunla danışmaq, mütləq bu gecə danışmaq istədim.

Çəpərlərindən həyəətə baxdım. İnci orda idi, eyvanda oturmuşdu, böyük bir çıraq onun gözəl üzünü işıqlandırırdı. Anası evə girib çıxır, nə barədə isə danışır, İnci də həm kitab oxuyur, həm də ona qulaq asırdı.

Yavaşdan çəpəri aşdım, əyilə-əyilə eyvana yaxınlaşdım. Bu zaman onların söhbətlərini lap açıq eşitdim. Anası deyirdi:

– Təzə ev tapsam, köçəcəyəm. Mən buranı tutanda hardan biləydim ki, qonşusunda dəli var. Uşaq yazıq, evdən çölə çıxma bilmir.

– Mənim qardaşımda da çox var, ana! – deyər İnci onun sözünü kəsdi – bütün qonşuları zara gətirib.

– Düzdür, bir az nadincdir...

İnci yenə onun sözünü kəsdi:

– Nadinc deyil, tərbiyəsizdir. Sən də işə gedirsən, mən də, öz başına qalıb lap biədəbləşib.

– Utarmırsan, öz qardaşına biədəb deyirsən, ay qız?

– Mən həqiqəti deyirəm. Qonşularda heç bir təqsir yoxdur.

– Gəl, sən o dəli mollanı da müdafiə elə...

– O dəli deyil, ana can, bizim kimi zəhmətkeşdir. Yazıq vəziyyətinin ağırlığından o kökə düşüb...

– Onu-bunu bilmirəm, bir də mənim oğluma bir söz desə, aləmi bir-birinə qatacağam.

– Heç bir şey eləyə bilməzsən, çünki haqsızsan. Bu işdə, heç kəs səni müdafiə eləməz.

Ana:

– Görürük!.. – deyib içəri keçdi. İnci gözünü yenə kitaba dikdi.

Bu zaman mən bir az da eyvana yaxınlaşdım və yavaşdan səslədim:

– İnci! İnci!..

Mən güman edirdim ki, o, qaranlıqdan gələn bir səsdən ürəkə-cək, qorxub otağa qaçacaq... mən onun yerində olsaydım belə edərdim. Ancaq o, başını qaldırdı. Lampadan qamaşan gözlərini qıyıb qaranlığa baxdı və laübalı səslə dedi:

– Məni çağıran kimdir?

Mən qabağa çıxdım, yavaşdan:

– Mənəm... – deyə cavab verdim.

İnci məni görüb əvvəlcə təəccüb elədi, sonra gülümsündü.

– Gəl içəri, gəl!.. – deyə eyvana dəvət elədi.

Yenə yavaşdan dedim:

– Sizə gizlin sözüüm var...

İnci bu sözə də təəccüb eləmədi. Bu qədər cəsarətli, açıq bir qız ömrümdə görməmişdim.

Ayağa qalxıb içəriyə səsləndi:

– Ana, həyəətə düşüb bu saat qayıdıram.

Sonra yanıma gəldi, əlimdən tutub bağçanın başına, bizim həyətimizlə sərhəd olan hasarın yanına apardı.

Qaranlıq artıq o qədər də qatı deyildi. Göyün büründüyü qara bulud çadrası bəzi yerlərindən yırtılıb dağılmışdı. Ona görə də ordan–burdan ulduzlar göz vurur, bəzən ay da süzüb keçirdi.

Mən əhvalatı İnciyə danışdım. İnci diqqətlə məni dinlədi, sonra düşüncə içərisində dedi:

– Çox sağ ol, Saleh! Yaxşı ki, məni xəbərdar elədin... Bu cür böhtanları yazmamışdan qabaq Soltan mənim ətrafımda çox fırlandı. Axırıncı dəfə, sən bizi gördüyün axşam iş bəhanəsi ilə məni idarəyə çağırmışdı. Orda o, öz murdar simasını göstərdi. Ancaq gördü ki, mən o deyən qızlardan deyiləm. Budur, indi də belə.. Eybi yoxdur. Biz ona özümüzü göstərerik. Artıq maskası yırtılıb, o biri rayonda onu partiyadan qovublar, burda bizdən gizlədib. Sən get, çox sağ ol. Onun ifşasında axıra kimi bizə kömək elə...

Mən İnci ilə bərabər geri döndüm və ondan ayrılıb küçəyə çıxdım. Əsas səhvim də orasında oldu. Gərək hasardan aşıb öz həyətimizə düşəydim.

Çünki öz qapımıza yaxınlaşanda orda bir nəfərin dayandığını gördüm. Düzü elə qorxdum ki, yerimdə quruyub qaldım. Bilmədim neyləyim, geriyəmi qaçım, qabağamı gedim, ya bir yerdə dayanım?

Qarşımdakı adam məni bu vəziyyətdən çıxartdı. O, yaxınlaşıb qolumdan yapışdı və bu zaman mən bu adamın Soltan olduğunu gördüm.

Soltan qolumu sıxaraq tez-tez deməyə başladı:

– Hardasan, bu vaxta kimi kağızları niyə gətirməmişən? Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– As! Hardan gəlirsən? Bəs bu saat qapısından çıxdığın ev kimin evidir. – O, boylanıb çəpərdən baxdı və birdən dəhşət içərisində çığırdı: – aha, İnci burda yaşayır?.. Odur.. Eyvanda bir qoca arvadla söhbət eləyir. Demək, sən?.. Demək sən?.. Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– As! Demək, sən bu kağızları ona göstərmisən? Ah, namərd! Ver onları bəri, molla oğlu, molla!

Kağızları ona verib yavaşdan dedim:

– Küçədə çığıрма!.. Ala kağızlarını!.. Mənim atam molla deyil, müəzzindir..

O, kağızları cibinə soxub öz-özünə donquldandı:

– İlanın ağına da lənət, qarasına da... Molla, ya müəzzin – ikisi də bir zibildir. Yaxşı, görərsən başına nə oyun açaram. Sən hələ Soltanı yaxşı tanımayıbsan.

Bunu deyib o, qaranlıqda gözdən itdi. Mən evə döndüm.

* * *

Səhər tezdən məni atamın səsi oyatdı. O, qapıları taybatay açıb ortada dayanmışdı. Saçı, saqqalı tamam bir-birinə dolaşmışdı. Bir neçə köhnə ayaqqabını döşünə sıxmış, bir tərəfə baxaraq təkrar edirdi:

– Aparırlar... hamısını yığıdırıb aparmaq istəyirlər.

– Ata, nə olub, nəyi aparmaq istəyirlər? – deyər mən onu səslədim.

O, üstünə qaynar su tökülmüş kimi diksindi, mənə baxıb çığırdı:

– Tutun, qoymayın... oğru gəlib, oğru...

Qoca, pişik kimi üstümə atıldı.. Onu itələyib çölə çıxdım, qapını bağladım. İçəridən çığıрмаğa başladı:

– Sən mənim qapımı bağlaya bilməzsən. Məscidi bağladın... Minarəni yıxdın... İndi öz evimin qapısını mənim üzümə bağlamaq istəyirsən? Aç!.. Aç!..

– ...

– Aç deyirəm sənə!.. Aç, yoxsa elə çığıraram ki, bütün dünya başına dar olar. Mənim oğlum ölüb... aç, onu basdırım, aç!

Atama yazığım gəldi, qapını açdım. Ox kimi çölə fırlandı... On il qaranlıqda yatmış adamlar kimi işıqlı havaya baxıb dayandı. Sonra mənim yanıma gəldi, yerə uzanıb uşaq kimi ağlamağa başladı:

– Dur, ata, dur! Məni tanıyırsan? Mən sənin oğlunam. Mən Salehəm.

Atam dinmədi. Yavaş-yavaş ayağa qalxdı və qapıdan çıxıb haraya isə getdi.

Hələ tezdən idi. İdarəyə getməkdən qabaq öz işimi görə bilərdim. Atamın qorxusundan qapını içəridən bərk-bərk bağlayıb Soltanın axşamkı məktubunun əleyhinə bir məktub yazdım. Onun böhtanlarının səbəblərini izah etdim.

– Aç qapını... aç!..

Çöldən qapını yumruqlamağa başladılar. Mən atam olduğunu zənn etdim. Ancaq ağlamaq, arvad-uşaq səsi gəldiyini eşidib ayağa qalxdım.

– Aç qapını, ay bu dəlinin sahibi... onu zəncirləmək lazımdır.

Qapını açdım. Atam adamların pəncəsindən özünü azad edib üstümə atıldı. Onun əli, üzü qan içində idi.

– Nə olub?.. Qoca kişini öldürməkmə istəyirsiniz? – deyə gücüm gəldiyi qədər qışqırdım. Bu halda İncinin anası, camaatı yarıb oğlunun əlindən tutub çəkə-çəkə lap irəli keçdi. Onları görə kimi atam mənim qollarımın arasından çıxıb, otağın o başına yüyürdü və başını bucağa qısıb dayandı.

İncinin anası nazik qaşlarını çatıb bizi söyməyə başladı:

– Ay balam, – deyirdi, – dəlinizi aparın dəlixanaya. Mən bu saat gedib şikayət edəcəyəm. Qoca küçədə uşağı görə kimi üstünə atılıb, adamlar olmasaymış, öldürəcəkmış.

Bu qayda ilə o, çox uzun danışdı. Nə bilim mənim də atam kimi dəli olduğumu, bütün nəslimizin dəli olduğunu, iclas edib bizi bu məhəllədən köçürmək lazım gəldiyini söylədi. Sonra da oğlunun qolundan tutub haraya isə şikayətə getdi.

Adamlar tamaşadan ayrılmaq istəmirdilər. Onları həyətdən çıxardınca mənimki mənə gəldi.

* * *

Atamı evdə qoydum, çıxdım küçəyə. İdarəyəmi, yoxsa həkim dalıncamı getmək lazım gəldiyini bilmirdim. Əlbəttə, birinci növbədə həkim tapmaq lazım idi. Ancaq mən həkimin, həkimxananın harada olduğunu bilmirdim. Bu bərədə İnci ilə məsləhətləşmək üçün idarəyə tələsdim.

Hər tərəf bayraqla bəzənmişdir. Dükənlər qapalıdır. Görəsən bu gün hansı bayramdır? Pionerlər əllərində qırmızı bayraq, boyunlarında qırmızı qalstuk haraya isə oxuya-oxuya gedirlər... Görünür

bu gün idarələr də işləmir. Bəs mən İncini haradan tapacağam? Evlərinə gedə bilmərəm, çünki bugünkü dalaşmadan sonra o arvada (İncinin anasına) qarşı məndə böyük bir nifrət əmələ gəlib: İncini də tapmasam, həkim gətirə bilməyəcəyəm. Sırrımı ondan başqa heç kəsə deyə bilmərəm.

İşçilər, Soltan, Leyli, İnci, ev tikən fəhlələrdən bir neçəsi idarənin qabağında durmuşdular. Hamının üzündə bayram şənliyi görünürdü; İri bir bayraq da divara söykənmişdi. Yəqin nümayişə gedəcəkdilər, kimi isə gözləyirdilər.

Yaxınlaşıb salam verdim. Leyli üzünü yana çevirdi. Soltan isə hirsle qaşlarını çatıb idarəyə girdi. Mən gördüm ki, buludlar yaman bir-birinə dolaşib, əlaqələr kəskinləşib, hər kəsin tutduğu cəbhə məlum olub, bundan sonra daha mənim bu idarədə qalmaq məsələm heç bir vəchlə həll oluna bilməz.

Leyli bir kinayə və nifrət heykəli kimi dayanmışdı. Mənim İnciyə yaxınlaşmağım, onunla gül-gül danışmağım Leylini xəncər kimi kəsirdi.

Bir azdan Soltan onu çağırırdı. Leyli əzilə-əzilə qapıdan girdi və idarənin qapısını içəri tərəfdən bağladı. İnci mənim üzümə baxıb güldü. Fəhlələr bir-birinə mənalı işarələr etdilər...

Mən bu günün nə münasibətlə bayram edildiyini bilmirdim və soruşmağa da utanırdım. Xeyli tərəddüddən sonra başqaları eşitməsin deyə lap yavaşdan İnciyə dedim:

– Bu gün nə bayramıdır?

İnci qaşlarını qaldırıb mənim üzümə baxdı.

– Deyirəm ki, bu gün nə bayramıdır?

– Beynəlxalq gənclər günüdür.

İnciyə yaxınlaşdım. Əməlli eşitmədiyi üçün bir də soruşdum:

– Nədir?

O mənim qulağıma əyilib bərkdən dedi:

– Beynəlxalq gənclər günü...

Sonra da gülməyə başladı.

– Görünür başa düşmədin.

Mən dinmədim. Ancaq doğrudan da Beynəlxalq gənclər gününün nə demək olduğunu bilmirdim.

İnci mənim cavab vermədiyimi görüb yenə güldü. Biz bir az gəzindik, sonra yaşıl otların üstündə yan-yana oturuq.

Bura gözəl bir qoruq idi. Arabir külək əsib divara söykənmiş bayrağı yellədir, o zaman ətrafımızda, başlarını qaldırıb bizə tamaşa edən otlar da yavaş-yavaş tərpənir və əyilib bir-birlərinin qulağına nə isə deyirdi. Mənə elə gəlirdi ki, bu otlar da bir-birilə mənim haqqımda, atası dəli olmuş zavallı bir Saleh haqqında danışdı. Ürəyimə acı, üzüntülü bir kədər yayılırdı. Mən iki yolun ayrıcında dayanmış bir adam kimi idim. Ha çalışırdım ki, qabağa yeriyim, ancaq gəldiyim yol məni təkrar geriyyə çəkirdi. Elə bil keçmiş, atamın simasında, xaricdən yeniyə oxşayan, batində isə atamdan da dəhşətli olan Soltanın simasında qarşımda əngəl olaraq dayanır və bu gözəl həyatı, bu otları, çiçəkləri, bu qırmızı bayrağı, İncinin bu gülüşlərini mənim əlimdən almaq istəyirdi.

– Deməli, başa düşmədin?..

İncidən utanırdım. Ailəsilə ailəm arasında olan ziddiyyət, nəhayət, bir gün onda da mənə qarşı bir nifrət əmələ gətirəcəkdi. Bundan utanır, bundan qorxurdum. Onun üçün də heç danışmamaq, ancaq hər zaman belə yan-yana sakit oturmaq istəyirdim...

– Balam! Dilinin altına noxud qoymamısan ki?.. Bir danışsana...

– Əslinə qalsa İnci ... xanım!.. Başa düşmədim.

İnci yerdən bir çəngə ot qoparıb əlində sıxdı, gülə-gülə üzünü mənə çevirib dedi:

– Hə, orda saxla!.. Haçandan mən xanım olmuşam?

– Bəs mən sizi necə çağırım?

– Aha... balam... haçandan mən “siz” olmuşam.

Mən doğrudan da çaşdım. İnci başımın tüklərindən tutub bir az dartdı və barmaqları ilə hədələyib dedi:

– Siz, bizi bir də siz deyib çağırırsınız, siz bir də bizim üzümüzü görməzsiniz.

– Deməli, qırx küp, qırxının da qulpu qırıq küp.

– Hə bax, indi adam oldun! Bir dilin-dodağın açılınsın, bir danışsana... Adamın başına çox iş gələr. Onların qabağında çaşib özünü itirmək olmaz. Atan xəstədir, müalicə etdir. Bu barədə mən sənə kömək edəərəm, sağaldarlar... Yaxşı, rəngin nə üçün saralıb?

– Bilmirəm, doğrudanmı saralıb?!

– Qabaqkı Saleh deyilsən. Rəngin saralıb, arıqlamısan. Doğrudan nə olub?

– Heç bir şey... Yəqin dərdim çoxdur, ondandır.

– Dərdin çoxdur? Məsələn nə qədər olar?

Mən güldüm.

– Kilo hesabı ilə?..

İnci də güldü. Ancaq sonra qaşlarını çatıb ciddiləşdi:

– Boş-boş danışma! – dedi. – Hələ sənin nə vaxtıdır ki, dərd çəkirsən? Qoy dərdi acizlər, iş bacarmayanlar çəksinlər. Sən mübariz olmalısən. Sənin hələ görəcəyin günlər qabaqdadır. Neçə yaşın var?

– On səkkiz...

– Ha... ha... ha...

İnci elə bərkdən güldü ki, mən diksindim...

– Yalan demirəm. Doğrudan da on səkkizdir.

– Saleh, sən lap uşaqsanmış ki?!

Bu gülüş mənə toxundu. İnci özü nə yaşdadır ki, mənə gülür? Onun yaşı haqqında təsəvvürüm yoxdu. Soruşmaq istəyirdim ki, özü dedi:

– On səkkiz, – deyə təkrar güldü, sonra sözüne davam etdi.

– Mən səni bir az böyük bilirdim. Mənim iyirmi yaşım var. Deməli, sən məndən iki yaş kiçiksən... Onda, mənim sözlərimə qulaq asmasan, qulağını yerindən qopardaram.

– Baş üstə! Heç bir zaman sənin sözümdən çıxmaram.

– Hə, bax belə. İndi üzünü mənə çevir.

– Yaxşı, – deyə mən İnciyə sarı çevrildim.

– Elə yox, tamam, tamam mənə çevir üzünü!

– Baş üstə!

İnciyə bir az da yaxınlaşdım, üzümü tam ona çevirib oturdum. İnci kəsik saçlarını alnından yığıb mehriban nəzərlərlə mənə baxdı, sonra soruşdu:

– İndi danış görək, dərdin nədir?

Mən atam haqqında ürəyimdə olan sözlərin hamısını ona danışdım. İnci məni çox ciddi dinlədi, sonra müalicə üçün kömək etməyə, xəstəxanaya götürməyə söz verdi.

Elə bu vaxt Leylinin başımızın üstündə dayandığını gördüm. Bizim bu cür mehriban, göz-gözə, diz-dizə oturub, söhbət etməyimiz onu sarsıtmışdı. Bir az İncinin, bir az da mənim üzümə baxdı. Sonra hiyləgər, mənfur bir gülüş onun dodaqlarını sardı... Əzilib büzülərək dedi:

– Saleh! Dünən gecə, qaranlıqda, mənim darağım yerə düşdü. Sən onu götürmədin ki?

Mən bu qızdan hər şey gözləyirdim, ancaq bu cür ağ yalan gözləməzdim. Söz tapıb deyə bilmədim. O, bu sükutdan istifadə edərək sözüünə davam etdi:

– Eybi yoxdur, – dedi, – sənin kimi oğlana min elə daraq qurban olsun... Dünən gecə o qədər həyəcanlı idik ki, daraq-zad yadımıza düşmürdü.

O, bu sözləri deyib, daha doğrusu, ilan kimi zəhərləyib getdi. Mən arxasınca çığırdım:

– İftiraçı... əxlaqsız!..

O, gedən kimi İnci ani bir sürətlə ayağa qalxdı.

– Yalandır, İnci... – deyə, mən məsələni ona izah etmək istədim.

O:

– Yaxşı, – dedi, – bildim. İzah eləməsən də olar...

Qolundan tutub güclə yerində oturdum. Qıpqırmızı qızarmışdı. Susurdu. Gözəl biləkləri titrək əllərimin içində boğulurdu. Biləklərini əlimin içindən çıxartmaq üçün darıxırdı və üzünü tamamilə yan tərəfə çevirərək uzaqlara baxırdı, mən and içməyə, məsələnin tamamilə başqa cür olduğunu söyləməyə başladım. O, qəti səsle dedi:

– Mən cavab gözləmirəm. Bəsdir, danışma...

Onun etirafına rəğmə mən bütün hadisəni, dünən gecə Leyli ilə aramızda olan söhbətləri, sirri öyrənmək üçün etdiyim aktyorluğu və nəhayət, son dəfə dediyim “alçaq, rəzil” sözlərini danışdım.

İnci:

– Bu, doğrudanmı belədir? – deyə soruşdu.

– Doğrudan belədir, – deyə, and içmək istədikdə qoymadı, əsə-biləşib ayağa qalxdı:

– Elə isə, – dedi, – mən onları kütlə içərisində biabır edəcəyəm, mən onların iç üzünü açıb göstərəcəyəm.

– Bunların heç birisi lazım deyil, İnci! – deyə mən onu sakit etməyə çalışdım: – Atam ağıllı zamanında deyərdi ki: “Tizi rəftar olanın payinə damən dolaşar”, yəni tələsən adamın ətəyi ayağına dolaşar. Məncə məsələni soyuqqanlılıqla həll etmək lazımdır.

– Yox, Saleh! – deyə İnci qəti etiraz etdi: – Komsomolçu heç zaman qorxmaz. Mən bu saat gedib bütün məsələni özək katibinə danışacağam. Bu gün onun məsələsini həll edərək, bu gün gənclər günüdür. Beynəlxalq gənclər günü bilirsənmi, nə deməkdir? Beynəlxalq gənclər günü bütün dünya inqilabçı gəncliyinin birliyi, mübarizə

birliyi günüdür. Bu gündə yaxşı komsomolçu düşmənin maskasını yırtıb parçalamalıdır. – Mən gedirəm, – o, ayağa qalxdı, mən də durdum. – Axşam saat yeddidə klubdakı iclasa gəl. Səni orada gözləyəcəyəm. Hələ bəlkə nümayişdə də birlikdə olduq. Mən zavodlarla bir sırada gedəcəyəm. Məni tap, yaxınlaş, bir yerdə gəzərik.

Otların arasından qaça-qaça getdi və gözdən itdikdə dönüb yenə dedi:

– Axşam kluba gəl!

* * *

Getdim. Klubun elektrik işığı ilə parlayan salonu, yaşıl ağaclarla örtülmüş balkonu gənc qızlarla, oğlanlarla dolu idi. Uzaqdan səhnədə çalınan pianonun ürəyin içinə qədər yayılan səsi gəlirdi. Bu səs dalğalanaraq yarpaqların arasında dolaşır və sonra gənc qızların saçlarının arasında gizlənirdi. Hamı gülür, hamı sevinirdi.

Nə qədər gəzdimsə İncini tapa bilmədim. Ortada durub oyan-buyana baxmağa başladım. Keçib gedən qızlar mənə toxunurdular.

– Yoldaş, bağışla!

– İcazə verin, a yoldaş!

İncini tapa bilmədiyim üçün mənasız yerə dayanmaq istəmədim. Onun gəlib-gəlmədiyini soruşduqdan sonra çıxıb gedəcəkdim. Bu məqsədlə bir tərəfdə gülə-gülə söhbət edən üç qıza yaxınlaşdım. Qızların üçü də mənə tərəf döndülər. Mən qızardığımı hiss etdim, yalnız bu sualı verə bildim:

– Bağışlayın, İnci burada yoxdur ki?!

Qızların üçü də birdən güldü. Mən daha bərk qızardım. Ortada duran uzunboy, qaragöz bir qız dedi:

– Burada mirvari var, yaqut var, heyif ki, inci yoxdur.

– Xeyr, mən o incini demirəm. Bizim İncini soruşuram.

– Sizin İncinin harda olduğunu biz bilmirik. Ancaq onu bilirik ki, bizim qızların hamısı inci kimidir.

Mənə də yavaş-yavaş danışmaq cürəti gəldi.

– Mən elə o inci kimi qızlardan birini axtarıram.

O qız bir az qabağa gəlib gülə-gülə dedi:

– O inci kimi qızlardan biri mən. Nə sözlünüz var, deyin!

Mən burda dolaşdım. Cavab tapmadım. Onlar güldülər. Bu zaman mən özümü tamam itirdim. Birdən-birə elə bil qollarım ikiqat artıq

uzandı. Onları haraya qoymaq lazım gəldiyini bilmədim. Ayağım bir-birinə dolaşa-dolaşa salondan çıxdım...

Klubun qabağında dayandım.

Pianonun səsi uzaqdan eşidilirdi. Kim isə ağ dillərin üzərində özünün bütün hissələrini, həyəcanlarını gəzdirirdi. Kim isə bu dilsiz ağacı danışdırır və bütün dərdləri, qəmləri toplayaraq bu ağ dişləri ağladır.

– O inci kimi qızlardan biri mən, nə deyirsiniz?..

Nə üçün mən bu sual qarşısında danış bilmədim? Nə üçün qollarımı açıb sinədolusu nəfəs aldım və “mən də sənə kimi gəncəm, mənə də sənə qədər bu gülüşdə, bu nəşədə haqqım var” demədim? Aciz olmaq bu yeni həyatda uduzmaq deməkdir. Gülüş gülüşlə, göz yaşlarına qəhqəhə ilə cavab verməsən, alında “aciz” damğası həmişə qaralacaqdır.

– Saleh!!..

Dönüb İncini yanımda gördüm. O qədər sevimli, gözəl, o qədər şən idi ki, onu buradaca qucaqlamaq istəyirdim.

– Nə olub yenə? Oyuncağımı qırmış uşaqlar kimi dodaqların büzülüb?..

– Heç... səni axtardım, tapa bilmədim, getmək istəyirdim...

– Səhnədə idim. Sənə axtardığımı Süsən mənə xəbər verdi.

Mənim danışmadığımı və bir az qızardığımı görərək o, sözüünə davam etdi:

– Süsənin səndən xoşu gəlib. Mənə deyir ki: “Utancaq, yaraşlıq bir oğlan gəlib səni axtarırdı, mən zarafat elədim, acıqlanıb getdi”. Sən doğrudanmı acıqlandı? Utanma, gəl yuxarı. Səni Süsənlə tanış edəcəyəm. Sonra bu gecə komsomola qəbul var, həmişə Beynəlxalq gənclər günü münasibəti ilə ümumi iclasda bitərəf gəncləri komsomola qəbul edirik. Gedək, ərizə yaz, sən də komsomola gir, istəyir-sənmi?.. Gəl, utanma! – deyə qollarımdan tutub məni pilləkənlərdən yuxarı çəkməyə başladı. Birdən ikimiz də dayandıq, mən soruşdum:

– Soltan məsələsi necə oldu?!

Onun sifəti dəyişdi.

– Kontrol komisiyonuna xəbər verdim, – dedi, – sabah bizi ora çağıracaqlar. Səni də çağıracaqlar. Mən bir adam ilə düşməyim, düşdüm mü – yaman düşərəm. İndi sən görürsən mən ona neylərəm. Gəl!

Çıxdıq yuxarı.

– Süsən!..

– ...

– Bizim oğlanın dili yoxdur, danışa bilmir. Adı Salehdir..

Görüşdük. Süsən əlimi sıxdı və İnciyə tərəf çevrilib dedi:

– Cəmiyyətdən kənar qalıb, ona görə utancaqdır. Bayaq “İnci” deyib dad eləyirdi. Deyirəm, ayrı bir İnci sənə tapım, razı olmur.

İnci mənim pərt olacağımdan qorxub sözü dəyişdi. Əvvəlcə Süsənə müraciət etdi:

– Süsən, – dedi, – bizim oğlan komsomola ərizə vermək istəyir...

Sonra da dönüb mənə dedi:

– Sən bu saçıkəsik qızı nə bilirsən? Fatma, Tükəzbanlardan deyil ha... Kollektiv özək bürosunun üzvüdür.

Süsən fərəhlə gülümsündü, mənə müraciətlə dedi:

– Ərizəni yazmısınızmu?

– Xeyr, yazmamışam.

– Komsomola girmək istəyirsinizmi?..

– Bəli, istəyirəm.

İnci mənim çiyimdən vurub bərkdən şaqıldadı:

– Ay aman, bir nəzakətə bax. Sözüünü “xeyr” ilə başlayıb “bəli” ilə qurtarır... ha... ha... ha...

– İnci, Salehi pərt eləmə!

Bu sözlər məni doğrudan da sıxdı. Utandığımdan yanaqlarımın yandığını hiss etdim. Yenə qollarım uzandı, onları qoymağa yer tapmadım, özümü bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün qapıdan çıxmaq istədim, İnci qolumdan yapışdı:

– Gəl bura, gəl. Qızların zarafatından qaçma. Gedək ərizə yaz.

Bir otağa getdik. Burda məni bir stolun arxasında oturdular. Əlimə qələm verdilər, qabağıma kağız qoydular. Ərizəni yazdım.

İnci dedi:

– Altına qol çək!..

Ərizənin axırında qol çəkdim.

– Tarix qoy!..

Ərizənin axırında bugünkü tarixi qoydum...

– Hə, indi dur gedək. İclası başlayırlar... Utancaqlığı at! Özünü bir komsomolçu kimi apar...

Salonun qapısından girəndə qarşımıza Leyli çıxdı. Bayaqqı təhirdən sonra onun ömürlük mənimlə düşmən olacağını gözləyirdim.

Ancaq yox, elə olmadı. Məni bu qızlarla bir yerdə görəni kimi dayandı. İnciyə Süsənə salam vermədi, mənə şikayət dolu bir salam verdi. Biz dayanmadıq, yolumuza davam etdik. Leyli arxadan çığırdı:

– Saleh, dayan! – dedi, – bir dəqiqəliyə... sənə sözüm var.

Mən mütərəddid qaldım. İnci qolumdan tutub dedi:

– Gəl, gəl, ləngimə.

Biz böyük kütlənin arasına qarışdıq. Qabaq sıralar tamam tutulmuşdu. Hələ iclas başlanmamışdı. Səhnədə tanımadığım adamlar vardı. Süsən mənim ərizəmi özək katibinə vermək üçün getdi. İnci əyilib qulağıma dedi:

– Səni səhnəyə çağıranda özünü itirmə. Bütün həqiqəti – atanın kim olduğunu aç, söylə! Qorxma, həqiqətin heç bir ziyanı olmaz.

– Məni səhnəyə də çağıracaqlar?

– Əlbəttə, lazımdır. Cürətli ol, utanma... Səni əl çalaraq keçirdəcəklər...

Ürəyimə böyük qorxu düşdü. Hələ ömrümdə bu qədər camaat içərisində olmamışdım. Hamısı gənc... Hamısı danışa bilən, ağıllı... mən bunların qabaqlarında nə cür səhnəyə çıxacaq və nə danışacaqdım? İndidən bədənimə tər basdı, mənə ətrafdakı adamların hərəsi bir əjdaha kimi gəldi.

– İnci!

İnci, artıq qayıdıb öz yerində oturmuş Süsənlə nə isə danışırdı.

– İnci!

İnci Süsənə rahat yer vermək üçün mənə daha da yaxınlaşdı və qolumdan tutub üzümə baxdı:

– Nə var?

– İnci, səhnəyə çıxmasam olmaz?..

– Olmaz, olmaz. At çadranı başından. “Çadra daloy” eşitməmişəm? Bu saat durub camaata elan edərəm ki, burda bir qız var, hələ çadrasını atmayıb.

– İnci, mən axı hələ heç danışmamışam.

İnci birdən ayağa qalxdı, Süsənə dedi:

– Mən gedirəm, görüm uşaqlar necə oldular. Sən Salehlə otur, qayıdırəm.

Süsən ilə yanaşı oturduq...

İclası başladılar. Kim isə ucaboşlu bir kişi qırmızı stolun dalında durub əlindəki zəngi üç-dörd dəfə çaldı. Sonra Beynəlxalq gənclər gününün əhəmiyyətindən danışmağa başladı.

Arxadan mənə bir balaca kağız uzatdılar. Süsən ilə bir yerdə açıb oxuduq. İncə xətt ilə yazılmışdı: “Saleh! Səni balkonda gözləyirəm. Leyli”.

Rəngim ağardı. Bir söz demədim. Süsənin yanında bu kağızı oxuduğuma peşman oldum. Kağızı parça-parça edib atdım. Süsən gülümsəyərək dedi:

– Eşqi vurub topuğuna... ding-ding dingildədir qızı...

Mən cavab vermədim. Sədr hələ danışırdı. İclasdakılar səssiz qulaq asırdılar. Uzaqdan maşın dəyirmanının səsi gəlirdi.

Sərin, xəffif bir külək açıq pəncərədən içəri girir və Süsənin saçlarını dalğalandırırdı.

Mənə ikinci bir kağız verdilər. Oxumayıb, cırıb atmaq istədim. Süsən qoymadı. Güclə əlimdən alıb açdı. Kağızda yazılmışdı:

“Saleh!.. İndi yanıma gəlməsən, peşman olacaqsan. Sonra o yanındakı qızın nazik dodaqları sənə qismət olmayacaq. Soltan burdadır, mənim bir əmrimə müntəzirdir, özünə yazığın gəlsin. Balkonda gözləyirəm, Leyli”.

Süsən mənə baxmayaraq yavaşdan dedi:

– Əxlaqsız...

– ...

İnci qayıdıb öz yerində oturdu. Gülə-gülə üzümə baxdı. İkimizin də nəşəsiz olduğumuzu görüb əvvəlcə nə isə soruşmaq istədi. Ancaq soruşmadı. Səhnədən danışan adama diqqətlə qulaq asmağa başladı.

Sədr başlanğıc sözünü qurtarıb rəsmi hissəni aparmaq üçün heyət seçdi. Heyətə Süsən də seçildi. O, durub səhnəyə getdi. Sədr məruzəçiyə söz verdi.

Məruzəçi kök, qaraqaş bir oğlan idi. Sözlər ağzından tökülə-tökülə danışmağa başladı.

İnci yavaşdan qulağıma pıçıldadı:

– Dur çıxmaq balkona. Mən bunun məruzəsini dinləyə bilmirəm. Çıxdıq balkona.

Bir stulda ikimiz oturub, qaranlığı dinləməyə başladıq... Hava sakit idi. Balkonun dörd tərəfini bürüyən söyüd ağaclarının yarpaqları külək qarşısında su şırıltısının səsinə verirdi. Uzaqdan, səmanın dərinliklərindən şən ulduzlar bizə göz vururdu.

İnci nə isə düşünürdü. Mən onun saçları ilə oynayırdım. Gecə sakit idi. Dəyirmanın müntəzəm səsi gəlirdi. Bu səs məruzəçinin uzaqdan gələn səsinə qarışır və onun sözlərini itirib batırırdı.

– Saleh!.. Sən hələ uşaqsan.

– Nədən bildin?

O cavab vermədi. Yenə sakit dayandıq... Balkonun hər tərəfi qaranlıq idi. Bizim bu qısa danışğımızdan sonra balkonun o biri başında nə isə bir şey hərəkət etdi və bizə doğru yaxınlaşdı. Lap yaxına gələndə tanıdım. Leyli idi. Ürəyim bərk döyünməyə başladı.

Leyli bizə yaxınlaşıb üzümüzə diqqətlə baxdı və əllərini belinə qoyub dedi:

– Bəs belə?!

Cavab gözləməyərək sürətlə balkondan çıxdı... Bu qadın qorxulu bir kabus kimi başımın üstündə dolaşır və mənə rahatlıq vermirdi. Əsəblərim o qədər gərginləşmişdi ki, onu tapıb boğmaq və boş qaranlığa çırpmaq istəyirdim.

– Saleh!.. Sən hələ uşaqsan!

– Nədən bildin?!

– Ürəyinin döyüntüsündən.

– ....

– Ürəyin, Leylinin qorxusundan, maşın dəyirmanı kimi döyünür.

– ...

– Saleh, yuxulayırsan nədir?

– Mən çox bədbəxtəm, İnci!

– Birinci ərizə Saleh Əkbər oğlunundur... Özü buradadırmı?

İkimiz də birdən ayağa qalxdıq. Bu sədrin səsi idi. Məruzə bitmişdi, sədr qalın, gur səsi ilə komsomola keçənləri çağırırdı.

– Saleh Əkbər oğlu buradadırmı?

İnci mənim qolumdan dartdı:

– Tez ol səsinə çıxart, de ki, burdayam.

– ...

– Burda yoxdurmu?

– Tez ol... Səsinə çıxart!

– Saleh Əkbər oğlu?

– Burdayam.

Hamı dönüb mənə baxdı. Səhnəyə nə cür getdiyimi bilmədim. Bütün salondakılar, səhnədəkilər gözümdə kiçildi, qara bir kölgə şəklini aldı.

– Üzünü camaata çevir, tərcümeyi-halımı danış!

Mən üzümü camaata çevirdim... Salon gözümə qaranlıq bir səhra kimi görünürdü. Dodaqlarım açılmırdı. Elə bil büsbütün danışıq qabiliyyətimi itirmişdim.

– Tərcümeyi-halını danış!

Məni isti tər basdı. Salondakı qaranlıq yavaş-yavaş işıqlandı. Gözümə tərpenən, danışan, gülən adamlar göründü. Yerdən kim isə qışqırdı:

– Atası molladır.

Bu, Soltanın səsinə oxşayırdı. Mənim ürəyimə elə bil xəncər soxdular.

– Yoldaş, vaxtımız azdır. Tez ol!

Mən bütün cürətimi toplayıb danışmağa başladım.

– Yoldaşlar!.. Atam molla deyil, azançıdır. Özümüz də fəqir olmuşuq. Bizi tanıyanlar nə cür yaşadığımızı yaxşı bilirlər. Mən danışmaq bacarmıram.

Səhnədən düşdüm.

Məni soyuq tər basdı. Sıraların arası ilə getdikcə söz atırdılar.

– Uşaq tərləyib...

– Şəfa təridir, aylar.

İnci gülürdü. Yanında oturdum. Üstümdən ağır bir yükün götürüldüyünü, yüngülləşdiyimi hiss edirdim.

– Yoldaş komsomolçular! Saleh Əkbər oğlu haqqında danışmaq istəyən varmı?

İnci, bir qəhrəman kimi yerindən sıçradı:

– Mən danışmaq istəyirəm.

Sədr onu saxladı:

– Yoldaş İnci! – dedi, – Yaxşılığına danışmaq lazım deyil. Kim əleyhinə danışmaq istəyir.

Qabaq sıradan bir adam ayağa qalxdı, gür səslə dedi:

– Mən danışmaq istəyirəm.

Bu, Soltan idi. Hamının nəzər-diqqəti ona cəlb olundu. O, vüqarla səhnəyə çıxdı, danışmamışdan qabaq bir az sükut elədi ki, salondakılar sakit olsunlar. Sonra danışmağa başladı.

Başladı, nə başladı. Hər kəlməsi bir çəkil kimi mənim başıma dəyirdi. Bu qədər böhtan, bu qədər yalan mən ömrümdə eşitməmişdim. Deyirdi ki, mənim atam molla olub, guya onun üç-dörd arvadı var. Əxlaqsız olub, hələ mollalıq zamanı zöhrəvi xəstəliyə

tutulduğundan indi dəli olub. Mənim özümə gəldikdə yabançı ünsürəm, məni komsomola qəbul etmək bir ilan balasını göyərçin yuvasına salmaq kimi şeydir. Qərək, çox danışdı... Bir çox sözlərini tuta bilmədim. Bədənimin əsməsini duymasınlar deyərək durub dəli kimi balkona çıxdım... Sərin külək üzümü sillələdi. Daha ondan sonra içəridə nə olduğunu bilmədim.

– Öldür, canım qurtarsın.

Elə bil beynimdə gəzən bu sözü mənə qaranlıqdan da kimsə dedi. Qəlbim bu qaranlıq kimi qaraldı. Söyüd yarpaqları pıçıltılarını kəsərək məni dinləməyə başladılar... Ürəyim qabardı, şişdi, birdən cavan oğlu ölmüş kimsəsiz dul arvadlar kimi hönkürtü ilə ağlamağa başladım. Üzüm, əllərim cəhənnəm kimi qızğın idi. Göz yaşları məni boğurdu.

Göz yaşları... Elə bildim ki, atam söyüd ağacından baxaraq gülür; mənə “vəfasız, vəfasız” deyir. Atamın üzü Leylinin əyri üzünə çevrilir... Sonra söyüd budaqları uzanır. Uzanır... damcı-damcı göz yaşı şəklində süzülür...

– Öldür... özünü öldür... canın qurtarsın...

Özümü öldürməkmimi?.. O zaman mənə bütün bu qaranlıq qəh-qəhə çəkib gülməzmi? “Axmaq” deməzlərmi?

– Sən kimsən ki, özünü öldürürsən?.. Sənin meyitin üstündən soltanlar, leyliyərlər adlayıb keçəcək və yenə öz keflərini sürəcəklər. Sən ölməmişdən unudulmuşun. Öləndən sonra adın “axmaq” olaraq qalacaq. Yox, yox... bir Soltan kimi rəzilən, alçağın qarşısından qaçmaq, özünü öldürmək yaramaz. Yaş!.. Çarpış!

Söyüd yarpaqları pıçıldaşdı.

– Yaş!.. Yaş!..

Yaşamaqmı?.. Soltanın ağır yumruğu başımın üstündən qalxmaz ki, yaşayım? Nə ilə yaşayım? Mənim kimi iki kəlmə sözü yan-yana düzməyi bacarmayan, birinci hücumdan qorxub qaçan bir axmaq nə ilə yaşasın? Yaşamaq mübarizədir. Mübarizəni mən kimdən öyrənirəm?

Söyüd yarpaqları tərpendi. Atam elə bil söyüdü budaqlarında durub mənə pıçıldaşdı:

– Vəfasız... vəfasız...

– Yox, ata, yox, mən heyfimi yalnız səndən almalyam. Mən sənə, sənə keçib gəldiyin yola, o mühitə, o adamlara vəfalı qala bilməyəcəyəm. Mən səndən ayrılmasam, səni yıxmasam yaşaya bilmərəm.

– A yoldaş, burda yuxulama, çıx bayıra. Dur!

Salon boşalmışdı. İclas qurtarmışdı. Klubdan nişanlısını basdırmış adamlar kimi çıxdım. Evə gəldim.

O, evdə idi. Yatırdı. Qapıları açıq qoymuşdu, evin düz ortasına yığılıb yatırılı. Pəncərədə zəif bir çıraq yanırdı. Divarların kağızları sökülmüş, taxçaları, rəfləri toz basmışdı.

Mən hələ indiyədək diqqət eləməmişdim. Atamın saqqalı pambıq kimi ağarmışdı. Boğazı incəlmiş və göy damarları meydana çıxmışdı. Boğazı bir tutamlıq olmuşdu. Bu bir tutamlıq boğazı mən kobud barmaqlarımla sıxacaq və bütün intiqamımı çıxaracaqdım.

Qapını bağladım. Pəncərənin pərdəsini saldı. Otaq daha da qorxulu bir şəkil aldı. Qollarımı çirmədim. Üzü quylu yatan atama yaxınlaşdım... Lap yaxınlaşıb övvelcə onun qeyri–müntəzəm nəfəs almasına diqqət etdim. Gözlərimdən bir damla yaş onun yanaqlarına düşdü. Əlim boğazına gedərkən titrəməyə başladım.

Atam haqqında olan bütün xatirələrim birdən–birə gözümün qabağından keçdi... Rast üstə oxunan Quran... Yanıqlı səslə çəkdiyi münacat... Anamın üstündə axıtdığı göz yaşları...

Atam qımıldandı, gözünü açdı və məni yanında görən kimi qalxıb yerində oturdu. Üzümə diqqətlə baxdı, qəmgin sifəti qırışdı...

Atam güldü. Qolumdan tutub məni öz döşünə sıxdı, saçımdan öpdü.

Neçə illərdən bəri idi ki, atam ilk dəfə mənə bu cür mehribanlıq göstərirdi. Ancaq onun bu nəvazişi tez bir zamanda marağa çevrildi.

– Saleh, – dedi, – xəbərin varmı?

– Nədən, ata?

– Sabah bayramdır.

– Nə bayramı?

– Novruz bayramı... Anana tapşırıbmışam, sabah xörək bişirsin. Evə tez gələrsən oğul, yaxşımı?..

Qolumdan tutub bərk sıxmağa başladı. Mən onun yanından uzaqlaşmağa çalışırdım. Pəncərədəki çıraq yavaş–yavaş sönür, otaq qaranlıqlaşırı. Atamın gözləri dəhşətli şəkil alırdı.

Birdən o, qorxu ilə məndən soruşdu:

– Salehi görmədin ki?

– Hansı Salehi?

– Mənim oğlum Salehi...

Mən bu sözü eşidən kimi cəld ağaya qalxdım. O da ildırım kimi durdu və döşümdən tutdu:

– Hanı mənim oğlum? – deyə, çığırmağa başladı: – Soltan, ver mənim oğlumu!

Mən dinmədim. O:

– Atan mənim başımı yemək istəyirdi, sən də oğlumun dalınca düşməsən? Əl çək ondan, əl çək...

Sonra o, təkcə Soltana yox, hamıya müraciət etməyə başladı:

– Əl çəkin mənim oğlumdan, əl çəkin... Siz onun ürəyini mən-
dən oğurladınız. Siz onu mənim əlimdən aldınız.

Bir az yaxamdan tutub silkələdi, sonra dayandı. Ağzından köpük gəlməyə başladı. Bədəni əsdi, quru taxta kimi yerə yığılıb kəsik-kəsik nəfəs aldı.

Yuxu dərmanını güclə onun boğazına axıtdım. Bir azdan sakit olub yatdı.

* * *

Səhər tezdən darvazamız bərkdən döyülməyə başladı. Durub tələsik açdım. Gördük bir həkimdir, iki sanitar, atamı xəstəxanaya aparmağa gəlirlər. Yəqin İnci xahiş eləyib.

Mən bunun – atamın aparılmasının çox çətin olacağını güman edirdim. Belə fikir eləyirdim ki, atam öz faciəsini böyük bir məzhəkəyə çevirməsə, həkim əlinə yaxa verməz. Ancaq elə olmadı. O, həkimi, sanitarları görəndə kimi tez yerindən qalxdı, geyinməyə başladı. Özünü elə aparırdı ki, guya bunların gəlməyini çoxdan gözləyir və haraya isə vacib bir yerə tələsir. Qapıdan çıxanda mənə sarı dönüb yavaşdan pıçıldadı:

– Ananı tək qoyma, tez-tez yanına get...

Beləliklə, bu qədər dərin və əzablı yara çox asanlıqla kəsilib atıldı. Mən, nəhayət, öz keçmişimdən qopa bildim.

O, gedən kimi məndə böyük bir həvəs, qüvvə əmələ gəldi. Otağın pəncərəsini, qapısını açdım, içəridə nə qədər zirzibil varda hamısını atdım. Taxçaları, rəfləri təmizlədim, yeri süpürdüm. Ev təmizləndisə də dəyirman kimi boş qaldı. Hiss eləyirdim ki, mən ikinci dəfə dünyaya gəlirəm. İnsan yarananda heç bir şeyi olmur, budur mənimki də yoxdur. Təkməm... çılpaq və tək... Hələ yaxşı danışmaq da bilmirəm, gəzmək də... bunların hamısını həyat mənə

öyrədəcək... Ancaq bir fikir məni rahat qoymur. Dünən atam məni Soltan bilib yaxamdan tutduqda, nə üçün çığırdı. “Atan mənim başımı yemək istəyirdi, sən də oğlumun dalınca düşmüşsən?” Bu, nə deməkdir? O, Soltanı hardan tanıyırdı? Soltan kimdir? Nə üçün bu yeni həyatda o, yalnız o, məni qoymur ki, geyinim, adam arasına çıxım, danışmaq, gəzmək öyrənim, rahat, doyunca nəfəs almağı bacarım.

Bu suallar məni hər dəqiqə narahat edirdi. Bu suallar məni gəzməyə, dolanmağa da qoymur, yeridikcə ayaqlarıma ilişirdi.

Evdən çıxdım. Düz darvazamızın yanında İncinin anasına rast gəldim. Oğlunun əlindən tutmuşdu, haraya isə gedirdi. Uşağı tərtemiz geyindirmişdilər.

Mən onları görəndə kimi əvvəlcə “Rahat olun, atamı apardılar, rahat olun” deyərək çıxırmaq istədim. Sonra, bu fikrimdən daşındım. Onlarda heç bir günah yoxdur. Həyatın qanunu belədir; normal ilə anormal rastlaşanda hər zaman toqquşma olur.

Görməməzliyə salıb yanlarından keçmək istədim. Ancaq təəcübümə rəğmənlə İncinin anası məni saxladı. Həyatında ilk dəfə o məni mehriban baxışlarla süzüb gülümsünərək soruşdu:

– Necəsən, ay bala?

Mən bu cür xoş rəftarı gözləmədiyimdən cavab verməkdə gecikdim. O, dərdimdən susduğumu başa düşüb tez dedi:

– Bilirəm, çox kədərlisən. Atanı xəstəxanaya aparıblar... Eybi yoxdur. Tez sağalıb gələr. Dəlilik də zökəm, qızdırma kimi xəstəlikdir. Müalicə edərsən, sağalar. Elə mənim bu oğlum da dəlisdür. Aparıram məktəbə, müəllim də həkim kimi bir şeydir, bunu orda yaxşıca müalicə edəcəklər.

Mən onun qarşısında “bəli, əlbəttə” deyərək dayanmışdım. O, xeyli danışdı, sonra getdi.

Tini burulmaq istəyirdim ki, kimsə məni səslədi.

Dönüb gördüm, Sədəf xaladır, çəpərdən boylanıb məni çağırır. Yaxınlaşdım.

Görüşə bilmədik, çəpərdəki tikanlar mane oldu. Sədəf xala dedi:

– Qapıdan keç, həyəətə gəl... səni mən çoxdandır görmürəm.

Onların həyəətində, İncinin eyvanının altında oturdum. Bir az ordan-burdan danışdıqdan sonra mənim yenə yadıma atamın dünən Soltan haqqında dediyi sözlər düşdü.

Sədəf xala köhnə arvaddır, bizim ailəmizi lap çoxdan tanıyır. Bəlkə bu sirri o açar?..

Açdı.

Bütün məsələ mənə məlum oldu. Məlum oldu ki, bu ailə bizim həyatımızın yolunda bitmiş tikan koludur. Düz yolun ortasında bitmiş və gəlib-gedənin ayağını deşməkdən, qanatmaqdan başqa heç bir şeyə yaramayan, təbiətin tüfeylisi olan bir tikanı təsvir etməyə dəyməz. Onun adı üstündədir: “tikan”.

...Saat on ikidə kontrol komisiyasına getdim. “Kontrol komisiyası” dedikdə mən nədənsə hər otağında hirsli, dalaşqan adamlar oturmuş, qışqırıq-bağırığından qulaq tutulan bir yer təsəvvür edirdim. Ancaq tamam əksinə imiş. Sakit bir idarədir. Qoca, ağsaç, ancaq yanaqları qıpqırmızı, gümrah bir kişi məni gülə-gülə qarşıladı, qarşısındakı stullardan birində oturdu.

Bir az keçmədi ki, Soltan içəri girdi. Qoca kişi onu da gülə-gülə qarşıladı, onu da nəzakətlə oturdu. Leyli gəldi, eyni hərəkət təkrar olundu, İnci gəldi, eyni hərəkət yenə təkrar olundu. Mən düşündüm ki, yəqin bu idarədə gülə-gülə ağladılar, pambıq ilə baş kəsirlər.

Hamı toplandıqdan sonra söhbətə başladıq. Danışmaq əvvəlcə çox sakit gəldi. Soltan sübut eləməyə çalışırdı ki, İnci öz işi ilə onu (bir idarə rəhbəri kimi) qane etmir, nə bilim, özünü yaxşı aparmır, nə bilim hörməti yoxdur... Bu cür xırda-xırda addımlarıqdan sonra, pilləkənləri yuxarı qalxmağa və bununla məvazi olaraq səsinə də ucaltmağa başladı. Dünənki məktubda yazılanların hamısını dedi. Ən yuxarı nöqtədə “əxlaqsızdır” sözünü qışqıraraq dayandı.

O danışmağa başlayanda qoca kişi gülmürdü. Ancaq sonra daha gülmürdü. Ən axırda isə son qışqırıqda ayağa qalxıb dedi:

– Çığırma, mən yaxşı eşidirəm.

Leyli eyni ilə onun sözlərini təkrar etdi. Ancaq qışqırtı ilə başladı, get-gedə söndü və sonra nə isə bir neçə cümlə deyib oturdu. Ancaq “əxlaqsız” sözünü ağzına ala bilmədi. Yəqin öz adını özgəyə deməkdən qorxdu.

Leylidən sonra mən başladım.

Əvvəla onun İnci ilə pis rəftarından, iş bəhanəsilə idarəyə çağıraraq ona sataşmasından və rədd cavağı aldığı üçün onun əleyhinə min böhtan yazmasından danışdım. Sonra isə Leyli ilə aralarındakı əlaqəni nağıl etdim. Mənim bu sözlərim Soltana elə təsir elədi ki, az qala elə oradaca yumruqla üzərimə hücum edəcəkdə. Ancaq mən

qorxmadım... Həyatımda ilk dəfə qorxmadım. Gözümə dev kimi görünən Soltan artıq bu son günlər balacalanıb cücə boyda olmuşdu. Mən onun kim olduğunu, hansı yuvanın quşu olduğunu indi daha yaxşı bilirdim. Sonra əsas mətləbə keçdim.

* * *

Atadan-anadan yetim qalmış, küçələrdə böyümüş bir oğlan iş tapmaq üçün kəndbəkənd gəzərək, nəhayət, qonşu rayonda dövlətli bir tacirin yanında nökrə durmuşdur. Tacir əzazil, zalım bir adamdır. Bu oğlanı döyür, söyür, incidir, oğlan ağasından bir qəpik mizd almır. Ancaq buna baxmayaraq bir qarın çörəyi belə ona doyunca vermirlər.

Neçə il o bu əzaba dözüür, nəhayət, səbir kasası daşır, baş götürüb qaçır və gözəl səsi olduğu üçün orda-burda oxuyub bir tikə çörək qazanmağa başlayır. Tacir onu addım-addım təqib edir, dilsiz-ağızsız bir qulunu itirdiyi üçün o, rahat dayana bilmir, hər yandan bəndi-bərəni kəsir və bütün həyat yollarını bağlayır.

Oğlan yalnız məscidə qaçdıqdan və ondan daha güclülərinin əlinə düşdükdən sonra təqibdən yaxasını qurtara bilir.

Tacir Soltanın atasıdır, yetim oğlan isə mənə atamdır.

Tacirin bir oğlu var. Ticarətdə atasına kömək eləyir, uzaq şəhərlərə gedib satmaq üçün mal gətirir. Ticarətin ən rəvac vaxtında, gəlhagəlin, gətirhagətirin ən şirin vaxtında inqilab güclü bir tufan kimi onların başlarının üzərində əsir. Ata bu tufanın qarşısında dayana bilmir. Oğul isə üç aylıq kursda oxuyub müəllimlik eləməyə başlayır. Sonra onu müəllimlikdən kənar edirlər. “NEP”¹ dövründə dükən açır, tezliklə bu dükanı da bağlamalı olur. Dost-aşnalarının vasitəsilə iş girir, həmkarlar ittifaqına daxil olur.

Ata nökrəçilikdən qaçmış yetim oğlanı yalnız məscidə qədər təqib etmişdi. Oğul, özündən qorxduğu üçün onu məsciddə də dinc qoymur. Onu da təqib edir. Onun oğlunu da... əvvəlcə ağzını yummaq üçün öz qanadı altına alır. Sonra bir balaca etiraz əlaməti hiss edən kimi onu ləkələməyə, izləməyə başlayır. Tacirin oğlu Soltandır, ləkələnən isə mən.

---

¹ Rusca “Yeni İqtisadi Siyasət”in abreviaturası

* * *

– Yalandır... qırmızı yalan...

– Kəsin onun səsini...

– İttifaq üzvünü təhqir eləyir...

Soltan bu sözləri deyərək gücü gəldiyi qədər çığırır.

Bütün danışdıqlarımızı gülə-gülə dinləyən, yalnız qışqırıqdan xoşlanmayıb qaşqabağını turşudan qoca kişi ayağa qalxıb bərkdən deyirdi:

– Yoldaşlar, çığırmayın, mən yaxşı eşidirəm.

Ancaq ona qulaq asan yox idi. Mən var gücümle dartıb Soltanın üzündəki pərdəni cırıışdım. Onun əsil siması hamıya bəlli olmuşdu. Odur ki, dənizdə boğulan adamlar kimi, ora-bura əl atır, üzüb birtəhər sahilə çıxmağa çalışırdı.

Mən o qədər həyəcanlı idim ki, onun nə çığırıldığını, nə sübut etmək istədiyini başa düşmürdüm. Mən ilk dəfə öz həyatımda böyük bir cəsarət göstərmişdim. Bu, qəhrəmanlıqdan çox qorxudan olmuşdu. Otağa salınmış quş çıxış yolu tapmaq üçün özünü pəncərəyə çırpdığı, qab-qacağı qırdığı kimi mən də Soltanın güclü əllərini yaxamdan qopartmaq üçün dırnağımla, dişimlə mübarizə etməyə məcbur olmuşdum.

* * *

Ancaq heç güman etməzdim ki, bu tozanaq tez bir zamanda yata bilər. Bizi gülə-gülə qarşılayan qoca kişi, gülə-gülə də yola saldı. Dinlədi, dəftərində nə işə qeyd etdi və hamımızın əlini sıxaraq dedi:

– Gedə bilərsiniz.

Soltanın da əlini sıxdı. Mən güman edirdim ki, ona artıq heç kəs salam verməyəcək. Ancaq o, qorxa-qorxa girdiyi bir idarədən sevinərək çıxdı və Leyli ilə qol-qola getdi.

İnci əsəbi idi. “Görərik, baxarıq” kimi sözlər deyərək tez gözdən itdi. Mən yenə tək qaldım.

İdarəyə gəldim. İçəri girəndə qapı yanındakı lövhədə mənim haqqımda bir əmr yazıldığını gördüm. Oxudum. İşdən çıxarılırdım. Əmr makinada yazılmışdı.

Elə ordanca geri dönmək istədim, Leyli qabağıma çıxdı. Mənə əyri-əyri baxıb dedi:

– Vəfasız.

Mən bir söz deməyib keçdim. O, qayıdıb qolumdan tutdu və hirs, qəzəb dolu bir səslə, acıqlı bir ifritə səsilə dedi:

– Bu hərəkətlərin sənə çox baha tamam olacaq. Bu gözəl başın sənə bədəninin üstündə qalmaqacaq.

Mən ona heç bir cavab verməyib geri qayıtdım. Həyətimiz, evimiz suyu sovulmuş dəyirman kimi səssiz və boş idi. Ağacların kölgəsində, kolların yanında fikirli-fikirli gəzinməyə başladım. Ayaqlarımın altında şax otlar əzilib qırım-qırım olurdu. Xəzəllər şikayətlə səslənirdi. Yalnız meyvəsi dərilmiş ağaclar sükut içində dayanmışdı.

Evə getdim. Otaq məni dərin, rütubətli bir sükut ilə qarşıladı. Bu zaman darvazamız döyüldü. Açdım. Mənə bir kağız gətiriblər, məhkəmədəndir. Soltanı nəhaq ləkələmək istədiyim üçün məni məhkəməyə çağırırlar. Günahkar mənəm, tələbkar Soltan...

Ürəyim darıxırdı, kağızı əlimdə tutub uzun zaman bir yerdə dayandım, heç bir qərara gələ bilmədim. Bu zaman qarımız yenə döyüldü. Bu dəfə gələnin iki milis işçisi idi. Guya mən idarədən nə isə oğurlamışam. Soltan şikayət edib.

Evi axtardılar. Axtarış bir dəqiqədə qurtardı, çünki evdə heç bir şey yoxdur. Atamın köhnələrini atmışam, özüm isə hələ təzə heç bir şey qazanmamışam. Milis işçiləri bir şey tapa bilməyib getdilər.

Ürəyim darıxır. Mübarizə, dəhşətli bir mübarizə başlanmışdır. Mən öz zəif vücudumla bu mübarizəyə hazır deyiləm. Soltan məni məhv etmək istəyir. Ondansa qoy özüm...

Ürəyim darıxır. Şkafı açıb, ordan iri, bir çörək bıçağı tapdım, bıçağın ucu şişdir. Mən kitablarda oxumuşam. Sol əldəki qırmızı qan damarını kəsdikdə insan çox tez və rahat ölür. Budur, bu bıçağın iti ucu mənim qanla dolu ürəyimi bir anda boşalda bilər.

Ancaq burda yox, orda, anamın yanında.

Bıçağı cibimdə gizlədib evə son dəfə nəzər saldım, sonra həyəətə çıxdım. Fikrən ağaclarla, otlarla vidalaşdım. Yavaş addımlarla küçüyə və ordan da qonşunun həyətinə keçdim. Bədənim yanır, əllərim-ayaqlarım titrəyirdi. Son dəfə İncinin səsinə eşitmək üçün onların eyvanına yaxınlaşdım. Belə bir söhbət eşitdim.

İnci deyirdi:

– Ana can! Mən lap başımla cavab verərəm ki, Saleh oğurluq eləməz. Amma o, yazığı bu gün biabır elədi.

Anası ona nə sual verdisə İnci dedi:

– Guya, dəmir sandığı açıb, bayram üçün alınmış ipəyi götürüb, bir az da pul aparıb...

Mən bu sözləri eşidən kimi yavaş-yavaş geri çəkildim və hasarı aşıb küçüyə çıxdım.

Artıq qaranlıq düşmüşdü. Hər tərəf qaranlıqdı. Ürəyim darıxır, elə bil bütün kainat məni sıxır. Yavaş-yavaş qəbiristanlığa çıxdım. Qaranlıqda anamın qəbrini tapdım, baş daşını qucaqlayıb oturdum, bıçağı çıxartdım. Ancaq bu zaman kim isə mənim qulağıma əyilib dedi:

– İntiqam lazımdır, intiqam.

Bəlkə bu, anamın səsidir, tükklərim ürperdi, elə bil bütün bədənimdə qarışıqlar gəzməyə, elə bil minlərlə pişik ürəyimi cırmaq-lamağa başladı.

Ondan daha yoxun səs qulağıma dedi:

– Mübarizə lazımdır... İntiqam və mübarizə...

Qorxudan tər məni basdı, ayağa qalxdım, qaça-qaça qəbiristanlıqdan çıxdım. Qulağıma cürbəcür səslər gəldi. Elə bil bütün ölümlər başlarını qaldırıb qəhqəhə ilə mənə güldülər.

– Ölməyi asanmı sanırsan? – dedilər – yaşamaq da çətindir, ölmək də... Ölüm insanın ömrünün sonunda olmalıdır. Sən həyatdan qaçmaq, ölüməmi pənah gətirmək istəyirdin?.

Uzun zaman bu səslər qulağımdan getmədi. Ordan, qəbirlərdən, ölümdən uzaqlaşmaq üçün bütün küçüləri gəzir və izimi itirməyə çalışırdım.

Nəhayət, bir yerdə nəfəsimi dərmək üçün dayandım, bura, haman mən işlədiyim idarə idi.

Soltanın otağından işıq gəlirdi. Yaxınlaşdım, içəriyə baxdım, orda üç nəfər vardı, Soltan və ondan başqa iki nəfər. Mən tanımadığım adamlar. Əllərində nə isə vardı. Gözümü aynaya dirəyib diqqətlə baxdım. Əllərindəki ipək idi... Bayraq üçün alınmış ipək və pul. İpəyi ölçür, kəsir, pulları sayıb bölüşdürürdülər...

Neyləyim? Kimə xəbər verim?

Bunu düşündükdə içəridəki sükut pozuldu. Pəncərədən baxıb gördüm ki, bir-birlərinə çığırırlar və o iki nəfər Soltanı hədələyir. Bir azdan aralarında vuruş başladı. Mən bıçağı çıxarıb içəri girdim. Bu zaman o iki nəfərin sürətlə çıxdıqlarını gördüm. Mən açıq qapıdan otağa girdikdə gördüm ki, artıq iş-ışdən keçmişdir.

Səhərdən məlum oldu ki, axşam idarədə Soltanı bıçaq ilə öldürmüşlər. Bu xəbər bir dəqiqədə şəhərə yayıldı. Hiss elədim ki, ətrafdakılar mənə şübhə ilə baxırlar. Bu şübhə sonra get-gedə artdı, böyüdü... Axırı onunla qurtardı ki, məni həbs etdilər.

Heç eybi yoxdur. Həqiqət elə bir şeydir ki, harda olsa adamın imdadına çatır. Nə qədər boyaq işlədirsən işlət, ağ üzü qaralda bil-məzsən. Qızıl paslanmaz.

II

Bu hadisədən dörd ildən artıq bir vaxt keçmişdir. İndi mən yeni tikiləcək qəsəbənin texniki təyin olunmuşam.

Eynilə o günlər kimi bir gündür. Bayramdır, inqilab bayramı... Yenə klub ağzına kimi doludur. Deyən, gülən, danışan... Gənclər oynayırlar, oxuyurlar... Ancaq o mən gördüyüm adamlar artıq büsbütün dəyişmişlər. O, komsomolçular indi partiyaçı, böyük fəal işçi olublar.

Mən yenə balkonda durub söyüd yarpaqlarının şirin söhbətlərinə qulaq asıram. İclasın başlanmasına hələ yarım saat var... Yenə də maşın dəyirmanı səhnədə çalınan pianonun səsinə qarışıq.

Burdan uzaq dağlar görünür. Qəbiristanlığın daşları başlarını qaldırmış kimi durur və gurultulu şəhəri dinləyir. Bu daşlardan başlayaraq xatirəmin silsiləsi açılır:

Milis qabağında getdiyim küçələr, həbsxana, müstəntiq, prokuror... mənim sözlərimə əvvəlcə inanmadılar. O iki nəfər kimdir? Bu söhbət onlara nağıl kimi gəldi. Sonra isə kələfin ucu açıldı. Canilər tutuldular, mən tamamilə bəraət qazanaraq azad edildim.

Ondan sonra artıq sakit bir həyat başlayır... Tələbəlilik həyatı, ailə həyatı. Bu cür söyüdlərin dibində dərs hazırlamaq... Oxumaq... mütalə... evə gəlib məsud xoşbəxt bir ailə görmək.

Bunlar məni indiki mövqeyimə gətirib çıxartdı, bunlar məni irəliyə aparacaq...

* * *

– Saleh! Dur uşağı aparıb yasıy ver, mən tələsirəm.

– Sən məni lap arvad elədin, ay İnci!

Söyüd yarpaqları pıçıldaşdı. Piano bərkdən güldü. Maşın dəyirmanı daha da bərkdən işləməyə başladı.

1933

MİRZƏ İBRAHİMOV

(1911-1993)

Tanınmış nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas və publisist Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhəri yaxınlığında Evə kəndində doğulmuşdur. Yeddi yaşında atası və qardaşı ilə Bakıya gəlmişdir. 1919-cu ildə atası vəfat etmiş, 8 yaşlı uşaq bir tikə çörək pulu qazanmaq üçün Balaxanı və Zabrat kəndlərində mizdurluq etməli olmuşdur. Azərbaycanda Aprel çevrilişindən sonra o, fabrik-zavod məktəbində oxumuş, 30-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun ikiillik hazırlıq şöbəsində, sonra SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil almışdır.

Əmək fəaliyyətinə yeniyetmə yaşlarından başlayan M.İbrahimov zavod fəhləliyindən akademikliyə qədər yüksəlmişdir. Gənclik illərində o, Naxçıvan MTS siyasi şöbəsi "Sürət" qəzetinin redaktoru, M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının direktoru, XKS yanında incəsənət işləri idarəsinin rəisi vəzifələrində çalışmışdır. 1941-ci ildə Sovet Ordusu sıralarında Cənubi Azərbaycana getmiş, Təbrizdə "Vətən yolunda" qəzetinin məsul redaktoru işləmişdir. Ordudan tərxis edildikdən sonra Azərbaycan xalq maarif komissarı (1942-46), Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin sədri (1946-54), Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini (1946-50), Respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri (1954-58), Azərbaycan Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin birinci katibi (1965-75), sədri (1982-87), Asiya və Afrika Ölkələri ilə Sovet Həmrəylik Komitəsinin sədri (1977-89) vəzifələrində işləmişdir.

Yazıçı həm də istedadlı alim-ədəbiyyatşünas olmuşdur. O, 1945-ci ildə Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçilmiş, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda direktor və şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Ədib Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1941), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1950), Azərbaycan SSR xalq yazıçısı (1961), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı (1965), Beynəlxalq Nehru mükafatı laureatı (1979), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1981) fəxri adlarına layiq görülmüş, dəfələrlə SSRİ və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin deputatı seçilmişdir.

Görkəmli yazıçı 1993-cü il dekabrın 17-də Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mirzə İbrahimov bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində şeir yazmaqla başlamış, lakin ədəbiyyat tarixində nasir və dramaturq kimi məşhurlaşmışdır. Onun "Gələcək gün", "Böyük dayaq", "Pərvanə", "Pərvizin həyatı", "Fırtına quşu", "Güləbət" kimi roman və povestləri Azərbaycan nəsrinin klassik nümunələri sırasına daxildir.

ZƏHRA

Həsən iyirmi ildən artıq idi ki, Bakı neft mədənlərində fəhləlik edirdi. O, inqilabçı-fəhlələr arasında yaşamasına baxmayaraq, keçmiş həyata möhkəm bağlı idi: mövhumata inanar, namaz qılmaq, oruc tutmaq kimi köhnə adətlərdən əl çəkməz, ictimai işlərdən kənar da gəzərdi.

Bununla belə, o, zəhmətkeş adam idi, əlinin əməyi ilə yaşayardı. Çar dövrünün bütün əzablarını görmüş Həsən 18-19-cu illərin dəhşətli aclığına dözmüş, keçmiş ağaların zülm və soyğunçuluğunun şahidi olmuşdu. Bunun üçündür ki, hər zaman Şura hökumətindən razılıq edərdi: “Çox yaxşı hökumətdir. Öz hökumətimizdir, yoxsulun, əli qabarlığının hökumətidir...” deyər, onun uğrunda hər fədakarlığa hazır olduğunu bildirərdi. Çətinliklərə də dözərdi. Kooperativ dükanlarında ərzaq şeyləri az tapılanda qətiyyənlə şikayət etməz, narazılıq göstərənlərə hər yerdə hücum çəkər, hökumətin siyasətini həmişə müdafiə edərdi. Lakin Həsən Şura hökumətinin yalnız bir siyasətindən razı ola bilmirdi:

– Hər gözəlin bir eybi olduğu kimi, bizim hökumətimizin də bir eybi var. Dinə-şəriətə zidd gədir. Bircə bunun səbəbini anlamıram, – deyib gileylənərdi. Həsən, xəyalən də olsa doğma hökuməti ilə ixtilafa girmək istəməyərək, hər şeyin tezliklə düzələcəyinə ümid edirdi, özünü inandırmağa çalışırdı ki, hökumətin din və mövhumat əleyhinə olması öləri bir yanlışlıq nəticəsidir. Gec-tez hökumət başında olan yoldaşlar öz səhvlərini başa düşəcək və haqq yoluna qayıdacaqlar. Lakin yeni bir hadisə Həsəni tamamilə çaşdırdı. Həyat onu arzuolunmaz və acı bir həqiqətlə üz-üzə gətirdi: mövhumata qarşı mübarizə soyumamış, çadra əleyhinə kampaniya başladı. Bununla da Həsənin səbir kasası dolub daşdı:

– Bu da sözdür? Sənin arvadların çadrasında nə işin var! Hökumətsən, hökumətliyini elə! Qoy kim necə istəyir, elə də gəzsin. Bəs hüriyyət, azadlıq harda qaldı!..

“Məhv olsun mövhumat!” sözünün dalınca “Rədd olsun çadra!” sözünü eşidəndə Həsən belə qənaətə gəldi ki, bu iş hökumət işi deyil, dünyanın axırı gəlib çatıb, imamın zühuru yaxınlaşır! Həsən başa düşmürdü ki, ölkədə sosializm quruluşu gündən-günə canlanır, qarşısına çıxan bütün maneələri kökündən yıxıb dağıdırdı. Bu

qüvvətli bir axın idi ki, öz təbii məcrasına düşmüşdü. Köhnə dünyanın hakimiyyətini, zülm və zorakılığını yıxdığı kimi, çürük əxlaqını, geriliyini və cəhalətini də yıxacaqdı. Həsən burasını anlamır və bərk təlaşa düşürdü. Hətta ürəkdən sevdiyi hökumətin bu tədbirlərinə qarşı çıxır, ürəyi ağrıya-ağrıya mübarizəyə girişirdi. Anlaya bilmirdi ki, öz çürük düşüncələrilə bu qüdrətli axının qarşısını alıb, onun cərəyanını yavaşda bilməyəcək! Əksinə, müqavimət göstərdikcə yeni və daha ağır zərbələrə məruz qalır, həyat onu gündəngünə sıxırdı. Bunun da səbəbi o idi ki, arvadı Zəhra, daha əvvəl olduğu kimi onun dediklərinə kor-koranə itaət etmək istəmirdi.

Ər-arvad və din məsələsində Həsən köhnə ata-baba yolu ilə gedənlərdən idi. Hər gün işdən çıxıb evə çatan kimi arvad çəkmələrini çıxartmalı, ayaqlarını yayda sərin, qışda ilıq su ilə yumalı idi. Həsən buna adət etmişdi. Beləliklə, nəinki arvadını, hətta özünü də alçaltdığını görmürdü. Arvadı isə bunu görməyə başlayır və içəridən dolub-boğulurdu. Doğrudur, hələ ki, Zəhra ərinin heç bir sözünü iki eləmir, əmrindən çıxmırdı. Ancaq halındakı dəyişikliyi də gizlədə bilmirdi. Zahirən nə qədər müti olsa da əvvəlki Zəhra deyildi. Həsən bunu açıq hiss edirdi. Zəhra susub-dolduqca Həsənin şübhələri dərinləşirdi.

Hətta üç gün əvvəl Zəhra işdən gəlmiş ərinin ayaqlarını yumaq istəmədi, iri qara gözlərini süzdürüb dedi:

– Səhərdən paltar yuyub, ütü çəkmişəm, qollarım düşür! Su hazırdır, buyur özün yu...

Həsən tüklü ayaqlarını yumayıb, elə o cür başmağın içinə saldı və qaşqabağını sallayıb düşündü. Düşündükcə də başında min dürlü qara fikirlər oyanırdı, şübhə, yaz dumanı kimi artaraq onu boğub öldürürdü. Zəhranın hər hərəkətində bir başqalıq müşahidə edirdi: “Görəsən kim arvadın saqqızını oğurlayıb? Yazıq türkəsaya adamdır, birdən keçər bir cüvəllağının əlinə, yıxar evimi, papağımı vurur yerə, ciyərim od tutub yanar, əlim bir yerə çatmaz. Vaxt ikən ələc etmək lazımdır!” Bu fikirlə Həsən arvadını güdməyi qərara aldı. Doğrudur, bu fikir başına gələndə qorxusundan titrədi, elə bil ki, birdən qabağına canavar çıxdı. Axı neçə illik birgə həyatları ərzində onların arasında gizlin bir şey olmamışdı. Biri o birindən xəbərsiz bir addım atmamışdı. İndi isə buna məcbur idi. İnsanın etibarına lənət!..

Hər halda başqa çarə yox idi, çünki Həsən nə qədər soruşdu ki, “arvad nə var, niyə gözümə özgə cür dəyirsən?” – Zəhra “bir şey yoxdur”, – deyib durdu. Buna görə də Həsən ayaqları əsə-əsə bir gün arvadını güddü.

Evdən çıxanda dedi ki, “işə gedirəm, bəlkə bir az da həmişə-kindən gec gəldim. Ya da sabahacan gəlmədim. Yoldeşim nasazdır. Onun da vaxtını mən çəkəcəyəm”. Arvadına belə dedi. Özü isə evdən çıxıb bir az aralı su budkasının dalında gizləndi. Kaş heç gizlənməyəydi, ya da elə oradaca qıçları sınaıydı, güdən yerdə gözləri kor olaydı. Nə isə olacağa çarə yoxdur – gizləndi və gözlədi. Qapıları açılanda az qaldı özündən getsin: Zəhra çadrasız, qapıdan çıxıb hara isə yollandı. Həsən istədi atılıb onun saçlarından tutsun, ayaqlarının altına salıb təpikləsin. Lakin özünü saxladı. “Görək hara təşrif aparır”. Bu fikirlə onu təqib etməyə başladı. Zəhra arxayın yeriyirdi, yan-yörəsinə də baxmırdı. “Qıçlarını sındırmasam, heç kişi deyiləm”, – deyib Həsən onu güdə-güdə irəliləyirdi. Az gedib, çox gedib Zəhra balaca, ikitəğli qapıdan içəri girdi. Həsən bu evi yaxşı tanıyırdı. Burada Firuzə adlı bir gənc müəllimə yaşayırdı. Həsənin ondan zəhləsi gedirdi. Çünki o, ata-anasının yolundan çıxmış, saçını kəsdirməklə komsomolka paltarı geymiş, dəfələrlə Həsənlə qadın azadlığı mövzusunda mübahisə etmişdi. Firuzə bir neçə dəfə Həsəngilə gələrək Zəhranı savadlandırmaq istəmişdi, Həsən isə ona mane olmuş, qapısından qovmuşdu.

– Yuyulmamış çömçə kimi hər yerə soxulma, ay bacı!

Firuzə isə gülümsəyərək:

– Eyb etməz, mənsiz də Zəhra ayılacaq! – demişdisə də bir daha onlara gəlməmişdi, Həsənin ürəyinə əbədi bir qorxu salaraq getmişdi. Həsən hər gün namaz üstündə özünə yaxın olan qadın və qızların Firuzə kimi olmaması üçün Allaha yalvarırdı:

– Özün bunları pis yoldaş saxla, ilahi!

Lakin indi məlum olurdu ki, Allah nəinki başqalarını saxlaya bilməmiş, Həsənin öz arvadına da kömək etməmişdi. Zəhra, Firuzəyə qoşulmaqla, onun getdiyi yola düşmüşdü. İndi Həsən nə edə bilirdi? Arvadı döysün, söysün, ayağı altına salıb əzişdirsən? Yox, bunu bacarmayacaqdı, həm qorxurdu, həm də ki, Zəhraya əl qaldıra bilməzdi. “Sağ olsun ki, başqaları kimi ayağı ayrılık eləmir. Arvad yanına gedib, yazı-pozu öyrənir, – deyib özünə təsəlli verdi. – Gələr, danışaram, deyərəm, getmə, vəssalam!”

Bu fikirlə evə qayıdıb, səbirsizliklə Zəhranı gözləməyə başladı. Lakin Həsən evdə rahat otura bilmədi. Hər dəqiqə bir ilə çevrilib, qurtarmaq bilmir, onu sıxırdı. Sanki evin divarları da daralmış, havası qurtarmışdı. İndi Həsənə elə gəlirdi ki, Firuzə Zəhraya yalnız yazı-pozu öyrətməklə qalmayacaq, üzünü açıb, həyasını qaçıracaqdır: “Elə hər yekə biabırçılıq bu sayaq başlayır. Əvvəlcə yazı-pozu, axırda da namussuzluq! Arvadı bu yoldan qaytarmaq lazımdır, vəssəlam!”

– A kişi, nəyin vəssalamını edirsən? – deyərək Zəhra birdən içəri girib həm boğuldu, həm də titrək səslə soruşdu və cavab gözləmədən əlavə etdi, – bəs sən bu gün gəlməyəcəkdin?!

Həsən istədi yumruğunu qaldıraraq endirərək arvadın tərəsinə, hətta yumruqlanmış əlini havada yellədi, lakin öz yumruğunu öz sinəsinə vurub mırıldadı:

– Öldürmə məni, Zəhra!

Zəhranın ona yazığı gəlirdi:

– Nə olub, ay Həsən, niyə bu rəngə düşmüşsən, bu nə sözdür deyirsən?

– Tez cavab ver görüm, bu saat haradan gəlirsən? Hansı xarabada ayaq döydürdün? Məni yatırıb kimin yanına qaçırsan?

Zəhraya elə gəlirdi ki, Həsən bayaq qaldırdığı yumruğu indi çırpı başına. Gözləri qaraldı, səbri tükəndi. Hər dəfə Həsən acıqlananda başını aşağı salıb duran Zəhra, bu dəfə dik saxladı, ərinin gözünün içinə baxdı, həm də üsyankar bir tövrlə baxdı:

– Firuzəgildə idim!

– Orada sənə nə işin var? Nəyin itib tapa bilmirsən?!

– Heç nəyim itməyib, Firuzədən dərs alıram.

– Nə dərsi?! Ərin üzünə durmaq, arı-namusu atmaq dərsi, hə?

– Yox, Həsən. Ağıllı-başlı kitab dərsi.

– Sənə kim icazə verdi, kim?!

Zəhra cavab verməyib, balaca otağın qab-qacaqla dolu ləməsinə tərəf yeridi. Həsən onun qabağını kəsib qolundan tutdu:

– Söz soruşuram, cavab ver, de görüm, kimdən icazə alıb, o abır-sızın yanına gedirsən?

Zəhra qolunu çəkib yabançı, anlaşılmaq istəməyən bir səslə:

– Heç kimdən, özümdən, – dedi, – mən qul deyiləm ki!

Həsən şapalaq yemiş kimi qıpqırmızı qızardı. Arvad ona meydan oxuyurdu, bundan böyük namussuzluq olmazdı! Əqli başından çıxmış halda, özü bilmədən Zəhranı vurdu. Zəhra ağlamadı, qışqır-

madı, geri də çəkilmədi, gözlərindən ildırım çaxdığı halda, durub Həsənin ikinci şilləsini də gözlədi. Həsən hiss etdi ki, əlini bir də qaldırsa, daşa çırpacaq, ev-eşiyi uçulacaqdır. Əli titrəyib yanına düşdü, nə isə boğazı tutuldu, nəfəsi darıxdı, acizlikdənmi, peşmançılıqdanmı qəhərləndi, gözləri dolanda evdən çıxdı, hara isə tələsir kimi küçə boyu sürətlə baş alıb getdi...

Bir-iki dəfə adamlarla döş-döşə gəldi, az qala bir arvadı vurub yıxacaqdı. Arvad yana durub:

– Kişinin başına hava gəlib, ayağının altına da baxmır ha! – dedi.

Həsən bu sözləri eşitməyib gedir, Xəzrinin müqavimətini qırır. Xəzri də onu döyücləyir, dalanların başında şiddətlə üstünə atılaraq yavaşmağa məcbur edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, o bir an da fikrindən ayrılmırdı: “Nə etməli? Arvadla başlanan bu cəngicidanın axırını hara çıxarmalı?” Ömründə Həsən belə çətin məsələyə rast gəlməmişdi. Zəhranı sevdiyinə baxmayaraq, boşayardı. Eşqini ürəyindən çıxarıb atar, namussuzluğa razı olmazdı. Ancaq boşamaq mümkün deyildi. Elə bil ki, beş yaşlı oğlu Hüseyin bir əliylə anasının yaxasına suvaşmış, o biri əlini atasının boynuna salaraq onları bir-birinə çəkir, “buraxmaram” deyib qışqırırdı. Həsən uşaqlıq idi. Hüseyinin göz yaşına dözə bilməzdi. Özü yetimlik çəkmişdi, anasızlığın nə olduğunu bilirdi. Oğlunun ögeylər qapazı və tənəsi altında böyüməsinə razı ola bilmirdi...

– Yox, Hüseyini anasız qoymaq günahdır!

Zəhra ilə yaşamaq da mümkün deyildi. Yəni arvad peşman olsa, tövbə etsə, Həsən günahından keçər, hətta bu hadisəni unudardı. Olub, olmamış olsun! Ancaq hiss edirdi ki, Zəhra tövbə edəne oxşamır. Buna görə də nə qədər düşündürdüsə, bir qərara gələ bilmirdi. Bu ziddiyyətli fikirlərlə gəlib vağzala çıxdı. Qatara minib, şəhərə getdi. Şəhərdə isə heç bir işi yox idi. Dolaşmaq fikirlərlə küçələri boş-boşuna gəzərək günü axşam elədi. Sonra təkrar mədən dairəsinə, öz evinə qayıtdı. Bu fikirdə idi ki, indi arvad soyuyub, hər halda peşmandır, onun yolunu gözləyir. Lakin evdə heç də təsəvvür etmədiyi bir hal qarşısında qaldı.

Zəhra otaqda yoxdu, hətta lampa da yandırılmamışdı. Həsən lampanı yandırdıqda ilk gözüne dəyən oğlu Hüseyin oldu. Uşaq bir küncdə boynunu burub yatmışdı. Sanki üzünə yetimlik kölgə salmışdı. Həsənin ürəyi daha da sıxıldı. Qeyri-ixtiyari olaraq dodaqaltı söyləndi:

– İşə düşmədik, qardaş!

Həsən pəncərə qabağında oturub düşünərək, gah özünü danlayır, arvadın əvvəlcədən qabağını almadığı, işi bu yerə gətirib çıxartdığı üçün peşmançılıq çəkir, gah da Zəhranın dalınca deyirdi: Yaxşı deyiblər “adamin yerə baxanı, suyun lal axanı”, gör birdən necə partlayıb qaynadı!

Belə düşünməsinə baxmayaraq, Həsən gözləyirdi ki, indicə Zəhra qapını açıb içəri girəcək. Ancaq Zəhra gəlib çıxmadı. Nə o gün, nə sabahısı, nə də üçüncü gün evə qayıtmadı. Həsən üçün cəhənnəm əzabı ilə dolu olan bir həftə gəlib keçdi. Zəhradan heç bir xəbər çıxmadı. “Olmaya arvadı öldürdülər? Bəlkə bu Firuzə salıb onu lotu-potunun çənginə. Mən yatmışam, dünyadan xəbərim yoxdur”. Bir azdan sonra Həsən bu fikirdən əl çəkdi. “Yox, insaf yaxşı şeydir, Zəhra bir adama gözünün ucu ilə baxan deyil. Mələk kimi bir şeydir. Necə olsa da o yollara düşməz. Bəs bu harada ola? Əlbəttə, Firuzə bilər. Heç kəs bilməsə də, ona məlumdur! Evin yıxılsın bu arvadın kəbinini kəsən kor Abbas! Nə bəd qələmin varmış”, – deyib dolaşq fikirlər əlində qalmış Həsən bir az da Molla Abbasın dalınca qarğadı.

İndi Həsəni hər şeydən çox sinsidən balaca Hüseyin idi. Gündüzlər uşaq anasızlığa bir təhər dözürdü. Cürbəcür oyunlarla başını tovlamaq olurdu, amma elə ki axşam gəldi, iki ayağını bir başmağa qoyub yatmaq istəmir: “Ana, ana!” deyər ağlayır, məsum gözlərlə atasına baxıb, zarıyırdı: “Ana, ana, ana...” O zarıdıqca da Həsənin ürəyi bir tikə olur, dilim-dilim doğranırdı:

– Mənim evim yıxılsın, körpənin günahı nədir?! – deyib başına döyür, uşaq əldən düşüb, gözləri yumulana qədər qucağında gəzdirirdi, – indicə anan gələr, bala. Anası gəl, gəl, gəl!..

Axırda Həsənin əlacı kəsildi, bir gün Firuzənin yanına getdi, ona hədə-qorxu gəldi.

– Mən səndən şikayət edəyəm, səni tutduraram! – dedisə də, Firuzəyə bir təsir edə bilmədi.

Firuzə ala gözləri ilə onu süzüb gülümsədi:

– Həsən qardaş, hələ ayılmamısan, get gözlərini yaxşı-yaxşı yu, ayıl, gəl. Bəlkə dünyanı görəsən!

Həsən tələb etdi:

– Mən səndən Zəhranı istəyirəm, uşağımın anasını!

– Uşağın anası deyir ki, mən qul deyiləm, adamam! O yerdə ki, hörmətimi saxlamırlar, ora ayaq basmaram... Daha bəsdir!

Firuzə çox sözlər dedi, ancaq onların heç biri Həsənin yanında qalmadı. Yəni heç başa düşmədi ki, nə deyir. Daha acıqlı, daha pozğun fikirlərlə evinə qayıtdı və Zəhradan ümidini kəsməyə başladı. Fikri onda oldu ki, balaca uşağı ovundursun, anasızlığını ona unutturursun: “Neyləyim, elə bilərəm taun gəlib arvadı aparıb” – dedi və bütün fikrini uşağa verməyə cəhd etdi. Hər axşam onu yanına salıb evlərinin yanındakı kluba aparardı. Əlbəttə, heç şey anlamasa da musiqi, rəqs və hay-küy uşağı cəlb edər, əyləndirər. Beləliklə, Həsən özü də hiss etmədən klubun yolunu tanıdı. Orada nəinki müsamiyələri, yavaş-yavaş danışmaq və mühazirələri də dinləməyə, yeni-yeni adamlarla tanış olmağa başladı. Klubun işçiləri balaca Hüseyini sevdilər, hərəsi onu bir tərəfə aparır, yanında oturdur, gəzdirir, şəkillər göstərirdi. Həsən də oturub tamaşalara baxır, faydalı sözlər eşidirdi. Bütün bunlar tədriclə onun fikrinə təsir göstərməkdə idi. Bir sözlə mövhumat və köhnə fikirlərlə dolu başında qərribə bir inqilab yaradırdı. O, anlamağa başlayırdı ki, qadın haqqında eşitdiyi köhnə sözlər, çox da yaxşı deyil. Ona demişdilər ki, qadın ərinin quludur, qiyamətə də ərinin dalınca gedəcəkdir. Bu sözlərin gülünc və mənasız olduğunu anladıqca öz hərəkətlərini pisləyirdi. “Mən nə qədər yaramaz iş tutmuşam. Zəhra kimi arvadı da vurmaq olarmı?”

Beləliklə, aylar gəlib keçdi, Zəhra evə qayıtmadı. Doğrudur, o, ara-sıra qonşular vasitəsilə uşağını çağırırdı, sinəsinə basıb qızdırır, gözləri yaşarmış halda uşaqdan ayrılırdı, bütün yalvarışlarına baxmayaraq, evə qayıtmırdı.

Zəhra uşaqla elə vaxtlarda görüşürdü ki, Həsənlə rastlaşmasın. Həsən bunu hiss etdikcə, arvadının ürəyini necə yaralamış olduğunu bildi. Bu fikrə gəldi ki, Zəhra heç zaman onu bağışlamayacaqdır. Bəlkə yeni bir arvad alsın. Yox! Hüseyini ögey anaya vermək insafsızlıqdır. Bəlkə pis adam çıxdı, uşağı döyüb sinsidər, məhv edər. Yaxşısı budur ki, tutduğu əməlin cəzasını özü çəksin, ömrünün axırına qədər beləcə yaşayıb, bircə oğlunu böyüdə, boya-başa çatdırar. Neyləsin, hələnin həyatda bir qisməti var. Həsənininki də belə oldu...

Bu fikrə gəlib taleyi ilə barışdığı zaman Hüseyin bərk xəstələndi. Haradansa uşağı göy öskürək tutdu. Həkimlər onu daim açıq havada gəzdirməyi məsləhət gördülər. Xəstəliyin təsirindən olmalıdır ki, Hüseyin çox şıltaqlıq edir, tez-tez ağlayır, öskürək əldən salanda isə göyərək durur, məsum baxışlarını atasına dikərək, sanki

kömək istəyirdi. Həsən hiss edirdi ki, uşağa xüsusi qayğı lazımdır. Ana qayğısı! Bunu heç bir şeylə əvəz etmək mümkün deyildi. Doğrudur, ata və anasının arasındakı uçurumu hiss etmiş kimi, son zamanlar Hüseyin artıq “anamı istəyirəm” – demirdisə də, ata bu arzunu onun baxışlarında oxuyaraq daha artıq əzab çəkirdi...

Evdən getdikdən sonra, Zəhranın özünü necə aparması haqqında Həsən əlaltından məlumat yığmağa da başlamışdı. Hamı bir ağızdan onun namuslu, çalışqan və çox bacarıqlı bir arvad olduğunu deyirdi. Hətta Əli Bayramov klubundakı yaşlı qadınlardan biri üzünü Həsənə tutub ağ-ağına dedi:

– Ay kişi, adam da belə arvadı əldən qoyar?! Heç ağlın yoxdur. Sənin kimi kişinin qulağının dibini yağlayım.

– Mən həya-abır bilməyən arvadın ayağına getməyəm! – deyərək Həsən yalandan da olsa özünü dartdı.

– Kaş ki, hamı Zəhra kimi təmiz və həyalı-abırlı olaydı! Eləsinin ayağına getmək də kişinin ucalığıdır.

Əvvəlcə qulağını deşən bu sözlər, zaman keçdikcə Həsənin xoşuna gəlir, ona yeganə çıxış yolunu göstərirdi. “Axı adam da öz əlilə vurub öz dibərdini dağıdarmı? – deyərək düşünürdü, – indi ki, Zəhra belə ürəyi təmiz, ağılı başında arvad çıxdı, lap ayağına da gedərəm, qabağında ikiqat da olaram!” Həsən Zəhranın yanına getməyi qərara aldı. Zahirən bəhanəsi də bu olacaqdı ki, “uşaq xəstədir, gəl analıq elə, mən bacarmıram”. Bu fikirlə evdən çıxmaq istəyəndə qapı açıldı, Zəhra içəri girdi. Həsən yenə də onun gözlərində bir intizar və tələş görsə də, mənasını anlaya bilmədi: acıqımı, günahkarlıqımı, qorxaqlıqımı ifadə edirdi? Yox, Həsən orada barışmaz bir qəzəb görüb susdu, uşağın yatağını göstərərək:

– Uşaq xarabdır, Zəhra, xarabdır!..

Özü də öz səsindən qorxdı, – bu nə iniltidir, gücsüzlükdür! Arvadın qabağında ağlamayacağam ki! Amma doğrudan da göz yaş böğazında düyünləndi, az qaldı Həsəni boğsun. Təkrar etdi:

– Əldən gedir, Zəhra!

– Bilirəm, eşidib gəldim, işə də getmədim.

Zəhra uşağın başını qucaqlayıb alnından öpdü. Hüseyin gözünü açıb anasını görəndə, qeyri-ixtiyari qollarını açdı, onu qucaqladı:

– Ana...

– Can bala! – deyib Zəhra onu bir də oxşayıb öpdü.

– Getmə, ana, qal yanımda! – deyib Hüseyin yerindən dikəldi...

– Qalacağam, qalacağam, gülüm... Sən sağal, qalacağam.

Lakin bir həftə sonra Hüseyin sağalmağa başlayanda, öskürək qayıtmağa üz qoyanda, Zəhra yığışib evdən çıxdı. Həsən həyətdə onunla qarşılaşdı. Geyimindən və təhər-töhüründən məsələni anladı:

– Hara, Zəhra?

– Fabrikə, dərəcə... Mənim yolum başqadır, səninki başqa, Həsən. Mən sən deyənləri edə bilməyəcəyəm.

Həsən çox şeylər demək istədi, hətta Zəhranın qolundan tutub yalvarmaq, üzr istəmək də ürəyindən keçdi. Ancaq nə danışa bildi, nə də əlini tərپətdi. Birdən-birə səadətini itirmiş adam kimi ümid-siz və çaşqın halda həyətin ortasında donub qaldı, işıq kimi səssizcə çəkilib gedən Zəhranın dalınca baxıb düşündü: yaxşı deyiblər ki, ürək bir şüşədir, sındırdın, yamamaq olmaz...

Zəhra da əvvəllər bu fikirdə idi. Həsənin əl qaldırmasını və təhqirənə sözlərini heç cür uda bilmirdi. O hələ savadsız və kasıb atasından uşaqlıqda eşitmişdi ki, insanı vurmaq olmaz. Kötək heyvana yaranıb, insana yox! Kim ki, şapalağa dözdü, gərək adamlıqdan əl çəksin!

Bu fikir Zəhrada yenilməz bir qürur oyatmışdı. Ərinin danlağına, haqsız tələblərinə dözər, həya və ismət naminə söz qaytar-mazdı, indi də Həsənin o hərəkətlərini bağışlayırdı, üstünə əl qal-dırmasını isə heç cür bağışlaya bilmirdi. Lakin zaman keçib, hirsini və acığını soyutduqca dərinədən düşünüb deyirdi: “Neyləsin yazıq. Cəhalət gözünü bağlamışdı. Nə görür, nə başa düşürdü! Heç nə! Amma özü düz adamdır, məni də ürəkdən istəyirdi. İnsaf da yaxşı şeydir, dili olmasa da ürəyi var!” Məhz buna görə də uşağı Həsən-dən alıb aparmaq fikrinə düşmədi. Övladından uzaq yaşamağın ağırlığına dözdü, lakin yaxşı hesab etdiyi adama sağalmaz yara vur-maqdan çəkindi. İndi Zəhranı evə qayıtmağa qoymayan, tərəddüd içində saxlayan başqa şübhələr idi: “Görəsən səhvini başa düşübümü? Görəsən uşaq əldən saldığı üçün, ürəyi darıxdığı üçün barışmaq istəyir, yoxsa günahını anladığı üçün? Gedərəm, bir də gördün iki həftə keçməmiş başladı köhnə havaları çalmağa. Onda nə dözə bilərəm, nə də çıxıb gedə bilərəm. Deyərlər, bu arvad oyun oynayır, gərək özümü odlayam”.

Zəhranın bu tərəddüd və iztirablarını anlamış Firuzə bir gün onunla açıq danışdı:

– Bilirsən, Zəhra, mən özümü sizin qabağınızda, yəni sənin və Həsənin yanında günahkar bilirəm. Gərək səhvimi düzəldəm.

Zəhra heyrətlə xilaskarına baxdı:

– Bu nə sözdür, Firuzə?! Mənim gözümü açan sən olmusan. Qiyamətə qədər unutmaram...

– Gözünü açmışam, amma ərindən, evindən, uşağından ayırmışam. Elə edə bilmədim ki, bu göz faciəsiz açılaydı. Bu da mənim qüsurumdur, təcrübəsizlikdəndir.

– Yox, Firuzə, günahın kökü dərinidir, qabağımızı kəsən uçurum böyük idi, bu faciəyə köhnə dünyanın qara qüvvələri səbəb oldu.

– Hər halda mən sizi barışdırmalıyam. Gərək sən evinə qayıdasan. İndi sən ictimai bir qadınsan, savadlanmısan. Həsənə də təsir etməlisən. Evi yıxmaq asandır, tikmək çətin.

– Mən nə edə bilərəm?!

– Qayıt evinə, vəssalam...

Bu təklif Zəhraya ağır gəldi, Həsən “qal” deyəndə rədd etmişdi, indi özü necə durub gedəydi, bu hərəkət onu Həsənin gözündən salmazdımı?

– Yox, Firuzə, bunu məndən tələb etmə. Mən necə özbaşına geri qayıda bilərəm?!

Firuzə yoldaşını anlayıb təkid etmədi, başqa yollar axtarmağa başladı, əvvəlcə istədi Həsənə kağız yazsın. Sonra bu fikirdən vaz keçdi. Sifariş göndərmək də ağılına gəldi, lakin bir az düşünəndə bu da ona yersiz göründü. Qərara aldı ki, hər yoluna düzü yaxşıdır, – birbaş Həsənin yanına getsə, daha doğru olmazmı?

Firuzə elə bu cür də etdi və iki gün sonra Həsənlə Zəhranı öz otağında görüşdürdü. Eyni açılmış, üzü ümidlə gülən Həsən, Zəhraya qərribə bir nəvaziş və sadəliklə:

– Sən gedəni evimiz suyu qurumuş dəyirmanı dönüb, – dedi, – çırağımızı yandıran yoxdur, Zəhra. Qayıt evimizə.

Zəhra içəridə sevinməyə də, üzə də çox fikirli və həyəcanlı görünürdü:

– Bəs o sözlər, bəs o əzablı axşam?! Axı...

Həsən onun sözünü kəsdi:

– Təqsirimi boynuma alıram, Zəhra... Axı bilirsən ki, o zaman gözüm bağlı idi, kor idim. Bu Firuzə bacı yaxşı demişdi: mən heç şeyi görmürdüm, həqiqəti itirmişdim. İndi isə başa düşürəm, mən də savadlanmışam, gecə kursuna gedirəm. Gəl yenidən əl-ələ verək.

Zəhra ürəyində bir rahatlıq duysa da, asanlıqla razılıq vermədi:

– Mən bir şərtlə sənə evinə gələyəm.

– Nə şərtlə?

– Bütün köhnə qaydaları uçuraq, yeni ailə yaradaq.

Sevincdən çəşmiş Həsən, qeyri-ixtiyari soruşdu:

– Yeni ailə hansıdır?

– Yeni ailə budur ki, hər ikimiz hüquqca bərabər oluruq, ər ağıllığı deyilən şey aradan çıxır. Sən mədəndə, mən də öz qulluğumda çalışıram.

– Razıyam.

– Qətiyyətlə çadra örtməyəcəyəm.

– Onu çoxdan başa düşmüşəm...

Köhnə qubarı üstündən ataraq ağarıb gözəlləşmiş Zəhra:

– Bir sözü də var, – dedi, – mövhumatdan əl çəkməlisən!

Həsənin buğdayı üzü kömür kimi qaraldı, alnını ovuşdurdu:

– Xahiş edirəm, Zəhra, etiqadına dəymə. Bir şeyə ki, inanmışam, ürəyimdən çıxara bilmərəm.

– Heç olmasa söz ver ki, evi mollaxanaya çevirməyəcəksən, oruc tutmayacaqsan, aşura saxlamayacaqsan.

Həsən fikirli-fikirli arvadını süzüb soruşdu:

– Yenə bir şərtin var, ya qurtardı?

– Yox, biri də var.

– De gəlsin görək.

– Dərslərimə davam edəcəyəm!

Həsənin buna etirazı yox idi, yenidən rəngi açıldı:

– Əlbəttə, oxuyacaqsan. Oxumasan Hüseynin dərslərinə kim baxar?

Daha nə sözün var?

Təzə dəmlənmiş ətirli çay gətirən Firuzə qapıda bu sözləri eşidib gülümsədi:

– Bax, Həsən, bu sözün göstərir ki, doğrudan haqq yoluna gəlməkdəsən. Şirin çay için, mənənsə olsa toyunuzu təzədən edərəm...

Zəhra və Həsən minnətdarlıqla ona baxanda gözləri güldü...

MƏLƏK

1

Mələk gözlənilməz, ağır bir təklif qarşısında qaldığından fikirli və qüssəli idi. Öz-özünə burulan şabalıdı saçları geniş ağ alnına yayılmışdı. Qara gözləri açıq payız göylərində qatı qaranlıq zamanı parıldayan ulduz kimi işıq versə də, dərin kədərini gizlədə bilmirdi. Onun bu halında, əynində boz koverkot kostyum olan, qızıl dişinin arasında papiros tüstüləyən, ayağına səndəl geymiş ortaboylu, qara-yanır bir oğlan içəri girdi, papirosu barmaqları arasına alaraq:

– Salam, Mələk xanım, – dedi, – necəsən, gözümün işığı?

Mələk cavab verməyib, ağ, balaca əlilə saçını alnından dala itələdi. Fərman onun etinasızlığına əhəmiyyət vermədən başladığı kimi şirin və yağlı dillə nələr isə söylədi...

Fərmanın əlinə çox yaxşı fürsət düşmüşdü. Neçə aydan bəri təqib etdiyi Mələk, indi onun ovcunda idi. Üz-gözünü düzəltmiş, qızın yalqızlığından istifadə edərək buraya gəlmişdi. Bilirdi ki, Mələk indi dənizdə yelkəni qırılmış bir gəmi halındadır. Başının üstünü alıb istədiyinə indi nail olmasa, demək heç zaman ola bilməyəcəkdir. Bunu hiss etmiş kimi Mələyin ürəyinə bir qorxu çökdü. Fərman onun bu halını hiss etdi:

– Bilirəm, sən məndən hürkürsən. Ancaq lap nahaq yerə. İnan ki, məndən arxayın ola bilərsən. Sənin barəndə yaxşılıqdan başqa bir fikrim yoxdur.

Mələk başını aşağı salıb bir cavab vermədi. Fərman əlavə etdi:

– Mən çox yaxşı bilirəm ki, sən çıxılmaz vəziyyət içərisində-sən. Yaxşı bir dostun himayəsinə, köməyinə ehtiyacın vardır. Mən sənə kömək etməyə gəlmişəm!

Mələk donuxmuş gözlərilə ona baxırdı: “Bu adam mənə nə kömək edə bilər? Bu ki, hər zaman məni təqib edir, cürbəcür məktublar yazır, gündə yeni bir təkliflə qabağımı kəsir? Yox, ondan kömək gözləmək olmaz!” Mələk özünü sındırmadı, gizli dərddini ürəyində saxlayıb qürurla dedi:

– Mənə nə olubdur ki, çıxılmaz vəziyyətdə olum. Atam-anam qabağымda olduğu halda, sən niyə mənə kömək edəsən?

Fərman güldü:

– Doğrudan da, – dedi, – sən mələksən. Mələk qədər məsumsan. Bəs bilmirsən ki, atan səni ərə verir?

Mələyin üzü qıpqırmızı qızardı. Yaşarmış gözlərini yana çevirdi. Fərman doğru söyləyirdi. Ata və anası onu zorla ərə vermək istəyirdilər. Həm də elə bir adama vermək istəyirdilər ki, Mələyin ondan zəhləsi gedirdi. Qızın sarsıldığını görən Fərman əlavə etdi:

– Niyə danışırsan? Görünür ürəyindəndir, özün də ərə getmək fikrindəsən. Adaxlı da Allaha şükür handa bir cavanlardan: üz çopur, göz çəp, özü də qumarbaz... kefirmiz var...

– Yox... qətiyyə... Mən ərə getməyəcəyəm! – deyərək Mələk üsyankar halda ayağa durdu.

Fərman riyakarcasına güldü:

– Mənim üstümə niyə qışqırırsan. O avaraya səni ərə verən mən deyiləm ki...

– Yalandır, mən ərə getmirəm. Bu sözlər yalandır.

– Onda bəs de görüm bir az əvvəl əmingil bura niyə gəlmişdi?

– Əmimdir ona görə, bir də ki sənə nə?!

Fərman qızın sualını qulaqardına vurdu:

– Nə üçün gəlmişdilər?..

– Nə bilim nə üçün? Elə-belə gəlmişdilər. Qohum qohumun evinə gedəndə dünya dağılmaz ki...

– Mələk xanım, nə üçün mənimlə belə danışırısan. Mən hamısını bilirəm. Əmin gəlmişdi atandan səni sənənin sevmədiyini əmin oğluna alıb getsin. Ona gedəndən sonrakı halını düşünürsənmi? Çopurluğu, çəpiliyi, qumarbazlığı cəhənnəmə, özü də əzazilin biridir – salacaq səni dörd divarın arasına, bayıra çıxmağa qoymayacaq, məktəbdən ayağını kəsəcək, dünya işığına həsrət qoyacaq. Bir-iki ildən sonra da xəzəl kimi saralıb solucaqsan, gözəlliyini itirəcəksən. Halbuki mənim təklifimə razı olsan xoşbəxt olarsan, azad və sərbəst yaşarsan, istədiyini kimi dolanarsan. And içərəm, nəyə desən and içərəm!..

Mələk yaxşı bilirdi ki, Fərmanın sözlərində həqiqət var: əmisi oğlu doğrudan da pis adamdı, kobud, əyyaş, cahil və lovğa idi. Atanası ancaq qohumluq xatirəsinə, uşaqlıqdan adaxladığı üçün, “necə olsa öz adamımızdır” deyərək qızlarını ona verirdilər. Mələyin etirazlarına qulaq asmaq belə istəmirdilər.

– Bir qız üçün qardaşımla düşmən olmayacağam ki, – deyərək atası qəti hökm vermişdi. Əlbəttə, Mələk etiraz edirdi, ağlayırdı, yalvarırdı,

hətta “özümü öldürəcəyəm, baş götürüb hara gəldi gedəcəyəm” – deyirdi. Ancaq bu sözlərə fikir verən yox idi. Buna görə də Mələk hələ ki, tərəddüd içində idi, nə edəcəyini kəsdirə bilməmişdi. Buna baxmayaraq, Fərmanın qabağında özünü aciz göstərmək istəmədi:

– Mən ərə getməyəcəyəm!

Fərman papiros kötüyünü pəncərədən bayıra atdı. Cibindən ağ ipək yaylıq çıxarıb tərli boynunu sildi və çox yumşaq, mehriban bir səslə dedi:

– Mələk, sən nə üçün özünü aldadırsan, sən ağıllı, düşüncəli bir qızsan. Bilirsən ki, atanın sözündən çıxma bilməyəcəksən. Mən də səni ürəkdən istəyirəm, bədbəxtliyinə dözə bilmirəm. Vallah, bir gün eşidərsən ki, vurub o əmin oğlunu öldürmüşəm, qoy aparsınlar qazamatda çürüyüm! Gəl mənim sözümü qoy tərəziyə yaxşı-yaxşı çək. Çıxaq gedək, azad yaşayaq. Səni oxudaram, qoymaram məktəbdən ayrılısan. Bir az sonra atan-anan da görərlər ki, xoşbəxtsən, gəlib bizimlə barışarlar.

Fərman şirin, yalvarıcı və ümidverici bir ahənglə danışırdı. Az qala ağlayacaq, Mələyin ayağına düşüb öpəcəkdə. Əslinə baxsan o, Mələyə xoş gəlirdi. Həm yaraşlıq, həm bacarıqlı, həm də xoşxasiyyət adamdı. Hər halda Mələk onu bu cür tanıyırdı. Bəs qabağını kəsən nə idi? Böyük bir səbəb vardı. Dağ kimi keçilməz bir maneə qabağını kəsirdi. Bu maneəni xatırlayanda Mələk yenə də acıqlı halda soruşdu:

– Bəs arvadın Sənəm nə olacaq?

Fərman qızarıb tərləsə də özünü itirmədi, günahkar və faciəli adam kimi söyləndi:

– Aləm bilir ki, ondan bezaram, Mələk! Bir bədbəxtlikdir məni tutub ona rast gəlmişəm. Gec-tez biz ayrılmalıyıq. Başqa cür mümkün deyil. Sən olsan da, olmasa da, o zəhər tuluğu ilə bir yerdə yaşaya bilməyəcəyəm. Axı bilirsən ki, onu da mənə ata-anam tapıb gətirib, heç məndən soruşmayıblar.

Birdən Mələyin Fərmana yazığı gəldi: “Axı bizim həyatımızda belə şeylər çoxdur. Hələ də andıra qalmış köhnə adətlər aradan götürülməyib, bu yazıq da yəqin elə onların qurbanıdır”. Belə düşünsə də Fərmana razılıq vermədi:

– Yox, Fərman, necə olsa da ər-arvadsınız. Mən razı ola bilmərəm ki, başqa birisinin bədbəxtliyinə səbəb olum... Ölərəm, razı olmaram!

İki gündən sonra rəsmi elçilənmə mərasimi yerinə yetirildi: qızın göz yaşlarına baxmayaraq zahiri bir təntənə ilə şirnisini içdilər. Danışıqdan Mələk belə başa düşdü ki, bir-iki həftə sonra toyunu edib köçürmək fikrindədirlər, axşam anasına qısıldı:

– Ana can, mənə öz əlinlə oda atma. Ondan zəhləm gedir, qoyub qaçaçağam!

Qızın bu fikri ananı dəhşətə saldı, əvvəlcə acıqlanıb özündən çıxdı. Sonra ürəyi yumşaldı, acizliyini bürüzə verdi:

– Çarə yoxdur, qızım, iş-işdən keçib. Boyun qaçırsan həm abırımız gedər, həm də araya ədavət düşər...

Mələk, ana ilə danışmağın nahaq olduğunu anladı, atası Məşədi Qəzənfərə isə heç yaxın düşə bilmirdi, kişi qərarından dönməz idi. Bu zaman yenə Fərman Mələyi qonşu qızlardan birinin evinə çağırtdırıb girəvələdi:

– Necə də saralmısan, Mələk! Mən qorxuram ki, bu insafsızlar səni vərəmlədələr. Allaha and olsun, elə şey olsa, səndən qabaq öz qəbirimi qazdıracağam. Bax, zəhəri cibimdə gözdürürəm.

Hələ görüşə qədər Fərman Mələyə çatdırmışdı ki, azad olmuşam, Sənəmi boşadım, Allaha şükür!

– Bəs indi aranı kəsən nədir, Mələk? Niyə razı olursan neçə adamın qanı tökülsün, nə səbəbə?!

– Bəs atam, bəs anam, sonra mən onların üzünə necə baxaram?!

– Söz verirəm ki, bircə ay sonra atan da, anan da bizi bağışlayıb qonaq çağıracaqlar, necə olsa, övladın yaxşılığını istəyərlər. Gördülər ki, yaxşı yaşayıyıq, nə deyəcəklər?..

Fərman Mələyin tərəddüdünə nəhayət vermək məqsədilə yavaş-yavaş irəlilədi, kiçik, yumşaq əlini əlinə aldı:

– Heç fikir eləmə, ömrü boyu cəhənnəmdə yanmaqdaysa atanın bircə aylıq küsüsünə dözmək yaxşıdır. Uzaqbaşı bir ay! Sonra atan da, anan da bizi bağrırlarına basmasalar, mən heç kişi deyiləm... Onu bil ki, dünyada qoymaram sənin bir tükün incisin. Gözüm üstə saxlaram, nə deyirsən?

Mələk bir söz demədi. Əlini Fərmanın əlindən çəkmədən ağladı...

Mələk zəkali və fərasətli bir qız olduğuna baxmayaraq orta məktəbin yeddinci sinfində oxuyurdu. Halbuki yaşadları on illiyi

qurtarırdılar. Bunun günahı düşdüyü şəraitdə idi. Atası xırda alverçi idi, elmin, savadın əhəmiyyətini bilmirdi. Azərbaycanda inqilabın altı ili onu xeyli sarsıntılara düşürmüşdü, hələ öz çürük kökündən ayrıla bilməmişdi. Anası da savadsız ev qadını idi. Qəlbən xeyirxah olsa da, aciz idi. Ev işlərində isə müstəsna bir bacarıq və səriş-təsi vardı, bütün qabiliyyətini buna vermişdi. Qalan məsələlərdə ərinin kölgəsi idi. Beləliklə, ata və ana yeganə qızlarını möhkəm-möhkəm öz təsəvvür dairələrində saxlamağa çalışaraq, cəmiyyətin təsirindən şiddətlə qoruyurdular. Məktəb həyatı, evdən kənarı dolaşdığı mühit, qıza qol-qanad verir, uzaqlara uçmağa həvəsləndirirdisə, ailə həyatı tutub buraxmırdı. Mələk ürəyinin həvəsi və arzuları ilə, ailənin meylləri arasındakı ziddiyyəti duyduqca sıxılırdı. Bu ziddiyyət ərə getmək məsələsində tamamilə çılpaq şəkildə meydana çıxdı. Əvvəllər qız, gələcək həyatını düşünmədən bütün müqəddəratını taleyinin ixtiyarına buraxmışdı. Tale isə ata-anasından ibarət idi. O zaman Mələk inanırdı ki, ata-anası ona heç zaman pislik etməzlər. Elə indi də onların qəlbən bu cür olduqlarını bilirdi. Lakin nə isə onları öz istəklərinin tərsinə hərəkət etməyə, doğma və yeganə qızlarını od içinə atmağa məcbur edirdi. Buna qarşı üsyan olaraq Mələk, qabağına çıxan ilk xilaskara, yəni Fərmana qoşulubata evini tərək etdi. O zaman bilmədi ki, bir bələdan qaçarkən, özünü başqa bir müsibətin içinə atır.

3

Mələk Fərmana uyub gələrkən birinci fikri oxumağı davam etdir-mək idi: hələ beşinci sinifdən qəlbində müəllim olmaq həvəsi oyan-mışdı. Müəllimlik onun xəyalında min bir rəngli gözəl bir aləm açırdı. Buna görə də Fərmanın evinə gəldiyinin onuncu günü, sentyabrın əvvəlində məktəbə hazırlaşanda ticarət işində çalışan Fərman dedi:

– Mələk on günlüyə mən Rostova mal dalınca getməliyəm. Qoy qayıdım, sonra məktəbə davam edərsən. Ev-əşiyi özbaşına qoymaq olmaz. Gözdən tük qapırlar.

Mələk ərinə etiraz etmək istəməsə də, on gün geri qalmaq istə-mədiyini söylədi. Fərman güldü:

– Eh, sən də söz danışsən. On gün nədir, lap bir ay sonra ancaq ağıllı–başlı dərslər keçməyə başlayacaqlar. Bir də ki, sənün üçün nə var, üçcə günə gəlib o birilərinə çatarsən.

Əri Rostovdan qayıdanda da məktəbə getmək Mələyə qismət olmadı. Fərman qaşqabaq eləməsə də qaşlarını düylənib dedi:

– Ay Mələk, yeddi il oxumusan bəsdır, otur evdə radioya qulaq as, kitab oxu. Məktəb qurtarmasan nə olacaq?

– Yox, Fərman. Qoy oxuyum, mənım də bir sənətim olsun. Dün–yadır, birdən iraq candan sən xəstələndin, bir şey oldu, mənım də əlimdən bir iş gəlsin.

– Onu bil ki, dəmir kimiyəm, xəstələnen halım yoxdur. Nə qədər ki, canım sağdır, sən pul fikri çəkmə. İstədiyin qədər qazanıb gətirəcəyəm, xərclə, geyin–gecin, gəlin kimi bəzən, çıx qabağıma. Mən də baxım ləzzət alım.

Mələk təkid etdikdə, Fərman sözü çevirdi:

– Sən mənı şübhəyə salırsən. Yoxsa başqa oğlanlarda gözün var, istəyirsən məktəb bəhanəsilə yol açasan?

Bu söz Mələyin ürəyini elə yaraladı ki, ağrısından özünü itirib heç bir cavab verə bilmədi. Üz–gözünü kədər buludu pörtmüş halda otaqda qapılıb qaldı. İkinci, üçüncü gün də gözələrində bu kədərini izini görəndə Fərman acıqlandı, az qaldı çay dolu stəkanı təpəsinə çırpırsın:

– Mənı ki, istəmərdin gəlməyəydin, gedəydin o çöpür heyvə–rəyə, təpik altında qabırğalarını əzəydi, biləydin ər nədir. Ərinə qaşqabaq eləyib başqalarına gülən arvaddan arvad olmaz...

Açılmaqda olan uçurumu dərinləşdirməmək üçün, Mələk söz qaytarmadı. Hər zəhəri udub durdu. Hətta dərindən içində boğulub, özünü şux göstərərək bir dəfə Fərmanı teatra dəvət etdi:

– Ay Fərman, deyirlər, Azdramada təzə tamaşa verirlər. Çox yaxşı şeydir. Bilet al, biz də gedək.

Fərman çımxırdı:

– Hər işimiz düzəlmişdi, qalmışdı saqqal darağıımız, teatr hara–mıza yaraşır...

Mələk qeyri–ixtiyari və üsyankar bir səslə soruşdu:

– Mənə vəd etdiyin məhəbbət budurmu?! Bəs deyirdin elə yaşa–yacaqsan ki, bircə aydan sonra atam–anamlı barışırıq, nə oldu?

– Nəyəm, buyam! Bir də yadında saxla, səni almamışam ki, teatrlarda, kinolarda ayaq döyəsən. Evdə zibil xirtdəyə çıxır, bir həftədir paltarım yuyulmur, bəsdır.

Mələk evin tərtemiz olduğunu, paltarlarının üç gün bundan əvvəl yuyulub-ütülənib şkafa qoyulduğunu demək istədi, lakin dinmədi. Hamısı nahaqdır. Ona da söz tapacaq!

Bundan sonra Mələk bir daha heç bir arzusunu ərinə bildirmədi. Ürəyində qəzəb və üsyan qaynadığı halda çıxış yolu axtarmağa başladı. Atasının evinə yol yox idi. Başqa yerə getmək də hələ ağlına gəlmirdi, aciz ev qadını kimi oturub qalmışdı. O oturub qaldıqca, müti olub başını aşağı saldıqca, Fərman həyasızlaşır, ədəbsiz hərəkət və sözlərdən çəkinmirdi. Boynuna uşaq düşəndə Mələk sevindi ki, Fərmanın ürəyinə işıq gələr, amansız və vicdansız rəftardan əl çəkər. Lakin heç şey Fərmanın pozğun əxlaqını düzəldəcək, daşa dönmüş ürəyini yumşaldacaq halda deyildi. O günlərlə evə gəlmir, haralarda isə gecələyir. Gələndə də sərxoş halda qapını açır, özü ilə başqa qadınların iyini otağa gətirirdi. Əslinə baxsan, Fərman Mələyi evdən qovmağa bir bəhanə axtarırdı. Onu bu qədər incitməkdən qəsdi bu idi ki, özü cana gəlib qaçar, atasının evinə qayıdar. Lakin Mələyin hər şeyə dözdüyünü gördükdə mənlisiz, heysiyyətsiz bir adam olduğunu düşündü, daha da azgınlıqla:

– Abrın-namusun olsaydı, mənə qoşulub qaçardınmı? – deyib, bir gün onu açıq-açığına təhqir etdi. Mələk yalnız indi başa düşdü ki, Fərman kimi adamların qorxudan başqa rəhbəri yoxdur. Onların qabağından qaçdıqca, qovacaqlar. Dayanmaq, üz-üzə durub mübarizə etmək lazımdır. Birinci dəfə sinəsini qabardıb üzünə durdu:

– Özünü yığışdır, Fərman, axırı pis olar!

Ağzından şərab iyi gələn Fərman qulağına inanmadı, gözlərini bərəltti:

– Nə dedin? Bir də de görüm!

Mələk əvvəlkindən də sərt əda ilə:

– Deyirəm adam ol, əl-ayağını yığışdır...

Fərman əlini havada hərlədi:

– Ala, bu da mənim adamlığım! – deyib Mələyi şillələmək istədi. Lakin Mələk havadaca onun qolundan tutub döşündən itələdi:

– Ölmək-ölməkdir, xırıldamaq nə demək. Hünərin var bir də əlini qaldır!

Fərman büdrədi. Lakin yıxılmadı. İki addım kənara çəkilib vəhşiləşmiş gözlərilə arvadını süzdü, qolların çırmayıb üstünə gəldi:

– Bəs belə, itin nəslisi! İndi gör sənə nə toy tutacağam.

Fərman onun üstünə atlanda, Mələk stulu qabağa verdi. Fərmanın yumruğu stulun söykənəcəyinə dəydi. O, dartıb stulu havaya qaldırdı və Mələyin üstünə tullamaq istəyəndə kim isə daldan qolundan tutdu:

– Bu nə vəhşilikdir!

Fərman dönüb baxdı və qonşu qızı Fatmanı tanıyaraq özünü itirdi, kəkələdi:

– Bilmirəm kimin felinə uyub, danışığını bilmir...

Məhəllədə mübarizliyi, hər işə qarışması ilə məşhur olan, şəhərin böyük-böyük yerlərinə gedib-gələn Fatmanı gördükdə Mələk də ürəkləndi:

– Danışığını bilməyən sənsən! Fatma bacı, müsibət qalmır başıma gətirməsin... dözürem!

Mələk qəhərlənib ağlayanda, Fatma onun qolundan tutdu:

– Nahaq yerə dözürsən, günah özündədir, – dedi və Fərmana döndü:

– Sən də adını kişi qoymusan?! Arvada əl qaldırınca öl, yerə gir!

4

Soyuq qış gecəsi idi. Bakıya görünməmiş qar düşmüşdü. Deyirdilər ki, qar maşın yollarını tutub, get-gəl kəsilib. Qar dayandıqdan sonra, şiddətli və soyuq xəzri başladı. Mələk gecələr, saatlarla qulağını bacalardakı viyılıya tutub düşünər, yatmazdı. Körpə qızının beşiyi başında oturub nə xəyallara dalmazdı. Bu xəyalların da çoxu kədərli, qüssəli olardı. Evlərinə ayaq açmış Fatma, ərinin gözü qabağında onu Əli Bayramov qadınlar klubuna çağırır, heç kəsə boyun əymək lazım olmadığını deyirdi. Nədənə, Fərman, Fatmaya etiraz etmir, yanıb töküldüyü halda, susub dururdu. Mələk ərinin bu bəstəboylu, qara, çatmaqaşlı və itidilli qızdan bərk qorxduğunu hiss edirdi. Ürəkdən sevinirdi ki, ona zülm edən, özünü pələng kimi aparan bir adam bu qızın yanında quyuğunu qısıb durur. Yalnız Fatma gedəndən sonra Fərman dil açırdı:

– Kəs bunun ayağını qapımızdan!

Mələk onu da hiss edirdi ki, Fatmanın varlığı Fərmanı təklikdə də əl-ayaq açmağa qoymur. Neçə dəfə qızıxıb özündən çıxmış, yumruğunu qaldıraraq nəyi isə xatırlayıb yanına salmışdı. Əvvəllər olsaydı, sözsüz ki, bu yumruğu Mələyin döşünə, ya kürəyinə vurardı.

... Fərman hələ evə gəlməmişdi. Şəhərin qaranlığa bürünmüş yuxarı məhəlləsində ayaq səsləri çoxdan kəsilmişdi. Mələk başını körpənin taxta nənnisinə söykəyərək huşa getmişdi. Qapı tiqqıldadı. Mələk qalxıb açanda Fatmanı gördü, o xəz paltosunu geyib, başına və boynuna qalın yun şal bağlamışdı. Əlində qara portfel vardı. Oturmadan:

– Mələk bacı, – dedi, – mən Gəncəyə gedirəm. Bir ay-ay yarım komsomol qızların kursunda dərs deyəcəyəm. Bax, möhkəm dur, heç şeydən qorxma. Gəldim xəbər verim ki, nigaran qalmayasan...

Onlar doğma bacı kimi öpüşüb ayrıldılar. Mələk ehtiyatsızlıq edib səhəri bu xəbəri Fərmana dedi, dərhal Fərman zəncirdən çıxmış yalquzaq kimi əl-qol açdı, səsi də, üz-gözü də dəyişdi:

– Yaxşı tapışmısınız! Fatma şəhərin birinci həyasızıdır ki, var! Yadıma düşəndə ki, elə adamla salamələkin var, üzünə də baxa bilmirəm.

– Bu nə sözdür? Bütün məhəllə onun haqqında yaxşı deyir. O gün radioda da tərifləyirdilər.

Fərman, Fatma haqqında yenə nə isə demək istəyəndə Mələk onun sözünü kəsdi:

– Bilirsən, Fərman, mən “Əli Bayramov”a getmək istəyirəm. Yaxşı olar ki, elə sabah özün aparasan...

Fərman başa düşmürmüş kimi ona baxdı. Mələk çəkinmədən və daha cəsarətlə sözünü təkrar etdi. Fərman onun qolundan tutub qapını göstərdi:

– İstəyirsən lap bu saat get, ancaq bir də geri qayıtma, xoş gəldin!

Mələk acıqdan titrəyərək paltosunu geydi, başını bağladı, yenicə qundağa büküdü körpəsinə qucağına alaraq yanda durub, papirosu dişləri arasında çeynəyib tüstülədən ərinin qabağına gəldi:

– Gedirəm, alçaq! – dedi, – ancaq yaxanı belə asanlıqla əlimdən qurtarmayacaqsan!

Mələk küçəyə çıxıb xəzrinin soyuq hücumlarını hiss etmədən doğma evlərinə tərəf yollandı. Necə olsa ata evidir, bu ağır dəqiqədə ümidi oradır, ayaqları öz-özünə ora gədirdi. Həm də ki, neçə dəfə anası ilə görüşmüşdü, talesizliyindən şikayət etmiş, yumşaq ürəkli ananın təskin dolu nəvazişlərini görmüşdü. Bu dəfə də anası onu mehribanlıqla qarşıladı. Körpəsinə alıb, bağrına basdı. Özünə isti çay verdi, canını qızdırdı. Xoşbəxtlikdən atası evdə yox idi, hara

isə yas yerinə getmişdi. O qayıdana qədər Mələk, olub keçəni anasına nəql edərək ürəyini boşaltdı:

– Dözmək mümkün deyil, ana! Yoxsa gəlməzdim!

– Elə demə, qızım. Yaxşı eləyib gəlmisən, durub özgələrinin qapısını döyməyəcəkdin ki. Məni yandıran odur ki, niyə belə oldu...

Mələk anasına cavab verməmişdi ki, qapı döyüldü. Ana nigarçılıqla qapını açıb, Məşədi Qəzənfəri içəri buraxdı. Kişi Mələyi görən kimi üz-gözünü turşutdu. Görünür qoşulub qaçmasını hələ də qızına bağışlamamışdı:

– Hə, nə oldu, özün seçən səni ağ günə çıxartdı?!

Mələk cavab vermədi. Anası onun əvəzinə danışdı:

– Ay kişi, keçənə güzəşt deyərlər. Bu yazığın da bəxti üzünə gəlmədi. Gədə çox nanəcib çıxıb, döyür, incidir, indi də üstünə əl qaldıranda, uşağı da götürüb evdən çıxıb.

Görünür Məşədi Qəzənfər üçün bu qədər faciəli olduğunu təsəvvür etmirdi, bunu da – yəni qızının ər evindən qovulmasını da özü üçün namussuzluq sayaraq daha da qızışdı:

– Qızına de, arvad, mən it küçüyü saxlaya bilmərəm. Götürsün, hara gedir getsin...

Ana işi xoşluqla yola vermək istədi:

– Bəsdür sən allah, ay kişi! Bu sözlərin heç yeri deyil. Bir də ki, gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır. Yat, səhər durarsan, görək nə çarə qılırıq.

Ana yalvardıqca, ata qızışdı:

– Bir saat da o it küçüyünü evimdə saxlayan deyiləm!

Ana nə isə demək istəyəndə, Mələk ayağa durdu, yenidən geyinib uşağını götürdü:

– Gedərəm, ata. Mənə bu sözləri deməyə haqqın var, gedərəm...

Mələk otaqdan çıxanda, sanki atanın qıçlarını qırdılar.

– Evin yıxılsın, evimi yıxan! – deyib pəncərəyə oturdu.

5

Bir dəfə yanlış atılmış addım üçün həyat onu cəzalandırdıqca, Mələyin ürəyi sərtləşirdi. Atası evindən də qovulduqda, o, küçələrdə qalmaq, gecəni soyuq xəzrinin qucağında keçirmək, ya da tanışlardan birinin qapısını döymək fikrinə düşmədi. Nə üçün belə etsin?! Məgər yalançı sözlərə uyaraq ismət və namusunu itirdiyi

mənzildə ona çatacaq bir guşə yox idi? Məgər bu günahsız körpə yurdsuz-yuvasız qalmaq üçün doğulmuşdu? Yox, hər ikisinin orada yaşamağa ixtiyarı vardı. Kimsə onların bu ixtiyarını əlindən ala bilməzdi. Bu fikirlə Mələk, səadət ümidlərinə məzar kəsilmiş ər evinə qayıtdı. Mübarizəyə, çarpışmaya hazır halda qayıtdı. Lakin bunlara ehtiyac olmadı. Fərman qapını kilidləmədən paltarlı və ayaq-qabılı halda üzü üstə çarpayuya yığılaraq yatmışdı. Mələk əvvəlcə onun xəstə olduğunu və ya əzab çəkdiyini düşünərək yaxınlaşdı. Lakin şərib iyini duyaraq sərxoş olduğunu bilib geri çəkildi. Birdən bütün həyat və varlıq qıza mənasız və iyrənc göründü; sanki meyxanaların boğucu dumanı, hər şeyi bürümüş, hər şeyin canına işləmişdi. Mələk axşamdan bəri ürəyini deşən kədər və iztirabları üzərindən atır kimi birdən-birə hönkürüb ağladı... Göz yaşları yanaqlarına töküldü, süzülüb yaxasını islatdı. Əbədi qurtuluş yolu tapmış kimi ayağa durdu. Ölüm bütün bu dözülməz fəlakətə son qoyar, onu həyatın qaranlıq və tikanlı yollarından xilas edərdi... Məgər il yarım əvvəl zorla əmisi oğluna verildiyi zaman bu qərara gəlməmişdirmi? Elə o zaman özünü öldürsəydi, sonrakı biabırçılıqdan qurtarmış olmazdımı? Şirin-şirin beşikdə yatan körpəyə baxmaqdan qorxaraq tələsik mətbəxə getdi. Bədəni buz kimi soyuq bir cərəyanla titrədiyi halda, neft qabını alıb yuxarı qaldırdı, çiyinləri aşağı üstünə endirdi. Ölmək, qurtarmaq! Lakin kibriti yerində tapa bilmədi. Görünür, yenə də Fərman papiros alışdırmaq üçün götürmüş və adəti üzrə yerinə qoymamışdı. Mələk otağa keçdi. Kibrit, Fərmanın çarpayının yanına sallanmış əlindən yerə düşmüşdü. Əyilib götürəndə, onun qoluna toxundu. Yuxu içində o nə isə mırıldanıb yanı üstə çevrildi. Birdən Mələyin fikrinə gəldi ki, belə rəzil və çirkin bir heyvanın üstündə niyə özünü yandırın!

İnsafdırmı? Bu zaman körpə oyanıb qığıldadı. Süd istəyirdi. Mələk bilirdi ki, istədiyini verməsələr o hay salıb bağıracaq. Tez ona yaxınlaşıb yaxasını açdı, yağlı olduğunu və neft iyi verdiyini unudaraq döşünü uşağın dodağına yaxınlaşdırdı. Uşaq iydən ürəkən kimi olub başını buladı, lakin yenə də döşü tapıb sordu. Bir az sonra isə gah ananın döşünü sorur, gah da dayanıb dincələrək gözlərini üzünə dikib qığıldanmağa başladı. Ana bikef və fikirli ona baxdıqca, uşaq sanki bunun səbəbini soruşaraq tez-tez qığıldanır və hətta gülümçəyirdi. Mələyə elə gəldi ki, bu körpə də onu həyata çağırır, özünü öldürmək kimi axmaq bir fikrə gülürdü. “Nə üçün özümü öldü-

rüm? Təqşirim nədir? Kimə pislik eləmişəm? Həyatım ağır olduğu üçün mü? Kimin yoluna xalı sərib deyirlər ki, gəl! Səadət belə yolda yeriməkdədir mi? Yox! Qoy uçurları adlayım, yoluma çıxan alçaqları rədd edib keçim, həqiqi səadətə doğru gedim”.

Ölüm fikri ondan uzaqlaşdı, ona gülünc və mənasız göründü. İndi ürəyi intiqam hissilə çırpırdı. Bir azdan sonra ayıldıqda, özünə gəldikdə yırtıcı kimi başının üstünü alıb onu təhqir edəcək, döyüb-söyəcək adamdan vaxt ikən intiqam almalı idi! Bu intiqam tək cəza özünün deyil, bu ana qədər bədbəxt olmuş və gələcəkdə bədbəxt olacaq qızların intiqamı idi. Onların xilasını üçün lazımdı, o tələsik və yenilməz bir əzmlə yenə mətbəxə getdi, böyük bir çəkici alıb geri qayıtdı. Fərmanın, yastıqdan sürüşüb çarpayının dəmirinə düşmüş başı üstündə durdu:

– Sənin kimi vicdansızın yer üzündə yaşamasından nə fayda? – deyib pıçıldadı və çəkici qaldırdı, endirmək istəyəndə bir əl qolundan tutdu. Mələk heyrətlə geri döndükdə qar kimi ağarmış anasını gördü:

– Niyə qoymadın, ana, həyatımı zəhərləmiş bu yaramazdan intiqamımı alım?

Ana çəkici qızının əlindən aldı, qolundan tutub yana çəkdi:

– Ocağımıza qan tökmə, bala! – dedi. – Allah da bağışlamaz. Gəl gedək, atan dəli kimidir, gəl yazıq kişi indi deyir ki, hər şeyin günahı məndədir, doğma qızıma elədiyim zülmü düşməyə də eləməzlər... gəl!

Bir neçə gündən sonra Fatma Gəncədən Bakıya qayıtdı. Əhvalatı bilib Mələkgilə getdi. Ata və anasının razılığını alaraq Mələyi Əli Bayramov adına qadınlar klubuna aparıb, oradakı tikmə fabrikinə düzəltdi. Körpə qızının da fabrikin yanında olan körpələr evinə qoydular.

Qərribə təsadüfdür ki, Mələk Fərmanın sabiq arvadı Sənəmlə yan-yanə işləyirdi. Onlar bir-birini çox tez anlayıb dost oldular. Bir müddətdən sonra Fərmanın Ruxsara adlı yeni bir qızla gəzdiyini eşitdikdə onlar məktubla həmin qıza müraciət etdilər. Məktubu poçta vasitəsilə yox, “Molla Nəsrəddin” jurnalının köməyi ilə göndərməyi, Fatma onlara məsləhət gördü.

Budur, indi fabrikdə tənəffüs zamanıdır. İşçi qadınlar nahara çıxmışlar. Sənəmlə Mələk üzərinə dama-dama müşəmbə salınmış dörd-

künc stolun başında oturaraq qabaqlarındakı xörəyə əl vurmadaş şəkili bir jurnala baxır, gah biri, gah o biri orada yazılanı ucadan oxuyur. Bir neçə qadın da onların başına toplanıb qulaq asır, hərdən yazını ortada kəsərək bir söz deyir, yenə davam edirlər. Mələk başını qaldırıb ortaboylu, totuq bir qıza dedi:

– Səltənət, sənin səsin yaxşıdır, al ucadan oxu, hamımız qulaq asaş.

Səltənət jurnalı alıb ayaq üstə duraraq yavaş-yavaş, lakin bərkədən oxuyur: “Əziz bacımız Ruxsara! Bu məktubu oxuyanda təəccüb etmə, demə ki, tanımadığım bu adamlar kimdir və mənə nə yazırlar? Biz səni yaxşı tanıyır, hətta səninlə qohumluğumuz da var. O adam ki, indi səni toruna salmaq istəyir, biz onun toruna düşüb çıxmışıq. O bizim keçmiş ərimizdir. Əlbəttə, “Necə adamdır?” deyə soruşacaqsan. Bu təbiidir. Axı, qız hər şeydən qabaq ərinin adam olub-olmadığını bilmək istəyir. Sənə cavabımız budur: ondan ayrılarda biz elə bildik ki, bir vəhşinin əlindən qurtardıq. İndi soruşa bilərsən ki, bəs necə olur ki, bu vəhşi, sovet cəmiyyətində azad gəzir, hətta dövlət idarəsində qulluq edir, hətta ixtiyar tapıb başqalarının ürəyini didib-dağıdır, həyatını gəmirib buraxır. Buna biz özümüz də məəttəl qalmışıq. Bunun cavabını Molla Nəsrəddin əmidən istə, çünki o kişi bizdən çox yaşayıb, dünya görmüş adamdır.

Hörmətlə Mələk və Sənəm”.

– Yaman biabır eləyiblər gədəni! Bundan sonra heç bir idarədə saxlamazlar, – deyə qadınlardan birisi güldü.

– Dayanın görək qızlar, deyəsən idarədən də bir söz yazılıb. Oxu Səltənət.

Səltənət oxudu. “İdarədən: Molla əminin verilən suala cavabı belədir: ilanı görəndə lənət, görəndə öldürməyəndə lənət, öldürəndə basdırmayana lənət. Fərman kimi vəhşilərin varlığına təəccüb etməyin. Bizcə, qoyun olub özünü onların caynağına salanlar nə qədər tez ayılsalar o qədər yaxşıdır...”

ƏNVƏR MƏMMƏDXANLI

(1913–1990)

Məşhur nasir və kinodramaturq Ənvər Məmmədخانلی Göyçay şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğma şəhərində almış, Bakıda N.Nərimanov adına Sənaye Texnikumunu bitirmiş (1931), iki il Azərbaycan Neft İnstitutunda qiyabi oxumuş (1932–34), Moskvada Ali Kinematoqrafiya Dövlət İnstitutunun müdavimi olmuşdur (1936–38).

Əmək fəaliyyətinə Bakıda Montin adına mexaniki zavodda başlamış, orada texnik, Azərbaycan Neft İnstitutu nəzdində olan Elmi Tədqiqat İnstitutunda texnik–elektrik, daha sonra Azərnəşrin bədii şöbəsində redaktor və tərcüməçi, “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsi dövründə Cənub–qərb cəbhəsində “Qızıl Ordu” cəbhə qəzetinin Azərbaycan redaksiyasının xüsusi müxbiri kimi Stalingradda və Şimali Qafqaz cəbhəsində olmuşdur. 1944–cü ildə yenidən Zaqafqaziya cəbhəsinə, oradan İrana hərbi xidmətə göndərilmiş, Təbrizdə nəşr olunan “Vətən yolunda” qəzetinin redaksiyasında xüsusi müxbir kimi çalışmışdır. Ordudan tərxis edildikdən sonra 1946–64–cü illərdə “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ssenari redaksiya heyətinin baş redaktoru işləmişdir. 1964–cü ildə təqaüdə çıxmış, ömrünün axırına qədər yaradıcılıqla məqğul olmuşdur.

Ə.Məmmədخانlı Vətən və xalq qarşısında xidmətlərinə görə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1963) və xalq yazıçısı (1987) fəxri adlarına layiq görülmüşdür. O, 1990–cı ildə dekabrın 19–da Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Bədii fəaliyyətə XX əsrin 30–cu illərində başlayan Ə.Məmmədخانlı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli nasir və dramaturq kimi tanınmışdır. Onun ilk əsərlərindən biri “Bakı gecələri” povestidir.

BAKI GECƏLƏRİ

Yadımdan çıxmayıb ki, o ulduzlu avqust gecəsi ki, yuxarıda göy qübbəsi “min bir çiçəkli, min bir yarpaqlı” idi, aşağıda isə bir dağ kəndi çoxdan işıqlarını söndürmüşdü, ertədən yuxuya getmişdi, amma kəndin yuxarı başında, meşə ətəyində, bizim evdə hələ də yeddilik çıraq yanırdı.

Anam heybəmi ayın–oyunla doldururdu, atam doqqaz qabağında, qoşulu öküz arabasının yanında məni gözləyirdi.

Bütün gecəni yol gedəcəkdik, səhər açılanda dəmir yolu stansiyasına çatacaqdıq və hər gün səhər tezdən günbatandan gəlib beş dəqiqə o stansiyada nəfəsini dərən, sonra günçixana doğru çapan bir sürət qatarı məni həsrətində olduğum uzaqlara, az qala dünyanın o başına, təkçə adı yanımda çəkiləndə ürəyim döyünən böyük və əfsanəvi bir şəhərə aparacaqdı. Və mən orda ömrümdə ilk dəfə dəniz adlanan möcüzəni görəcəkdim, o şəhərin yan–yörəsindəki neft buruqları meşəsində gözəcəkdim, elə bir meşədə ki, orda minlərlə qara çeşmələr qaynayırdı və gecələr kəndimizin işıqlarından yeddilik çiraqların hamısında o qara çeşmələrin ağ cövhəri yanırdı.

O ağ cövhəri isə bizim tərəflərə, dəmir yolundan uzaq kəndlərə vaxtaşırı günçixandan gələn dəvə karvanları gətirirdi. O karvanlar ki, caydaq dəvələrin hürğücləri dərisi qapqara tuluqlarla yüklü olurdu, onlar keçdikləri kəndlərə, obalara o şəhərin göndərdiyi işığı paylaya–paylaya baş alıb günbatana doğru gedərdilər.

Kənddə birinci xoruz banı idi, avqust göylərində tez–tez ulduzlar axırdı, ayın solğun ziyasına qərq olmuş kiçik meyvə bağlı həyətimizdə qapqara bir pişik yenə cır alça ağacının gövdəsini cırmaqlayırdı və elə bil bülöv daşına bıçaq çəkib korşalmış caynaqlarını ovxarlayırdı, uzaqlarda isə başı qarlı sıra dağlar ətəyindəki taxılı biçilmiş kövşənlərə yenə od vurulmuşdu ki, torpaq gələnilki əkin üçün gübrələnsin və o vaxt ki, o dağların ətəkləri zolaq–zolaq alovlu olurdu, o yanan kövşənlər hər gecə o dağları çəkib çox yaxına gətirirdi, gündüzlər isə dağlar yenə geri çəkilirdi və geniş bir vadiyə səpələnmiş kəndlər, obalar üstündə nəhəng divarlar kimi bir–birinin dalında göyə ucalırdı.

...Sürət qatarı guruhurla gələndə kiçik dəmiryol stansiyası zağ–zağ əsmişdi. Yer titrəmişdi, çiyini xurcunlu kənd adamları vaqonlara

doğru cummuşdular. Mən həyəcanla atamın çiyindən, atam isə tələsik mənim alnımdan öpmüş və demişdi:

– Di get, yaxşı yol, amma orda papağımızı yerə soxma!

Bütün yolu bircə dəqiqə də olsun vaqon pəncərəsindən qopmamışdım, nə bir tikə çörək yemişdim, nə bir qurtum su içmişdim, ayaq üstündə günü axşam eləmişdim, çünki ilk dəfə idi sürət qatarında ürəyimin susadığı elə bir sürətə qovuşmuşdum ki, bu sürəti qavramaqla sərməst olub bütün dünyanı unutmuşdum.

Uzaqlara baxmışdım, göy əyrisi ağır tərənəşli nəhəng çevrə kimi sağdan sola hərəkətə gəlmişdi, yaxına baxmışdım, relslərin yanından torpaq kükrəmişdi, arxaya axmışdı.

Üfüqlərə kimi uzanan ənginliklər isə ağacsız, kölgəsiz qupquru yanıq çöllər idi ki, o çöllərə səpələnmiş yastı-yapalaq daxmalı kənd və obaların fərəhsiz mənzərəsindən göz yorulurdu, ürək sıxılırdı.

Amma sonra qatar dayanmadan kiçik bir stansiyadan çapıb keçərəkən yaxın kəndlərdən birinin arxasından çıxan və sanki o kəndin yastı-yapalaq daxmaları üstündən uçaraq irəli şığıyan böyük bir ceyran sürüsü sürət qatarıyla yarışa başlarkən bu yovşanlı-sirkanlı bomboz düzənlərə elə bir yaraşlıq vermişdi ki, vaqonların pəncərələri bir anda adamlarla əhatə olunmuşdu. Mürgü döyən qocalar mürgünün yapışqanlı yuxusunu hörümçək toru kimi üzlərindən silmişdilər və kiçik uşaqların gözlərindən bir dərya işıq aşıb-daşmışdı...

* * *

Gün batan çağı sürət qatarı Bakı vağzalının üstüörtülü platforması qarşısında dayanmışdı və birinci olaraq vaqondan yerə mən sıçramışdım, heybəmi çiynimə aşırıb vağzal önündəki meydana çıxmışdım, burda atları tumarlı, sürücüləri çox uzun çuxalı saysız-hesabsız qara rəngli faytonlar iki cərgə ilə bir-birinin dalınca düzülüb dayanmışdı və müştəri çağıran o faytonçuların səs-küyü meydana elə başına götürmüşdü ki, qoca bir faytonçu ikinci dəfə məni səs-ləyib və demişdi:

– Ada, çöllü balası, ağzını açıb hara baxırsan, otur gedək, yoxsa vağzalın xəzpuşları mafar verməz, heybəni çiyindən, papağımı başından elə çırpışdırar ki, sonra ağzın bir saat açılı qalar.

Yarım saat sonra şəhərin günbatanında dağüstü məhəllənin bir küçəsində faytondan düşmüşdüm və üçmərtəbəli böyük bir evin bir

əlçə həyətinin ortasında dayanmışdım, əllərimi heybəmin döşümdən asılmış gözü üstə çarpazlamışdım və aşağıdan, elə bil dərin quyu dibindən yuxarıya – şüşəbəndli mərtəbələrə baxa-baxa qalmışdım.

Çünki böyük şəhərin bu evi haqqında bildiyim yalnız o idi ki, bu evin hansı mərtəbəsində mənəm şəhərli sonsuz xalamla əri Əlimürsəl kişinin iki otaqdan ibarət mənzilləri var.

Yuxarıda, böyük evin yastı damı üstündə bir oğlan uşağı məhəccər qırağında dayanmışdı və bez köynəyi altından çıxartdığı ağ göyərçinləri bir-birinin dalınca göyə atdıqca, o quşlardan bəziləri havalanırdı, qanad çalıb göyə millənirdi, digərləri bir neçə dəfə qanadını şaqıldadır, çox tez geri dönür və damın qırağında bir-birinin yanına düzülərək, yanakı baxışlarla aşağıya, həyətdə dayanmış mənə tərəf boylanırdı.

Bu vaxt ikinci mərtəbənin aynabəndindən bir qız da başını çölə çıxartmışdı və eynilə damın qırağına düzülüb o ağ göyərçinlər kimi yanakı bir baxışla aşağı baxmışdı və başı çal papaqlı, çiyini qırmızı heybəli görkəmim görünür diqqətini çəkmişdi ki, boynunu bir az da irəli uzatmışdı. Kəhrəba boyunbağısı, xurmayı saçları axmışdı, üzünə uşağı tökülmüşdü və bənövşəyi gözləri bir an məni tədqiq eləyəndən sonra demişdi:

– Bağışla a... deyəsən nabeləd adamsan, niyə məəttəl qalmısan orda, kimi axtarırsan?

– Kənddən gəlmişəm, – demişdim, – amma bilmirəm xalamgil burda hansı mərtəbədə olur.

Şəhərli qız şuxluğa başlamışdı:

– Bu evdə o qədər xala var ki, hansı mərtəbəyə qalxsan, rastına cavanəzən bir xala çıxar, hayıl-mayıl olarsan!

Qıza bir söz deməyə macal tapmamış bu dəfə də birinci mərtəbənin şüşəbəndi arxasından kiminsə çox xırıltılı yoğun səsi gəlmişdi:

– Eşidirsən, arvad, xalasıgilə gəlib oğlan! Daha kənddə yerə bel vuran qalmadı, doldu şəhər ağzınacan motal papaqlarla. – Elə bular, bu cinni Cəfər qoşunu qarıb aldı imarətimin iki mərtəbəsini mənəm əlimdən...

Qaşlarım çatılmışdı, əgər birinci səsdən, şəhərli qızın o ilahi səsndən sonra bu ikinci nahamvar səs böyük şəhər təkəbbürünün səsi idisə, mən də dərhal kiçik bir dağ kəndinin təkəbbürü ilə qarşı qoymağa hazır idim ki, yuxarıdan yenə şəhərli qızın gümüş cingiltili səsini eşitmişdim:

– Vaxsey, fikir vermə ona, qoca kişidir, elə qocalıb ki, hələ də milisə polis deyir...

Sonra bilmişdim ki, bu böyük imarət o qocanın şəxsi mülki imiş, amma indi ancaq birinci mərtəbə qocanın əlində qalıb, ikinci mərtəbə ilə üçüncü milliləşdirilmişdir, daha sonra isə belə bir səhnənin şahidi olmuşdum ki, o milliləşdirilmiş mərtəbələrin aynabəndlərindən qadınlar bir-birilə atışanda, qoca əlində çəlik həyəətə çıxmışdı və başını yuxarı qaldıraraq bağırmışdı ki, kəsin səsinizi bihəyalar, yoxsa bu saat gedib polis çağıraram və bir dəqiqə əvvəl bir-birinə söz atan o qadınlar o saat hırıldaşaraq başlarını geri çəkmişdilər.

Çaşıb qaldığımı görən şəhərli qızı:

– A... – demişdi, – bəlkə Tutu xalanın bacısı oğlu elə sənsən, dünən dizinə döyürdü ki, Yunis gəlib çıxmadı, uşaqçıqaz imtahanlara gecikdi, çıx yuxarı üçüncü mərtəbəyə, qoy yazıq arvad uşaqçıqazını görüb sevin!

Və qız başını yuxarı qaldırmışdı, dam üçtündə quş uçurdan balaca oğlanı səsləmişdi:

– Səttar, ordan Tutu xalaya de ki, bacısı oğlu gəldi, gözləri aydın!

Sonra yenə aşağı baxmışdı və düz üzümə yönəldilmiş şux bir gülümlə başını geri çəkmişdi, aynabənd arxasında yox olmuşdu.

Və o dəqiqə elə bil axşamın da titrək işığı sönmüşdü, kiçik həyəətə dərin zülmət qaranlıq çökmüşdü.

* * *

Tutu xala məni qupquru sinəsinə basmışdı, kövrəlmişdi. Hiç-qırmışdı və istəmişdi bir ağız məni oxşasın, amma Əlimürsəl kişi aman verməmişdi, məni və atamı məzəmmət eləməyə başlamışdı:

– Dədəyə üç dəfə kağız göndərmişəm ki, səni tez yola salsın, hazırlıq kurslarına imtahanlar çoxdan başlanıb, yaxşı ki, kağızkuğazında əyər-əskik yox idi, qəbul elədilər. Sizə, kənddən gələnlərə güzəştə gedirlər, indi çalış imtahanlarda bizi xəcil eləmə!

– Narahat olmayın, Əlimürsəl dayı, çalışırıq şələmizi sudan çıxardırıq.

– Çıxartsan yaxşıdır, yox əgər şələ-küləni qoltuğuna versələr...

– Allah eləməsin a kişi, ağzını xeyirliyə aç...

– Şər deməsən xeyir gəlməz... Onda aparacam səni mədəyə yanımda açarçı işləyəcəksən!

Sonra qoca buruq ustası ayağa qalxıb paltarını dəyişib və mədənə getmişdi – çünki yenə bir həftə gecə növbəsində işləyəcəkdi.

Heybəmdəki ayın-oyunu boşaldan Tutu xala isə anamın qarasına deyinməyə başlamışdı:

– Bıy qıza bax a... Nə olub, nə xəbərdir, Basqal kələğayısıdır bu? Bu nə bədxərclikdir? – Barama qurdu saxlayırdı bu yay da?

Çay içmişdim, xalamın bitib-tükənməyən suallarına cavab vermişdim və içəri qaranlıqla dolanda xalam ayağa qalxmışdı, divardakı elektrik düyməsini çiqqıldatmışdı, otaq tavandan asılmış üçqanadlı çilçırağın ağ işığı ilə dolmuşdu, sonra xalam məni dalınca salıb, mənim üçün hazırladığı ikinci kiçik otağa aparmışdı.

Xalamın ardınca içəri girmişdim və içəri girən kimi o kiçik otağın kiçik pəncərəsi gözlərim qarşısında elə əzəmətli bir mənərə sərmişdi ki, irəli atılmışdım. Pəncərənin hər iki qanadını taybatay açmışdım və elə bil bir işıq dənizi aşıb-daşaraq üstümə gəlmişdi, sonra çəkilməmişdi üzəşağı axmışdı, gözümün şövqünü arxasınca aparmışdı və mən handan-hana səsini çıxarmadan nəfəsimlə demişdim:

– Haradır, ora xalacan, hansı dünyadır ora?

Arxamda dəmir çarpaydakı yatağımı sahmana salan xalam nəfəsimin səsini eşitmişdi, gəlib yanımda dayanmış və demişdi:

– Hara olacaq. Bakıdır da, qadan alım... Bax ora günçixan tərəf Qaraşəhərdir, ondan o yana Ağşəhərdir, düz qənşərindəki İçərişəhərdir, bu yan da günbatan tərəf, Bayıl təpələridir...

Gecə milyon işıqların aramsız titrəyişi içində idi və bu titrəyişdən gah o tərəfdə, gah bu tərəfdə ağ şüalar içində mavi qığılcımlar uçuşurdu, sonra gedib uzaqda yan-yana düzölmüş işıq toparlarından at nalına oxşar böyük bir qövsü cızırdı və o atəşli qövsün içindəki hamar və bu tutqun bir düzəngahda iki qırmızı nöqtə növbələşərək bir-bir yanıb sönrüdü.

Xalam da mənimlə bərabər xeyli baxmışdı o gecəyə, sonra yavaşdan “xudaya” deyib köksünü ötürmüşdü və getmək istəmişdi.

– Dayan xalacan, – demişdim, – bax ora qaldı, demədin o hamar, o işıqsız düzənlik haradır ki, sinəsində qara bir çıraq yanır.

Xalam əlimin göstərdiyi uzağa baxmışdı və demişdi:

– Ora da dəryadır, qadan alım, ertədən yatarsan, sabah gedib o dəryaya baxarsan, o salxım-salxım işıqlar da o dərya qırağındakı, xiyabanın çıraqlarıdır. Ertədən duracaqdım, sabah da gedəcəkdim o

deryaya baxacaqdım? Bir halda əl uzadıb zaman-zaman hələ uşaqılıq illərinin yuxularında çalxanan o mavi sonsuzluğa çatacaqdım – gecənin qurtarıb, səhərin açılacağını gözləməyə səbrim qalmamışdı.

Çal papağımı gözüüm üstünə basmışdım, qapıya doğru yönəlmişdim, xalam xəbərdarlıq eləmişdi:

– Çox uzağa getmə, ha, elə burda öz küçəmizdə bir az gəz-dolan, sonra qayıt evə, yıxıl yat, yol yorğunusan, canına qəsd eləmə.

Ürəyin səbirsizliyi idimi, intizarın tükənişi idimi, sirli bir səsin çağırışı idimi, nə idisə, məni elə bir həyəcan içində şəhərin yuxarı başından aşağı başına qovmuşdu ki, elə bil o dəniz bu saat ətəyini əlinə alıb qaçmağa başlayacaqdı və mən onun dalınca yüyürəcəkdim, amma çatmayacaqdım, sonra isə bütün ömrüm uzununu itirilmiş o mavi dənizin sorağıyla diyarbadıyar gəzəcəkdim.

Sonra üzüaşağı endikcə daha çıraqban olan küçələrdə daha çox vurnuxmuşdum. Yolu gah düzünə, gah köndələninə getmişdim, şəhərin axşam qaynarındakı izdiham içində çox sıxcalanmışdım, çox çalxalanmışdım, böyük şəhər içində önümə çıxan kiçik bir şəhərin yuxarı başındakı qala qapılarından içəri girmişdim və burda ilişdiyim sehrin əlindən qurtulmaq üçün çox çırpınmışdım, nəhayət, qurtulub dəniz kənarına çıxarkən, sanki daşları faciəli əfsanəsindəki qara bir ehtirasın cəhənnəm dili ilə qarşılmış Qız qalasının uca və qara heykəlinə yalnız bircə an baxa bilmişdim.

Və burada dənizkənarı xiyabanda qaynaşan izdihamı köndələninə yarıb keçəndən sonra, sinəm daş hörgülü bir səddə dirənəndə o səddin çopur və nəmiş daşları üstə yaslanmışdım və ömrümün unudulmaz bir gecəsində ömrümdə ilk dəfə gecə dənizi ilə üz-üzə qalmışdım.

Yaxının suları üstündə titrək işıltılar gəzinirdi, uzağın suları üstündə dağınıq qaraltılar sürünürdü və o qaraltılar arasında o iki qırmızı nöqtə yenə növbələşərək gah alışı, gah sönürdü. Yuxarıda – göy qübbəsində isə üç-dörd gecəlik aypara “Sineyvaz” qovunundan kəsilmiş sarı bir qıça kimi ağ buludlar altında üzürdü.

Qalxmışdım, daş səddin üstündə üzüm dənizə sarı oturmuşdum.

Və gözlərim açıq elə bil bir röya aləminə qərq olmuşdum.

Bu rüyada gecə dənizi çadraya bürünmüş bir qadın kimi yaşmağı altından baxan yaşıl gözlərinin cadugər cazibəsilə məni çəkib haraya isə sirli-sehirlir bir dünyaya aparmışdı və orda qara bir qapı açılarkən mən o qapı arxasında bənövşəgözlü ağ səadətimi görmüşdüm.

Handan-hana o vaxt oyanmışdım ki, elə bil gəlib arxamda dayanmış bir səssizlik yavaşdan əlini çiynimə qoymuşdu. Dönmüşdüm arxama baxmışdım, dənizkənarı xiyabanda qaynaşan izdiham yox olmuşdu və kimsəsizləşmiş o xiyabanın axşamçağı ağ çiçəkli işıqları indi bir az saralmış və solmuşdu.

Və bu vaxt bu səssizlik içində gecə dənizinin çox uzaqlarda sinəsindən qopan boğuc bir səslə köksünü ötürdüyünü eşitmişdim. Donub yerimdə qalmışdım və gözləmişdim. Çox çəkməmişdi və gecə dənizi elə bil ağrısını canından çıxarmaq istəyən canlı bir varlıq kimi bu dəfə daha dərinədən və daha boğuc bir viyılıt ilə yenidən köksünü ötürmüşdü.

Orda, o dağ kəndində evimizin dalındakı damı yırtıq, bir divarı uçuc o köhnə samanlıqda gecənin hansı aləmindəsə öküzlərdən hansı isə eynilə bu cür, sinəsinin dərinindən qopan boğuc bir səslə köksünü ötürəndə bəzən mən yuxudan oyanardım və uzun-uzadı yerimin içində oyaq qalardım və mənə elə gəlirdi ki, bu təpəl öküzdür, yuxusunda qara-qura görüb o cür köksünü ötürür, yaxud bu, bütün günü ağır boyunduruq altında canına hoptmuş o sonsuz yorğunluğun ağrısıdır ki, indi qəlpə-qəlpə canından çıxır.

Və indi elə bil gecə dənizi də bütün günü canına hopen bir yorğunluğun ağrısını canından çıxarmaq üçün iki dəfə köksünü ötürmüşdü və mən bir dənizin canına hoptmuş o azman yorğunluğu təsəvvürümə gətirmək istərkən, xəyalımda qurduğum bütün qurğuların sarsıldığını hiss eləmişdim.

Ayağa qalxıb o gecə ilk dəfə üz-üzə gəldiyim və sahilində sehir-lənib qaldığım o gecə dənizindən ürəyimə axıb dolmuş nə isə anlaşılmaz bir təlaş hissilə ayrılmışdım.

Küçələr bomboşdu, bu kimsəsiz küçələrin birində dirək başındakı böyük bir elektrik saatının dəyirmi və ağ siferblatında qara əqrəblərin hansı rəqəmlər üstündə dayandıqlarını görərkən, gecənin bu vaxtına kimi nigaran qoyduğum yazıq və qoca bir qadın qarşısında duyduğum xəcalət hissindən başımı aşağı salmışdım. İndi məhz çox tələsdiyim üçün daha tez azmışdım, yolu daha çox uzatmışdım, dəfələrlə bu və ya digər bir dalan, yaxud bir döngənin sonunda ağzım divara dirənmişdi, geri dönmüşdüm.

Sonra gəlib dik yoxuşlu bir küçə başında içəriyə açılmış yaşıl rəngli bir qapı görmüşdüm və o açıq qapıdan çox böyük elektrik

lampasıyla işıqlandırılmış kiçik, yaraşıqlı bir həyət görünmüşdü, həyətin üstünü örtən yaşıl talvarın kəhrəba giləli üzüm salxımları altında yerə böyük bir palaz salınmışdı və o palaz üstündə halay vurub oturmış kişi məclisində iki nəfər bir-birilə meyxana yarışına çıxmışdı. İndi meyxana deyənlərə vəgirlik eləyən bir dəstə oğlanın qıyya vuran səsləri göyə ucalmışdı:

Yanında canan olsun gün batanda
Yerin Xırdalan olsun gün batanda!

Abşeron yarımadasının coğrafiyasını hələ mənimsəməmişdim və düşündüm ki, görəsən hara imiş o Xırdalan ki, oranın günbatan çağında yanında cananın görmək həsrətilə sinədəftər olmuşdu bu oğlanlar?

Və elə bu vaxt, gecənin bu aləmində bir dəstə çadralı qadın o həyətin yaşıl rəngli qapısından küçəyə çıxmışdılar, qarşı səkidə mənə görərkən tez bərk-bərk çadralarına bürünmüşdülər və üzlərini mənədən yana çevirmişdilər.

Lakin o qadınlardan ən arxadakı başından sürüşmüş qara ışıtlı liberti çadrasını başına çəkməmişdi və o vaxt mən onu, o mənə tanı-mışdı, hər ikimiz gözlərimizi döyərək bir an bir-birimizə baxa-baxa qalmışdıq və sonra mən qeyri-ixtiyari bir addım irəli ataraq nə isə demək istərkən, qız tez şəhadət barmağını dodaqları üstünə qoymuşdu, səsimi çıxartmağı mənə yasaq eləmişdi. Dinməmişdim, amma qaşlarım çatılmışdı, dinməmişdim, amma şəhərli qızın bir mərtəbə yuxarıdakı qonşusuna qarşı göstərdiyi bu kəm iltifatdan ürəyim sınımışdı, çünki o vaxt hələ bilmirdim ki, gecənin o aləmində bir kişi xeylağının üzünü ondan gizləyən çadralı şəhər qadınlарına yaxınlaşması, bir uşağın qupquru barıta yanar kibrit çöpü uzatması kimi çox təhlükəli bir oyundur və bundan bixəbər olduğum üçün üzümdə nə cür bir ifadə zahir olmuşdusa, qız pıqqıldayıb əlilə ağızını tutmuşdu, sonra başıyla işarə eləmişdi ki, dinmə, danışma, amma dalımızca gəl.

Sonralar mən təsadüf ilə taleyin gizlənpaç oyunu haqqında çox fikirləşəcəkdim, amma o gecə mənə üçün elə bir rüyaya çevrilmişdi ki, əgər arxasınca getdiyim o qara çadralı qız birdən-birə ağı bir göyərçinə dönsəydi və uçub gələrək mənə çiyinə qonsaydı, mən artıq buna heyrət etməyəcəkdim.

Qadınlar ayaqlarındakı dabansız nəleyinlərini sürükləyərək, can üzən ağır yerişlərlə yayxana–yayxana uzaqlaşdırdılar, görünür toy, yaxud nişan məclisindən qayıdırdılar və başları “əndamı yanmış Gülxar xanımın” qiybətinə elə qarışmışdı ki, nə arxalarınca gələn qızın hərdən bir dönüb geri baxdığından, nə də tənha bir kölgənin o qızı izlədiyindən xəbərləri olmamışdı.

Sonra həyətdə, küçə qarısı dəhlizinin qaranlığında dayanıb gözləmişdim, qadınlar iki dəstəyə bölünüb, ah–ufla sağdakı, soldakı pilləkənlərlə yuxarı mərtəbələrə qalxıb yox olmuşdular və bu vaxt mənim üçün yol açılarda yüyürmüşdüm, ikinci mərtəbənin pilləkən meydançasına çatmışdım ki, birdən elə bil hardansa atılan gözəgörünməz bir kəməndə ilişib büdrəmişdim, geri çevrilmişdim və aynabəndin açıq qarısı arasında dayanmış onu görmüşdüm – çadrası başından yerə düşmüşdü, yalnız bir ucunu sol əlində tutub saxlamışdı və üzündə elə bir ifadə vardı ki, elə bil nə isə demək istəmişdi, yadımdan çıxmışdı və indi yaxından üzümə baxdığı halda heç bir şey görməyən gözləri dumanlanmışdı.

Susduğu üçün susmuşdum və bu sükutun mənğənəsindən qurtulmaq üçün:

– Dənizə getmişdim – deyə bilmişdim.

– Nə vacib olmuşdu ki, dəniz qaçırdı?

– Elə çağırırdı ki, dayana bilmədim.

– Kim?

– Dəniz.

– Nə deyirdi ki?

– İki dəfə köksünü ötürdü.

Birdən elə bil özünə gəlmişdi, gözlərində nə isə bir təlaş kölgəsi zahir olmuşdu.

– Bəlkə qəşş eləmişən orda, dəniz qırağında? Özündən xəbərin olmayıb?

– Görək mənim ürəyim gedəydi orda, dəniz qırağında?

– Bu yanda Bayıl tərəfdə batmış bir şəhər var, bir kitabda yazılıb ki, Səbəyeldir o şəhərin adı, o biri kitabda yazılıb ki, “şəhri yunan” imiş o şəhər... Amma haçan batıb şəhər, haçan su altında qalıb, heç qocalar da bunu bilmirlər... Hərdən gecə yarından sonra su altındakı o şəhərdən su pərisinin səsi gəlir, kim o səsi eşidirsə, o saat qəşş eləyir... Əgər qulağına səs gəlibsə, görək Tutu xala səni Nardarana aparsın!

Heç bir şey başa düşməmişdim və başa düşmədiyim üçün demişdim:

– Yox, mən əvvəlcə Xırdalanı görmək istəyirəm... Gün batan çağında...

Heç bir şey başa düşməmişdi, bir an qaşların düyünləmişdi və demişdi:

– Xırdalanda pır yoxdur, məxluq Nardarandakı pırə gedir.

Və elə bu vaxt arxasındakı qaranlıqdan, otaqlardan kimsə elə çığırılmışdı ki, hər ikimiz səksənmişdik:

– Ağöz, Yaqut, harda batdın, gəl gir yanıma, məni yuxu aparsın...

– Vaxsey, məmə, səksəndim ki, görmürsən ki, qapı-bacanı bağlayıram...

Və aynabəndin qapısını mənim üzümə bağlamışdı.

Artıq günçıxan tərəfdə, Qarashəhər üstündə göy əyrisi avazı-mışdı və şəhərli bir qızın bənövşəyi gözlərilə kiçik bir pəncərənin mənə göstərdiyi əzəmətli bir gecə mənzərəsilə, daha sonra qaranlıqda köksünü ötürən bir dənizin sirli nəfəsi ilə sehrlənmiş bir gecəm, böyük şəhərdəki bu ilk gecəm, bir rəya kimi sona çatmışdı.

* * *

Havalar hələm çox isti idi və bürkülü gecələrdə bizim tərəflərdə, şəhərin yuxarı hissəsində evlərin qara asfaltlı yastı damlarının üstündə açıq havada özlərinə yer salıb yatan adamlarla dolu olurdu.

Və bir dəfə xalam mənə demişdi:

– Gecələr içəridə isti olur sənə, çox çalıq yatırsan, istəyirsən sənə də burda, pəncərə altında, dam üstündə yer salım, sərində yıxıl yat.

O gecə kiçik otağımın pəncərəsi altında bizim evə bitişik qonşu evin damında köhnə kilim üstündə salınmış yatağında uzanıb çox oyaq qalmışdım və qollarımı başım altında çarpazlayıb göydəki o tanış ulduzlara baxmışdım ki, o ulduzlar bizim dağ kəndinin gecə göylərində daha şəfəqli və daha işıqlı idilər, bir-birinə göz vururdılar, bir-birini çağırırdılar, burda isə nədənsə tutqun sifət idilər, elə bil bir-birindən kəsib, bir-birindən üz çevirmişdilər.

İmtahanları vermişdim, Əlimürsəl kişi haqlı çıxmışdı, kənddən gələnləri geri qaytarmamaq üçün müəllimlər məni çox bərkə çək-məmişdilər, digər tərəfdən ali təhsilin gələcək taleyimdə oyna-

yacağı rola tamamilə laqeyd olduğum üçün, məhz bu laqeydliyimə görə çox asanlıqla imtahanların öhdəsindən gəlmişdim, xalam çox sevinmişdi. Əlimürsəl kişi məni təbrik eləmişdi və mən kəndə kağız yola salmışdım ki, imtahanları verib qurtarmışam.

Həmişəki kimi yuxu yenə hansı dəqiqənin hansı məchul saniyəsində ildırım sürətilə şüurumu çalıb apardığından xəbərim olmamışdısa, amma sonra gecənin hansı aləmindəsə o yuxudan hövlnək oyandığımı və dik atılıb yerimdən qalxdığımı hələ də unutmamışam.

Üstümə örtüyüm nazik iplikli yorğan göydə uçurdu, başım yanında kətil üstünə yığdığım üst pal-paltarımdan təkçə yaxası naxışlı köynəyim gözümə dəymişdi ki, o da dam üstündəki yaxın bacaya sarınıb hələlik salamat qalmışdı, çal papağım haraya isə düşmüşdü və indi bir top kimi diyirlənə-diyirlənə üstümə gəlirdi.

Ayağa qalxarkən küləyin şiddətindən səndələmişdim, nəfəsim tıxanmışdı, sinəmdə qalmışdı, amma yenə də özümü irəli atmışdım ki, təkçə o çal papağımdan əlim üzülməsin və gecikmişdim, çünki küləyin növbəti burulğanı cücə üstünə şığıyan çalağan kimi o papağı bir anda çaynağına alıb fir-fir fırladaraq göyə qaldırmışdı, sonra əynəmli bir uçuşla və elə bir sürətlə şəhər üstündən birbaşa dənizə doğru aparmışdı ki, arxasınca baxa-baxa qalmışdım.

İndi hər tərəfdə bütün qonşu damlar üstündə də bərk çaxnaşma vardı, adamlar boğuc hənirtilərilə yataqlarını qamarlayıb, əllərinə keçən pal-paltarlarını büküb-bürmələyib damlar üstündən qaçırdılar, küçələrdəki çoxməftilli elektrik dirəkləri zil bir səslə vəhşicəsinə fit çalırdılar, yaxın həyətlərdə gah açılan, gah hara isə çırpılan küçə qapıları şaraq-şaraq şaqıldayırdı, yuxarı mərtəbələrədən qopan pəncərə şüşələri şarıltı ilə küçələrin daş döşənmiş qaldırımlarına tökülüb qumbara kimi partlayırdı.

Bütün şəhər tüstüləyən nəhəng bir tonqal kimi idi, axşamın ağ işıqları indi qum və toz boğanağı içində, gözünü kül örtən bir ocağın gözləri kimi tutqun qızartılarla göz qırpırdı.

Və getdikcə şiddətlənən qasırgalı külək yaxındakı döngə və dalanlar arasında tələyə düşmüş bir yırtıcı kimi qorxunc ulartılarla başını hara gəldi çırpırdı, qabağına nə çıxırdısa basmarlayırdı, eşələyirdi, qarışdırırdı, dağıdırdı, sonra sovurub göyə qaldırırdı və elə bil bütün şəhəri yerindən qopardıb dənizə atmağa gücü çatmadığı üçün qəzəbindən dəli olub müdhiş hıçqırıqlarla hönkürdü.

Xalam isə bu vaxt tələş dolu bir səsle pəncərəmdən elə hey mənə çağırırdı.

– Bu nə məhşərdir belə, xalacan? – demişdim və pəncərəyə tərəf getmişdim.

– Dəli xəzridir, bala, elə ki, başladı, Bakının qiyaməti qopur, tez yır-yığış elə gir içəri...

Yır-yığış eləmək üçün bir şey qalmamışdı və mənə o gecə dəli xəzri ilə tanışlığım nəinki həmişə gözüm üstünə basdığım o çal papağımla, eyni zamanda papaqla birdəfəlik vidalaşdığım bir tarix-cəyə çevrilib qaldı.

Səhər tezdən gecə növbəsindən qayıtmış Əlimürsəl kişi papaq əhvalatından xəbər tutarkən, çal bıqları altından qımışmışdı və demişdi:

– Dur ayağa, gedək sənə bir furajka ala, tax başuva, sonra ali məktəbi qurtaranda özün bilərsən ya fetr şlyapalı olarsan, yaxud çiyi saçlılar tayfasına qoşularsan, başaçıq, döşaçıq gəzməyi özünə adət eliyərsən.

Getmişdik, parusin bir furajka almışdıq, evə qayıdanda yazıq xalam yəqin xəyalında çal papaqla parusin furajkanı müqayisə eləyib yaşaran gözlərini silmişdi, amma “mübarəkdir” – demişdi. Yaqut isə şaqqanaq çəkmişdi, axmışdı, özündən getmişdi:

– Vaxsey Tutu xala, – demişdi, – bu parusin şapka nədir ilin bu vaxtında. Elə ki bir çin yağışa düşdü, əskiyə dönəcək başında.

Xalam dönmüşdü məzəmmətlə Əlimürsəl kişiyə baxmışdı, yəni niyə qızırqalanmışan, tifi ilə iraqbətli bir papaq ala bilməzdin?

Əlimürsəl kişi də çiyinlərini çəkmişdi, yəni neynəyim, özü seçdi, özü bəyəndi.

Sonra mən bütün günü zaman-zaman aşağı mərtəbədən Yaqutun gümüşü cingiltilərlə çağlayan gülüşlərini eşitmişdim.

Və günlər keçdikcə Yaqut bənövşəyi gözlərilə, sədəf dişlərinin düzümü ilə, sınıq məxməri qaşları ilə, tez-tez saçından ayrılıb sol gözü üstünə düşən xurmayı tellərilə gözlərim qarşısına elə sehrli bir pərdə çəkməyə başlamışdı ki, gözlərimi qapayırdım bu pərdə yox olmurdu, gözlərimi açırdım, dünya bu pərdə arxasında görünməz olurdu, başımı götürüb hara isə getmək istəyirdim, amma hələ qafil idim, bilmirdim ki, sevgi kəməndinə düşmüş bir ürək üçün bu kəmənddən qurtuluş yolu yoxdur.

Kiçik otağımın dam üstünə açılan pəncərəsi yanında qoyulmuş yazı stolu arxasında oturub bir saatdan çox idi ki, iki məchullu bir cəbr məsələsinin həlli ilə əlbəyaxa olmuşdum. Yazıb pozduğum və şagird dəftərindən qopartdığım vərəqlər stol üstündə qalaqlanmışdı və o vaxt ikinci dəftərdən də bir vərəq qapqara qaralmışdı, nəhayət, işıq üzü görünmüşdü, kənək tənliyin kor düyünü açılmışdı və dərhal fikrim qəfəsinin qapısı açılmış bir quş kimi uçmuşdu, harayasa getmişdi, ürəyim isə bir boşluq içində asılıb qalmışdı.

İçəri qaranlıqla dolmuşdu, amma ayağa qalxıb işığı yandırmaq üçün yerimdən tərپənməmişdim, çənəmi qollarım üstünə qoymuşdum, axşam şəhərinin topa-topa alışan işıqlarına baxmışdım, hardasa veyillənən fikrimi hardansa geri qaytarmaq istəmişdim və bu vaxt birdən onu pəncərəm altındakı dam üstündə görmüşdüm.

Bəlkə çoxdan üzünü görmədiyimin, səsini eşitmədiyimin xəyalı idi bu? Yox, özü idi, ağ quşum, ağ səadətim idi.

Ayağı altındakı tasdan götürdüyü kətan ağlarını, nazbalış və yastıq üzlərini, qırmızı naxışlı əl-üz dəsmallarını damın bacalarına sarınmış dirəklər arasındakı iplərə sıxaclarla bənd eləyirdi və o, iki cərgəli ağlar arasında qalaraq asfalt cığırda uzaqlaşmışdı.

Dənizdən həzin bir külək əsirdi, şəhərdə alışan işıqların sayı anbaan çoxalır, o isə əyilirdi, qalxırdı, hərdən dizlərini qucaqlayırdı, küləyin qabardıb yuxarı qaldırdığı donunun ətəyini aşağı salırdı, sonra yorğun halda bir an donurdu, hərəkətsiz qalırdı və bu vaxt doğulduğu şəhərin çıraqban axşamı elə bil dönüb yalnız ona baxırdı və qız şəhərin o qızıl işıqları önündə sirli bir rəqsə başlayırdı. Ağ bir xəyal kimi sərdiyi ağlar arasında batıb-çıxırdı, dönüb əllərini iplər üstündə gəzdirə-gəzdirə yaxınlaşır və hərdən yanakı və ani bir baxışla qaranlıq pəncərəmə baxarkən, qaşları çatılırdı. Küləyin üzünə dağıtdığı saçlarını sol əlinin əsəbi hərəkətilə yuxarı atıb və işıqlanmayan pəncərəmin qaranlığından vəhmələnmiş kimi geri dönüb uzaqlaşmışdı. Mən də ayağa qalxıb əlimi elektrik düyməsinə uzatmışdım – birdən elə bil bütün şəhər səksənmişdi, boğuc və heybətli bir nəriltili şəhər üstündən göyə ucalmışdı, hava çalxalanmışdı, pəncərə şüşələri cingildəmişdi və damın o biri başında qızın sinəsindən qopan kəsik bir çığırtıdan ürəyim qopmuşdu və bütün bunlar bir saniyənin başlanğıcından o saniyənin sonuna qədər sürən bir zaman müddətində bir-birini izləmişdi.

Özümü pəncərədən dam üstünə atmışdım, qızın dalınca yüyürmüşdüm və indi onun da geri dönüb qaça-qaça üstümə gəldiyini görmüşdüm, sonra o vaxt ki, bir-birimizə çatmışdıq, qorxmuş, rəngi qaçmış ağ səadətimi ilk dəfə bağrıma basmışdım.

Nə olmuşdu, nə baş vermişdi, göydən yerə yanar kometa düşmüşdü, yoxsa hardasa qayalar uçub dənizə tökülmüşdü, hələ heç bir şey başa düşməyərək yalnız qollarım arasında titrəyəni sakit eləmək istəmişdim:

– Qorxma, – demişdim, – qorxma, nə idisə oldu, qurtardı.

– Qurtardı nədir, – demişdi, – ora bax, Bayıl tərəfə... Gör nə boyda alov göyə qalxıb...

Başımı çevirib baxmışdım və heç vaxt görmədiyim dəhşətli bir mənzərə qarşısında donub qalmışdım, günbatanda Bayıl tərəfləri arxasından fişqıran nəhəng bir alov sütunu qara-qırmızı dili ilə az qala göydəki buludları yalayır, gah burum-burum burulan qap-qara tüstü layları içində boğulurdu, gah qaynayır, daşırdı, tüstü layları üstündən aşdı və yenidən göyə sıçradıqca nəriltisindən qulaq batırdı. Qız isə sinəmə sığmıb dayanmışdı və yanakı bir baxışla hərdən alovu qaralan, tüstüsü qızaran o məşum məşələ baxırdı və məni başa salırdı ki:

– Orda dənizdə bir yer var – Şıxlar kəndinin o biri böyründə... gecələr qayıq ilə ordan keçənlər kibrit yandırır dənizə atanda suyun üzü o saat od tutub yanır... İndi yəqin orda dəniz partlayıb, su yarılıb, bu əjdaha da başını ordan, yerin altından, dənizin dibindən çölə çıxardıb...

Gecə doğrudan da qorxunc bir nağıla oxşayırdı və qız qorxmuş bir uşaq kimi xəyalında dənizi partladırırsa, suyun altından, dənizin dibindən bu odlu əjdahanı çölə çıxarırdırsa, bəlkə də haqlı idi.

İndi artıq hər tərəfdə bütün evlərin küçə balkonları və yastı damlarının üstü izdihamla dolmuşdu, topa-topa dayanmış o adamların arxasındakı qara çadralı qadınlar başlarını yuxarı qaldırır əllərini göyə uzatmışdılar.

Bu zaman iki partlayışın qırmızı alovu yenə bir-birini izləmişdi və başını göyə dirəmiş o heybətli əjdaha hər tərəfi, aşağıda çox uzaqlara kimi dəniz sularını, yuxarıda göy tağbəndinə kimi ulduzlu fəzanı, yuvalarına qayıdan bir cüt ağ göyərçini də titrək parıltılı qızartdaq bir rəngə boyamışdı.

Handan-hana xalamın pəncərədən gələn səsini güclə eşitmişdim.

– Yunis, hardasan?

Yaqut diksinmişdi, qollarım arasından sıyrılmaq istəmişdi, amma qollarımın çəmbərini qıra bilməmişdi və mən başını sinəm üstə qoymuş ağ səadətimin ürəyimi döyündürən həyəcanından dəyişilməmiş bir səslə xalama cavab vermişdim:

– Burdayam xalacan, – sən bilən bu nədir belə?

– Bibiheybətdir, ora, yəqin buruq fantan vuranda daş-daşa dəyib, od çıxıb, nöyüt alışıb... Kişi də hələ ordadır... səsinə nə olub, vallah o çit şapkada timov olacaqşan axırda sən...

Gecə qara vəqiəli bir yuxuya oxşayırdı, amma xalam qorxub gözü dörd olmuş bir qız uşağı deyildi, qocaman bir buruq ustasının həyat yoldaşı idi və baş verən qorxunc hadisəni görünür o daha düzgün fəhm eləmişdi.

– Əlimürsəl dayıdan nigaran qalma, xala, – demişdim, – gedərəm bir xəbər gətirərəm!

Bu dəfə qollarım arasındakı sağ əlilə sinəmi çəngələmişdi və hiddətli bir pıçıltı ilə demişdi:

– Hara gedəcəksən? Bu saat ora yəqin qoşun gedir ki, avara adamları yaxına buraxmasın, uşaq-muşaq əl-ayağa dolaşmasın... burax məni, xalan bura baxır.

Xalam bizə tərəf baxmırdı, baxsaydı belə bu ağlar arasındakı mənim ağ göyərçinimi gözü seçə bilməzdi, amma elə bu vaxt xalamın yanında peyda olan Yaqutun anasının çığırtılı səsi qulağımızda cingildəmişdi:

– Ağöz, Yaqut hardasan, yığışdır ağları düş aşağı, gecə göydən hiss yağar, pal-paltar zay olub gedər.

– Bu saat, anacan! – demişdi və döşümdən məni elə bir şiddətlə geri itələmişdi ki, qollarındakı qüvvətə heyrət eləmişdim.

Sonra pəncərədən yenə anasının səsi gəlmişdi:

– Səsinə nə olub, ağöz, yoxsa qorxmusan?

– Həri səksəndim, məmə, lap ürəyim qopdu bayaq...

– Yaxçı, yığış gəl evə, ağanənəyə deyərəm, çildağa aparar səni...

Və xalam ilə qızın anası pəncərədən çəkilib getmişdilər.

Abşeronu məxsus xalq təbabəti növləri haqqında təsəvvürüm yoxdu, ona görə elə bilmişdim ki, Çildağ, yaxud Cehildağ yer adıdır və qızı nənəsi haraya isə aparacağından təşvişə düşərək yavaşdan demişdim:

– Nə üçün ağanənən səni Çildağa aparmalıdır nə işin var sənin o kənddə, yaxud o dağda?

Pıçıldamışdı, amma tez əlilə ağzını tutmuşdu və demişdi:

– Tək məni yox, səni də aparmaq lazımdır.

– Məni niyə?

– Əsirdin bayaq... Çildağ ocağında əsməcəli adamların əndamına elə qəşəngcə dağ çəkirlər ki, sabahı gün əsməcəsindən əsər-ələmət belə qalmır.

Aha, demişdim öz-özümə, ağ səadətimin yaxşıca cırmaqlayan caynaqları da varmış!

Sonra kömək eləmişdim, iplərdən asılmış ağları yığışdırmışdı və getmişdi, mən isə dam üstündə tək qalmışdım, göy üzünü indi tutqun mis rəngində idi: dan yerindəki ulduzlar zərrin duman içində əriyib yox olmuşdu, günbatan tərəfdəkilər də elə bil pərən-pərən düşüb seyrəlmişdi. O aramsız və heybətli nəritinin səsi hələ də eşidilməkdəydi.

Çit şapkamı başıma keçirib küçüyə çıxanda xalama demişdim ki, gəlib-gedəndən bir xəbər bilib qayıdıram və burdan, şəhərin yuxarı məhəlləsindən birbaşa Bayıl təpələri arxasına gedən araba yolu ilə baş alıb getmişdim...

Bir saat yol gedəndən sonra gəlib Bayıl təpələrinin günbatan tərəfindəki yamaclarını izdihamla dolu görmüşdüm. Bu izdiham içində çoxlu oğlan uşaqları vardı, sal daşların üstündə əyləşib dizlərini qucaqlamış qocalar vardı, körpələri qucaqlarında yatmış çadralı-çadrasız gənc qadınlar da gəlmişdilər. Onlar bu gecə vaxtı bura, bu dəhşətli mənzərəyə yaxından tamaşaya gəlmişdilər, bəlkə hər birinin orda, o odlu əjdaha ilə əlbəyaxa çarpışan bir yaxını, bir əzizi üçün duyduğu nigaranlıq hissi çəkib bura gətirmişdi.

İzdiham içindən keçmişdim, yamac ilə üzəsağı enmişdim, burda, dəniz ilə dağətəyi arasındakı sahədə salınmış yeni neft mədəninin buruqları arasında uzanan yola düşmüşdüm ki, qoluna qırmızı şilədən sarğı bağlamış bir oğlan qabağımı kəsmişdi.

– Dayan, a yoldaş, hara belə?

Başımla yanan buruğa tərəf işarə eləmişdim:

– Ora, dayım ordadır, evdə nigarandılar.

– Qayıt geri və evdəkiləri sakit elə ki, insan tələfatı yoxdur.

– Yox, kişinin özünü görmək istəyirəm.

– Kimdir axı o kişi və nəçidir?

– Buruq ustasıdır, adı Əlimürsəldir, əsli əmirhacıyanlıdır.

Əlimürsəl kişinin adı o saat öz təsirini göstərmişdi, çünki qocaman buruq ustası Abşeronda qazdığı ən dərin neft quyuları ilə məşhur idi və iri, çalblıqlı şəkilləri tez-tez qəzetlərin birinci səhifələrində çap olunurdu.

Oğlan məni dalınca salıb bir az irəli apardı, yolun yarısında telefon aparatı olan otaqda başqa yoldaşla görüşüb nəsə danışmışdı.

Burada o cəhənnəm məşəlinə hələ bir neçə yüz metr qaldığı halda dənizin yanğına yaxın suları elə bil qaynayırdı, hardansa havaya ağ buxar layları qalxırdı və qızmar hava dalğası adamın üzgözünü qarsır, ciyərlərini pörşələyirdi və aramsız heybətli nəriltidən adamlar hamısı lal olmuşdular, ağızların açırdılar, amma səsləri eşidilmirdi, buna görə idi ki, ikinci oğlan nə demişdisə mənə bağıra-
bağıra demişdi:

– Otur orda, bayırda, qapı ağzında, qabaqda ancaq qoşun hissəsi var, yanğınsöndürənlərin maşınları var, qıraq adamları ora buraxmağa icazə yoxdur, otur orda gözlə, xəbər göndərərək ustaya, əgər macalı varsa özü gələr bura...

İkiadamlıq kiçik skamya üstündə çox oturub qalmışdım və üzümə vuran cəhənnəm istisindən, bir dəqiqədə qan-tərə batmışdım, otaqda oturub telefon zənginin keşiyini çəkən oğlan da iki-üç dəfə çölə çıxmışdı, yaylığı ilə alınının tərini silmişdi, bir yanğına tərəf baxmışdı başın bulamışdı, bir mənə baxmışdı qaşların çatmışdı, sonra yenə içəri getmişdi. Çox gözləmişdim, Əlimürsəl kişi gəlib çıxmamışdı, ayağa qalxıb qayıdıb getmək istəmişdim, amma tərəddüd içində qalmışdım, gah dönüb geri baxmışdım, gah otağa boylanmışdım ki, bəlkə o sarı rəngli telefon zəng vuracaq və bu vaxt içəridəki oğlan ayağa sıçramışdı, otaqdan çıxıb demişdi:

– Soruşmaq eyib olmasın, hara belə?

– Kişi gəlib çıxmadı, qayıtmaq istəyirəm.

Diqqətlə başdan-ayağa məni gözdən keçirmişdi və demişdi:

– Farağat otur yerində, otur görək dayın gəlib çıxanda heç tanıyacaqmı səni?

– Bu nə sözdür? Başa düşmədim.

– Başa düşmək lazımdır ki, gecə və gündüz kapitalizm əhatəsindəyik, hər tərəfdən...

– Canım əgər o vulkandırsa...

– Vulkan nədir ada, – deyə oğlan sözümlü kəsmişdi, – qazılan buruq fantan vuranda qaz alışdı, dayın Əlimürsəl kişi, əgər o kişi doğrudan da dayın isə haqlı imiş, dünəndən narahat idi, qazılmış suxuru ovcunda qoxuladıqca deyirdi ki, torpaq çox qazlıdır və nə lazımdırsa bütün ehtiyat tədbirləri görmüşdü, amma yenə də qəza baş verdi. Saçı-saqqalı ağarmış qocaman buruq ustalarının belənçik azman yangın gördükləri yadlarına gəlmir, qərəz otur yerində, xəbər göndərmişik o tərəfə, cavab gələr nə yaxşı, gəlmə nə yaxşı...

Və oğlan yenə içəri keçmişdi – təhkim edildiyi telefon aparatı yanında kiçik stol dalında oturmuşdu.

Əlimürsəl kişinin qazılmış suxurdan ovcuna götürüb qoxuladığını gözlərim qarşısına gətirəndə xatırlamışdım ki, orda bizim o dağ kəndindəki qoca Diyar kişi də əyilib ayağı altından bir ovuc torpaq götürüb ovxarlayardı, qoxulayardı və o torpağın nəyə qadir olduğunu – hansı əkin üçün daha əlverişli və sərfəli olduğunu həmişə səhsiz təyin eləyirdi.

Və xəyalımın yenə kəndimizə doğru bu növbəti uçuşunda başım üstündə Əlimürsəl kişinin səsinə eşitmişdim:

– Deyəcəksən ki, xalan göndərüb səni gecənin bu aləmində bura?

– Yox evdən çıxanda xalama ancaq onu dedim ki, gəlib-gedəndən bir xəbər bilib qayıdıram.

– Elə isə nə vacib olmuşdu ki, oturub burda pörşələnirsən?

– Əgər bilsəydim ki, ilişib bu budka yanında əsir olub qalacam...

– Qulaq as, çöllü balası, bu otuz ildə mən o yazıq arvadı gecələr bu qədər nigaran qoymamışam ki, sən şəhərə gələli bu otuz gündə...

– Bu saat Əlimürsəl dayı yüyürəppə qayıdıram şəhərə!

– Oğlan, bu saat yüyürəppə qayıdacaq şəhərə, gəl min görək.

Dönüb baxmışdım, təkaltı, ikiçarxlı, Abşeronda qazalaq adlanan bir araba dayanmışdı yolda və Əlimürsəl kişi ilə o qazalağa minmişdik, sonra yolda Əlimürsəl kişi gözlərini hara isə məchul bir nöqtəyə zilləmişdi və öz-özünə təkrar eləmişdi:

– Oğlan bu saat yüyürəppə qayıdacaq şəhərə!

Olsun ki, bu saat Əlimürsəl kişi ağır fikirləri bir an başından qovmaq üçün ikinci dəfə mənim yerli şivəmin bostanına daş atmışdı və mən bu böyük şəhər təkəbbürünə qarşı kiçik dağ kəndinin təkəbbürü ilə müqabilə edərək, öz növbəmdə Abşeron şivəsinin bostanına heç olmasa xırdaca bir daş atmaq istəyirdim ki, bu vaxt Əlimürsəl kişinin başı birdən sinəsinə əyilmişdi – çiyinləri aşağı çökmüşdü və

dərindən köksünü elə ötürmüşdü ki, mən kirmişdim, bir cür olmuşdum, çünki o cəhənnəm əjdahası ilə çarpışmada bu qocanın canına hopan bu yorğunluq mənə o vaxt, o gecə köksünü ötürən o gecə dənizinin yorğunluğunu xatırlatmışdı.

Səhər hava işıqlananda qazalaqdan düşüb həyətə girmişdik və bütün gecəni yuxusuz qalmış iki qadından birinin yuxarı aynabənddən, o birinin bir mərtəbə aşağı şüşəbənddən bizə dikilmiş baxışları qarşısında qalmışdıq. Yuxarıdan baxan qoca qadın mənim xalam idi, Əlimürsəl kişini sağ və salamat görəndə bir an gözləri işıqlanmışdı, sonra baxışlarını mənə çevirəndə bütün gecəni çəkdiyi nigaranlıq üçün mənim üzümü danlamağı ondan ibarət olmuşdu ki, yazıq arvad sağ əlinin iki barmağıyla öz üzünün sağ yanağından elə bir çimdik qopartmışdı ki, mən başımı aşağı salmışdım və bir mərtəbə aşağıdakı şüşəbənddən baxan gözlərdə himayə aramaq istərkən, o bənövşəyi gözlərdə də elə bil dağ ildırımları çaxmışdı və aynabənd pəncərəsi şaraqılıtlı ilə üzümə qapanmışdı.

Sonrakı günlər Qaraxəhər üfüqlərində günəş ucalarkən şəhər üstündəki göylərin mis qızartıları solurdu, günəş şüalarıyla yuyulurdu, amma günbatandakı göy əyrisində bir-birinin üstünə qalaqlanan tüstü layları nəhəng bir çətir kimi hər gün bir az daha artıq qabarır və getdikcə daha geniş fəzaları qara ətəkləri altına alırdı.

Əlimürsəl kişi günlərlə evə gəlmirdi, amma gələn zaman bizə dediyi yalnız bundan ibarət olurdu ki:

– Zorba əjdahadır, xamuta gəlmir.

Və tam bir ay o əjdaha heç bir boyunduruq altına girməmişdi, başına keçirilən dağ ağırlığındakı polad qapaqları hər dəfə göyə vızıldatmışdı, bir an susmayan fasiləsiz nəriltisi ilə böyük bir şəhərin yuxusunu qaçırmışdı, qırmızı xallı his püskürən cəhənnəm nəfəsilə şəhərin günbatandakı üfüqlərinə qara bir pərdə çəkmişdi.

O gecələr mən də ürəyimdəki yalqızlıqdan qurtulmaq üçün sonları günbatandakı qırmızı üfüqlərə dirənən küçələrdə dolaşib dururdum, evə qayıdarkən uzun-uzadı pəncərəm qarşısında dayanırdım və o qara asfaltlı dam üstü ki, hər dəfə mənim ağ səadətim orda görünəndə, o dam üstü gözümdə ən gözəl bir lələzərə çevrilirdi, indi bir aydan çoxdu ki, gecə və gündüz bomboşdu, hətta bir aydı ki, Səttarın ağ göyərçinləri də gəlib o dam qırağına qonmurdu və tam bir aydı ki, Bakının gecələri qırmızı idisə, mənim yuxularım qara-qura ilə dolu idi.

O axşam birdən, ansızın olaraq şəhər üzərinə elə bir səssizlik çökmüşdü ki, elə bil bütün şəhər bu dəfə də bu naghəni səssizlikdən səksənmişdi, hər halda bu səssizlik məni elə o dəqiqə pəncərəmdən dam üstünə atmışdı və o qıpqırmızı üfüqlərin indi qızartısı sönmüşdü, əjdaha yerə sərilməmişdi, ağızından çıxan dili qapqara qaralmışdı, amma quyruğu hələ ölməmişdi və ölməmiş o quyruğuyla o vaxta kimi yeri eşib göyə sovurmuşdu ki, nəhayət, göydə bu axşamın bu birinci ulduzu alışırmışdı və ölü gözləri bu ulduzu görərkən, bütün canı bədənindən çıxmışdı.

Sonra o axşam bütün ulduzlar göydə tərtəmiz ağ bir işıqla parıldamışdı, uzaqdan dənizkənarı xiyabandan musiqi səsi gəlmişdi və bu axşam qazalaqdan düşüb yuxarı qalxan Əlimürsəl kişi yalnız bircə kəlmə:

– Tamam, – demişdi və yıxılmışdı ölü kimi yatmışdı.

Bir mərtəbə aşağıda isə mənim ağ səadətim də aynabəndlərinin bütün pəncərələrini açmışdı və o açıq pəncərələrin birindən başını çölə çıxarmışdı, balaca Səttarın uçurduğu ağ göyərçinlərə baxmışdı, sonra yavaşdan nə isə oxumağa başlamışdı. Həzin nəğməsinin sözlərini ayırd eləyə bilməmişdim, amma səs çəkmişdi məni uşaqılıq illərindəki unudulmuş bir günə aparmışdı, o günə ki, mən ayaqyalın, başıaçıq yazın ağ yağışı altında dayanmışdım və amansız bir intizar içində bu saat, bu dəqiqə nə isə olacağını gözləmişdim, amma nə qədər gözləmişdimsə heç bir şey olmamışdı və heç bir möcüzə baş verməmişdi.

Amma indi, bir saat sonra otağım qaranlıq ilə dolanda və mən ayağa qalxıb işığı yandırmaq istəyəndə möcüzə baş vermişdi. Onu, ağ səadətimi qara asfaltlı dam üstündə görmüşdüm.

Hər dəfə pal-paltar sərmək üçün dam üstünə çıxarkən başıaçıq olardı, xurmayı saçları çiyinə dağılardı, yerişinin naxışı, əllərinin uçuşu, sərdiyi ağ arxasında yox oluşu sirli bir rəqsə çevrilirdi. İndi isə elə bil hara isə getmək istəyirdi, tələsik mavi yelənli ağ kəlağayısını başına atıb, yolda çaş-baş qalmışdı, nə edəcəyini bilməmişdi, nə geri dönmüşdü, nə irəli getmişdi və özünə yer tapa bilmədiyi üçün uçmaq istəyən bir quş kimi damın qırağından aşağı boylanmışdı, qayıtmışdı, geri dönmüşdü, pal-paltar asdığı qoşa iplərə ilişib dayanmışdı, başını qaldırıb göydəki ulduzlara baxmışdı, elə bil gecəyəkən bir səhrada yol azmışdı və indi səmti təyin etmək üçün

o ulduzlar içində qütb ulduzunu axtarırdı və hər tərəf elə qaranlıq idi ki, nə yaxında, nə uzaqda bir işıq ucu, bir işartı görə bilmirdi. Bu vaxt şəhərin bir-birinin dalınca alışan topa-topa işıqları bütün ağ süaları ilə ona doğru uçurdu və iki addımlığındakı pəncərə arxasında döyünən bir ürək elə bil guppultu ilə bağlı bir qapını döyürdü.

Sonra birdən elə bil nə isə eşitmişdi, üzü bəri dönmüşdü, qaranlıq pəncərəmə tərəf baxmışdı, dalından atlı qovurmuş kimi qaça-qaça gəlmişdi, qaranəfəs bir halda özünü pəncərəmə yetirmişdi və girdaba baxırmış kimi gözlərini yumaraq ağ göyərçin əllərini otağımdakı qaranlıq içinə uzatmışdı və demişdi:

– Hardasan, tez ol, tut əlimdən kömək elə!

Özümü irəli atmışdım, qollarından tutub havaya qaldırmışdım və onu gətirib kiçik mizin üstünə qoymuşdum ki, işığı yandırım.

– Yandırma, – demişdi, – elə burda qaranlıqda bir hovur oturmaq istəyirəm...

Sonra nə demişdisə sözləri kiçik otağımın qaranlığında qəfəsə düşmüş quşlar kimi çırpınmışdı, bir kor kimi onu axtara-axtara qalmışdım, çünki dilimiz bir-birini anlamayan iki yabançının dili idi ki, bu saat dünya dillərindən yetmiş ikisini bilən bir dilmanc belə bizi bir-birimizə tərcümə eləyə bilməzdi.

...Hələ çox kiçik imiş və bir payız axşamı anası ona layla çalır-mış, amma o yatmırmış, çünki atasının yolunu gözləyirmiş və aqronom atası o axşam Şağan bağlarından at üstündə Şüvəlana qayıdarmış, cibində iki dənə darçını xallı, narıncı rəngli şamama varmış, balaca qızı üçün gətirirmiş, amma yolu yarı eləməmiş qaranlıqdan, meynələr arasında açılan bir namərd gülləsilə at üstündən yerə sərilmişdi, at ürküb qaçmamışdı, ölümcül yaralanmış sahibinin başı üstündə dayanmışdı və bütün gecəni kişnəmişdi.

Böyük əmisi şəhərdə faytonçu imiş və yenə faytonçudur, Şüvəlanda başsız qalan anası ilə onu şəhərə köçürmüşdü və himayəsi altına almışdı.

Bu gün axşamacan düyü hövsəyib, kişmiş arıtlamışdı, çünki böyük əmisi xəbər göndərüb ki, sabah axşam arvadı Gülxanımla onlara qonaq gələcəkdir.

Birdən başı elə ağrımışdı ki, ufuldamağa başlamışdı, anası gözün ağartmışdı ki, vaxt tapdı gic başın ağrımağa, – yaxçı, kəlağayını başına sal, çıx dam üstündə bir az hava al.

Burda dam üstündə ürəyindən qəribə bir arzu keçmişdi, əgər Tutu xalanın qızı olsaymış, çıxacaqmış hər axşam bu dam üstünə və hər dəfəsində xalaoğlunun, yəni mənim pəncərəmə xırdaca, findıq boyda bir daş atacaqmış...

“Bəxtəvər başına sizin o dağ kəndinin qızlarının ki, heç vaxt başlarına nə qara, nə ağ çadra salmayıblar. Tutu xala bir dəfə danışırdı ki, cavanlıqda bir dəstə qız idik, tumanımızı dizə qədər çırma-yıb ayağımızı bulaq altından axan suya sallamışdıq, saqqız çeynə-yirdik və at üstündə gəlib yanımızdan keçən, özlərini bizə göstərən oğlanlara söz atırdıq...”

Və məhz bütün bu dərədən-təpədən dediklərilə içərimdə baş qaldıran təlaş hissi ürəyimi elə bir məngənə arasına almışdı ki:

– Yox! – demişdim.

– Nə yox, – demişdi, – istəməzdin ki, sən mənim xalam oğlu olasan, mən də sənin xalan qızı?

– Yox, heç yeddi arxa dönən uzaq qohum olmağımı belə istəməzdim.

– Nə üçün, elim-günüm?

– Çünki sən mənim anamın ahugözlü gəlini olacaqsan!

O zəngli saat ki, Əlimürsəl kişi kooperativ mağazadan alıb mənə bağışlamışdı və o saat ki, hər səhər qara-qışqırıq salıb məni ağır yuxularımın dərinindən dartıb çıxardırdı, indi də aralığa çökən bu səssizlik və qaranlıq içində o saatın ürəyi dəlicəsinə bir çaqqıltı ilə döyünməyə başlamışdı.

Və handan-hana qaranlıqdan ağ səadətimin titrək və dəyişilmiş səsi gəlmişdi:

– Ah, sən hələ uşaqsan, gözüm işığı...

– Uşağam, yaxud qocayam, fərqi yoxdur, – demişdim, – əgər uşaq olsaydım belə yalnız səni sevəcəkdim və qoca olsaydım, dalınca sürünüb özümü rüsvay edəcəkdim.

Axşamüstü üfük xəttində mis tava böyüklüyündə və o tava qır-mızılığında olan ay indi kiçilmişdi, ağarmışdı və çox yuxarıda kör-fəzin gümüşü cıyrılı suları üstündə dayanmışdı. Kiçik pəncərədən içəri düşən ay işığında indi o payızın ağ gülü kimi zərif, solğun və bir az da üşümüş kimi idi.

Başını qaldırmışdı və demişdi:

– Tutu xalanı kinoya apar, Yunis can, özün görürsən ki, Əlimürsəl dayının başını qaşımağa macalı yoxdur, deyirlər şəhərdə “Forum” kino teatrında əntiqə bir kino gedir, kim baxırsa, gözündə yaş durmur, sən əvvəlcə gedərsən üç bilet alarsan, sonra qapıda dayanıb gözləyərsən, Tutu xala da çadrasın başına salar, düşər aşağı anamdan icazə alar, başıma çadra salıb məni özüylə aparar, orda üçümüz yan-yanə oturub o kinoya baxarıq, mən ağlaram, ürəyimi boşaldaram, amma sən dinməzsən, guya heç bizi tanımırısan.

Bu vaxt dam üstündən elə bil ayaq səsləri gəlmişdi və kim isə pəncərə dalından keçib getmişdi.

Bu böyük dünyada bu bir tikə qara asfaltlı ərəzi ki, bizim xəlvətəgahımız idi, bu gecə vaxtı bu kim ola bilərdi?

Qalxıb pəncərənin önünə keçmişdim, o da dalımca gəlmişdi, arxadan kürəyimə qısılmışdı və nəfəsini udmuşdu.

Və biz dam üstündə balaca Səttarı görmüşdük.

Ay işığı ilə işıqlanmış dam üstündə pəncərədən kənardakı baca yanında dayanmışdı, başını yuxarı qaldırıb göydəki ulduzlara baxırdı və o ulduzlar içində Yaqutu çağırırdı:

– Gülbacı, düş aşağı, anan çağırır.

* * *

O gün dərsdən sonra tələbə komitəsinin hazırlıq kurslarında növbəti iclas olmuşdu, axşamüstü evə gec qayıtmışdım və o axşam həyət qapısından üçüncü mərtəbəyə qalxanacan, böyük bir evin bütün mərtəbələri, o mərtəbələrin bütün aynabəndləri və o aynabəndlərin bütün pəncərələri, hətta balaca Səttarın üçüncü mərtəbənin damı üstündəki quşxanasında quruldayan ağ göyərçinləri də car çəkmişdilər ki, dünən gecə Yaqutun əmisi qardaşı qızını böyük oğluna istəmişdir, Yaqutun əmisi arvadı Gülxanım qızın barmağına nişan üzüyü keçirmişdir...

Sonra da... sonrasına qulaq asa bilməmişdim, çünki ansızın bəy-nimdə əsməyə başlayan xəzrinin ulayışından başqa heç bir şey eşitməmişdim.

Sonrakı axşamların birində xalam mənim otağıma gəlmişdi, işığı özü yandırmışdı və demişdi:

– Elə bildim evdə yoxsan, niyə qaranlıqda oturmusan?

– Gözləyirəm ki, həyətdəki o səs-küy kəsilsin, sonra işığı yandırıb işə başlayım...

– Elədir, axır günlər həyətimiz dönüb zənənə hamamına, çünki sabah qızı köçürürlər, deyirlər otuz fayton dolusu adam gəlib qızı aparacaq.

– Hansı qızı, xalacan?

– Guya bilmirsən, hansı qız olacaq, o bədbəxti...

Otaqda mənə hava çatmamışdı, qalxmışdım pəncərəni açmaq istəmişdim, pəncərə açıq imiş, pəncərə ağzında oturmuşdum, xalama qulaq asmışdım, xalam demişdi:

– Qonşuların hamısını toya çağırıblar, heç bilmirəm neyniyim, gedim yoxsa getməyim?

– Niyə getmirsən ki, kənddə qoca Diyar kişi deyərki, əgər arvadlar eşitsələr ki, göydə toy var, nərdivan söykəyib göyə çıxarlar – indi ki, xoşbəxt olub, gedərsən sən də xoşbəxt ol, deyərsən!

– Əgər görsəydin ki, necə ağlayır, kiryərdin, belə söz deməzdin, nə olsun adaxlısı öz əmisi oğludur, qıza zülm elədi anası, zornan verdi...

– Sırr-xudadır bu xalacan, – qara qarğa yanında göyərçin balası...

– Qulaq as, Yunis, istəyirsən bilet alım...

– Kinoya?

– Kino nədir ədə, qatara bilet alım, get beş-on gün kənddə gəzdolan, qoy dədən sənün üçün quzu kəssin, anan səhərlər sənə qaymaq yedirtsin, görürəm dərslərin çox ağırdır, ayaq üstündə lap üzülmüsən.

– Dünən özüm bu ayın təqaüdünü almışam, xalacan, aparar məni kəndə çıxardar, hələ xırım-xırdası da bir il orda cibimdə qalar.

– Bir il nədir ədə, peşman olduq sənə bir söz dedik, bir il kənddə qalib neynəyəcəksən?

– Ovçuluğa başlayacağam, yaxud qəza mərkəzində kurs qurtaracam, qayıdıb kolxoz atlarına baxan feldşer olacam.

Və xalam birinci dəfə idi ki, özündən çıxmışdı:

– Yox, – demişdi, – bircə onu görmiyəcəksən, özbaşına deyilsən, burda oxuyacaqsan – burda ali məktəbi qurtaracaqsan, sonra Qaraşəhərdəki o böyük zavodlardan birində müdir olacaqsan!

Sonra yazıq arvad bilməmişdi ki, daha nə desin və ayağa qalxıb gedəndə nə elədiyinin fərqi nə varmadan, divardakı elektrik düyməsini burmuşdu və işıq sönmüşdü.

Və çox qəribədir ki, son zamanlar hər gecə səhəri dirigözlü açdığım halda, indi bir az dincəlmək istəyərək pal-paltarlı dəmir çarpayım üstündə uzanan kimi, elə o dəqiqə məni yuxu aparmışdı.

...Sonra gecənin hansı aləmindəsə birdən oyanmışdım, qalxıb işığı yandırmaq, saata baxmaq və bir az yazıb–pozmaq istəmişdim, amma gözlərimi açarkən yarısı ay işığı ilə dolmuş otağında çarpayımın baş ucunda ağ bir xəyalın oturduğunu görmüşdüm, bir xəyal ki, əynində qara donu vardı, sol əlini yuxarı qaldırıb biləyini dodaqlarına sıxmışdı və qırpımsız baxışlarını yuxarıdan aşağıya üzümə zilləmişdi:

Bax, bircə bu qalmışdı, ağ səadətim mənə tərək eləmişdi, amma xəyalına qara bir libas geyindirib, mənə gecəyarı qonaq göndərmişdi.

Çox gözəl, indi, bu xəyal dil açıb mənə bir söz də desə, lap bəxtəvər olardıq, daha bu dünyada heç bir dərdimiz olmazdı və o xəyal doğrudan da dil açmışdı, dodaqlarını bir anlığa sol biləyindən qopartmışdı və demişdi:

– Bir tikə təmiz ağ olsaydı...

Qalxmışdım, oturmuşdum və korsayağı əlimi saçlarına çəkmişdim, üzünə çəkmişdim, sonra başımı dizləri üstə qoymuşdum və demişdim:

– Nə deyirsən de, təəccüb eləmiyəcəyəm, təki səsini eşidim.

Başım üstündən yenə çox sakit və çox yorğun səsi gəlmişdi:

– Qan kəsilmir, bircə tikə təmiz ağ tapıb gətirəydin...

Dəli kimi ayağa sıçramışdım:

– Nə qan? Nə ağ?

– Pəncərədən içəri girəndə şüşə idi, nə idisə biləyimi kəsdin... sənə nə olub, niyə pal–paltarlı yıxılıb yatmışdın?

– Bu saat, bu saat... yod lazımdır, Tutu xalada yod var.

– Oyatma arvadı, gör burda dolabçada təmiz bir yaylıq varmı?

– Oyatmaram, yod və tənzip hardadı, bilirəm...

Qonşu otağa yüyürmüşdüm, taxçadan yod və tənzip götürmüşdüm və mənə elə gəlmişdi ki, xalam taxt üstündəki yatağında tərponmuşdu, amma səsini çıxarmamışdı.

Qayıtmışdım, işığı yandırmaq istəmişdim, qoymamışdı.

– Yandırma, – demişdi, – ay işığı bəsdir.

Yaralanmış biləyinə yod tökmüşdüm, ufuldamışdı, sonra tənziplə biləyini sarımağa başlayanda demişdi:

– Bir saatdır, burda oturmuşam... ay işığında üzünə baxmışam, ağlamışam... Al bu yaylığı, qoy göz yaşlarım səndə yadigar qalsın.

– Dünən biraylıq təqaüdümü almışam, – demişdim, – axırncı dəfə yalvarıram, dur bu saat elə burdan vəğzala, ya Tiflis, ya da Moskva qatarına... sonrasın vaqonda danışıraq...

– Uşaqlıq eləmə, Yunis can.

– Tanrım, – əsil uşaq sənsən və bir yaş da məndən kiçiksən...

– Mən qızam, – demişdi – və qız kimi həmişə öz yaşımdan böyüyəm, mən qızam və kim ki, anadan qız doğulub, sonra boynu zəncirli kənz olub...

– Əgər bizim o dağ kəndinin çardasız qızlarından olsaydın belə sözlərdənsə, mənə deyərdin ki...

Və bir an içində gözləri elə bir hiddətlə parıldamışdı ki, sözüm ağzımda yarımçıq qalmışdı və yenə bir an içində alışan əzəli qadın qısqanclığı elə bil üzümə od püskürtmüşdü:

– Nə deyərdim ki? Ə, igid deyilsən? Götür qaç məni, dayna... Sonra cijimə əsməşal alarsan, tasanı yatar, ulduzu barışar sənənlə!

– Sakit ol, – demişdim, – səndən sonra mən də baş götürüb gedəcəyəm bu şəhərdən...

– Yox, – demişdi və sağ əlimi qamarlamışdı, – mən özüm deyəcəyəm ona ki, başqası var ürəyimdə – qoy elə birinci axşam qovsun məni öz evindən... Amma ata-ana evinə qaytarılan bir qıza bilirsən, nə cür baxırlar? Görüm onda məxlunun gözündə rüsvay olmuş bir qıza yaxın düşəcəksənmi?

– Bir dəfə yox, yüz dəfə məxlunun gözündə rüsvay olsan, mən yenə səndən, tərtemiz ağ göyərçinimdən üz çevirmərəm.

Kövrəlmişdi, ağlamışdı, sonra demişdi:

– Ömrümün axırına kimi bu sözün mənə bəsdir... İndi çıxart beş qəpik pul ver mənə.

Heç bir şey başa düşməmişdim, gözlərimi döymüşdüm.

Beş qəpiyin də yoxdur, cibində?

Niyə yoxdur, dedim ki, bir aylıq təqaüdümü almışam, amma başa düşmürəm...

– Mən də bayaq dedim ki, ay işığında üzünə baxıb ağlamışam, budur bu yaylığı tey göz yaşımı islatmışam, al qoy göz yaşım səndə yadigar qalsın, amma yaylıq bağışlamaq həmişəlik ayrılığa bais olur, çıxart beş qəpik ver, belə çıxsın ki, mən bu yaylığı sənə bağışlamamışam, sən pul verib bu yaylığı məndən almısan.

Dinməmişdim, qəhər məni boğmuşdu, özü əlini cibimə salmışdı və cibimdən beş qəpiklik mis bir pul tapıb çıxarmışdı.

Ayrılırdı məndən, əmisi qarşısında duyduğu minnətdarlıq hissinə özünü qurban verirdi və məni ölümdən acı bir ayrılığa məhkum

edirdi, amma eyni zamanda məndən beş qəpik almışdı ki, mənə yadigar verdiyi əl boyda bir yaylıq bizi bir-birimizdən ayırmasın!

Və mən hələ bilmirdim ki, o gecə mən ilk dəfə olaraq qadın məntiqi deyilən bir müəmma ilə üz-üzə gəlmişəm.

Getmişdi, yastığımı qaldırmışdım ki, əziz yadigarını yastığım altında gizlədim, həmişə başımın altında olsun, amma yastıq əlimdə qalmışdı və o həsrət, uzaqdakı dağlar qoynundakı bir kəndin həsrəti ki, şəhərə gəldiyim gündən başımı qoyub yatdığım bu yastıq altında idi, indi elə bil birdən ayağa sıçrayıb ürəyimə sarılmışdı...

Oturmuşdum, tələsik kiçik bir məktub yazıb qoymuşdum ki, sabah Əlimürsəl dayı xalama oxusun və hələ hava işıqlanmamış elə o gecə vağzala gəlmişdim.

Və bu dəfə bu qayıdış yolunda vaqon pəncərəsinə yaxın düşmüşdüm, baxmaq, tamaşa etmək üçün fasiləsiz olaraq bir-biri ardınca gözlərim önündən çapan səhnələrin hərəmərcliyi kifayət olmuşdu və o vaxt ki, kiçik stansiyada vaqondan yerə düşmüşdüm, o stansiyadan bizim tərəflərə yük daşıyan şələsaqqal bir malakan – qoca bir kişi idi – qüvvətli yekə atlar qoşulmuş furqonunda mənə yer vermişdi.

Və qoca malakan bütün yolu bir dəfə də olsun ruscaya keçməyərək, bizim kəndlərin yaraşlıq şivəsində başına gələnlərdən, yadına düşənlərdən danışmışdı, mən qulaq asmışdım.

...Kəndə axşamçağı çatmışdım və kəsik nidalı həzin səsləri üçün qərubsədiyim isaq-musaq quşlarının hər gecə bir-birini çağıraraq o əbədi çağırışlarına qulaq asmaq üçün, çöldə, evin artırmasında yatmışdım, amma içəridə qaranlıq otaqda atamla anamın söhbətlərini eşitməli olmuşdum.

– Soxdu papağımızı yerə, – deyirdi atam, – oxuya bilmədi, suyu süzülə-süzülə qayıtdı gəldi üstümüzə... papağın da oğlanın guya külək qarıb aparıb!.. Bişmiş toyuğun gülməyi gələr.

– Elə demə, a kişi, yuxusunda qara-qura görüb, ürəyi yuxadır, gəlib ki, bizə baş çəksin, yaxşı da eliyib.

– Deməli hər dəfə yuxusunda qara-qura görəndə, yol ağardacaq, bizi də bir derya xərcə salacaq?

– Yaxşı oxuduğu üçün aylıq alır uşaq, vaqonun da, furqonun da pulun öz cibindən verib, nə xalasına, nə Əlimürsəl kişiyyə bu vaxt-cən bir dəfə də olsun ağız açmayıb.

- Nə deyir axı, qayıdacaq, yoxsa qal olub qalacaq burda?
- Dedi çox yorulmuşam, ana, sonra bu barədə danışarıq.
- Yorulub oğlan! Daş daşıyıb orda, yoxsa Ənzəlindən gələn İran gəmilərindən kışmış, düyü tayları boşaldıb?
- Dərsləri çox çətindir, uşaq gecə yatmır, başın sındırır.
- Yaxşı, sabah durdu ayağa, avara–avara gəzəcək kəndin içində?
- Umbay gəlmişdi, ova gedəcəklər.
- Nə ovuna?
- Qaban ovuna.
- Qaban əti salacaqsan qazana?
- Ətimi tökmə, a kişi.
- Gedirdi cüyür ovuna gedəydi ki, axşam bir şaqqa ət gətirəydi evə.
- Yox and vermişəm ki, qabağına cüyür çıxsa atmasın.
- Niyə ki?
- Cüyürün ahı tutar uşağı.
- Qabanın canı yoxdur, yoxsa qabana güllə dəyəndə şadlığın-
dan şitlik eləyir və yainki qan əvəzinə damarından su axır?

Və anam çığırmışdı:

– Niyə çaş–baş salırsan məni, öz dərdim özümə bəs deyil, gərək indi qamışlıqda xortuldayan çöl donuzunun da dərdin mən çəkəm?

Anamı bu cür cin atına mindirəndən sonra, atam həmişə həssi-yirdi və indi də səsi xırpadan kəsilmişdi.

Hava işıqlananda Umbay gəlmişdi və mən doqqazın ağzında Umbayı qarşılamışdım, yaşdım idi Umbay, uşaqılıq yoldaşım idi və indi mənə xoş olsun deyər gətirdiyi iki tütəngdən təklüləni özü götürmüşdü, dayısının üçhalqa nişanlı, Zauer markalı, qoşalüləsini, “sabahın xeyir”dən sonra mənim çiynimə keçirmişdi.

O biri yoldaşlar Sarıqaya altında bizi gözləyirdilər, ordan aşağı enəcəkdik, içində kiçik nohurlar olan qalın qamışlıqda ova başlayacaqdıq.

Amma kənddən çıxıb bostanlar arasındakı cığıra təzəcə ayaq basmışdıq ki, anac bir dovşanın ombasını yuxarı ata–ata qabağıma düşüb qaçdığını görmüşdük.

– At, demişdi Umbay.

– Jakanla dovşana?

– Jakanlar patrondaşdır, at, yoxla tütəngini, gör aşağı səpələyir, yoxsa yuxarı vurur.

O vaxt ki, atmışdım, şöhrətli tufəng qırmaları nə aşağı səpələmişdi, nə yuxarı vurmuşdu – və dovşan qulaqbatıran, tükleri ürpərdən bir çığırtı ilə azı bir metr dikinə göyə sıçrayıb, sonra daş kimi yerə düşmüşdü.

Birinci dəfə deyildi ki, ovda idim, ara-sıra kənddən ova gedənlərə qoşulub, cürbəcür heyvan və quş ovunda olmuşdum, amma bu vaxta kimi vurulan heç bir heyvanın və quşun canının ağrısından bu dərəcədə dəhşətli bir səslə çığırdığını və özünü bu ucalığa qədər göyə atdığını görməmişdim. Elə bil qulaqlarım batmışdı, boğazım qurumuşdu, özümə nifrətdən ürəyim bulanmışdı, Umbay isə razı qalmışdı və demişdi:

– İnşallah ovumuz uğurlu olacaq, tufəngi bura ver, get götür.

Qollarım sustalmışdı, tufəng əlimdən yerə düşmüşdü, Umbay tez əyilmişdi, ovçu üçün qızıldan qiymətli olan tufəngi yerdən götürmüşdü, dikəlib narazı bir halda üzümə baxmışdı, pencəyinin qolu ilə tufəngin lülələrini silmişdi və demişdi:

– Nə olub sənə?

– Necə ki?

– Rəngin-urufun qaçıb.

– Qayıdıram kəndə.

– Boşla görək, amma doğrusu heç mən özüm də vurulan dovşanın nə belə çığırdığını eşitmişdim, nə bu qədər bir adam boyu göyə sıçradığını görmüşdüm, get gətir görək qırma irtməyin söküüb, yoxsa üreyin?

Başımı bulamışdım, geri dönmüşdüm.

Umbay əlin atıb qolumdan tutmuşdu.

– Nə ədabazlıq eləyirsən, ə?

– Burax, – demişdim və qolumu əlindən qopartmışdım.

Umbayın qonur qırğı gözləri soyuq bir işilti ilə işildamışdı:

– Bura bax, – demişdi, – onsuz da kənddə xəbər gəzirdi ki, xəzpuş vağzalda papağını qaçırdanda yüyürməsən dalınca, amma pıçağın ucun göstərən kimi zəhrin yarılıb, qalmısan dalınca baxa-baxa... Halbuki o papaq tək sənənin papağın deyildi və əgər əsli varsa bu sözün, elə fərz elə kəndimizin papağın yerə soxmusan!

Geri dönmüşdüm, Umbayı vurmuşdum və sağ əlimlə vurduğum o sillədən Umbayın sol üzündə o saat qıpqırmızı bir ləkə əmələ gəlmişdi.

Və o saat öz üzüm xəcalətdən qızarmışdı, başım sinəmə əyilmişdi, dayanıb gözləmişdim, sükut çox uzanmışdı, Umbaydan səs çıxmamışdı, başımı qaldırmışdım və Umbayın qonur qırğı gözlərini döyərək heyrətlə mənə baxdığını görmüşdüm.

– Hələ çox gözləyəcəyəm? – demişdim, – əlini pişik yeyib, niyə vurmursan məni?

Umbay köksünü ötürmüşdü və çox sakit bir səslə demişdi:

– Səni ora tamaşaya aparmırdıq ki, fikrin dağılsın, dedik bir az kömək eliyərsən bizə, orda o qamışlıqda qaban çox ürəyib-artıb, bildir vurduğumuz cöngə boyda qabanlar qanımızın arasına girdi, ət hazırlığı planı doldu... niyə vurmuram bunu? Sözü bir bax!

– Umbay, bağışla məni! Çox xahiş eliyirəm, bağışla!

Umbay, diksinmişdi, elə bil bayaq yox, indi üzünə bir sillə vurmuşdum.

– Bağışla nədi ə, xahiş eləyirəm nədi? Nə eliyiblər orda şəhərdə sənə? Bundansa dübarə bir sillə də vuraydın sağ üzümə.

Və üz çevirmişdi məndən, dönüb getmişdi, amma sonra birdən dayanmışdı, başını geri çevirmişdi:

– Bura bax, – demişdi, – Oruc kişi bu axşam araba qoşub dəmir yoluna gedir, get danış onunla səni də aparsın! Qayıt şəhərə! Orda adam çoxdur, orda tək qalsan da, tək qaldığını heç kim görməz, burda tək qalsan, kəndi narahat eliyərsən. O sözü də İbiş gəzdirdi kənddə, vurduq ağzına ki, başından böyük qələt eləməsin...

Axşam da atam xəbər tutanda ki, gedirəm, elə bil bir az sevindi, bir az təlaşa düşdü:

– Nə olmuşdu, od almağa gəlmişdin? Düzünü de, qovublar ordan səni oxuduğun yerdən?

– Canım, heç kəs məni heç bir yerdən qovmayıb, – demişdim, – amma indi özüm qovmaq istəyirəm özümü hər yerdən.

– Elə isə qulaq as, gör nə deyirəm – gör ha, nə isə demək istəyirdim yadımdan çıxdı... Qərəz, xərcliyin varmı?

– Var.

– Təqaüdün qurtaranda kimdən borc alırsan, Əlimürsəl kişidən, yoxsa xalandan?

– Əlimürsəl kişi iki dəfə özü təklif eləyib almamısan, lazım gəlsə, bəlkə xalamdan...

– Sən məndən də heç vaxt bir qara qəpik istəməmişən, həmişə anandan... Yaxşı, bir dəfə də məndən!

Qoltuq cibindən çıxardığı saralmış bir qəzet parçasına bükülü bir neçə iri qırmızı otuzluqlar içində kiçik göy bir üçlüyü tapanacan, barmaqlarındakı titrəyiş gözümdən qaçmamışdı.

– Lazım deyil, – demişdim, – çox sağ ol, almayacağam.

Baxmışdı üzümə, dinməmişdi, bu vaxt anam gəlmişdi, başındakı cunasının ucuna düyünlənmiş əzinik bir onluğu çıxardıb mənə uzatmışdı:

– Bildirki barama pulundan qalmışdı, – demişdi, – bilirəm azdır, bala, amma olanım budur (atamı göstərmişdi), hər dəfə bu istəyəndə üzümü bozartmışdım, verməmişdim.

– Az niyə olur, anacan, bu pula “Təbriz” mehmanxanası ilə üzübüz “Novbahar” restoranında bir ay hər gün fisincanplov yemək olar.

– Ye bala, qızırqalanma, halal xoşun olsun!

Sonra mən Oruc kişigilə yönəlmişdim və arxada atamın anama dediyindən yalnız bunu eşitmişdim:

– Fikir verdin ona?

– Nəyinə? – demişdi anam.

– Heybəsiz gəldi, heybəsiz getdi, çamadanla gəlsəydi deyərdim ki, şəhərli olub, amma çamadanı da yoxdu, deməli hələ nə şəhərli-dir, nə də kəndli...

Anamın nə dediyini eşitməmişdim, ancaq ah çəkdiyini eşitmişdim.

* * *

Səttarın göyərçinləri yumurtlamışdılar, kürt düşmüşdülər, bala çıxartmışdılar, bala göyərçinlər pərvaz olmuşdular, yuxarıdan bizim evin damı üstündəki quşxanadan aşağıya – mənim pəncərəm önündəki damın üstünə tökülmüşdülər, gah dam üstündə dar-dar eləyərək gəzmişdilər, gah dam qırağından aşağıya, küçüyə boylanmışdılar, sonra döşlərin qabardıb uçmuşdular və getdikcə şəhərüstü göylərin ya çox dərinindən, yaxud şəhəri çevrələyən üfüqlərin çox uzaqlarından geri dönmüşdülər, qara asfaltda o dam qırağında ağ şəridli bir cərgəyə düzülmüşdülər.

Xalam mənə axşam çayı gətirmişdi, stəkanı stol üstünə qoymuşdu və bir an yubandığını görüb demişdim:

– Otur, xalacan, o qoltuğundakı nədir?

– Qəzetlərdir bala, kişi təzə qazdığı buruğu vədəsindən dörd gün qabaq qurtarıb, şəhərin üç qəzetində şəkli çıxıb, bax, sonra aparıb sandığa qoyacam, o biri qəzetlərin üstünə.

– Fotonun altındakı yazını oxuyum sənə, xala?

– Höccələyə–höccələyə özüm oxumağa başlamışam bala, sabah kooperativə gedəcəyəm, kişiyə papiros alacağam, deyirəm sənə də qara mahutdan bir şapqa alım, qabaqdan qış gəlir axı.

– Sağ ol, xalacan, gələndə anam cibimə xərclik qoymuşdu, gedib özümə qulaqlı papaq alacağam, çöldə–bayırda hələ bu çit şapka ilə keçinə bilərdim, amma evdə bundan sonra gərək qulaqlı papaqda oturam, çünki o arvad ki, hər dəfə aşağı mərtəbədə o cür çıxırır, Səttarın göyərçinləri damın üstündə səksənib göyə uçur, mənim də başım bir yana dursun, dişimin ağrısı tutur o saat...

– Görüm onun üzün mürdəşir yusun, elə bil ürəyi daşdır arvadın, hər dəfə fağır qız ər evindən qaçıb bunun üstünə gələndə elə bil arvadın başına daş düşür, alır əlinə süpürgəni düşür qızın üstünə ki, çıx get öz xarabana, öz əmoğlundur, zəhər də olsa yalayacaqsan.

– Ta indi ki, anası üz göstərmir, nə vacib olubmuş, niyə gəlir axı?

– Danışsam əmoğlu ərindən nələr çəkir, ürəyin qana dönər, bala, yaxşısı budur, danışmayım...

Və xalamın hələ danışmaq istəmədiyindən gözləri yaşarmışdı və qalxıb öz otağına getmişdi.

O axşam Abşeronun ən gözəl axşamlarından biri idi, uzaqda payız dənizi gömgöy bir süfrə kimi açılmışdı, dəniz içinə doğru uzanan iskələ körpüsünün sağında və solunda içi ağzınacan Cərcə qovunu ilə dolu olan ağ yelkənli türkmən barkasları bir-birinin yanına düzülmüşdü. Qız qalasının qara istivanəsi üstündə qanad çalan iki ağ göyərçin çiçək üstünə qonmaq istəyənlər, amma qona bilməyən kəpənəkləri andırırdı, sabah cümə idi, istirahət günü idi, adamlar dəstə–dəstə şəhərin dağüstü məhəlləsindən üzəşəşə, dəniz qırağına axırdı. Orda dəniz sahilində nəfəsli hərbi orkestrin çaldığı adı şairanə valsın sədaları gah səmtini tez–tez dəyişdirən xəfif və sərsəri bir küləyin qanadına ilişərək gəlirdi. Bizim tərəflərə çatırdı, gah şəhərin axşam uğultusuna qarışaraq eşidilməz olurdu, bu uğultu içində isə küçələrdə aşib–daşan izdihamın hənirtisi, hardasa yaxındakı yastı bir dam üstündə dopu çalıb rəqs eləyən kiçik qızların gülüşləri, aşağıda sağ tərəfdəki “Təzəpir” məscidinin minarəsindən ucalan axşam əzanının səsi, daha aşağıda sol tərəfdə “qızılı kilsə” adlanan Aleksandr kilsəsinin zəng qülləsindən qopan boğuc qan zanqıtları vardı...

Əlimürsəl kişi hələ mədəndən gəlib çıxmamışdı, xalam mətbəxdə qutab üçün yoğurduğu kiçik kündələri oxlov altına salıb cığara kimi nazik və həndəsi çevrə kimi yuvarlaq yuxalar yayırdı, eyni zamanda başıaşağı mənim dalımca deyirdi, amma elə bil mən yanında dayanmışdım və nə deyirdisə üzümə dəyirdi:

– Yoxsa elə bilirsən, təkcə mən görürəm, mən içimi yeyirəm, mən deyirəm, yox kişi də görür, kişi də deyir ki, nə olub a ona ki, adamın üzünə baxır, elə bil görmür, söz deyirsən elə bil eşitmir.

Çünki ürəyimin gecə və gündüz eşitdiyi səssiz bir fəryad vardı, ona görə başqa heç bir şey eşitmirdim, gözlərimin qarşısını kəmiş qara bir divar vardı, ona görə başqa heç bir şey görmürdüm.

Əgər çiyinlərinə saz qürbət ellərə gedən haqq aşıqları nağılların dediyinə görə ilk dəfə yuxularında gördükləri əbədi sevgilinin sorağı ilə dəmir çarıq geyib dünyanın o başına yola düşürdülərsə, mənə beş-on pillə aşağı düşüb şüşələrinin çoxu qırılmış bir aynabəndin rəngi getmiş qapısını açmaq kifayət idi ki, onu, ağ səadətimi görüm...

Lakin indi o başqasının qadını idi və qadına qarşı bütün digər dinlərdən daha artıq amansız olan bir dinin yasağı ilə mənə naməhrəm idi və indi əgər biz həтта kimsəsiz bir səhrada iki yol azmış kimi bir-birimizə rast gələydik, o gərək dərhal çadrasını qara bir qalxan kimi üzünə qaldırırdı, mən isə o səhrada ayağım altındakı cücəyə, başım üstündəki günəşə baxa bildiyim halda yalnız onun, ağ səadətimin üzünü görməməli idim.

Təkcə bu ani fikirdən elə bil divarlar yerindən qopub üstümə gəlmişdi, ayağa sıçramışdım və elə bu vaxt balaca Səttarı yenə pəncərəm altındakı o dam üstündə görmüşdüm.

Əgər balaca Səttar o gecə də bu dam üstündə haman baca yanında dayanıb başını yuxarı qaldırmışdısa və ulduzlara baxaraq o ulduzlar içindən “Gülbacısını” çağırırdısa, indi də ayaqyalın və başıaçıq haman baca yanında dayanmışdı, amma başını aşağı salmışdı və sağ ayağının barmaqlarıyla damın qara asfaltı üstündə nə isə yazıb-pozaraq, elə bil nə isə müşkül bir məsələni həll etməyə çalışırdı.

Nə olmuşdu kiçik dostuma? Dənizdə gəmiləri qər q olmuşdumu? Yoxsa axşamüstü uçurduğu göyərçinlərdən hansı isə azmışdı və hələ geri dönməmişdi?

Çağırmışdım, başıaşağı, bir ayaq-bir ayaq yaxına gəlmişdi.

Səttarın atası üç il əvvəl Pirşağı balıq vətəgəsində işlədiyi vaxt dənizdə batmışdı, uşaq anasının öhdəsində qalmışdı və anası indi üç nömrəli iki qırmızı vaqonlu tramvayda konduktor işləyirdi, Səttar isə məktəbdən qayıdan kimi bütün günü və axşamı anası evə gələ-nəcən göyərçinlərinin təlimi ilə başını qarışdırırdı və mən bu müd-dətdə anasından icazə alaraq Səttarı iki dəfə kinoya aparmışdım, yanaşı oturub “Tarzan” filminə baxmışdıq, bu o vaxt idi ki, kino hələ lal idi və şəhərin yeniyetmələrini dəli-divanə eləyən o lal Tarzanın əvəzinə bütün kinoteatrların salonlarında bir ağızdan qiyya vuran o yeniyetmələrin bağırtılarından qulaq tutulurdu.

– Nə olub sənə, Səttar, nə üçün belə bikefsən?

Səttar başını qaldırmadan birnəfəsə demişdi:

– Dedi mənə ki, get mənə bir qutu kibrit gətir, bizimki qurtarıb, getdim gətirdim, qucaqladı məni ki, sabah axşam, bax sabah axşam ha, bunu da ona verərsən...

– Kim dedi, Səttar, kimə ver dedi, Səttar, nəyi ver dedi, Səttar?

– Gülbacı dedi... amma sabah cümədir, sabah anan məni Kürdə-xaniya daydayilə aparacaq... budur cibimdədir...

Aman verməmişdim, Səttarı qamarlamışdım, Səttar müqavimət göstərməmişdi və mən əlimi Səttarın dizi yamaqlı şalvarının cibinə salıb, ordan dördqat bükülmüş bir dəftər vərəqi çıxartmışdım və sağird dəftərindən qopardılmış o vərəqin sol tərəfində bir ağ gül çəkilməmişdi, amma elə bil bir uşaq əli çəkmişdi o ağ gülü, sağ tərəfində boz bir bülbül çəkilməmişdi, amma elə bil bir uşaq əli çəkmişdi o boz bülbülü və ağ gül ilə boz bülbül arasındakı ağ boşluqda iri, yumru uşaq xətti ilə yazılmışdı ki:

Gəlmişdin görəsən məni,
Dərmişdin hörəsən məni.
Əlində açar olmadı
Bir açıb görəsən məni.

Və daha aşağıda bir vəsiyyəti ki, məhz uşaq xətti ilə yazıldığı üçün daha dəhşətli idi: “Bunu mənim qəbrimin baş daşına yazdırarsan!”

Ürəyimin döyüntüsündən qulağım batdığı üçün, handan-hana Səttarın səsini eşitmişdim.

– Dadaş, sənnənəm, qorxuram mən...

– Nədən qorxursan? – demişdim və öz xırıltılı səsim ürəyimdəki qorxunu daha artıq büruzə vermişdi.

– Kağızı mənə verəndə, məməsi o biri otaqdan əlində süpürgə çığıra-çığıra gəldi: hələ də burdasan, canıyanmış, çıxıb getmiyəcəksən öz xarabana... Üsreyin süpürgə ilə döyürdü, amma Gülbacı dinmirdi, səsin çıxarmırdı.

Əlbəttə, dinməyəcək, Səttar, heç vaxt səsin çıxarmayacaq, heç kəsi köməyə çağırmayacaq, nə deyirdin, Səttar, üsreyin yəni nə vaxt, haçan, ah srağagün – və indi ki, sən srağagün gördüyündən sarsılmısan və mən də avqustun o sonuncu çaharşənbə günündən dəlilik sərhədinə ayaq basmışam, onda elə birdəfəlik iradəsi öleyhinə gedərək...

Və mənəm ürəyimdə başladığım sayıqlamanı Səttar tamamlamışdı:

– Eşitmirsən, dadaş, götürək qaçaq, indi ki, orda öz əmisi oğlu, burda da əndamı yanmış öz anası bu qədər zülm eləyir öz qızına.

Səttarın gözlərinə baxaraq gözlərimi döymüşdüm, hər ikimiz dənizdə batarkən, saman çöpünə əl uzadanlar kimiydik.

– Hara, Səttar, – demişdim, – hara? Tiflisə, yoxsa Moskvaya?

– Yox, – demişdi Səttar, – dəniz qırağında körpüyə bağlanmış lodkalardan birini açarıq, Pirallahıdan bu yanda balaca bir ada var, bir dəfə atam ora qaşqaldaq ovuna getmişdi, məni də aparmışdı, kimsə orda qənbərdən bir daxma tikib, amma içində heç kim olmur, Gülbacı o daxmanı süpürüb səliqəyə salar, biz də balıq tutarıq, qaşqaldaq ovlarıq, heç kəsin, dadaş, nə milisin, nə şeytanın da ağına gəlməz ki, biz oradayıq...

Amma hər ikimiz gecikmişdik, Səttarın o adsız kiçik adası hardasa yenə boş və kimsəsiz qalacaqdı, məni Tiflis qatarında milis axtarmayacaqdı, çünki elə bu vaxt həyətin o biri tərəfindən üçüncü mərtəbədən biryəşar qulun kimi çıxıran kiçik bir qızın səmindən damarlarımızda qan donmuşdu və hər ikimiz özümüzü dam üstündən daş pilləkənin yuxarı meydançasına atmışdıq.

Gözləri hədəqəsindən çıxmış bir qızcığaz üçüncü mərtəbənin qarşı tərəfdəki aynabəndindən aşağı baxırdı, balaca əllərilə başına döyürdü və hiçqırırdı:

– Vaxsey, məmə, xala yandı...

Və bizim tərəfdəki daş pilləkənin ikinci mərtəbə meydançasından üzəaşağı qaçan canlı bir məşəl vardı ki, o idi, Səttarın Gülbacısı

idi, mənim ağ səadətım idi və indi o qara çadrası əvəzinə qara tüstülü qırmızıdıllı bir alova bürünərək qovulduğu ana evindən baş götürüb gedirdi.

Hər ikimiz özümüzü arxasınca atmışdıq, Səttarın fəryadını eşidib bədrəmişdi, bir an başını geri qanırmışdı, bizi yaxında görüb əlini arxaya çırpmışdı ki, yaxın gəlməyin və yenə pilləkənlə üzüaşağı qaçmışdı.

Pilləkənin axırını pilləsində özümüzü ona yetirmişdik, əlimi atıb qolundan tutub saxlamışdım, çırpınmışdı, məni geri itələmişdi, qolunu əlimdən qopartmaq istəmişdi, bacarmamışdı.

Və sonra aramızda başlanan və cəmi bir-iki dəqiqə çəkən o mübarizə, dəhşətli bir mübarizə idi.

Mən onu alovdan xilas eləmək üçün əynindəki paltarları didib tökürdüm, o isə məni döşümdən geri itələyirdi ki, burax məni, sən də alışıcaqsan və əlimdən çıxmaq üçün çapalayırdı və eyni zamanda tez-tez iki əlilə üzünü tuturdu ki, alov üzünü yandırır xarab eləməsin.

Tanrım! Özü-özünü müdhiş bir ölümün ağuşuna atmışdı və indi bir qadının əzəli və əbədi sövqi-təbiisi ilə yalnız üzünün hayında idi ki, üzü salamat qalsın!

Artıq bütün evin qadınları və qızları bütün mərtəbələrdən çıxır-çığır üzüaşağı tökülmüşdülər və görünür sabah istirahət günü olduğu üçün bu axşam bu evdə məndən başqa başı papaqlı varmışsa, o da haman dəlisov qocaymış ki, o qoca bayquş da naməhrəm bir qadına yaxın düşməyi kişiliyinə rəva görməmişdi.

Bu vaxt mən artıq geri çəkilməmişdim, Səttar yüyürüb hardansa bir vedrə su gətirmişdi və özünü mənə yetirən xalam tüstüləyən köynəyimi siyirib başımdan çıxarmışdı.

Yaqutun anası isə gəlmişdi, pilləkənin axırını pilləsində oturmuşdu, əvvəlcə saçlarını yolub ulamışdı, sonra xalama üz tutub çığır-mışdı ki, axı sənin o üstünə od ələnmişinin, o ağ günü qara gəlmişinin, dili ağzında kabab olmuşun, nə dərdinə qalmışdı ki, xalxın naməhrəm arvadını pəmçələyirdi, məgər bilmir ki, Ağagül xəbər tutanda üzəcək onun boğazın cücə boğazı kimi?

Xalam da geri dönüb ona cavab qaytarmışdı ki:

– Az, az, qarğışın öz başını yesin, uşaq əl-ayağın yandırır, uşaq pörşələnilib ki, fağır qız tələf olmasın, hanı sənin vicdanın ki, ona bəddua eləyirsən, yox əgər o uşağın başından bir tük əskik olsa,

mən bu arvadlığım la sən in o Ağagülünü öz əlimlə boğaram, qoymaram heç Əlimürsəl bu işə əl bulaşdır sən!

Həyətin qadınları Yaqutun əynində nə qalmışdısa didib tökmüşdülər, paltarlarının tüstüləyən tikə-paralarını söndürmüşdülər və mən pilləkənle yuxarı qalxarkən bir anlığa başımı geri çevirmişdim və yarıçılpaq qızı qadınların qolları üstə görmüşdüm, üzünə birinci mərtəbənin aynabəndindən işıq düşmüşdü, alovla qarşılmış üzü qaralmışdı, bənövşəyi gözləri qapanmışdı.

Bir az sonra xalam da yuxarı qalxmışdı və huşunu itirmiş Yaqutu təcili yardım maşını gəlib aparmışdı.

Əllərimin dərisi qabarcıqlanmışdı, soyulmuşdu, xalam hər iki əlimi qatıqla suvayıb tənzi flə bağlamışdı və qabağına salıb həkimə aparmaq istəmişdi, amma mən getməmişdim.

Və o gecə mən təkcə ancaq əllərimin göynərtisindən səhərəcən yata bilməmişdimsə və bir yerdə otura bilməmişdimsə, indi ac bir qurd kimi bütün vücudunu gəmirən o dözülməz ağrılara zərif bir varlıq davam gətirə biləcəkdimi?

Kor ola bilərdi? Olsun – mənim idi. Şikəst ola bilərdi? Olsun – mənim idi. İflic olub bütün ömrü boyu yatağından qalxa bilməzdi? Olsun – yenə mənim idi.

* * *

Xəstəxanada yatırdı, günaşırı balaca Səttarla xəstəxananın koridorlarında tibb bacılarının əl-ayağına dolaşırdıq və ağızlarından kəlbətinlə bir-iki söz qopardırdıq. Birinci günlər huşsuz yatırmış, bir həftə sonra gözlərini açmışdır və saçlarına dən düşmüş baş həkim xəstəni quşxana kimi kiçik bir otağa keçirmişdir və müalicədə şəxsən özü iştirak eləməyə başlamışdır.

Sonra növbəti bir gəlişdə baş həkim bizi beş dəqiqəliyə içəri buraxmışdı, Yaqutun üzü ağ tənzi flə örtülmüşdü və həzin bir səslə bizə nə isə demişdi, amma biz heç bir şey başa düşməmişdik.

Daha sonralar mən nə vaxt gəlmişdimsə, hər dəfə suallarım la baş həkimi tən gə gətirmişdim və nəhayət, o həkim də bir dəfə məndən soruşmuşdu:

- Bağışlayın, Yaqut xanım sizin nəyinizdir?
- Mənim?
- Həri, sizin!

– Bir mərtəbə aşağıdakı qonşumuzdur.

– Aha, çox gözəl... Bir mərtəbə aşağıdakı qonşunuz imiş!

Və həkim qalın qaşlarını əvvəlcə yuxarı qaldırmışdı, sonra aşağı salmışdı.

Sözlərin altı vardı, sözlərin üstü vardı və baş həkimin “aha, çox gözəl” – sözlərinin altı mənim üçün qaranlıq qalmışdı və o gündən ürəyimdə baş həkimə qarşı heç də gözəl olmayan bir hissə baş qaldırmağa başlamışdı.

Baş həkim isə həftələrlə pərvanə kimi xəstənin başına dolanmışdı, Yaqutun bənövşəyi gözləri açılmışdı, getdikcə səsi durulmuşdu, amma hər dəfə mən onu görməyə gələndə, o bir dəfə də olsun ağ tənzip rübəndini üzündən qaldırmamışdı və üzünü mənə göstərməmişdi.

Özü isə növbəti ziyarətlərin birində mənim əllərimə baxmaq istəmişdi və ağ əlini, üstündə azacıq yanıq yeri qalmış sağ əlimin üstünə qoymuşdu, sonra geri çəkmişdi.

Və mən yenə xahiş eləmişdim:

– Qaldır bu tənzipi, – demişdim, – qoy mən də bircə dəfə gözlərinə baxım.

– Yox, – demişdi, – hələ üzüm adam arasına çıxarılası deyil... O gülöyşə narları bazardan almışdın?

– Yox, bizim qəza mərkəzindən, kiçik bir şəhərdən mənə pay göndərmişdilər.

– Kim?

– Dayımın o kiçik şəhərdə gözəl bir nar bağı var.

– Yaxşı narlardı... Öləydim qalaydım orda... o nar bağlarında...

Bu vaxt baş həkim içəri gəlmişdi və Yaqut demişdi:

– Tutu xala niyə mənə görməyə gəlmir? Gələn səfər onu da gətir, könlümə düşüb, görmək istəyirəm onu...

Nədənsə bu vaxt başımı çevirmişdim və baş həkimə baxmışdım, pəncərə qarşısında dayanmışdı, mən ona baxanda, o da qolundakı qızıl saatına baxmışdı və yenə əvvəlcə qalın qaşlarını yuxarı qaldırmışdı, sonra aşağı salmışdı.

Bir həftə sonra xalam öz bişirdiyi şorqoğalı ilə mənə aldığım bir bağlama Göyçay narı, bir bağlama Ağdaş heyvasıyla gəlmişdi Yaqutu görmüşdü və evə gələndə mənə demişdi ki:

– Səni soruşurdu, deyirdi ki, başı nə yaman qarışıqdır ki, bir həftədir mənə görməyə gəlmir.

– Xalacan başım şişib qazana dönüb, çünki “Buxar qazanlarından” imtahan verirəm, məndə vaxt hanı?

– Ürəyi sınıqdır bala, anasında hikkəyə bax ki, bir dəfə də olsun qıza baş çəkməyib, amma xəbər göndərüb ki, ordan çıxanda birbaş öz xarabasına getsin... Deyirlər ərin də silistçi danışdırır, bilmək istəyirlər ki, kim qızın canın boğazına yığıb ki, axırda fağır öz şirin canına qəsd eləyib.

– Özü necə... Bir şey deyirmi o barədə?

– Əlində bir qəzet vardı, mənə də göstərdi, dedi bir bura bax, Tutu xala, qadınlar Əli Bayramov klubunda bir yerə yığılıb çadralarını yandırdılar, amma məndə ağla bax ki, çadramı yandıрмаq əvəzinə özümə od vurdum.

– Xalacan, oranın baş həkimi gəlib sənə də başının üstünü kəsdirdimi?

– Gəlmişdi, Yaquut tanış elədi, deyirlər çox yaxşı həkimdir.

– Sən bilən, o qoca həkimin neçə yaşı olar?

Xalam heyvətlə üzümə baxmışdı:

– Hansı qoca həkimin?

– Onun, o çox yaxşı həkimin?

– Qoca niyə olur ki, o? Əlbəttə, sənə kimi nocavan deyil, amma o yaş kişi üçün ən yaxşı yaşdır.

– Hansı yaş kişi üçün yaxşı yaşdır, xalacan? Əlli beş?

– Əlli beş nədir, ədə, fağırın otuz beş-otuz altı yaşı ancaq olar. Qızın yanından çıxanda arvad həkimlərdən biri dedi ki, o baş doktor xəstəni Leninqrada aparacaq, dedi ki, orda elə həkimlər var ki, arvad xeyləğının üzündəki yanığı yerlərini tørtəmiz eləyirlər, heç xaşxaş boyda bir nöqtə də qalmır.

– Eləysə tamam, xalacan, qurtardı.

– Nə tamam, nə qurtardı?

– Bağlandı bizim kitabımız, arasına əlfəçin qoyduq, yaxud rusca desək pesenka naşa speta.

– Dilinə qurban olum sənə, gör nə tez urusiyca danışmağı öyrənmisən.

– Mən indi fransızca da sayıqlaya bilərəm, xala və sən görək təəccüb eləmiyəsən.

Xalam başını aşağı salmışdı və yalnız qadınlara məxsus olan sirlə bir təbəssümlə gülümsəmişdi.

* * *

Çox həftələr, aylar keçmişdi və xalam Yaqutun uzaq Leninqrada müalicə olunub, üzünün tərtemiz sağaldığını, heç bir yanıq yeri qalmadığını və Bakıya qayıtdığını mənə xəbər vermişdi və bir neçə aydan sonra da ən gözəl və ən xoşbəxt kişi yaşında olan o baş həkimdən mənə bir məktub gəlmişdi və o uzun məktubda sevginin sübh çağında çox erkən qurulan ailələrdə çox erkən başlanan axşamlar haqqında statistik rəqəmlər cədvəli əsasında elə mülahizələr vardı ki, mən o çox ağıllı və çox soyuq mülahizələrin ancaq yarısını oxumuşdum, qalan yarısını cırıb atmışdım.

* * *

Üç il keçmişdi və indi mən ali məktəbin üçüncü kursunda, vaxtilə Əlimürsəl kişinin dediyi o çiynişəclilər içində başıaçıq, döşüaçıq gözəməyi özümə adət eləmişdim.

Və indi bir həftə idi ki, qəzetlər ölkənin adlı-sanlı gənc bir qadından elə bir dastan açmışdılar ki, bənövşəyi gözlü, meşin kombinezonlu o gənc qadının şəklini gənc qızlar qəzetlərdən kəsib otaqlarının divarlarına sancırdılar, balaca uşaqlar isə hələ də çadralı gözən analarına göstərirdilər, qoca aşlıqlar ona gənclik ilhamı ilə dolu söz qoşub saz çalırdılar.

Və bu axşam xalam həyəcanlı bir halda mətbəxdən mənim otağıma gəlmişdi, istidən qanadlarını qabardan qoyunlar kimi, xamırlı əllərini yana açıb özündən gen tutmuşdu və demişdi:

– Yunis, bu deyilənlər doğrudur?

– Hansı deyilənlər, xalacan?

– Yaqut əyriplan sürür, göydə uçur.

– Sən təəccüb eləyirsən, xalacan?

– Bəs sən eləmirsən, bala?

– Mən ancaq ona təəccüb eləyirəm ki, bir hekayə yerdə başlanmışdı, bir nağıl kimi göydə qurtardı.

– Biləydim nə demək istəyirsən, ay oğul, nə barədə danışırısan?

– Bakı gecələrinin hekayəsi barədə danışırım xala, bir də o nağıldan danışırım ki, bir ağ quş vardı, övvlə qaranlıq bir qəfəsdə çox çırpınırdı, sonra Zümrüd quşu kimi odda yanıb yenidən dirildi və qanad çalıb ağ ulduzlara doğru uçdu...

Və bu vaxt açıq pəncərədən içəriyə bir gurultu dolmuşdu, şəhərin gecə göylərində nərildəyən bir təyyarə elə bil gəlmişdi, düz

pəncərəm altındakı o bir əlcə asfaltlı, yastı dam üstündə dövrə vurmağa başlamışdı və hər ikimiz açıq pəncərədən başımızı çıxarıb göyə baxmışdıq.

Aşağıdan dənizdəki gəmilərdən fısqıran iki ağ işıq zolağı qılinc kimi fəzanı yarıb göydə çarpazlaşmışdı və təyyarəni qayçısı ağzına alanda, o təyyarə, çıraq işığına ilişmiş pərvanə kimi çırpınmışdı, bir an işıq kəməndindən qurtulmuşdu, görünməz olmuşdu, sonra buludlar altında gah alısan, gah sənən uçar bir ulduza çevrilmişdi.

Və handan-hana mən demişdim:

– Kim bilir, xalacan, bəlkə bu uçar ulduz elə odur...

– Yaqut? Allah sən saxla, qıza bax a, – demişdi xalam, – gecənin bu vaxtında göyün yeddi qatında... nağıl nədi, bala bu ki, möcüzədir...

Və sonra yazıq xalam birdən diksinmişdi, çünki balaca Səttar dam üstündəki qaranlıqdan çıxıb bizə doğru gəlmişdi – xalama salam verəndən sonra əlindəki mavi rəngli bir zərfi mənə uzatmışdı.

Məktubu açmışdım və uşaq xəttinə oxşar o tanış xətti görəkən yenə əllərim titrəmişdi.

Xalam isə düşmüşdü balaca Səttarın üstünə ki, balam, bu qonşu damının üstünü niyə karvan yoluna döndərmisiniz, bəgəm mənim evimin qapısı-bacası yoxdurmu, bəgəm o qapı üstündə elektrik zənginin qıpqırmızı düyməsi yoxdurmu? Sonra xalam çıxıb getmək istərkən mən demişdim:

– Dayan, xalacan. Axı məktub almışsıq.

– Kimdəndir ki? – demişdi xalam.

– O təyyarəçi qızdan... Sənə çoxlu salam göndərir, məni də təyyarəsində uçmağa çağırır.

Xalam diqqətlə üzümə baxmışdı, baxışlarından nə isə bir kölgə keçmişdi, elə bil nəyi isə özü üçün aydınlaşdırmaq istəmişdi, amma aydınlaşdırma bilməmişdi, eyni zamanda mən özüm də kənardan özümə baxmışdım və heç bir şey başa düşməyərək, yalnız onu demişdim ki:

– Bir dəqiqə dayan, Səttar, bu saat cavab yazıram.

– Məndən də ona salam yaz – demişdi xalam və mətbəxə getmişdi, Səttar isə dam üstündə dayanıb gözləmişdi.

Stol arxasında oturmuşdum, məktubuna cavab yazmışdım. Məni göyə qaldırmaq istədiyi üçün minnətdarlığımı bildirmişdim, amma hər gün institutdakı mühazirələrdən sonra vağzal yanındakı “Saldat

bazarı” adlanan tozlu-torpaqlı meydana gedib orda kirayə ilə verilən velosipedlərdə məşq elədiyimi bəhanə gətirmişdim və təyyarədə uçmağa macal tapmayacağım üçün üzr istəmişdim.

Səttar məktubu almışdı və elə bil içində nə yazıldığını oxumuş kimi diqqətlə üzümə baxmışdı, köksünü ötürmüşdü və dönüb getmişdi.

Sonra elə haman gecənin hansı aləmindəsə, saatların diksinərək dayandıqları o sirli zamansızlıq anlarının birində yuxu ilə oyanıqlıq arasındakı o titrək sərhəddə birdən qulağıma səs gəlmişdi, pəncərə arxasından yağışın şırıltısı içindən, o qara asfaltlı yastı dam üstündən ağ səadətimin məni çağırıldığını eşitmişdim, amma hələ tamamilə oyanmamış mənə yəqin olmuşdu ki, bu bir aldanışdır, orda yağış altında o dam üstünə heç kəs yoxdur, amma buna baxmayaraq əgər mavi rəngli axşam çağırışından boyun qaçırırmıydımsa, indi mövcud olmayan gecə çağırışında ayağa qalxmışdım, pəncərəmi açmışdım, əvvəl dam üstündə, sonra işıqları yağışda yuyulan şəhər gecəsinə baxaraq uzun-uzadı pəncərəm önündə dayanmışdım, ta o vaxta qədər ki, yağış ara vermişdi, göydə buludlar parçalanmışdı, ay buludlar arxasından çıxmışdı, təzəcə asfalt salınmış damın üstü qara mər-mər kimi parıldamışdı. Mən bu dəfə kənardan özümə baxanda gülümsəmişdim, sonra pəncərəni qapamışdım və başımı yenə o yastıq üstünə qoyub yatmışdım ki, uzaqda qalan dumanlı dağların həsrəti yenə o yastığım altında idi.

Və daha sonralar çox şey olmuşdu, çox hadisələr baş vermişdi, günlərlə yarma aşı yemişdim, yarısı su olmuşdu, divar qəzeti üçün çəkdiyim şəkildə yazın əvvəlində Ağsu qovaqlarının başında hacı-leyləklər yuva tikmişdi, ömür çayı isə gah daşmışdı, gah lal axmışdı və o ilk sevgi çoxdan görülmüş bir rüyaya çevrilmişdi, amma ürək o rüyada mənə görsənən o ağ səadəti heç vaxt unuda bilməmişdi.

Bakı, 1935

İLYAS ƏFƏNDİYEV

(1914–1996)

Azərbaycan bədii nəsrinin inkişaf tarixində özünəxas fərdi üslubi, yazıçılıq ədası ilə seçilən İlyas Əfəndiyev qədim türk yurdu Qarabağda – Qarayagın (indiki Füzuli) şəhərində tacir ailəsində doğulmuşdur. Burada ikinci dərəcəli məktəb bitirmiş, 1934–38-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya fakültəsinin qiyabi şöbəsində təhsil almışdır.

Əmək fəaliyyətinə 1930-cu ildə başlamış, orta məktəblərdə Azərbaycan dili, ədəbiyyat və coğrafiya fənlərini tədris etmişdir (1930–1938). 1938-ci ildə Bakıya köçmüş, “Yeni yol”, “Kommunist” qəzetlərinin redaksiyalarında ədəbi işçi, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə tənqid şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Radio Komitəsində ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, Bakı kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi, Azərnəşrdə ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında nəsr şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyində nəsr üzrə məsləhətçi, məsul katib vəzifələrində çalışmışdır. 1961-ci ildən ömrünün sonuna qədər bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, 1979-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. Görkəmli yazıçı 1996-cı ildə vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Milli ədəbiyyatın tarixində güdrətli nasir və dramaturq kimi şərəfli yer tutan İlyas Əfəndiyev bədii fəaliyyətə XX əsrin 30-cu illərində başlamışdır. Onun “Kənddən məktublar” adlı ilk hekayələr kitabı 1939-cu ildə nəşr edilmişdir. “Söyüdlü arx”, “Körpüsəlanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, “Geriyə baxma, qoca”, “Üçatılan” kimi romanları yazıçılıq – nasirlik istedadının görümlü nümunələridir.

GÖZLƏNİLMƏYƏN SEVGİ

Darülfünunda dərslərin başlandığının dördüncü günü idi. Foyədə gənc bir oğlanla yaşlı bir qadın dayanmışdı. Hamı maraqla onlara baxırdı. Ucaboyle, enlikürəyi olan bu qadın qara yun parçadan uzun tuman, ətəklı arxalıq geymişdi. Qara, sürməli gözləri sükutla baxır, günəşdən yanımış üzü soyuq bir qayğı ifadə edirdi. O, kimsəyə baxmadan nə haqqında isə düşünür və çubuq çəkirdi. Yanındakı ucaboyle oğlan olduqca şux geyinmişdi, lakin son dərəcə çirkin idi. Üzü çöpur, burnunun ortası yəhər kimi yastı idi. Dodaqları qaba surətdə irəliyə doğru uzanmışdı. Cod və bozumtul kimi görünən saçları alında bir bucaq təşkil edir və az qala burnuna qədər uzanırdı.

Xidmətçilərin biri onlara yaxınlaşaraq:

– Direktor gəldi, – dedi.

* * *

– İmtahanlar qurtarıb, yerimiz dolub, xala, – deyə direktor qadına baxdı.

– Birtəhər elə, ağrın alım... rayonumuz çox uzaqdır. Ona görə gecikmişik, – deyə qadın quru, bir az da amiranə səslə cavab verdi.

Qadının üzü tutuldu. Uzun, enli qara qaşları çatıldı. Çubuğunu dərinədən sümürərək fikrə getdi. Pəncərənin qabağında dayanmış oğlan soyuq baxışlarla çölə baxırdı.

O, hamıda təəccüb oyadan bir məharətlə imtahan verib riyaziyyat fakültəsinə daxil oldu. Özünü olduqca sakit və ciddi aparmasına baxmayaraq, az zaman içərisində fəvqəladə istedadı ilə hamımızı heyran etdi. Ən güclü riyaziyyaçı, ən yaxşı radist idi. Qırx nəfər yaxşı şahmatçı ilə eyni zamanda oynayır və həmişə də qalib gəlirdi. Bütün müəllimlərimiz ondakı səlis, axıcı natiqlik məharətinə qibtə edərdilər. Onun məharəti bunlarla bitmirdi. O, ən gözəl snayperlərdən hesab oluna bilərdi. Həmişə birinci mükafatı o qazanardı. O, az zaman içərisində bizim aramızda təsəvvürə gəlməz bir hörmət qazandı. O, hamıdan gözəl geyinir, başını dik və məğrur tutaraq gəzir, həmişə teatrlarda birinci sırada otururdu. Pul xərcləməyə onda düşgünlük hesab olunacaq dərəcədə şiddətli bir arzu vardı. Onunla aşxanaya, teatra və qeyri yerlərə gedən adam əlini cibinə salıb pul xərcləmək istədikdə, o, dilxor olar və “mənim hesabımdır!” sözlərini o qədər şən və həvəslə söyləyərdi ki, adam onun diləyini

pozmaq istəməzdi. İnsan ən sıxıntılı vaxtında belə, onun yanında özünü sərbəst və şən hiss edirdi. Ondakı bu tükənməz fərəh bir çoxlarını təəccübləndirirdi. Sanki öz taleyinin hökmünə tabe olaraq, o, güzgüyə baxıb heç bir zaman gülməməli imiş...

* * *

Darülfünunda yuxarı sinif tələbələrindən tutmuş professorlara, hərbi müəllimlərə qədər hamı ona etimad bəsləyir və hörmət edirdilər. Lakin ona yalnız bir adamın münasibəti qərribə idi. Bu, bizim sinifdə oxuyan Gülara adlı bir qız idi. Həsən nə qədər çirkin idisə, Gülara o qədər gözəl idi. İri, qara gözləri tükənməz bir cəsarətlə yanırdı, qəşəng cizgili nazik dodaqları vardı. Üzündən gülüş əskik olmazdı. Özünü şax tutaraq, kimsəyə məhəl qoymadan getdiyi zaman bütün tələbələr arxasınca baxardılar. Hər işdə birinci olmaq üçün bu qızda qarşısızalmaz bir həvəs var idi. Bilmədiyi bir şeyi başqası izah etdikdə və ya verilmiş bir məsələni sinifdə hamıdan qabaq Həsən həll edib verdikdə, qız utanar, qızarar, bəzən də özünü saxlaya bilməyərək, uşaq kimi ağlamaq dərəcəsinə gələrdi. O, heç bir vəchlə Həsənin itifikirli və qabaqcıl olmasına dözə bilmirdi. Etiraf edim ki, bizim içərimizdə bu qızla rəqabət edə biləcək yalnız Həsən idi. Gülnarın böyük bir həvəslə birincilik qazanmaq istədiyi bir işi Həsən heç bir güc sərf etmədən asanlıqla həll edir və hamını ötüb keçirdi.

Xatirimdədir: bir dəfə yaz imtahanlarından birində Gülارانın yarım saat əlləşərək həll edə bilmədiyi bir məsələni Həsən beş dəqiqənin içində həll etdi. Bu zaman qız, Həsənə kin və qəzəb dolu amansız bir nəzər salaraq, tabaşiri əzib yerə tökdü. Çox vaxt Gülara haradansa elə çətin məsələlər tapırdı ki, bizim başımız taqqıldayırdı. Lakin Həsən soyuqqanlıqla məsələnin cavabını çıxardıqda, qız dərindən köksünü ötürər, alt dodağını dişləyərək heç kəsin üzünə baxmadan çıxıb gedərdi.

Mühazirədə oturduğumuz zaman mən hiss edirdim ki, onun xəyalı müdərrişdən çox Həsənin ətrafında dolaşır. Əlini çənəsinə çöykəyərək, oğrun baxışlarla onun hər bir hərəkətini, geyimini, qalstukunu, saçlarının quruluşunu nəzərdən keçirirdi. Lakin mən bir dəfə də olsun, Həsənin Gülارانın üzünə dik baxdığını görməmişdim. Şən və zarafatlı olmasına baxmayaraq, o, heç bir zaman bu qız haqqında danışmaz, onun tikanlı zarafatlarına heç bir cavab verməzdi. Bəzən bu qızın gözəlliyi haqqında söhbət düşdükdə, onun

üzü birdən-birə tutular, qəti bir hərəkətlə dərhal söhbəti dəyişdirirdi. Bir dəfə hərbi təlim zamanı Gülara əlli mümkün xaldan qırx dördünü toplayaraq, birinci yerə namizəd oldu. Onun bu müvəffəqiyyəti cavan oğlanları heyrətləndirdi. Bu vaxt haradansa Həsən gəlib çıxdı. Bayaqqı küt susqunluq gurultulu bir canlanmaya çevrildi.

– Bircə Həsən qalıb... görək də... Həsən tufəngi al! – deyərək tələbələr oradan–buradan səsləndilər.

Uşaqlar Gülara işarə ilə bir–birələrinə göz vururdular. Gülara qızğın bir təbəssümlə Həsənə baxırdı. Həsən tufəngi götürüb hər dəfə nişan alarkən, Gülارانın dodaqları xəfifcə tərənir, ürəyinin döyündüyü nazik paltarla örtülmüş döşünün tez–tez qalxıb–enməsindən bilinirdi. Həsən dördüncü güllədə otuz beş xal yığdı. Araya dərin bir sükut çökdü. Tələbələrdən bəziləri yavaşca sivişdilər. Ehtimal ki, onun qırx dörd xalı keçəcəyinə ümid etmədilər. Gülارانın üzü bir az açıldı, gözləri şən bir həyəcanla parladı. O, bir yerdə dayana bilmir, gah o yana, gah bu yana keçirdi. Doğrusu, burada mən də Həsənə ürək verdim. Bu, deyəsən, ona bir az toxundu. Mülayim bir nəzərlə mənə baxdı. Ani bir nişanla gülləni atdı.

– Ura!!! – deyərək hamı birdən qışqırdı.

Güllə tam “10” rəqəminin üstündən dəymişdi. Qəribə burasıdır ki, Həsənin Gülara üzərindəki qələbəsi sanki hamının ürəyindən imiş. Şadlıq hamını bürüdü. Gülara bu istehzalı gurultunu hiss etməyirmiş kimi qəribə bir təbəssümlə Həsənə baxırdı. Heç bir zaman xatırımdan çıxmıyacaq bu baxış o qədər dərin mənalar, şəfqətli, incə duyğular söyləyirdi ki, onları sözlə anlatmaq deyil, hiss etmək lazım idi... Mən, gözəl qızın bu həzin və incə təbəssümündə, yaşla dolmuş gözlərində birinci dəfə olaraq qüruru qırılmış bakirə bir qız könlünün pərişan, əzgin həyəcanını duydum. Qürurlu bir gəncin məğlubiyətinin nə demək olduğunu hiss etdim. Hamı gənc qıza, onun məğlubiyətindən mülayimləşmiş zərif təbəssümünə kin və istehza ilə baxırdı. Sanki “hə, indi necəsən?” demək istəyirdilər. Guya ki, Həsənin çirkinliyində bu yazıq günahkar imiş. Mən, gözəl qızın o unudulmaz baxışında, birinci dəfə olaraq, çirkin dostuma qarşı mərhəmətimi, yanlıqlıqımı, sevgimi, bilmirəm... incə, xoş bir şeyin titrədiyini və bunun xəfif bir ahla qurtardığımı sezdim... Bu duyğu mənə həm xoş gəldi, həm də nə üçünsə izzəti–nəfsimə toxundu. O, “bəlkə də bu qəhrəman, lakin çirkin oğlanın yerində gözəl bir gənc görmək istəyirdi. Yoxsa, bunun belə olmadığına

təəssüf edirdi... Kim bilir, bəlkə də onun məğlub könlündə cilvələ-nən aydın, şirin duyğular üzərinə çirkinliyin qara buludu çökdü... Bəlkə də gənc qız bu soyuq, eybəcər buludu könlündən qovmaq əzabı çəkir” – deyə düşünürdüm.

Həsən ona yaxınlaşaraq, üzünə baxmadan:

– Pərt olmayın, Gülara, – dedi, – bu tamamilə təsadüfi bir işdir.

Gülara boynunu azca sola əyərək, şəfqət qarışıq, bir növ, isteh-zalı təbəssümlə “doğrudanmı?” deyə kəlməni xüsusi bir əda ilə uzatdı. Həsən heç bir cavab vermədən sakitcə uzaqlaşdı.

* * *

Bu hadisə biz üçüncü kursda oxuduğumuz ilin baharında oldu.

Bundan sonra Həsənin hərəkətlərində kəskin bir dəyişiklik əmələ gəldi. O, birdən-birə soyuq, sakit və fikirli oldu. Hiss edilmədən gəlib yerində əyləşir, dərs qurtaran kimi də hara isə gedirdi. Demək olar ki, kimsə ilə danışmırdı.

Gülara da son zamanlarda büsbütün dəyişmişdi. Gözlərində kədər qarışıq mülayim bir ifadə yaranmışdı. Fikri dağınıqdı, artıq birincilik üçün atılıb-düşməyən sakit bir qız olmuşdu.

Mən hiss edirdim ki, Həsənin həmişə ondan qaçmasına baxma-yaraq, Gülara hər bir fürsətdən istifadə edib, onunla danışmaq istə-yir, bəzən çox ehtimal ki, özünün də həll edə biləcəyi bir məsələni “çətindir” deyə Həsənə həll etdirir, məzəli sözlərlə onu güldür-məyə çalışırdı...

Bütün bunlar bizə qərribə gəlirdi. Təəccüblə bir-birimizdən “bu nə işdir” deyə soruşurduq. Bəzən hamımızın aciz qaldığı bir sualı Həsən öz sakit, şirin sözləri ilə aydın bir şəkildə izah etdikdə, Gülaranın iri gözləri parlayır, müəllimin razılığı onun dodaqlarında isti bir təbəssümə səbəb olurdu... Əvvəllərdə yaraşlıq gənclərə qarşı o qədər da laqeyd olmayan Gülara, indi demək olar ki, kimsə ilə yaxınlıq etmirdi.

Bir dəfə idman təlimi zamanı beş kilometri hamıdan tez qaçıb, birinci dəfə lenti qıran Həsənə baxan Gülara öz-özü ilə danışmış kimi, “bax, əsil kişi buna deyərlər” deyə pıçıldadı. Eyni zamanda, Həsənin qızarıb tərləmiş üzünə, qabarmış saçlarına baxaraq, tən-timiş bir hərəkətlə üzünü çevirdi. Əlində tutduğu çiçəyi dırnaqları ilə didib yerə tökdü. Mənə elə gəldi ki, o, indicə hönkürtü ilə ağlayacaq...

Mən, “çirkinlik buludu” deyə düşündüm.

Bir gün bərbərxanadan çıxdığımız zaman Həsən güzgüyə öteri bir nəzər salaraq:

– Ay Bahadır! – dedi. – Görəsən, niyə mən bu qədər çirkin olmuşam?

Onun səsi boğazında titrədi.

Mən, birinci dəfə olaraq, onun varlığında müdhiş bir əzab duy-dum: çirkinlik əzabı! Nər ürəyinə malik olan bu cavanın belə bir duyğunun məngənəsində inləməsi ürəyimi dağladı. Uzun zaman heç nə söyləyə bilmədim. Nəhayət:

– Nə boş şeylər haqqında düşünürsən, Həsən! – dedim.

O gülümsədi... Ah, bu təbəssümdəki dərin, ümitsiz kədəri duysaydıq...

– Nə etməli, ay Bahadır... Mən də insanam... Məndə də könül var, – dedi.

Mən, bu sözlərdən tüklərimin biz-biz durduğunu hiss etdim.

– Gedək bizə, – dedi. – Ürəyim qısılır, bir az oturaq.

Getdik. Açıq pəncərədən yaşıl bağlar, bürkü içində mürgüləyən təpələr görünürdü. Söyüd və qovaq ağaclarının açıq-yaşıl, yüngül yarpaqları aramsızlıqla titrəşir, ləkəsiz göy qübbəsi qüruba yaxınlaşmış günəşin zəif şüalarını udur, havada xoş bir sərinlik duyulurdu.

Həsən yanağını şüşəyə söykəyərək çölə baxırdı. Üzünün çirkin cizgiləri solğun, həlim bir məyusluq ifadə edirdi. Bu hal yarpaqların sərin kölgələri ilə birləşir, əbədi və təbii görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, onun könlündə dibsiz bir kədər dənizi var...

– Niyə son zamanlarda belə olmusan, Həsən? – dedim.

Üzü qüسسə saçdı. Nəzərləri uzaqlara getdi.

– Səncə, bəs, nə cür olmalıyam? – dedi.

– Əvvəlki kimi, şən ... – dedim.

O, təəccüblə mənə baxdı. Gözləri kinlə parladı.

– Doğrudanmı, belə düşünürsən? – dedi, – indiyə qədər haqqım olmadığı halda şənlilik etdiyim bəs deyilmə? Arsızlıq nəyə lazımdır?

– Nə danışırısan, Həsən, – dedim. – Sən lap xarab olmusan. Bu sözlər heç sənə yaraşarmı?

– Çox təəssüf ki, belədir. Bu bədbinlik deyil dostum, həqiqətdir!

O, əli ilə çölləri göstərərək:

– Baxırısanmı? – dedi. – Bu dünyada hər şey öz gözəlliyindən bəhs edir. Hər bir canlı öz zahiri gözəlliyini nümayiş etdirir. Qəri-

bədir... budağa qonmuş o quşa bir bax! Gör bir döşünü necə qabartmışdır. Sanki: “Bir baxın... görün mənim necə əlvan döşüm var...” demək istəyir.

– Nə olsun ki? – dedim.

O, dərin bir nəfəs alaraq güzgüyə baxdı. Dodaqlarını nifrətlə əydi:

– Onu demək istəyirəm ki, bu çirkinliklə mən dünyada kimə lazımam?

– Necə, sən həyatı, məgər, gözəl simalardamı görürsən?

– Yo-o-ox... – deyər uzadaraq fikrə getdi.

Axşamın sərin yeli üzümüzü oxşayır, uzaqdan bizə doğru ağ bir bulud parçası üzür, yaşıl budaqlar yavaş-yavaş yırğalanır, insan, könlündə xoş bir rahatlıq hiss edirdi.

– Səadətin yalnız üz gözəlliklərində olmadığını bilirəm, – deyər o, arxayın bir ifadə ilə davam etdi. – Ancaq nə edəsən ki, insan insandır. Bu canlı vücut da sevib-sevilmək istəyir. İradən dağ kimi də olsa, yenə görürsən bu tələblər səni sarsıdır. Çünki bu tələblərin təmini həyatın mənası, gələcəyin yoludur. Ancaq onda yazıq olursan ki, bu yola addım basmaq üçün sən özünü haqlı bilmirsən... O zaman sən özünü həyatın bir küncünə qısılmış, mənasız surətdə o yan-bu yana əl-qol atan kimi görürsən... Dostum, sən, bəlkə də burada məni tənqid edəcəksən... İctimai səadətdən danışacaqsan. Bu, əlbəttə, doğrudur. Lakin bir düşün, könlün təbii ehtiraslarını kim inkar edə bilər? Əgər, bunu inkar etmək mümkün olsaydı... Bu qədər çirkin bir sima ilə hasarlanmış könül heç nə ilə hesablaşmaq istəmir... Mən ona qandıra bilmirəm ki, bir düşün, özüm, bir təsəvvür et ki, xarici görünüşün Viktor Hüqonun Qvazimodasından da eybəcərdir. Sakit ol! Lakin kimə deyirsən... Hiss edirsən ki, sənin yazıq könlün də sevgiyə susayır. O da coşub-daşmaq istəyir... Sən isə, öz murdar simana baxıb, qəlbin bu gülünc tələbindən utanırsan.

O, müdhiş bir təbəssümlə gülümsədi. Nəzərləri yarpaqlarda dolaşdı. Günəş söndü. Bağlar tünd işıqlı bir görünüş alır, səmadakı bulud parçası getdikcə qaralırdı. Mən dedim:

– Bilmirəm bunlar haradan başına doldu? Sən əvvəllərdə o qədər şən idin ki...

– Çünki məni təhqir etdilər. İzzəti-nəfsimi yaraladılar. Könlümü boş ümidlərlə təlatümə gətirdilər.

Bu sözlərdən sonra o, mənim qarşıma kiçik bir zərf atdı.

– Mənə vicdanla söz ver ki, bu barədə kimsəyə bir söz söyləməyəcəksən, – deyər əsəbi surətdə gözlərimin içinə baxdı.

– Arxayın ola bilərsən, – dedim.

Zərfi açdım, incə bir xətlə belə yazılmışdı: “Həsən! Bu məktubu öz-özümü uzun mübarizədən sonra yazıram. Sizin geniş, nəcib qəlbiniz qarşısında tab gətirə bilmədim, heç olmazsa, məni qınamayacağınızla təsəlli tapa bilərəm. Əgər, azca da olsa, iradəm çatsaydı, bəlkə də yazmazdım. Birinci dəfə könlümdə duyduğum narahatlıq əvvəllərdə məni qorxutdu... Bunun nə demək olduğunu uzun zaman anlaya bilmədim... Bunun sevgiyə bənzər şey olduğunu öz-özümə belə təkrar etməyə xeyli zaman cəsarət etmədim. Geniş qəlbiniz şirin bir yuxu kimi məni cəzb etdiyi zamanlar dırnaqlarımla sinəmi didərək, hönkür-hönkür ağladım. Zənn edirəm ki, məni sizə bağlayan hisslər haqqında çox da düşünməyəcəksiniz... Ürəyinizə başqa heç nə gəlməyəcəyinə əminəm. Sizdəki yüksək qəlb mənim üçün dünyada hər şeydən qiymətlidir. Onu məndən əsirgəməyin!”

Məktubun axırında əsəbiliklə yazılmış “Gülara” imzasını gördükdə, mən gözlərimə inana bilmədim. Öz heyrətimi gizləmiyə çalısaraq:

– Yaxşı da... daha burada nə təhqir var ki? – dedim.

Üzümə acı təbəssümlə bir nəzər saldı:

– Sanki anlamırsan? – dedi.

– Nə olsun ki, mən də qız olsaydım, sən kimi qəhrəman bir gəncdən keçməzdim, – dedim.

– Paho... qəhrəmanlıq! Bəs, bu sir-sifəti hara qoyaq... yox! Mən bunun necə sevgi olduğunu anlayıram. O, öz hədəfində yanılmadı. Ən yaralı yerimdən vurdu! Görürsənmi “məni sizə bağlayan hisslər haqqında çox da düşünməyəcəksiniz” deyir... Bunun nəyə işarə olduğunu anlamırsanmı? Yox! O, öz gözəlliyinin qalibiyyət təntənəsini görmək istəyir. O, mənim qırx altı xalıma qarşı əlli xal vurmaq istəyir... Sən necə düşünürsən? O, məni necə sevə bilər? İnsafla danış, hansı bir qız iyrənmədən mənə baxa bilər. Ah, insanın təbiəti... sən nə qəribəsən... onsuz da şikəst olan bir oğlana belə istehza etmək, ürəyindən yaralamaq onun nəyinə lazımmış?

Onun səsi həyəcanlı akkordlardan sonra birdən-birə titrəyib incələn musiqi kimi ötüb susdu. Mənə elə gəldi ki, Həsən öz şübhələrində bir az haqlıdır. Doğrudan da, Gülara kimi bir qızın Həsənə vurulması bir qədər təəccüblü görünə bilərdi. Gülaranan əvvəlki məğrurluğunu da nəzərə aldıqda, bu şübhə daha da qüvvətlənirdi.

Lakin qadın könlünün sirlərini kim olduğu kimi anlaya bilərdi?
– Əziz dostum! – deyər əlavə etdi. – Sən məni bədbinlikdə təq-sirləndirmə. Lap uşaqlıqdan hər cürə ah-zara nifrət edirəm. Beş yaşında ikən gözümün qabağında altı qardaşımı, bir atamı xəngəl kimi doğradılar. İllər boyu bir tikə çörək üçün anamın onun-bunun qapısında paltar yuduğunu gördüm. Səkkiz yaşında bir uşaq ikən ayaqyalın, soyuqda, boranda başqalarına quzu otardım. Aclığın nə olduğunu gördüm. Lakin ürəyimə ələm girmədi, dərd çəkmədim.. İndi isə... İndi isə, ürəyimdə qaynayan kədərin qarşısında durmağa iradəm çatmır... Eh...

O, başını bulayaraq, söyüd ağacının yırğalanan budağına baxdı.

– İstəsəydim, Həsən, – dedim, – mən bu barədə o qızla bir danışardım.

O, fikrə dalaraq, heç bir cavab vermədi.

* * *

Foydə Gülaraya rast gəldim, salamladıq. Söhbəti hərləyərək, Həsənin məsələsi üzərində dayandım. O, maraqla:

– Nə demək istəyirsiniz? – dedi.

– Bilmək istəyirəm, siz, doğrudanmı onu sevirsiniz?

Onun üzü ciddi bir hal aldı:

– Özünə söyləmişəm, siz də bilmək istəyirsinizsə, bəli, sevirəm, – dedi.

– Demək, bu, ürəkdəndir?

– Qəribə sualdır? Yəni, ürəkdən olmayan sevgi də var?

– Bəlkə burada... Nə bilim... Siz.. bir növ.

O, səbirsiz bir hərəkətlə mənim sözümü kəsdi:

– Rica edirəm, heç nə düşünməyin. Şübhələrinizin haranı döy-düyünü bilirəm. Guya ki, məhəbbət üçün ancaq qara gözlər lazım imiş...

Onun dodaqları istehza ilə büzüldü.

– Mənə elə gəlir ki, – dedim, – bunu bir fədakarlıq kimi də düşünmək olar...

O təntimiş, ağlar bir halda:

– Axı niyə belə düşünürsünüz? – dedi. – Fədakarlıq hər nə qədər nəcib bir duyğu olmuş olsa da, unutmayın ki, könül xudpəsəndliyini də inkar etmək olmaz. Lazımsız bir fədakarlığı onun şəninə necə yaraşdırmaq olar. Yox, belə bir romantika nə ona, nə də mənə lazım olardı...

Sözlərinin axırını öz-özü ilə danışmış kimi, fikri dağınıq bir halda qurtardı. Bu vaxt gözəl bir gənclə Həsən qapıda görüldülər. Qızın baxışları soyuqluq və laqeydliklə gözəl gəncdən çevrilərək uzun zaman Həsənə zilləndi. Bu baxışda nəvaziş və məhəbbətlə qarışıq, nə isə, üçüncü bir duyğu da sezilirdi. Bunun nədən ibarət olduğunu təyin etmək çətindir. Lakin bəzən acımaq və təəssüf duyğuları ilə taqətdən düşmüş sevgi belə bir baxışla şəfəqlənir. Onun üzü qürub edən günəş kimi solğun və həlim görünür. Bəzən şikəst oğluna baxan ananın da gözləri, dodaqları beləcə bir ifadə ərz edir, könlünün dərinliklərində ahəstə-ahəstə yanıb tüstülənən bu duyğunu, bəlkə də o gənc qız öz dili ilə söyləməyə cəsəret etməzdi...

* * *

Həsən yenə də ona inanmadı. Özünə inanmazlıq duyğusunun bu qədər hökmə malik olduğunu heç təsəvvür etməzdim... O, əsəbi hərəkətlərlə otaqda o yan-bu yana gəzinir, tez-tez saçlarını ovuşduraraq:
– Yalan deyir... yalan... axı o gözəl qız nə üçün belə bir dramla əylənir... Nə üçün?

* * *

Bir neçə gündən sonra yay tətlinə buraxıldıq. Ayrıldığımız zaman onun gözləri yaşardı:
– Məni unutma, – dedi.

* * *

Üzümüzə gələn il Həsən gəlmədi... Sonralar onun Moskva darülfünuna dəyişilmiş olduğunu öyrəndik. Gülara hiss ediləcək dərəcədə arıqlamış, sakit, eyni zamanda, əsəbi olmuşdu. Biz, demək olar ki, heç danışmırdıq. Nədənsə, bir-birimizdən çəkinirdik. Mən buraxılış imtahanından sonra onu bir daha görmədim.

* * *

Darülfünunu bitirəndən təxminən 4 il sonra bir gün Bakıda küçə ilə getdiyim zaman birisi qolumdan yapışdı. Donub qaldım.
– Həsən! – deyər qışqırdım.

Qucaqlaşdıq. O daha da böyümüş, kökəlmiş, pəhləvan kimi bir oğlan olmuşdu. Siması indi əvvəlki qədər də çirkin görünmürdü. Adəti üzrə, yenə də çox şıq geyinmişdi.

– Gedək bizə, – dedi.

Yol uzununu onun indi darülfünunda riyaziyyat dosenti olduğunu öyrəndim. Qapını açan yaxşı geyinmiş bir az yaşlı rus qadını oldu. Təxminən üç-dörd yaşında gözəl qaragöz bir oğlan uşağı sürətlə yüyürərək “ata” deyərək Həsənin dizlərini qucaqladı. Mən uşağı görərək:

– Demək, sənin belə bir igidin də varmış, – dedim.

O biri otaqdan Həsənin anası gəldi. “Xoşgəldin” etdi. Bütün bu illərdə onun əzəmətli siması demək olar ki, heç dəyişməmişdi. Yalnız geyimində bir az dəyişiklik vardı. İndi əvvəlki kimi döşlüyü yox idi. Çubuq əvəzində əlində uzun papiros vardı.

– Buradamı olursan, xala? – dedim.

– Yox, – dedi. – Uşaqları görməyə gəlmişəm.

Nəvəsini yanına çağıraraq, günəşdən yanmış iri sümüklü əli ilə saçlarını oxşadı. Üzündə mehriban bir təbəssüm vardı.

Maraq və intizar qarışıq bir həyəcan bütün duyğularımı bürüdü. Həsənin həyat yoldaşını görəcəyim fikri, bilmirəm nə üçünsə, mənə, bir növ, ürkək, utancaq bir hiss tələqin edirdi... Qərībədir... Mənə elə gəlirdi ki, onun həyat yoldaşını görəcəyimdən Həsən utanacaqdı. Bir an tez çıxıb getmək istədim... Lakin bu dəqiqədə zəng vuruldu. Uşaq, “anam gəldi” deyərək sürətlə qapıya yüyürdü. Ucaboynu, dolğun gərdənli, ağbəniz, gözəl gənc bir qadın gülümsəyərək mənə yaxınlaşdı.

Bu gənc qadın Gülara idi.

1939

QIZBƏS XALA

Gecə saat on birdə kolxozun iclası qurtardı. Kolxoz sədri “ay Qızbəs” deyərək çağırırdı. Qırx beş-əlli yaşlarında orta boylu, balaca, diri gözlü bir qadın “hey” deyərək cavab verdi.

– Bizdə azarlı var, apar bu yoldaşı bu gecə sizdə rahat olsun.

– Niyə aparmıram! Gözümün üstə yeri var. Buyur gedək, yoldaş. Getdik.

Kərpicdən tikilmiş təzə və balaca bir otağa girdik. Peçin kənarında balaca bir oğlan uşağı oturmuşdu. Qızbəs xala peçin böyrünə qalın bir döşəkçə salaraq:

– Əyləş, – dedi, – qadan alım, yaqın ki, bərk üşümüsən.

Mən paltomu çıxarıb oturdum. Peç çıtırtı ilə yanırdı. Otağın içində hər şey təmiz və səliqəli idi. Divarlar diqqətlə ağıdılmışdı. Evin yuxarı tərəfində, üstündə ağ və tikməli örtük olan iri bir çarpayı qoyulmuşdu. Çarpayının yanına bir xalça vurulmuşdu. Bu xalçanın üzərində əlvən rənglərlə atlı bir oğlan təsvir edilmişdi. Çarpayının sağ tərəfindəki böyük stolun üstündə cürbəcür şüşə qablar, balaca bir güzgü və bir portret var idi. Otağın ayaq tərəfindən iki böyük xaral qoyulmuşdu. Onların üstündə böyük və təzə bir cecim çəkilmişdi.

Divarda bir saat çıqqıldayırdı. Onluq lampanın işığında otaq rahat, yığcam və son dərəcə təmiz görünürdü.

– Qonağımız kimdi, məmə? – deyə uşaq səsləndi.

Onun iri gözlərindəki boz ağılıq məndə təəssüf qarışıq, bulanıq bir duyğu oyatdı. O, kor idi.

Qızbəs xala uşağa cavab verdi:

– Təhkimçidir... Başına dönüm, rayondan gəlib...

Qızbəs xala söykənmək üçün mənə yastıq, mitəkə qoyub, çay tədarükünə başladı.

– Təklük belədi dayna... İndi evdə gəlinim olsaydı, gəlib hər şeyi hazır görərdik.

Onun sözləri, bir qədər kədərli də olsa, ahəngcə şən idi.

– Nə olar, gəlinsiz də yola getmək olar...

– Bəs nədir? Eh, sənin canın üçün heç vecimə də deyil. Mənə nə olub? Beş gəlinin işini görürəm.

Mən hiss edirdim ki, Qızbəs xalanın nə isə bir gileyi var... Son sözləri, o, çox hirsli dedi... Sanki öz gücünü, bacarığını qəzəblə kiməsə göstərmək istəyirdi...

Məsələnin açılması üçün:

– Qızbəs xala, bundan başqa oğlun yoxdurmu? – dedim.

O, peçin qabağında əyləşib samovara od salırdı. Alovun ziyası balaca və iti gözlərində əks edirdi. Qaşları çatılmışdı.

– Nə gəlib, bundan başqa ikisi var. Ancaq çox da var, mənə nə...

– Necə sənə nə? Deyəsən onları istəmirsən...

– Pah, istəmirsən? Eh, nə qoyub, nə axtarırsan? Odey biri oturub qaynanasının dizinin dibində. Biri də orda-burda cahıllıq edir. Başına dönüm, oğul-uşaq da quş balası kimi bir şeymiş. Nə qədər ki, ətcəydilər, analarını görəndə dimdiklərini açıb “cık-cık” eləyirdi-

lər. Anaları da onları qanadı altına alıb böyüdüdü. İsti-soyuqdan qoruyurdu, elə ki, tükləndilər, dimdikləri bərkidi, uçub getdilər. Neynək. Canları sağ olsun, təkə yaxşı olsunlar. Xoşbəxt dolansınlar. Mən yola gedərəm. Qoy kefləri nə cür istəyir, elə eləsinlər.

Peçin istisi məni xoşallandırır. Samovar dızıldayırdı.

– Niyə qaynanasıgilə getdi?

– Nə bilim, keyfi elə istədi.

– Bəlkə gəlini yola verməmişən?

– Niyə? Heç qoymurdum gəlinin ayağı quru yerə də dəysin.

– Qəribə işdir.

– Nə qəribəliyi var? Qaynanası bedahət bir arvaddı. Gədəni dilə-fələ basıb, yoldan çıxartdı.

Balaca oğlunun simasında sakit bir kədər vardı. Bizi diqqətlə dinləyirdi. Çiçək xəstəliyi onun gənc və sevimli üzünə amansız bir divan tutmuşdu. Bütün üzü şadara kimi deşik-deşik idi. Qızbəs xala təzə inək yağı ilə qayğanaq bişirdi. Süfrəyə təzə qatıq, motal pendiri və buğda çörəyi qoydu.

– Bağışla, – dedi, – yaxşı olmadı. Vaxtsız qonaq öz kisəsindən yeyər.

– Çoxdur, ay xala, – dedim. – Tay bundan artıq nə istəyirsən?

– Yox, mən gərək sənə cücə-zad kəsəydim. Neynək, keçib, səhərə qalsın.

Üçümüz də şirin bir iştaha ilə yeməyə başladığımız. Yeməyi qurtarırdıqdan sonra Qızbəs xala hərəyə bir stəkan çay töküüb, papiros çəkməyə başladı. Mən də bir papiros yandırdım. Bir neçə saniyə sükutla keçdi. Qızbəs xalanın üzünə indi mən daha diqqətlə baxa bilirdim. Onun balaca gözləri son dərəcə diri, çevik bir oynaqılıqla parıldayırdı. Üzündən və əllərinin günəşdən yanmış dərisi qayıq kimi möhkəm idi. Saçları yarıya qədər ağarmışdı. Paltarları sadə və təmiz idi.

Mən yenə də söhbəti “gəlin” məsələsi üstünə hərləmək məqsədilə:

– Bəs, kiçik oğlun indi haradadır? – dedim.

– Şəhərə gedib.

– Böyük oğlun səni tək qoyma qda yaxşı iş görməyib.

– Eh, qoy getsinlər. Sənin dövlətindən yenə onlar mənə əl açır.

Mənim heç onlara bir çet də ehtiyacım yoxdur. Bir də görürsən gəlib deyirlər: ay ana, gör bir az pulun varmı?

- Sən də verirsenmi?
- Bəs nə edim?
- Vermə!
- Eh, neyləyim, yenə nə qədər olsa, oğuldur, ana ürəyidir, dözmür.
- Neçə ildir səndən ayrılıb?
- İndi beş il olar. Ataları öləndə, bu çağa, onlar da lap balacaydılar. O zamanlarda evimə də od düşüb yandı. Bir dayım oğlu vardı. Onların yanında bir dam tikdim. Cavan idim. Gözəlliyim də vardı. Məni hər tərəfdən istəməyə başladılar. Getmədim. Oturub uşaqlarımı böyüdəcəyəm dedim. Qonum-qonşu, arvadlar məni məzəmmət elədilər. Dedilər, cavan canını niyə çürüdürsən, yetimləri at əmilərinin üstünə, çıx get birinə. Dedim, yox, üç iyidin anası da ərdən ötrü uşaqlarını atarmı? Saxlayıb onları böyütsəm, mənə bəsdı. Gözümün ağı-qarası bircə inəyim vardı. Bir təlli-fəllinən uşaqları gırləməyə başladım. Gecələri xana toxudum, gündüzləri məktəbdə quryerlik etdim. Yorulmaq bilmədim. Eh, dedim, oğlanlarımlın canları sağ olsun, təkı böyüsünlər. Hər şey yoluna düşəcəkdir...

Dişarıda külək vıyıldıyır, peçın ağızından çıxan ışıq samovarda əks edirdi. Oğlan sandığa söykənərək mürğüləyirdi. Onun üzündə xoş, rahat bir ifadə vardı. Mən qurtum-qurtum çay içir və Qızbəs xalanı dinləyirdim. Onun üzü keçmiş xatirələrin kədərləri ilə kölgələnirdi. Gözlərində o günlərin ümidi, sevinci titrəyirdi. Birdən dedi:

– Eh, onların hər birisinə öz canımı min dəfə qurban verməyə hazır idim. Razi idim hər nə olur mənə olsun, təkı onların başı da ağırmasın. İkisini də məktəbə qoydum, “qurban olum, müəllim, dedim, mən məktəbə nə təhər can yandırırımsa, sən də onlardan elə muğayat ol!”. Onların böyüdüklərini gördükcə, bütün zəhmətlərini unurdum. Cavanlığımın onlara qurban getməsi heç ağılıma da gəlmirdi. Elə bilirdim ki, dünyada məndən xoşbəxt adam yoxdur. Gün o gün oldu ki, böyük oğlum yekə, bıqıburma cahıl oldu. Qonşuda bir qız sevdi. Evdə kürlük eləməyə başladı. Qonum-qonşu məni danladı, ay arvad, dedilər, görmürsən, gədə ərgənlik davası eləyir! Niyə evləndirmirsən? Mən belə evlənməyini istəmədim. Evim-əşiyim pisdır, deyirdim, qoy özümüzə babat güzəran düzəldərək, sonra adıma layiq bir toy elərəm. Ancaq günlərin birində oğlan qızı qaçırdı, yenə arıma gəldi, ayın-oyundan satıb, bir toy elədim. Evimdə gəlin görəndə, az qalırdım uçam ey, nə deyim, nə eşidəsən.

Aylar keçdi, gəlin kürlük eləməyə başladı. Dedi, mən belə yerdə otura bilmirəm. Oğlan da qaşqabağını salladı. Baxıb gördüm ki, xeyir, işin o yeri deyil. İkisinin də məni görməyə gözləri yoxdur.

– Axı niyə?

– Bilmirdim. Əlimdən gələn yaxşılığı eləyirdim. Əlimə düşən tikəni onlara verirdim. Eh, nə başını ağrıdım. Bir gün də gəlib gördüm ki, el köçüb, yurdu qalıb. Bir həsirdi – bir də Məmmədnəsir.

– Hara getdilər?

– Qaynanasıgilə. Evdə də hər nə var, hamısını yığıb aparıblar.

– Şikayət eləmədinmi?

– Ürəyim gəlmədi. Utandığımдан heç kimin üzünə baxa bilmədim. Fikir edirdim ki, camaat deyəcək Qızbəs pisdi, çəngidi, gəlini yola verməyib. Gecə-gündüz işlədim, kolxoza girdiyimin ikinci ili kərpic kəsdirdim, uşaqlar, dedim, özümüzə bir yuva tikək, bəsdə nə sınıq damda çürüdüyümüz. Ev tikdim. At, inək aldım. Eh, başına dönüm, indi sənin sağlığına heç nədən korluğum yoxdur. Pislik onlara qaldı. Dünyada bircə dərdim var...

Siması tutuldu, gözləri yaşardı. Dərindən bir nəfəs aldı.

– Kaş, – dedi, – mənim sağlam gözlərim bu gədədə olaydı.

O bu sözləri o qədər yanıqlı bir səslə dedi ki, tüklərim ürperdi. Təsəvvürə gəlməyəcək dərəcədə incə, mehriban bir ana şəfqətilə əlini kor oğlunun başına çəkdi. Uşaq şirin-şirin yuxulayırdı. Onun balaca və gözəl dodaqları gülümseyirmiş kimi büzülmüşdü.

Uşaq yuxuda gərnəşdi, gülümsədi və o biri böyrü üstə çevrildi. Qızbəs xala əyilərək onun alnından öpdü. Sınəsi ağır-ağır qalxıb endi. Mənə elə gəldi ki, bu dəqiqədə onun qırx min canı olsaydı, hamısını oğlunun bir gözünün sağalmağına verməkdən çəkinməzdi...

Bu görüşdən təxminən üç il sonra, qışın orta ayında Bakıdan Tbilisiyə gedirdim.

Kupədə uzanıb qəzet oxuyurdum.

– Saat neçə olar, bağışlayın.

Başımı qaldırdım. Sualı verən bir qadın idi. Mənimlə üzübüzdə əyləşmişdi. Böyründəki kor oğlanı dərhal tanıdım.

– Pah, salam, Qızbəs xala! – dedim.

Qızbəs xala bir-iki saniyə mənə diqqətlə baxaraq:

– Bıy, – dedi, – salam, Əli! Xoş gördük, kefin necədir?

– Sağ olun, Qızbəs xala, hara belə?

– Kurorta gedirik.

– Bu vaxt niyə?

– Pambıq yığımını bir az bundan əvvəl qurtardıq. Bir az da rayon staxanovçular yığıncağında ləngidim. Ancaq ki, indi vaxt tapa bilmişəm. Eh, nə təfavütü var? İstirahət olsun. Canımız üçün heç getmək istəmərdim. Katib əl çəkmədi. Çox zəhmət çəkdin, get bir az dincəl dedi. Mən də sözünü sındırmadım...

Bu üç il müddətində Qızbəs xala, demək olar ki, heç dəyişilməmişdi. Fəqət onun geyimində fərq vardı. İndi qara nazik şiviyotdan beli büzməli uzun don geymişdi. Çiyində boynu xəzli, təzə palto vardı.

Oğlan xeyli böyümüşdü. Ayaqlarınba boğazlı çəkmə, əynində qalın mahuddan frenc və qalife şalvar vardı. Ağ gözləri daima hər-lənirdi. Onun üzündə həyəcan qarışıq bir şadlıq vardı. Tez-tez başını o yan-bu yana çevirirdi.

– Ana, bu inişil bizə gələn təhkimçidi?

– Hə, ağrın alım, yadına düşdü?

– O saat səsindən tanıdım.

– Qızbəs xala, o biri oğlanların necədirlər?

– Yaxşıdılar. Kefləri kökdü. Balacası da evlənib. Şəhərdə bir müəllimə alıb.

– Heç sənin yanına gəlirlərmi?

– Niyə? Gəlirlər! Canları sağ olsun. Sağlıqları mənə bəsdı. Budey, o yatamı görürsənsi? Nəvəmdı. Böyük oğlumun qızıdı. Onu da özümlə aparıram.

Mən, Qızbəs xalamın göstərdiyi tərəfə baxdım.

Kupədə beş-altı yaşlarında gözəl bir qız uşağı yatmışdı.

– Yəqin, nəvəni çox istəyirsən?

Qızbəs xala boynunu əyərək nəvəsinə baxdı. Gülümsədi.

– Çox istəyirəm, – dedi, – onsuz bir dəqiqə dura bilmirəm. O da mənı istəyir. Nəvə şirin şeydi.

Qatar fit verərək dayandı.

Bələdçi:

– Tbilisi vağzal! – deyə xəbər verdi.

Mən Qızbəs xala ilə görüşüb ayrıldım.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

Məmməd Səid Ordubadi

Qırx dənə baqqal 20
Şahqulubəyin nəvəsi 24

Seyid Hüseyn

Həzin bir xatirə 37
Zərnişan 53

Qantəmir

Buğda quyusu 57
İntelligent 64

Tağı Şahbazi Simürğ

Haqsızlıq dünyasında 71
Zərifə 80

Hacıbaba Nəzərli

Nişanlı gözləri 94
Qaratel 100

Böyükəğa Talıblı

Dirək 109

Əvəz Sadıq

Kəndə dönüş 150
Xoşqədəm 163

Əli Vəliyev

Nənəmin cəhrəsi	168
Altı qadın	176

Əbülhəsən Ələkbərzadə

Boşandı	180
Xanəndə	192

Mir Cəlal

Təzə toyun nəzakət qaydaları	199
Bostan oğrusu	207

Mehdi Hüseyn

Kin	217
-----------	-----

Sabit Rəhman

Vəfasız	282
---------------	-----

Mirzə İbrahimov

Zəhra	331
Mələk	342

Ənvər Məmmədخانlı

Bakı gecələri	356
---------------------	-----

İlyas Əfəndiyev

Gözlənilməyən sevgi	399
Qızbəs xala	408

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompyuter səhifələyicisi: *Rəvan Mürsəlov*

Korrektorlar: *Tutu Məmmədova*
Leyla Hüseynova

Yığılmağa verilmişdir 03.08.2006. Çapa imzalanmışdır 07.09.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 151.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.